

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ՅԱՌԱՋ ՔԱՆ ԶԼԻՆԵԼՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1904

ՄԵԾ. ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ
ՔԷՕՐՕՂԼԵԱՆ
ՍԱՏԱՐԵԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԻՍ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Կ. Ա. ԱԼԻՇԱՆ

Alishan

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ՅԱՌԱՋ ՔԱՆ ԶԼԻՆԵԼՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Armenia Before it became Armenia

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1904

*
* *

Նորագոյն գիտերու և ուսումնասիրութեանց վրայ ալ յատակ գաղափար մը տալու համար՝ հարկ տեսնուեցաւ գրքին ետեւը մի քանի նոր ծանօթութիւններ աւելցնել՝ մեր կողմանէ։

Այսպէս կարելի չէ այժմ Հայոց ծագման վրայ խօսիլ՝ առանց Հայաստանի հնագոյն բնակիչները—Ուրարտացիները—յիշելու։ Հայկազունեաց պատմութիւնը մասամբ կը գտնուի անոնցմէ մնացած արձանագրութեանց մէջ. այսպէս Մենուտս = Մանաւազ, Արամիս = Արամ, Էրիմէնա = Արմենակ, և այլն։

Եւնսըն գերմանացիին Հայերը կը նոյնացնէր Հատ (= Հայ) կամ Հիտտիտ կամ Փետացի ազգին հետ։ Կարելի չէր այս տեսութիւնն առանց յիշելու անցնիլ։ Կը թողունք ուրիշ ստուգաբանական, աշխարհագրական, մատենագրական կէտեր՝ ուր ստիպուեցանք զարտուղութիւն կամ դիտողութիւն մ'ընել։

Վերջին տեսակէն է, օրինակ իմն, Կեդծ—Սերէոսի նուիրուած քննութիւնը, զոր Բուզանդէ գրուած կ'ենթադրենք։ Այս կարծիքը, զոր առաջին անգամ հոս տուիք կ'ունենանք ներկայացնելու, յուսանք զուրկ չի մնար գիտական ուշադրութենէ։

*
* *

Քանի մ'օրէն՝ Նոյեմբերի 21ը պիտի գայ, Հ. Ալիշանի մահուան երրորդ տարեգարծը...

Ազգային տօն մ'է ան, որ թրթուուն յիշատակներ կը զուգէ անոյշ ըզգացումներու հետ։

Այդ օրը, սոյն գիրքը պիտի տանինք իր դամբանին վրայ զետեղելու համար։ Այն տառն աւելի խաղաղ պիտի ըլլայ իր նիրհը գրախտի չորս գետերէն օրօրուած, աւելի հմայիչ՝ երբ գրախտի վարդերն և անտառները՝ իրենց հովանին ձգեն իր երազաւէտ ճակատին վրայ։..

8 Նոյեմբեր 1904

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ք Ա Ր Ա Ն

Ի՞նչ էր հայ բնաշխարհը՝ երբ գեռ հիւրասիրուած չէինք իր վսեմ լեռներուն, բեղնաւոր հովիտներուն մէջ:

Ըստ Ալիշանի՝ դրախտ մ'էր...

Այս մտածութիւնն ինքնին քնարերգութիւն մ'է: Բայց նա չուզեր որ միայն բանաստեղծական ենթադրութիւն մ'ըլլայ այս, այլ գիտնական ճշմարտութիւն մը, կրօնական գաւառները մը՝ որուն հսկանակողը՝ Աստուածաշունչի թշնամին համարուի:

Եւ, այս գաղափարով վառուած, պատանեկան հասակի բոլոր ոգեւորութեանը մէջ, Հ. Ալիշան ձեռք կ'առնու գրիչը՝ մարդկութեան և հայ ազգի սկզբնաւորիլը երգելու համար. Ալամէն՝ Հայկ, Հայկէն մինչեւ Տիգրան Ա. որուն հետ կը սկսի ազգային անկախ թագաւորութիւն. ահաւասիկ Հայաստան ետի քան զՀայաստան:

Հ. Ալիշանի այս գործը խառնուրդ մ'է երգի և քննութեան, օփէրէր մը, ինչպէս են ընդհանրապէս իր մանր երկեր: Աւարայրի սոխակն է՝ որ դրախտի մէջ պիտի երգէ: Հոս է գիտնական Ալիշանը՝ բանաստեղծ Նահապետին հետ, հոս են իրարու քով իր գրիչն ու տաւիղը: Վերը կը սաւառնի իր հաւատացեալի խորհրդապաշտ հոգին, որու մէջ կը 'տեսնենք, տնուղղակի, բոլոր կախարդանքներն ապագայ աշխարհի մը՝ զոր երբեմն Հայաստանէն տնցած կ'ենթադրէ:

Ո՛հ ի՞նչ նկարչական է այն վայրկենին՝ երբ դրախտի սահմանները պիտի գծէ. իր գրիչը կը սահի երեւակայական քարտէսի մը վրայ ուր քաղաքներու տեղ ցանուած են լեռներ, լճակներ, անասուններ՝ հրեշտակաց երգերովը սարսուռն:

Ի՞նչ խնամքով կը շարժէ գրիչը, վախճալով մի գուցէ Հայաստանի բոլոր մը, բուրաստան մը, տուռակ մը, աղբիւրիկ մը՝ սխալմամբ դրախտի սահմանէն դուրս մնայ:

Անզգայ պէտք է ըլլալ՝ յիշելու համար այդ վայրկենին, թէ դրախտի

քննութիւնը դադարած է հետաքրքրական ըլլալէ, թէ այդ բանը աւելի Ս. Գրոց մեկնութեան կը վերաբերի քան հայկական գիտութեան, կամ թէ վերջապէս կորուսեալ զրախտ մը՝ ո՛ր և է օգուտ չունի մեր ներկայ գրութեան համար:

*
* *

Հ. Ալիշան սոյն գործը սկսած է շատ կանուխ պատանեկան հասակի մէջ, ինչպէս ըսինք:

Հեռի զայն հրատարակելու գիտումէն, անխնամ թողուցած էր իր անտըպագրելի գործոց շարքին մէջ:

Զարմանալի չէ ուրեմն՝ եթէ բոլոր հին կարծիքներ կը գտնուին հոս, նորագոյնները կը պակսին: Ո՛վ որ տեսած է անձեւ կմախքները, որոցմէ Արարատի, Սիսուանի, Սիսականի պէս հոյակապ գործեր ելան, պիտի կարենայ գուշակել թէ Ալիշանի սոյն երկը «բքան պիտի գեղեցկանար» եթէ իր գրիչը անգամ մ'ալ անոր վրայէն սահելով՝ նորութիւններով զայն ոսկեզօծէր:

Իւր անունը—արդէն նուիրական և որբագործուած—փառաց հաստատուն կէտի մը վրայ է, և սչ մէկ նոր գործ պիտի կարենայ այդ փառքը նուագեցնել կամ աճեցնել:

Եւ սակայն, նոյն իսկ այս գործին մէջ, կը գտնուին այնպիսի հմտական հատուածներ, որոց նմանը հազիւ թէ կարելի ըլլայ այլուր գտնել: Համեմատուին, օրինակ իմն, այն գլուխներն, յորում ազգաց բաժանման և հայ ազգի ծագման վրայ կը խօսուի. այնքան ճշիւ, մանրակրկիտ, հմտակուռ մատենախօսութիւն մը պիտի գտնուի հոն՝ որուն նմանը Հայոց ծագման վրայ խօսող բանասիրական ոչ մէկ գործ ունի թերեւ:

Գիտնական մը, այդ ցուցմունքներէն առաջնորդուած, աւելցնելով անոնց վրայ քննադատական դժուարահաճ ոգի, պիտի կարենայ այդ խնդրի աստիճանաբար զարգացման խորագոյն ուսումնասիրութիւնը գրել:

Ուրեմն այս երկը, Հ. Ալիշանի հոգեբանութիւնը ամբողջացուցած ժամանակ, եթէ ոչ նոր՝ գոնէ թաղուած գանձեր պիտի յայտնէ գիտնոց: Եւ գովելի է յոյժ Մեծապ. ԳԻՒԳՈՐ ԱՂԱ ՔԵՐԹՂԱԿԱՆ ազգասէրն՝ որ պատճառ եղաւ անոր հրատարակուելուն, ինչպէս նաեւ հայկական երախտագիտութիւնը՝ որ իր մեծ ջանքին ամենէն աղօտ նշոյլն ալ կը պահանջէ մեզմէ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՅԱՌԱՋ ՔԱՆ ԶԼԻՆԵԼՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՄԵՐ ՍԿՋԲՆԱՎԱՅՐ ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ

ԴՐԱԽՏՆ ԱԴԻՆԱՅ

ՆՁՈՒԱՆ հիմայ տեսանք՝ Հայաստանեայց Հանդիսա-
տեղիս նկատելով զդիրս և զբնութիւն երկրին. մեայ
այսուհետեւ տեսանել զհանդիսականս. և ի բնականէն
անցանել ի բանականն, և քննել որ ինչ յընթացս ժա-
մանակի գործեցաւ հոն և յիշատակեցաւ վկայութեամբ
մարդկան: — Եթէ բնաւ գրաւոր կամ աւանդական
վկայութիւն մը մեացած չըլլար մեր և կամ որ և է
աշխարհի վրայօք, և միայն ձեռագործ յիշատակարանք
մեացած ըլլային, անոնցմէ պիտի գուշակէինք երկրին բնակչաց պատ-
մութիւնը. և եթէ այն յիշատակարանք ալ պակսէին բայց նախուստ գիտ-
նայինք թէ հոն ժամանակաւ ազգ մը բնակել և հանդիսացել է, ինքն
երկիրն իր հանգամանօքն՝ այսինքն կազմութեամբն, դրիւքն, զանազան
ձեւերով, բարձրութեամբ և ցածութեամբ, կլիմայովն՝ միանգամայն ասել՝
ամենայն բնական երեւութիւք պիտի ծանուցանէր փոքր ի շատէ իր բնակ-
չաց պատմութիւնը կամ բարքը, անոր՝ որ ուրիշ աշխարհաց ներկայ
և անցեալ ազգաց պատմութիւնը գիտէ կամ կու տեսնայ, և կրնայ բազ-
մատել զերկիր ընդ երկրի և բնակիչ ընդ բնակչի:

Քանի որ ներկայէս ի վեր ելլանք զարեւոյժ և քանի ժամանակին

սկիզբներուն մօտենամք, երկրիս վրայի ազգք և ժողովուրդք սկսեալ ի նորագունից կտմաց կամաց կու սկսին ալօտանալ, մթանալ, ծածկուիլ անբերելոյթ ըլլալ, և երկիրս չորս կողմերնիս կ'անտապտանայ ի մարդկանէ. յանկարծ առաջ անապատ անքնակ մնացած մասերն կու սկսին բնականաւ, հին մոռացեալ և հիմայ ջնջեալ ազգեր յերեւան կ'ելլան ժամանակի սկզբանց մօտ, ինչուան որ աւելի վեր ելլալով անոնք ալ անյայտ կ'ըլլան, և հազիւ քանի մը ազգք ներկայէս սկսեալ ինչուան խորագոյն հնութիւն ժամանակի միշտ տեսանելի կու մնան ի վերայ երկրի, և գրեթէ ժամանակի ծայրերուն կը հասնին, որ է ըսել թէ պատմական ժամանակն կու սկսի անոցմէ: Մինչգեռ ի վերայ մէկ այլ ազգաց, աշխարհաց՝ խոր խաւար և լուծիւն տարածեալ է. ասոնց վրայ գոնեայ ազօտ նշոյլ մը կու փայլի, որով կու նշմարին շարժմունք և հին կենդանութիւն: Ընդ հանրապէս հիմկու ծաղկեալ և պայծառ ազգաց սկիզբը ժամանակի սկիզբներուն չեն հասնիր, այլ գրեթէ անթափանցելի մթութեան մէջ են. գիտելի չէ թէ քանի մը (2 կամ 3) հազար տարի առաջ ինչ հանդիպած է այն աշխարհաց վրայ. ընդհակառակն կան քանի սը ազգեր ալ որ գրեթէ տեղերնուն պէս անշարժ մնացած անոր նման ալ հնութիւն մը և յիշատակներ ունին. կան ալ որ եթէ նոյնպիսի անփոփոխութեան բաղդը չեն ունեցեր, այլ շատ յեղափոխութեամբ և տեղաշարժութեամբ դեռ նոյնպէս և թերեւս աւելի հնութիւն մ'ալ ցուցանեն. և ասոնք կրնան կոչիլ անդրանիկ որդիք ժամանակի:

Յայտպիսեաց մէկն է և Հայոց ազգն, յայժմուս մեծաւ մասամբ բնականաւ ի Հայաստան և ի Փոքր Ասիա, ի Միջագետս և յԱսորիս, և յարեւելեանն Եւրոպա, և մասամբ ալ ցրուեալ ի զանազան կողմանս Ասիոյ, Եւրոպայ և յեզերս Ափրիկիոյ. ոչ իւր բնական երկիրն քաջ և աղէկ քննուած ու ծանօթ է այժմ, ոչ շատ հին յիշատակարանք կու տեսնին հոն և ոչ շատ պատմութիւնք աւանդեն անոր երկայն կենաց գէպքերը¹. սակայն և երկիրն և մնացեալ յիշատակարանք և պատմութիւնք՝ դեռ բաւական ցոյց և վկայութիւն կու տան թէ հնութեանը, և թէ զանազան անցեալ դիպուածոց: Եթէ հասարակաց և արտաքին վկայութիւն չունենայինք թերեւս պէտք էր մեզի վախել որ ազգային եռանդով մը չմոլորէինք մեր ազգին և երկրին խոր հնութիւնը տեսնալովս. սակայն բազմաւոր եմք բաւական լոյս ունենալովս տեսնելու առանց խաբէութեան մեր աշխարհին հնագոյն դարերն ալ, շատերէ և թերեւս ամէն աշխարհէ աւելի. և այսքան լոյսը անտես ընելով ուրիշ ազգաց պէս մեր երկրին պատմութեան սկիզբն

ալ խաւարապատ և աննշոյլ ըսելն՝ կամաւոր կուրութիւն և յամառստ աղիտութիւն սեպեմք:

Եթէ Հայոց ազգն ճանաչուած է իբրեւ մի ի հնագոյն ազանց յաւուրց անտի առաջին պատմչաց և աշխարհագրաց Յունաց (Եկադ. Երոզ. Եփոր) Քաղզէից (Բերոսոս Աթելենոս), և Հրէից (Տովբիթ, Երեմիա³), Հայաստան ճանաչի հնագոյն մասն քաղաքապատում երկրի և առաջին աշխարհ մարդաբնակ, վկայութեամբ հնագունին և ճշմարտագունին գրոց և հաւանու թեամբ ամենայն ողջախոհ բունասիրաց: — Աւանդամոռաց և բանագիւտ իմաստասէրք ժամանակիս քննելով զլեզուս և զգիրս երկրի ուզեն հասնիլ ի բնավայրն մարդկութեան. գեղեցիկ հնարք, այլ պակասաւոր, վասն զանց առնելոյ զաւանդութիւն իրաւացի. իրենց գիւտն կ'առաջնորդէ ի բարձրաւանդակ աշխարհս Հնդկաց և Դիպեթաց, ուր թէ լեզուաց հնութիւն և թէ երկրի բարձրութիւն կու գտնեն իբրեւ յարմար ի տարածել սփռել մարդկան ընդ չորս կողմանս. սակայն նոյն իսկ չափազանց բարձրութիւն երկրի՝ մեզ անյարմար երեւի ի նախնի բնակութիւն և ի սփռուս մարդկան. և լեզուաց հնութիւն ալ ըստ հմտագոյն քննաբանից նախերիցութիւն կամ աղբիւր մը չեցոյց, այլ հաւասար հարազատութիւն մը⁴. և ամէնէն կատարեալ և ճոխ հին լեզուն՝ Հնդկաց՝ այսօր ոչ մայր այլ քոյր ճանաչի զանգկէն Պարսից և մեր հայկականին: Քան զբարձրութիւնն յարմարագոյն է ի սփռու մարդկութեան այնպիսի աշխարհ մը որ երկրիս մեծամեծ և ծովազտառոյց մասանց ալ հաղորդելի և միջագիր ըլլայ. և այս դիրքս շատ աւելի քան զՀնդկաց բարձրաւանդակս ունի Հայոց բարձրաւանդակն, և աւելի քան զամենայն աշխարհս: Դրիցն օժանդակ հաստատութեան են աւանդութիւն և հաւանութիւն և մանաւանդ նախայիշեալ հնագոյն պատմութիւնն, որ է Մովսիսի գիրք, աստուածային ազգմամբ գրեալ աստի 3500 տարի առաջ, որ է յառաջ քան զողջոյն կէս պատմական ժամանակի: Հարկ է մեզ ընթեռնուլ այս նախապատիւ և նախաժէք գրոց սկիզբն որ զամենայն ազգաց սկիզբը յոնգիման բերէ, և ամենուն նախահօր բնավայրը ի վերայ երկրի, զոր մեք իբրեւ առակ սովորեալ, կ'ըսեմք թէ էր ի Հայաստան, և ցուցանել թէ արդարեւ էր հոն, թէ և հեղինակն աշխարհին անունը չիտար, և անոր համար այնքան խնդիրք և վէճք եղած են վասն տեղւոյ զրախտին և առաջին բնակութեան մարդոյն: Արդ Ս. Գիրք Մովսիսի այսպէս կ'ըսեն վասն տեղւոյ զրախտին ըստ գեղեցիկ հայ թարգմանութեան գրոցն յեօթանասնից յունական թարգմանութենէ. «Տնկեաց Աստուած զԴրախտն » յեղեմ ընդ արեւելս... Եւ գետ ելանէր յեղեմայ ոռոգանել զզրախտն.

» և անտի բաժանի ի չորս առաջս. ահուն միումն փռոցն. նա է որ
 » պատէ զամենայն երկիրն Եւրասիայ, անդ ուր ոսկին է, և ոսկի երկրին
 » այնորիկ աղնիւ. և անդ է սուտակն և ակն դահանակ: Եւ ահուն գետոյն
 » երկրորդի Գեհնի. նա պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացոց: Եւ գետն
 » երրորդ Տիգրիս, նա է որ երթայ յանդիման Ասորեստանի: Եւ գետն չոր-
 » րորդ Եփրատէս »: — Երեք նշան կամ տեղացոյց տայ Դրախտին նկարա-
 գրութիւնս այս. նախ՝ տեղւոյն անունն Եդեմ՝ երկրորդ՝ արեւելեան գիւղք և
 երրորդ՝ գետերն. և այս եռքինս է ամէնէն գլխաւորն և հետաքննելին: Առաջ-
 նոյն համար գիտելի է որ Եդեմ անուամբ տեղ կամ տեղիք կու յիշուին
 ի Ս. Գիրս, և միշտ անորոշ է գիրքն, բայց միայն Եդեմ քաղաք մը ի Լի-
 բանան. մեր, ինչպէս ուրիշ Թարգմանութեանց մէջ ալ, փոխանակ Եդեմայ,
 Եդոմ՝ կամ Եմամ կամ ուրիշ անուանք կու գրուին: Աւելի կարեւորն
 այս է որ Եդեմ անունն ոչ այնքան բնական անուն է տեղւոյն, որքան
 անոր նշանակութիւնն, որ է փափկոտիւն, և այսպէս իսկ անուանի
 (Ծննդ. Գ. 24) կամ Դարձրոտիւն, և շատք Բարձրասանդակ իմանան
 Եդեմ անուամբ. և նոյն իսկ Պարտեզ բանն, որով օտարք (Հրեայք) Յոյնք
 և Լատինք կ'անուանեն Գիրախտն, (Բարադիզուս Paradisus) ըստ ստու-
 գրիտ լեզուի նշանակէ Բարձրատեղ՝: Ուրեմն այսու նշանաւ այոյափ ստու-
 գուի որ գրախտն ցած երկրի մի վերայ չէր, որպէս Ասորիք, այլ բարձրա-
 գիր, որպէս էր և Հայաստան՝:

Երկրորդ նշանն ալ, այսինքն յարեւելեան կողմն ըլլալու գրախտին,
 շատ ընդարձակ կրնայ ձգուիլ, որ և է երկիր Պաղեստինու արեւելակողսը.
 բայց ոկսեալ ի մօտէն՝ Արաբիոյ և Քաղղէսացոց և Միջագետաց չի յար-
 մարիր, անոնց ցածութեանն համար, այլ անոնցմէ անդին Հայոց և Մա-
 րաց կողմերուն. ճշգրտի նայելով Հայաստան աւելի Պաղեստինոյ հիւսի-
 սային կողմն է քան յարեւելս. սակայն իր մեծագոյն տարածութիւնն դար-
 ձեալ յարեւելս է. մանաւանդ եթէ Մովսէս նկատմամբ Եփրատայ և Տի-
 գրիսի կու նկարագրէր՝ արեւելք կ'անուանէր գերկիրը յորմէ գային գետերն
 և յարեւելից Պաղեստինոյ անցանէին՝:

Բայց Դրախտին երկրին կարեւոր նշանքն են գետերն. սակայն առոնք
 իրենց երկուքին անուան և անցած երկիրներուն վերայ եղած պէսպէս
 կարծեօքն բոլոր Եդեմայ գրից վերայ ալ տարակոյս և մթութիւն ծագե-
 րն. մէկ այլ երկուքին, այսինքն Եփրատայ և Տիգրիսի վերայ բնաւ տարա-
 կոյս չէ եղած. այլ մանաւանդ անոնցմով առաջիններն ալ գուշակեն ողջա-
 միտք: — Ըստ նկարագրութեան Մովսէսի յԵդեմայ մեծ գետ մը կ'ըլլար

և անոր չորս առաջին կամ թեւերն էին այս չորսերս և իրենք ալ գետ կ'ըսուին: Ի գետոյ միայ չորս մեծ գետ ելլալ և զանազան կողմ երթալ՝ ոչ միայն չի տեսնուիլ հիմայ երկրիս ոչ մէկ կողմը, ուր կրնայ դրախտ կարծուիլ, այլ և ոչ կու հասկըցուի թէ ինչպէս կրնայ ըլլալ այս բանս. արդ նոյն Ս. Գրքը քիչ մը յառաջ նոյն բանը յիշելով աւելի պարզ կ'ըսէ. «Աղբիւր ելանէր յերկրէ և ոռոգանէր զամենայն երեսս երկրի»: Այս աղբիւրս կ'ամ ըստ սովորական նշանակութեան ջրարձակ կամ ջրամբար տեղ մ'էր ուսկից չորս գետերն ալ իրենց սնունդը կ'առնուին, և կամ որ աւելի հաւանական է քաղցր ջրոյ ծովակ մը կամ լիճ մ'էր ի մէջ Եդեմայ, ուսկից կ'ելլային չորեքին գետերն: Արդ յայտ է որ այս դիրքս ալ հիմայ չերեւար. կան լճեր ուսկից քանի մը գետք կ'ելլեն, բայց չկայ մէկ սը ուսկից Եփրատ և Տիգրիս ելլեն. հարկ է ըսել որ ջրհեղեղին մեծ երկրափոխութիւնն այն եղեմական աղբիւրը կամ գետը խորատուելով տեղը կտմ ջրալողակ պարահովիտ մը, բարձրաւանդակ մը թողուց և կամ լեռնակոյտ մը կանգնեց, որոյ եզերքէն կամ ծածուկ ծոցերէն կու բղխեն գետ այն քառառոջ գետերն. որոնց ակնադրեւրջն միայն այլափոխած են, իսկ ընթացքն քիչ մը միայն: — Որոնք են այս գետերս:

Մովսէս որ այնչափ մօտ կամ հեռու էր ի ժամանակէ դրախտին կամ ջրհեղեղին որչափ հիմայ մենք, աստուածային և աւանդութեան լուսով մեզմէ առէկ գիտէր զանոնք և կարգաւ մը կու նշանակէ, որ յարեւելից և հիւսիսոյ կու գան յարեմստս հարաւոյ. մենք հակառակ կարգաւ սկսիմք քննել, վասնզի մեզի վերջիններն ծանօթագոյն են քան զառաջինս: Արդ Գետն չորրորդ ըստ կարգի Ս. Գրոց և առաջինն ըստ մեզ, որ և ըստ բնութեան այսինքն է ըստ կարեւորութեան՝ է Եփրատ, յառաջակողման Ասիոյ մեծագոյն և հռչակագոյն և գրեթէ սրբազան գետն. որովք, միանգամայն և մերձաւորութեամբն ի Պաղեստին՝ անկարօտ կը համարուէր բացատրութեան յիշատակելու և սահմանադրութեան. այս գետոյս վերայ բնաւ տարակոյս չէ եղած առ քննիչս Եդեմայ. բայց մենք որ գիտեմք թէ հիմայ յերկուց օժանդակաց միութեամբ է Եփրատ, այսինքն Արածանոյ և Վրնակայ, կրնամք հարցընել, թէ ո՞ր առաջն էր եղեմարուին. և պատասխանը թողումք յետոյ: Երկրորդ ըստ մեզ և երրորդ ի կարգիս ջրոց՝ է Տիգրիս, զոր եբրայեցին Հիտտէ քէյ կոչէ, և Դիլար ձայնը կամ դիքիւ լսեցընէ, որով հիմայ ալ կ'անուանի գետն, և գրեթէ Տիգրիսն ալ նոյն ձայնն է (թ և չ լծարդ ըլլալով). այսոր համար կ'ըսէ Սրբազան պատմիչն, թէ «Երթայ» յանգիման Ասորեստանի», որով կ'իմացուի Ասորեստան աշխարհին

յառաջակողմը կամ վերնակողմը, որ է Կորճայից սահմանակից. ապա ինչպէս անտարակոյս է այս գետն այլ, այսպէս և անտարակոյս է Երթալ նորա ի Հայոց աշխարհէ յանդիման Ասորեսաանի, որպէս և մինչեւ ցայժմ տեսանի: Երրորդ գետն ըստ մեզ և երկրորդ ըստ կարգի գրոց Գեհնվճ հարկ է որ ըլլայ յեւից Տիգրիսի, և (նկատմամբ դրից Եփրատայ) նաեւ ընդ Հիւսիսոյ նորա. միանգամայն և շատ հեռի չըլլայ այն երկուքէն, մանաւանդ աղբիւրն՝ նոցա աղբերակնէն. վասն զի քառաոջ աղբեր կամ գետոյն յիշատակն քաջայայտ նշանակէ թէ չափաւոր էր տարածութեամբ թէ՛ ինքն և թէ Երեմայ երկիրն, յորմէ դուրս կ'ելլային գետքն. և ոչ թէ անհուն տարածութիւն մը երկրի, ինչպէս շատք կարծեն, չմտածելով զայս իրաւացի տեսութիւնս, այլ միայն կ'ամ գետոց անուան նմանութիւնը և նոյնութիւնը դիտելով, կամ անոնց անցած և պատած երկրին անունը և բերդերը. և այսու ինչպէս Եփրատայ և Տիգրիսի վերայ՝ ամէնքն միաբան են, Գեհնի և Փիսոֆի վերայ գրեթէ ամէնքն տարածայնք, և ոչ այսչափ միայն, այլ և հեռաւոր աշխարհներ դնեն զանոնք: ԶԳեհնի՞ որոյ համար Ս. Գրքը կ'ըսեն թէ «պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացւոց», ոմանք ըստ անուան գետոյն համարին զՃիկոս մեծ գետն արեւելից և խոր Ասիոյ, որ և Ոքսոս. որ թափի ի Ժոֆե Կասպից. ոմանք ալ համարին զԽնդոս մեծ գետն Հնդկաց, զայս աշխարհ համարելով Եթովպիա կամ Քուշ (ըստ Եբրայականին). վասն սեռութեան բնակչացն և վասն Քուշ—Կանտաւա կամ Քուշա երկրին՝ որ ի միջին ընթացս ինչոսի. իսկ ոմանք բուն Եթովպիոյ աշխարհը նկատելով զՆեղոս համարին. մանաւանդ զի և Գեհնի իսկ կոչուած է գետս այս մեծ և աշխարհահոչակ: Սակայն ոչ միայն նա և Ոքսոս, այլ և շատ գետեր՝ որք նեղ ձորերէ և յորձանօք և հերձմամբ կ'անցնին՝ նոյն անունը առած են, որպէս և Ճիկոսն Կիլիկիոյ, ըստ մեզ Զահան և Պիւռամիս ըստ Յունաց. ի Պաղեստին անգամ պզտի գետակ մի կայ Գեհնի անուամբ: Այլ այսքան հեռաւորութիւնն անտեղի և հակառակ իսկ է կարգի գետադրութեան Ս. Գրոց. և հարկ է թէ ըլլայ Գեհնի, որպէս ըսինք, ի Հիւսիսոյ արեւելից Տիգրիսի, միանգամայն և ակունքն մօտ տկտնց նախայիշեալ երկուց գետոց. և արդ մերձագոյն գետ նշանաւոր Տիգրիսի և Եփրատայ է Երասխ սեփական Գետ Հայաստանեայց, և հաւանին այսմ բազումք յողջամտաց: Իսկ անհաւանք՝, թէ և դրից համար չունին ինչ ասել, գոնէ զանունն և զերկիրն զոր զատէ՝ կրնան ընդդիմադրել. — Այլ ոչ միայն դրից յամարութիւնն յաղթէ ընդդիմադրութեանն, այլ և զանունն և զերկիրն անգամ կարեւրք ստուգել հաւանօրէն, և նախ ինչպէս ծանուցինք՝ Գեհնի նշանակէ

ըստ Երրայեցի բնագրին յախուռն և երազ ընթացք մը, նոյնը ճշմարտեալ և վկայեալ է վասն Երասխայ ի հնագոյն նախնեաց օտարաց և մերոց, և անունն իսկ Երասխ՝ Երազս կամ հերձուձն նշանակէ, ըստ նոցին իսկ օտարաց (Յունաց)։ Այս չէ շատ գծուար ընդունելի անհաւանից, վասն զի գետոց անուանքն շատ փոփոխութիւն կրած են, և Եփրատ ու Տիգրիս իրենց մեծութեամբն և շատ ծանօթ աշխարհներէ անցնելով աշխարհածածոթ և անփոփոխ մնացեր են. այլ աւելի գծուարին է Եթովպացւոց երկիրն Երասխայ ընթացից տակ. — սակայն որք զԵթովպիա կամ Քուշ բնառեն յամենայն Սեւաքնակ աշխարհս, կրնան ի Հայաստան ալ բնտուել թէ կա՞ր արդեօք այնու անուամբ աշխարհ¹⁰ մանաւանդ Քրիստոսէ 1600 տարի կամ աւելի՝ առաջ, ըստ ժամանակին յորում գրէր Մովսէս. և կ'ասէ վասն գետոյն թէ «պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացւոց»։ արդ ոչ Նեղոս և ոչ Ոջոռո և ոչ Զաւան՝ եթէ և Եթովպիոյ երկրէ մը անցնին՝ բայց կատարեալապէս չեն պատեր երկիր մը. իսկ Երասխ՝ բաւական է որ աշխարհացոյցի վերայ նայիմք և կու տեսանեմք որ նեղ Քարաձորէն ելլալով յԱրարատեան դաշտն՝ ընդ հարաւ և ընդ արեւելս պատի զԱռան աշխարհաւ որ շատ յառաջ քան զՄովսէս, ըստ պատմաց մերոց կոչուէր և կոչի իսկ Սիւնիք կամ Սիսական. և յետոյ երկու աշխարհ բաժնուեցաւ ի մեծ և ի փոքր, որոց երկրորդն կոչեցաւ և Արցախ։ Գեառոյն պատուածք յարեւմտից, ի հարաւոյ և յարեւելից ակն յայտնի և անտարակոյս է, այլ երկրին անունն։ Եթէ յառաջ քան զՀայկն Քուշացի սերունդք բնակեալ էին ի Սիսական, չեմք գիտեր, թէ և ոմանք գաւառաց Արցախոյ Քասստի մականունն ունին մօտ Քուշ անուան. այլ բուն անունն ըստ մերոց պատմըչաց առեալ է յորդոյն Գեղամայ նահապետի ի Սիսակայ (Խոր. Ա. ԺԲ) բայց զի Սիւնիք կոչի ի մերոցս և չէ նման և չի կրնար ծագիլ ի Սիսակ անուանէ, պէտք է ըսել թէ այդ նահապետին կոչումն նուազական կամ փաղաքական է (որպէս և Աղու կոչումն նորա) իբր Սիսակ. ապա բուն անունն էր Սիս կամ ասոր նման. ի Սիսայ ալ Սիւնիք չի ծագիր, հաւանական է թէ էր Սեաւ կամ Սեաւ¹¹ կամ Սի յորմէ Սիւնիք իբր Սեւունիք¹²։ Պէտք է յիշել որ Երասխայ և Կուրի միջոց ուրիշ նշանաւոր տեղ մ'ալ կայ Սեւանուն մարդկան, Սեւորդեաց աշխարհ կամ Զորն, անմիջապէս Արցախոյ և Ուտիոյ սահմանամէջ, Կուրի պարահովտին սեփական, բայց հին ատեն ընդարձակ ըլլալով մինչեւ աշխարհ կոչուէր և իբր զատ թագաւորութիւն կամ երկիր մը յիշուէր յԱրարացի պատմաց ալ, և մինչեւ ի Սիւնիս կու ձգէր, հնագոյն ատեն թերեւս աւելի ալ ընդարձակ էր. և

անունն առած էր ի Սեւուկ նահապետէ, որոյ ժամանակն առյայտ, նոյնպէս նոյն կամ օտար ըլլալն ի Սիսակայ:

Եթէ յետ այսքան նշանաց Սեւանայ, Սիւնեաց և Սեւորդեաց չշատանայ եթովպականդերն և եբրայական Քուշն ալ պահանջէ, զայն ալ կու գտնեմք հոս ի հայկազնն Գուշար որ էր յորդոց Շարայի Թոռնորդայն Հայկայ ըստ պատմչին մերոյ, և բնակէր Սեւանայ ծովուն մօտերը¹³. ապա եթէ ոչ ի Հայկայ՝ այլ ի Քամայ պահանջուն Քուշացիք՝ ահաւորիկ և Քանանացիքն բնակեալք ի նոյն ծովեզերս Սեւանայ, յիշեալ ի պատմչէն մերմէ¹⁴: Այս ամէն փաստքս միարան առնլով, չափ մի հաւաստիք տան Գիհուն համարելու զԵրասխ, և Քուշ՝ զՍիւնիս, կամ զմիջագետս Երասխ և Կուրի:

Մնայ արդ գետն չորրորդ, որ է առաջին ըստ Գրոց, Փիսոֆ. և ըստ դրիցն պիտի ըլլայ ի հիւսիսոյ Երասխայ և մերձաւոր աղբերականց նորա և Եփրատայ. և անշուշտ ոչ միայն ի Ս. Գրոց այլ և յարտաքնոցն Փասիս կոչեալ պիտի ըլլայ. որով առնամք ոչ մի՝ այլ քանի մի գետք կան ընդ մէջ Հայոց և Վրաց. նախ հիւսիսագոյնն բուն Փասիս, որ հեռաւորու թեամբն անյարմար է Ս. Գրոցն Փիսոֆ ըլլալու. երկրորդ՝ Ճորոխ կամ Ակամսիս, երրորդ՝ Կուր գետն մեծ, որք ի Փասիս կոչմանէ ազատ չեն մնացեր. ինչուան ոմանք¹⁵ զԵրասխն իսկ ի սկզբանն նոյնպէս կոչուած համարին, հաւանօրէն Բառեան գաւառին համար ուսկից որ կը բղէ օտուգիւ: Արդ որ յայս գետոցս է «որ պատէ զամենայն երկիրն Եւրատայ»: Հոս այլ դժուարութիւնն Եւրատայ երկրին գիւտն է. զոր ոմանք ի բերոցն գատելով, (որ է ոսկի աղնիւ, ակն սուտակ [զոր հիմայ կ'իմանան Rubis¹⁶] և դահանակ, ահհհհ ըստ պարսկին), ոսկիբեր և գոհարաբեր երկիր մը կու բնտռեն, և դարձեալ ի հարուստ Հնդկաստան խոտորելով զԳանգէս համարին Փասիս, կամ զՀիսփաս որ և Հիսդասպ, յետ Գանգիսի և ինդոսի մեծագոյն գետ Հնդկաց. սակայն այնչափ անհաւական և անտեղի է այս՝ որքան Գեհնֆի ինդոս կամ Նեղոս լինեն: Ապա թէ ըստ բնական երեւութին ի հիւսիսոյ Երասխայ խնդրելու է ոսկիբեր գետն և երկիրն, երեք վերոյիշեալ գետերն ալ այնպիսի երկիր կ'օռոգեն կամ կու պատեն. Փասիս, գետն Կողքեաց՝ որ յԱրգոնտորդաց ժամանակէ ի վեր հոչակեալ է ոսկեբեր աւազոֆ կամ բովուքն. Կուր, իր ընդարձակ պարահովտին պէսպէս հանքերով, յորս ոսկւոյ հեաք ալ յայտնուած են նաեւ ի մօտ ժամանակս¹⁷. Ճորոխ արծաթաբեր բովուքն Սպերոյ ինչուան հիմայ հոչակեալ է, և ոսկի ալ ունենալն ալ լկայուած է¹⁸ զսա կարծենք Փիսոֆ սուրբ գրոց, և հօս

գոսկի՛ն ազնիւ, որ անշուշտ հին ատեն աւելի հոչակեալ և հարուստ էր, ապա ուրեմն և երկիրն Եւելաթայ որ է խառիրար ըստ Եբրայեցւոց՝ է խաղտիք աշխարհ, ուր և խոսրաղ լեառն և խայր ժողովուրդ մինչեւ ցայժմ պահեն զհին անունն, զոր և հին Հելլէնք կոչէին խալիարս և Հայախալիարս և Գաղղեայս այսինքն խաղտիս. եթէ գիտէին զայսոսիկ քաջ բնաբանք¹⁹ կարծեմ զիջանէին թէ խաղտիք ունին հաւանականութիւն Եւելաթայ առաւել քան զԿողքիս՝ և առաւել քան զԽոռալիսի Ուրալ լեռանց և Վալկայ գետոյ մօտ՝ յորոյ անուն Ռուսք զկասպից Մով կոչեն խուալիսեան ծով. Ճորոխ՝ պատէ զերկիրն խաղտեաց, յայտնագոյն եւս քան Երասխ զՍիւնեաց, իսկ այլք ի կարծեցեալ գետոցն՝ ոչ նոյնպէս զմերձակայ երկիրս: Չստ յոսկւոյն երկու բերքն երկիրն Եւելաթայ, այսինքն Սուսական ըստ մեզ, որ է խնկախէժ ծառոյ մը ծորուած (պտոյախ ըստ եբրայեցւոց, Պտեղլիոն ըստ Յունաց) և Դահանակն²⁰ որ ծովագոյն բերեղ կարծի, հիմայ ծանօթ չեն ոչ ի խաղտիս, ոչ ի Կողքիս և ոչ ի խուալիս:

Գեհնի և Փիսոփի կամ Երասխայ և Ճորոխի վերայ առանց այսչափ անդեկութիւն ունենալու այժմեան քննիչք և մեկնիչք²¹ չեն տարակուսիր որ դրախտն ալ իր չորս գետերն ալ ի Հայս էին, և որք շատ ընդարձակ համարին զերկիրն Եղեմայ՝ անհրաժեշտ զՀայաստան ալ ի մէջն բովանդակեն:

Հետաքննելի է թէ արգեօք և նախնիք մեր ունէին այս հաւանութիւնս և պարծէին ի վերայ դրախտին, որպէս անշուշտ կ'ընէր որ և է ազգ և կ'ընեն իսկ շատք առանց այսքան հաւանութիւն ունենալու. — Հնագոյն և հեթանոս նախնեաց աւանդութիւն չունիմք. իսկ քրիստոնեայ նախնիք մեր ըստ հասարակաց կարծեաց Ս. Հարց՝ զԳեհն և զՓիսոփ հեռու աշխարհներ կու տեսնային, և երկու գետն միայն իրենց սեփական գրէին, որպէս ասէ Եղիշէ հեզարան պարծանօք. «Երկու գետովքս և տառապանքս գեր ի վերոյ եմք քան զյովու»։ ուրիշ ոմն²² կ'ընդունի երեք գետ և զողջոյն դրախտն, «Յայսմ կողման (ի Հայս) աստուածատունկ» դրախտն... և եղեմաբուխ երից գետոցն հոսումն»։ Ուրիշ մ'այլ ողբալով հայրենեաց անշուքութիւնը գոչէ «Աւաղ երկիր Հայոց գաւառ գեղեցիկ, աշխարհ արեւելեան, հուպ առ Եղեմ»։

Հիմայ անտարակոյսք Եղեմայ ի Հայաստան ըլլալուն, կու մնայ տեսնել թէ յոր կողմն է. ոմանք յայժմու բանասիրաց յարեւելեան կողմն համարին, վանայ Մովսէս եզերքն, ի մէջ փակելով զնոյն ինքն ծովակն, թերեւ Եղեմայ գետարձակ աղբիւրը սեպելով, որուն արգարեւ մօտ են

ինչուան հիմայ Տիգրիսի արեւելեան աղբերակն ե ոչ հեռի Արածանոյն. բայց հեռագոյն մէկ այլ գետքն որոց ամենուն աղբերականց միջոցը կու վայլէ որ ըլլար Եգիպտոս, ե էր ըստ իս ի Բարձր Հայս, ե թերեւս յանուն բարձրաւանդակ դրախտին այս աշխարհս ի վաղուց կոչեցաւ այսպէս, այլ ե կատար երկրի. կամ լաւ եւս բարձր ե Դ Հայոց միջոցն, գլխաւոր մասն կամ կեդրոնն էր Եգիպտոս, իբրու թէ ի սահման հեռոսոյ ունելով զՏա- յախաղտեաց լերինս մասամբ փորակացն Տայոց, յորս ե Պարաիզացիոր յարեւելից զԱլլարաւտեան²⁵ ե (մասամբ Բասենոյ) զՏուրուքերան աշխարհս, ի հարաւոյ զբազուկ Հայաստաւոս լերանց զանջրպետ Տիգրիսի ե Արածանոյ, յարեւմտից զԱնտիտաւրոս առ Եփրատաւ. ի գետոց երեքին ինչուան հիմայ ակունքն կարնոյ գաշտին մէջը ե երկու կողմերը՝ յայտնի են. չորսորդն Տիգրիս հիմայ հեռու մնայ ե իր ե անոնց միջէն կ'անցնի Արածանի յԵփրատ գիւմելովը. սակայն յառաջ քան զՂրհեղեղն՝ եթէ ծովակ մը ծածկէր զմասն մի եգեմական երկրիս, հարկ է որ դիրքն ալ այլակերպ էր. ե շատ հաւանելի է, նաեւ երկրաբանական դիտմամբք, որ այն ատեն Արածանի չկար, կամ թէ հիմկու ճամբան չունէր, այլ թերեւս ի վանայ ծովն կամ յայն կողմն իջնար. բարձր ե Դ Հայոց բարձրաւանդակը միակիցք էին տաշ- տաձեւ, ե Սրմանց ջրաբուխ լճաշատ լեռնատափքն (Պինկէօլ) Կարնոյ գաշ- տէն սկսեալ երկայնաձիգ ծովակին կամ աղբերն յատակն էին, որք յետ Ղրհեղեղին ամբարձան, ե նախնի յուսթի գետնէն բղխեն այժմու լճակ- ներն. այն ատեն Տիգրիս ալ այն ծովաղբեր հարաւային եգերքէն կ'իջնար ընդ հարաւ, որպէս Եփրատ ընդ արեւմուտս, ճորոխ ընդ հիւսիս ե Երասխ ընդ արեւելս:

Ոչ ծովաղբերն, ոչ լերանց ե ձորոց դիրքն, ե ոչ փափկութեան պար- տիզին տնկաբերութիւն մնացին նշան Եգիպտոս, որ անշուշտ ե յառաջ իսկ քան զՂրհեղեղն անշքացաւ ե թերեւս մեծամեծ սասանութեամբ ե հրաբլխիւք այլայլեցաւ, ե այնուհետեւ կարօտ չէր բոցասուր սերովբէից պահպանու- թեանը՝ որ անարժանք չմտնեն ի ներս: Յետ Ղրհեղեղին այլ աւելի կեր- պարանափոխ եղաւ երկիրն ե բարեխառն կլիմայն մեծապէս ցրտացաւ. բայց ի վերայ այսր ամենայնի ինչպէս գետոց հին նշանքն մնացին, այս- պէս ե եգեմաշունչ օդոց նշան է բարձր Հայոց ե Սրմանց բարձրաւանդա- կաց գտնանային ե ամարային օդոց պարզութիւնն ե քաղցրութիւնն ե անապակ շունչն, հանդերձ պայծառութեամբ ե քաղցրութեամբ ջրոց, որոնց միայն պակասութիւն է մշտատեւ չըլլալն, այսինքն երկայն ձմերով մը խափանութիւնը որ ամէն տարի դրախտին կորուստը կու կրկնէ բայց դար-

ձեռք կու նորոգէ ամենազուարճ գարունով, և պայծառ արեգակամբ. որուն ամառն ալ որչափ կարճ՝ այնչափ ալ բարկ և բեղմնաբեր և եթէ կարճու թեամբն՝ ջերասէր բուսոց բարգաւաճանաց տնրաւական է, բայց ոչ սակաւ պաղոց և մանաւնդ արմաեաց, եւս առաւել բանջարոց, և առաւել եւս ալպեան կամ լեռնական բուսոց այնքան գեղեցիկ տնումն և զանազանութիւն կու առայ, որ և բազմատես բուսարանից ոչ միայն զմայլումն բերաւ այլ և համարձակ ըսել առաւ որ անշուշտ հոս եղած պիտի ըլլայ փափկութեան դրախտն:

Ո՛րքան ախորժելի և միանգամայն տխրաբեր յիշատակք և զրոյցք եղած պիտի ըլլան մեր ազգին նախահարց մէջ և մեր երկրին առաջին բնակչաց մէջ, սրբ ի հարկէ ոչ միայն զդրախտին յիշատակն կենդանի ունէին այլ և դիրքն լաւ քան զմեզ ճանչնային. անկարելի էր Նոյի և իր սրբուցը որ նախաջրհեղեղեան տնձը ճանչցեր էին և աղամարնակ տեղումնք տեսած էին, շատ հաւանութեամբ, յետ ջրհեղեղին այն տեղումնց հետքը չի բնտոնել, և իրենց որդւոց ալ չաւանդել. և այսպէս շարունակել այն յիշատակը տա որ կու ձկտի ամենայն ազգ. մինչեւ կրօնից փոփոխութիւն և օտար ժողովրդոց բռնի բնակութիւն՝ փոխեցին, այլայլեցին, լռեցուցին այն յիշատակները. բայց իսպառ մոռնալ անհնար էր, նաեւ յետ հաղարաց ամաց. և եթէ հեռաւոր արեւելեայք իրենց սահմանները դեռ կու բնառնն և պատմեն դրախտի յիշատակ կամ գեղեցկութիւն, աւելի իրաւացի չէ՞ անոնց լսել սրունց երկիրը կ'ոռոգեն անտարակուսելի գեաքն Նոյեմայ. ախորժելի ըլլայ ուրեմն լսել զրոյց մը, զոր Գերմանացի ճանապարհորդ²⁵ մը լսեց շատերէ, ջրառատ Պինկէօլի լեռանց բնակող հին Հայոց սերունդներէ, մանաւանդ ի Պասքամ գիւղ վարդոյ վիճակին, որ հին Հայ նահապետի մը տնուն կրէ ցարդ²⁶: Այն յուռթի և պարարտութիւն լեռանց բարձրաւանդակի մը վերայ դրախտին ծովակն կու տարածուէր իր շորս գեաերը բղխելով²⁷: Ամենայն աւանդութիւնք ալ միարանին ընդ մեկնըչաց Ս. Գրոց թէ դրախտն ի բարձրաւանդակի կամ ի լեռնավայրի էր. Զանդիկք յէլպորճ կամ ի Դէրէզադ սրբազան լեռին համարին, մերձ յէրիմէնէ-մէճոյ, և ունէր ծովակ մը զոր Զարեհ կոչեն, և առանձին տնուամբ Զէրահքանտ. առատ ջրարձակութեան համար կոչէր և Նաֆեհհրոյ (պորտ), յորմէ ստուգաբանի և Նպատ լեռին անուն, որ ըստ մեզ Արածն աղբերականց մօտիկ է, և ըստ Հեյլենաց բոլոր Հայաստանս լեռինք Նպատք կոչին. միայն թէ Զանդիկք երկու իրեք վիճակ կ'ընծայեն այս տեղերու. մէկ մը բուն եղեմական կամ նախաստեղծ մարդկան

երկիր. մէկ մ'ալ բուն երանելեաց գրգարան, և դադար Որմզգի, և ըստ այսմ՝ Էլպորճ անհուն բարձրութիւն ունի արեգակնաշափ, 800 տարի երկրիս ծոցէն գէպ ի վեր բարձրացեալ: Ասոր նման կարծիք մը ունէին նաեւ Հայք և մեկնիչք Ս. Գրոց, զգրախտն երկրիս արեւելեան ծայրերը և լուսնի չափ բարձր լեռան մը վերայ համարելով³⁸. բայց յետ արտառահմանութեանն նախածնողացն այսպէս տարապայման բարձրացեալ, իսկ յառաջն չափաւոր բարձր, և միշտ ի լեռին. այս կարծիս հաստատէ մեր նախնի վարդապետ մ'ալ «Որհնեաց Աստուած զնախաստեղծսն ի լեռինն» յԱղին ընդ արեւելս». որ և որոշ լեռ մը կ'իմանայ յԵղեմ, մանաւանդ զնոյն իսկ Աղին կ'իմանայ անուն լեռին և անդույ Դրախտին: — Այսպիսի տեսութիւն մի կ'ընծայէ և Եգիպտէի մարգարէ (ԼԱ. 8) անասաւային և լեռնային ծառեր յիշելով ի գրախտին սարդ և սարոյ նոճ մայր և սօսի:

Արդ այս լեռնավայր բարձրաւանդակին վերայ պատրաստեց Արարչապետն զգրախտն փափկութեան հանդերձեալ մարդոյն, ամենատունկ, ամենապառուղ ամենահոտ, ամենազուարճ երկիր մը, քաղցր աղբրածովուն եզերք, բարձրաբերձ և հովանաւոր ծառօք պարսպեալ. վասն այնորիկ և Պարսեզ կոչեցաւ, որ է շրջափակ կամ մացառապատ դրախտ, որչափ Ս. Գիրք և աւանդութիւն միաբանին յաւանդել. «Տնկեաց Աստուած զգրախտն յեղեմ» ընդ արեւելս... և բուսոյց եւս տէր Աստուած յերկրէ զամենայն ծառ» զեղեցիկ ի տեսանել և քաղցր ի կերակուր. և զծառն կենաց ի մէջ» դրախտին. և զծառն գիտելոյ զգիտութիւն բարւոյ և չարի»: Յետ այսպիսի պատրաստութեան (որոյ վերայ խորհրդածել կամ շատ յերկարել՝ մեր նպատակէն դուրս է) «Ասաց (Ս. Երրորդութեան Անձինք յանգիման» ամենայն հրեշտակաց) արասցուք Մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ» նմանութեան, և իշխեսցեն ձկանց ծովու և թռչնոց երկնից և անասնոց,» և ամենայն երկրի, և ամենայն սողնոց որ սողին ի վերայ երկրի:» (Դր. Ա. 26). Եւ ստեղծ Տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ, և» փշեաց յերեսս նորա շունչ կենդանի, և եղև մարդն յոգի կենդանի:» (Բ. 7). Եւ արար Աստուած զմարդն ի պատկեր իւր. ըստ պատկեր» Աստուծոյ արար զնա: (Ա. 27). Եւ առ Տէր Աստուած զմարդն զոր» արար, և եղ զնա ի գրախտին փափկութեան գործել զնա և պահել»: (Բ. 15): Մարդոյն հրաշալի և ամենատառածեան ստեղծումն, արժանի զմայլական խորհրդածութեանց, ընդհանուր պատմութեան մարդկութեան կամ կրօնից վերաբերելով քան ազգային պատմութեան՝ թողումք ի հաճոյս իմաստասիրաց. իսկ այդ ի մէջ բերեալ Ս. Գրոց վերջին տունն՝ ազգային

պատմութեան կամ աշխարհագրութեան պատմութիւնը դարձեալ ի յուշ բերէ, Եղեմայ զուրբ բանալով առ նորաստեղծ մարդն. որ որպէս Ս. Գիրք ցուցանեն ստեղծաւ արատաքոյ դրախտին, և յետոյ դրուեցաւ Հոն. և թե-
րեւս, դարձեալ ըստ նոյն Ս. Գրոց ցուցակութեան, նախ ստեղծաւ, ապա
դրախտն պատրաստեցաւ և յետոյ մուծաւ Հոն: Դրախտին առաջ կամ
յետոյ պատրաստուելուն որն ալ ըլլայ, ստոյգ է որ Ադամայ ստեղծման և
ի դրախտ մանելուն մէջ ժամանակ անցաւ քիչ կամ շատ: Ուր ստեղծաւ
Ադամ, կամ յետ սրբան ժամանակի մուծաւ ի դրախտն, Ս. Գիրք չըսեր.
միայն տայ զուշակել թէ ոչ տեղն Հեոի էր և ոչ ժամանակն ուշ²⁹: Մեկ-
նիչք զանազան կարծիք ունին, որ մեզ աւելորդ է յիշել, բայց միայն
զմէկն, ոչ իբրեւ ընդունելի, այլ իբրեւ ազգայնշատակ. և է յանուն Ս.
Եպիփանու ասացեալ Արարածոց մեկնութիւն, և զրեալ վասն բարեկամին
Խրոյ Հայկազն Եպիփանու իմաստասիրի և ճարտասանի Եղեստացոյ. որ և
ասէ ի Սիոն լերին Երուսաղեմի ստեղծեալ բանին Աստուծոյ զԱդամ, ա-
ռեալ Հոդ ի լեռնէն և ջուր յաղբերէն որ ընդ գեթսեմանի իջանէր ի ձորն
Եգիպտոսի, և յետ ստեղծմանն իջուցեալ յաղբիւրն սելուլամայ և լուսացեալ,
և օրհնեալ. և բերեալ ի Գողգոթայ լեռնակն և ի սահմանս տեղեացն՝
զոր ինքն Աստուած մարդացեալ յետոյ սրբացոյց տնօրէնութեամբ իւրով.
և Հոն ստեղծեալ զԵւա, (որում բնաւ ոչ հաւանիմք) և վեց օր այն տնօ-
րէնութեան տեղուանքը շրջեցընելով, ի վեցերորդ աւուր ստեղծմանն որ
է երկրորդ Հինգշաբթին «Հանէ զնոսա ի սուրբ լեռն Զիթենեաց. և յերրորդ
» ժամէն մինչև ի վեցերորդ ժամն աստուածային զօրութեամբ առանց աշ-
» խառութեան հառուցանէր զնոսա յԱրարատեան Գաւառն միջամուխ
» Հայաստանեայց աշխարհին, յարեւելս կոյս, ի լեռն յորում տապան
» Նոյի այժմ հանգուցեալ կայ: Նաեւ զամենայն թուշուս և զգազանս և
» զանասունս և զսողունս ընդ նոսա. ուստի և յերկրորդում ուրբաթուն ընդ
» մերկանալ լուսոյն յառաւօտն փոխեաց զնախաստեղծ կուստնսն զԱդամ
» և զԵւա մեծապայծառ փառօք, և եդ զնոսա ի մէջ իւրաստեղծ սուրբ և
» լուսազարդ անապական դրախտին, որպէս փեսայ և հարսն ի մէջ ա-
» ռագաստի» և այլն: Բայց մեք զԱդամ գիտեմք նախ միայնակ եղած ի
Դրախտին. ուսկից ալ Հոն մտած ըլլայ՝ ի միայնութեանն ճանչցաւ զԱս-
տուած, զինքն և զշրջակայ արարածս, զկենդանիս և զանկենդանս. և թէ
նորպէս կտամ զի՛նչ զգաց, թողումք պերճաբան Պիֆոնի կամ վսեմախոհ Միլ-
տոնի նկարագրել³⁰: ի միայնութեան նախ «Պատուիրեաց Տէր Աստուած
» Ադամայ և ասէ, Յամենայն ծառոց որ է ի դրախտիդ ուտելով կերիցես,

» բայց ի ծառայն գիտութեան բարւոյ և չարի՝ մի՛ ուտիցէք. զի յորում
 » աւուր ուտիցէք ի նմանէ՝ մահու մեռանիցիք»։ (Ծննդ. Բ. 16-17)։ Այն
 բազմավտակ հայկական բարձրաւանդակները զոր այսօր Գուրգը և Թուրք
 իրենց հօտերովը ծածկեն, և որոյ եզերքը մնացորդը հին ժողովրդեան Հայ-
 կայ իրենց կէս ստորերկրեայ գիւղից մէջ ապաստանին, այս առտուածային
 առաջին պատգամները և առաջին զրոյցը մարդոյ լսուեցան, որուն սովորե-
 ցընէր արարիչն գործել զգրախտն, այսինքն զարմանել զծառսն գեղեցիկս
 ի տեսանել և զքաղցունս ի կերակուր, որք են զքօսանաց տունկը և ծաղ-
 կունք և պտղատու ծառք և պահել, զվայելչութիւն տեղւոյն, զգուշանալով
 կամ նորոգելով զփնաս որ ի տարերաց կամ յանասնոց և կամ ի նա-
 խաչարէն, որուն թշնամութիւնը կ'իմացընէր Աստուած պատուիրանաւն
 զգուշութեան արդիւնալ ծառայն և մահուն սպառնալեօք։ — Այսպիսի է
 վիճակ մարդկան ի վերայ երկրի յառաջին վայրկենէ անտի լինելութեան
 նախահօրն մինչեւ ի վախճան. ընդարձակութիւն ըզձից և ազատաձգութիւն
 մինչեւ յերկինս, չյազնալ բոլոր զգալի աշխարհաւս, և անձեռնհասութիւն,
 չափաւորութիւն կարողութեան, նա մանաւանդ անբաւ տկարութիւն. այլ
 նշան և գուշակ ամենամեծ կարողութեան և կատարելութեան զոր ի յու-
 սացեալ և ի հանդերձեալ կեանս պիտի ստանայ, եթէ գոհանայ յայսմ
 վիճակի ըստ կամաց նախախնամող Արարչին։ Սակայն եթէ այսպէս մէկէն
 ի մէկ հրաման և պատուէր մը կու տեսնամք մեր նախահօր չորս գին,
 չի զարհուրինք չի տրտմինք. այն պատուէրն բարոյապէս աւելի բան չէր
 քան զբնական դրախտին շրջապատ հովանաւոր ծառերն, որ կ'ամփոփէին
 զԵդեմայ ազատ տարածութիւնն. և եթէ Ազամ այն պատուիրանաւ կ'ի-
 մանար իր չափաւորութիւն և կախումն յԱստուծոյ և վտանգն ի շար ոգւոց,
 կ'իմանար իր գերազոյն բնութիւնն ալ ի վեր քան զամենայն երկրաւոր
 արարածս, և իւր իշխանութիւնն ի վերայ նոցա. վասն այսորիկ
 «Ստեղծ եւս Տէր Աստուած զամենայն զազանս վայրի և զամենայն
 » թռչունս երկնից, և ամ զնոսա առ Ազամ տեսանել զԲնչ կոչեաց զնո-
 » սա. Եւ ամենայն շնչոյ կենդանոյ՝ զԲնչ և անուանեաց Ազամ՝ այն ա-
 » նուն է նորա։ Եւ կոչեաց Ազամ անուանս ամենայն անասնոց և ամե-
 » նայն թռչնոց երկնից և ամենայն զազանաց վայրի»։ — Ս. Գրոց մեկնը-
 չաց և բանասիրաց կը թողումք զքննութիւն կենդանեաց ազամադիր ա-
 նուանցն, թէ ըստ բնութեանն նոցա յարմարցուց Ազամ եթէ ըստ ար-
 տաքին երեւութիւն միայն. և աւելի կարեւոր խնդիրը թէ Բնչ բառերով
 զանազանեց անոնց անուանքը, և կամ թէ արդեօք այն բառերը, միով

բանիւ Ազամայ խօսած լեզուն՝ անց արդեօք քիչ շատ հիմակուան լեզուաց մէջ. և թէ կարելի՞ էր լեզուաց մէջ տոաճնութեան խնդիրը հանել մինչեւ ցԱզամ³¹: Շատ բլլայ մեզի նկատել զհայրն մարդկան և զիշխան երկրի, նստեալ ի մենաւոր իշխանութեան իւրում՝ յԱզին, որ ապա մեր ազգային հայրենիքն եղաւ և ի հանդիոի անցնելով զանառունս երկրի և օդոց՝ անուանել և հրամայել նոցա. և միանգամայն քննել զանբան կենդանեաց բնութիւն և ընկերութիւնն. և զինքն արտաքին մասամբ մի նման անոնց և միայն անընկեր կամ աննման ի բովանդակ բնութեան. «Բայց Ազամայ» ոչ գտաւ օգնական նման նմա». (Ծննդ. Բ. 20). և առ անծանօթ ընկերն ձկաիլ, կամ ըզձալ յՍրարչէն, որ և ասաց. «Ոչ է բարեք մարդոյ միայն» լինել, արասցուք զմա օգնական ըստ զմա: (Ծննդ. Բ. 18). Եւ արկ Տէր» Աստուած թմբրութիւն ի վերայ Ազամայ և ննջեաց. և առ մի կողից նորա» և ելից ընդ այնր մարմին. և շինեաց Տէր Աստուած զկողն զոր առ յԱ-» զամայ ի կին, և ած զնա առ Ալտամ: Եւ ասէ Ալտամ. Այս այժմիկ ոսկր» յօսկերաց իմոց և մարմին ի մարմնոյ իմոյ, սա կոչեսցի կի՛ն, զի յառնէ» իւրմէ առաւ վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր իւր և զմայր իւր և երթիցէ» զհետ կնոջ իւրոյ»: Ոչ ի հեռուստ ընդ Ազամայ մտաւ նախամայրն ի զրախան. այլ ի զրախտին ստեղծաւ, և միայն արարած որ ի փափկութեան և յերջանկութեան տեղուոյն ստեղծաւ, միայնակ գեղեցիկ յինուած Աստուծոյ, զի զայլ ամենայն արարածս կամ ըսաւ և եղեն, կամ ստեղծեց, կամ արար որպէս զմարլն, իսկ զկինն յինեաց, իբրեւ ճարտարագոյն արուեստաւորութեամբ, վասն զի յարգէն գեղարուեստ և կենդանի նիւթոյ առաւ անոր նիւթը: Եղեմայ ի Հայաստան բլլալուն փափկագոյն պարծանաց զլուին անշուշտ Եւայի հոն շինուա՞ն է, և միանգամայն մարդկան նախածնաց ընդունարան բլլալն. զորս «Օրհնեաց Աստուած և ասէ. Անեցէք և բազմա» ցարուք և լցէք զերկիր և տիրեցէք զմա, և իշխեսցէ...» (Ծննդ. Ա. 28-30):

Ո՛րչափ ժամանակ տեսեց նախածնողաց երանական անարատ կեանքն ի փափկութեան Եղեմայ³². Ո՛րչափ ժամանակ մեր երկրին նախաշրհեղեղեան հօգն մշակեցաւ անոնցմէ և սնոյց իր անմահունակ մշակները, քանի՞ տառաւոր արեգակն յարեւելեան դրունս զրախտին բարձր ծառակամարաց վրայէն իր ոսկեծիրանի նշոյլը վառեց անոնց հեշտալի հովանոցին վերայ, և կամ քանի՞ իրիկուն յետ օրուան զուարճախառն վաստակոյ քառառայ գետոց մէկու աղբերահոսանց եզերք նստած՝ նորահրաշ արարչութեան վերայ կամ իրենց ապագայի ծննդոց և երկրիս բաղդին վերայ կու խօսէին, ոչ գիտեմք, ոչ

քննեմք. և ոչ իսկ այն սրբազան և խորհրդաւոր միայնութեան կամ միազուգութեան մերձենայինք, եթէ հայրենական երկրին յիշատակը չի համարձակեցընէր պահ մը կանգ առնելով հոս՝ մտածել ոչ միայն նախածնողացս այլ և մեր իսկ նախ սահմանեալ վիճակը, որուն Արարչապետն բնութեանս մերոյ նոյնպէս նախասահմաններ է պահարան տեղի զՀայաստան, իբրեւ սեւամ և դուռն մարդկութեան ի մուտս ընդարձակութեան երկրի: Եթէ չիք հնար նորէն յետս դառնալ և մտնել այն փակեալ դուռը, յետս դարձնել զերանութիւն, մեզի որ ոչ միայն ի նախածնողաց ժառանգեալ աղէտքը ունինք այլ և ի դարուց կուտակեալ բիւր չարիք, գոնեայ քիչ մ'ալ ուշանամք նախածնողաց, և մեր երջանիկ վիճակին տեսարանօք, թարգման և առաջնորդ ընտրելով, փոխանակ մեր հին և կորուսեալ Եղեմահաշակ երգչաց, զԱլպիոփէի երգչին գրուագը

Արդ երեկոյն խաղաղասիք տակաւ գալով դեռ եւքս գայր,
Եւ իւր լուրթն ազօտալոյս գտարեա ի զգօնն համակէր թոյր.
Ընկեր էր իւր՝ լըռութիւն, զեռունք և հաւք մեկնեալ կային՝
Ի կանաչ նոքա խըշտիս մորեաց խրեանց, սոքա ի բոյնս:
Երեւնիկ եւեթ ըսկէր՝ գեղգեղելով զգիշերն ի բուն
Ջգալլալիկսն սիրայինս. զբարճացեալ կայր լըռութիւն:
Նոյնժամայն ի կենդանի շափիղս երկինք չողողեցան.
Գիշերավարն որ անէր զստղակաճառ բանակաց բոլոսն՝
Ընթանալը բոլորափայլ, մինչ ամպաշուք ծագեալ լուսն
Բամբիշն յայտնատեսիլ՝ զանհամեմատ լոյսն հոլանեաց,
Ըզըջաշն արծաթափայլ արկեալ ի ստուերսն խաւարի:
« Գեղեցիկդ իմ ամուսին, առէ յայնժամ Ադամ ցեւս,
Վ իշերաժամս և ամենայն ինչ ի հանգիստ իւր փութացեալ՝
Ըզմեզ ի նոյն հրաւիրեն. առ յԱստուծոյ փոխանակաւ
Կարգեալ վաստակ և հանգիստ մարդոյ՝ սոտ տունջեան և գիշերոյ,
Շաղ քնոյ ի դէպ անկեալ անոյշ և թանձր թըմբրութեամբ
Հակէ զարտեւանունս: Ա՛յլ արարածք զօրքն ցերեկ
Սահեալ դատարկ և անգործ, չեն հանգըստեան ինչ շատ կարօտ.
Մարդոյս մարմնոյ կամ հոգւոյ սակեալ է գործ օր ըստ օրէ,
Նըջան պատուոյն, և յամենայն ի գնացըս իւր երկնի խնամոցն:
Իսկ անասունք վայրապար շըրջին անգործ վարատական,
Եւ Աստուած ոչ ունի զվարկպարազի գործոցն համար:
Այդուց, չեւ զուարթարար առաւօտուն յելից մարդէ
Ջառաջինն ազգ արարեալ ըզնորամուտ լուսոյն գալուստ,
Պարտ է մեզ վաղարարոյց ի հեշտակէր կանխել վաստակս:
Մեզ մընան անդ հովանոցքդ ծաղկավարս առ ի սըրբել,
Եւ փողոցքդ գալարուտք՝ միջօրէի մեր ճեմարանք,
Ջորս ոստոցն անտառամուք ի խեղդ արկեալ հեղձուցանեն.
Երեւոյն զանբաւական մըշակութեամբս, և ըզձանան
Ջեռս առաւել քան ըզմեր՝ քըշտել զմոլին շըռայլութիւն:

Երազկունքդ իսկ պարզիկ է հոգք կաթնալ՝ հոգեալ գընին
Երբորաբարձք, գեանաթաւալք, գըննաւաւալք է խորտաբորաք.
Հարկ է քաղել ըզգասին, թէ սիրիցեմք հեշտի՛ հեմել.

Այժմ՝ ըստ կամքս բնութեան՝ գիշեր հրաման ապ մեզ զհանգիստ: »

Եւայն ամենազեղ շնորհադարգեալ՝ կըրկնեաց անգրէն.

« Եւախաղիզքն իմ է իշխան, քո հրամայեալ՝ հնազանդիմ ես.

Աստուած պապէս պատուիրէ, նա քեզ օրէնք է ե գու ինձ:

Ձգդիսել ինչ աւելի՛ փառք են կընօջ, ուղիղ հանճար:

Խօսակից ընդ քեզ եղեալ՝ ըզմամանակըն մոռանամ,

Յեզանակք է յեղյեղմունք նոցին համակ ինձ քաղցրանան:

Պաղցր է շունչ առաւօտին, քաղցր է ծագուն առաւօտու.

Ուրախարար նըւագօք առաւօտեալ հաւուց պարուն.

Հեշտ է արեւ ի սըփռելն ի բոյս գալար փափուկ դրախտիս

Ի սունկոս ի միրգս ե ի ծաղկունքս փայլ ի փայլ ցօղով լըցեալս.

Յեւ կակնուղ լուրց անձրեւաց երկիր պարարտ է քաղցրաշունչ.

Պաղցրը գալուստ է խաղաղ է շնորհաշուք երեկոյս,

Եւ անդ գիշեր լըռուէր՝ հըռչակելի թըռչնով իւրով,

Եւ լուսնիւն գեղեցիկաւ է գահարօքն երկնաւորք

Որ կազմեալ զիւրան յօրինեն զաստեղախուռն յուզարկաւորս:

Բայց ոչ շունչ առաւօտին մինչդեռ ծաղեալ ելանիցէ

Ուրախարար նըւագօք առաւօտեալ հաւուց պարուն,

Ոչ արեւ ի սըփռելն ի փափկութեան գարսասանիս,

Ոչ գալարիք, ոչ պըստաղք է ոչ ծաղիկքն ցօղափայլք,

Ոչ բուրումն յետ անձրեւաց, ոչ շնորհաշուք հանգարտ երեկ,

Ոչ գիշեր լըռուէր հըռչակաւոր իւրով թըռչնօք,

Ոչ հեմելիք ի լուսնակի կամ ի գողգող փայլս աստեղաց,

Չունին ամենեւին ինչ քաղցրութիւն... առանց քո:

« Բայց աղէ առ ինչ աստեղքըդ փայլակնն զգիշերն ի գլուխ.

Ո՛ւմ իցէ շքեղ տեսիլդ՝ ուր կափայց քուն զաշտ ամենայն: »

Եւահայեոս հառարակաց գարնայց անգրէն պատասխանի.

« Դուստր Աստուծոյ է մարգոյն, ամենազեղդ իմ կատարեալ,

Յերեկոբեալ յայդ լընուն աստեղք զընթացս իւրեանց զերկրաւ,

Ի ծագաց մինչեւ ի ծագըս մըտանեն եւ ելանեն՝

Բաշխել ըզլոյսն ի պատարաստի ազանց որ չեւ են ծընեալ գեռ.

Ձի մի խոր կալցի խաւար զհին տերութիւնն ի գիշերոյ,

Եւ շիջուցէ կենազրաւ ըզհամագոյս եւ ըզընութիւն:

Չափաւոր է մեղմախառըն բոցքըդ ոչ լոյս տան եւեթ,

Այլ, յամբ ի բազմազօր շողիւնս սասնն, ջեռուցանն,

Անուշանն, մնուցանն. կամ զարփայինն ազգեցութեան

Արկանն մասն յամենայն ի զարմազան էից բնութիւնս՝

Որ աւեն յերեսս երկրի, ե պատարաստն առ ընդունել

Ըզբուն իսկ կատարումն յարեգականն ի բարկ շողից:

Լըդ ոչ ընդ վայր փայլեն գոքա՝ թէ եւ չտեսեալք ի խոր գիշեր:

Մի տեք ընդ միտքս քո, զի թէ բնաւ չէր մարդ ի միջի,

Պահասէր երկնի Նկատող ե օրնութիւնք Աստուածութեան:

Բիւրք բիւրուց հոգեզինաց շըրջին՝ 'զ աշխարհս աներեւոյթ

Յարթմընի մեր է ի քուն, անլըռելի օրնեբոգութեամբք

Գովեն զգործս իւր ի գընին կացեալ ըզցալդ ե ըզցերեկ:

Չեցե՛ մեր յանառառ յանախ կամ ձայնատու բըլբոցն յեմօկո
 Երկնաւոր լընել բարբառս ըզգիշերոյն հասարակաւ,
 Որ երգեն զմեծն Արարիչ մէն մի միայն կամ փոխ առ փոխ:
 Բազում անգամ գունդ առ գունդ հըսկոզ զուարթունք կամ ցոյգապահ՝
 Ի նուագերգող աղեբախս երկնահանգէս կըտընդոցաց
 Խառնեն ի մի յարմարութիւն հրեշտակերամ՝ զերգոցն ձայնս՝
 Որ զցոյգն ի պահս հասանեն, կամ ամբառնան ըզմիտս յերկինս: »

Չայս խօսեալ, և ձեռն ի ձեռն մըտանեն մէն միայնուկ
 Յերջանիկ տաղաւարն իւրեանց, որ էր ընտրեալ տեղի
 Ի վեհէ տընկազործէն՝ յորմէ հետէ ստեղծագործեաց
 Զամենայն ինչ յորինեալ ի զուարթութեան մարդոյն ի պէտտ:
 Կամար նորին թաւախիտ յարկածածուկ հովանաւոր
 Էր հիւսկէն մանուածոյ ի սարգենեաց և մըրսենեաց,
 Եւ որ եւս առնուահիւզ՝ ի խընկենեաց թանձըր կոզերց.
 Աստի անտի ափանթ և թուփք անուշահոտք և ոտաախիտք
 Պարիսպ ամբարձեալք զալարագեղ կանաչազարդ.
 Եւ զկէն հոյլ վայելլովառ, երփն երփն հիթիկ, վարդ և յամիկ,
 Երկ ծիլ ի վեր փըթթինազարդ՝ պէսպէս ճամուկ նըկարակերտ.
 Առ ոտս յակինթ մանիշակ՝ քըքըում՝ ի ճախ նարօտաներկ
 Կըկէին զերկիր գունեղ քան զմեծագին քարանց զըրուօգ:

Այլ ինչ արարած, շորքատանի՝ հաւ՝ բզիզ՝ զեռուն,
 Զիշիէր մուտ անգր ունել՝ առ ի մարդոյն մեծարանաց:
 Ու ուրեք, և ոչ ի կեղծս առասպելեաց պաճուհեաց
 Յառաւել նսւրբական և զերծ խորան ինչ հովանուտ
 Նընջեցին Պան և Սիւուան կամ օթեցան պայք և Հարունք:
 Ի որըկապան ծաղկապատ ծաղկապըռակ՝ ի բոյր բուսոց
 Հարնեացեալն Եւս պըճէր նախ զանկոզին ամուսնակոն,
 Եւ երկնաւոր պարերգակք զառագաստի նուագեցին երգս:
 Այն օր Հրեշտակն հարսանեաց առեալ առ հայր մեր ամ զԵւս
 Ի մերկիկ զեղեցկութեան անդ զարգարեալ և ցանկալի
 Քան զՊանգորա զոր օտեցին գիք պարզեւօք ամենաշնորհ, —
 Աւաղ, յոյժ նըմանակիր նըմին՝ ողորմ պատահարան, —
 Երբ ի ձեռն Հեթմակ տարեալ առ Յապետի պանդպր որդին՝
 Վարանեաց զազղըս մարդկան ի լար աշացըն գեղեցկաց,
 Առ ի զԻրիս լըճժ հանել՝ յորմէ խորեաց զախրականն հուր:

Հասեալ այսպէս յիւրեանց ի տաղաւարն հովանաւոր
 Երկոցուն ի միասին, և անգանոր զտեղի առեալ՝
 Դարձան կացին՝ դ բացօթեալ երկնիւք՝ պագին Էին երկիր,
 Արարչին երկնից, օգոյ, երկրի, արփւղն յոր հայէին,
 Լուսահեմ լուսնին զընտի և աստեղեալ վեհ կամարաց:
 « Դու հաստեցեր և զգիշեր, Արարչապետդ ամենակալ,
 Դու և զտիւ՝ զոր ի գլուխ հանաք ի սպաս սակեալ գործոցս,
 Երանիք յընթերակալ միմեանց նըպաստ, ի սեր միմեանց՝
 Որ պըսակ երկնկութեանս է առ ի քէն հրամայելոյ:
 Դու և զայս՝ մեծ յոյժ ըստ մեզ՝ ըզգըրգարանս յորինեցեր,
 Ուր պակասն լիութեանն հազորդք, ընդ վայր թափեալ յամպէս:
 Բայց գու մեզ խոտաղար սերունդ ի մէնջ զարմ և զաւակ,
 Որ զերկիր լընուցու, և զանըսպառ քս բարութիւնդ

Շնորհիվ փառաւորէ և ի զարթոնւիւն և ի խնդրել,
 Ողորդ և արդ ի ժամուս, զհանգիստ քննոյ՝ զքոյին պարգեւագ:՝
 Միտաբան զայս սասցենալ՝ չարկին օրէնս ինչ ալ ի գործ,
 Բայց երկիր եւեթ պագին՝ Տեառն ի պաշտօն հանդադրոյ:
 Զձեռնեւ միմեանց առեալ՝ մըտին յալուց հովանոցին,
 Եւ անաշխատք ի թօթափել զոր մեքս կրեմք ծանր ալլակերպս,
 Առ իրեարքս կողմեցան: Կարծեմ թէ ոչ գարնաւ Ագամ
 Ի զեղեցիկ ամուսնոյն, և ոչ Եւս ինչ զըլացաւ:
 Զխորհրդակիր կրօնից օրէնս հարսնականի սիրոյն ուրբոյ,
 Որ զինչ և բանք պատհանելացն բարրեացն զսրբութենէ,
 Ըղակելոյն, զանեղ կենաց, պիղծ բարեւոյ զսրբութենէ Եին,
 Զոր կիսոց և հրամայէ, զոր և ապ թոյլ ամենեցուն:
 Արարիչն մեր հրաման ապ մեզ աւել և բազմանալ:
 Ո՛վ այն խափան, բայց մարդատեսն՝ սոսի մարդոյն և Աստուծոյ:
 Ռբա ի լեր, Սէր հարսնագեղ, խորհրդական օրէնք և կարգ,
 Սեռն ազգիւր սերնդոցն մարդկոյնոյ, ստացուած յառաւել
 Ի գրախոսին՝ ուր ամենայն հասարակաց էին բարիք:
 Քեւ յոսնական վարար մուրացք հաւանեցան ի մարդկանէ
 Տարագիր վըտարանդեալք ի պահարացն անասուն ջոկոյ:
 Քեւ հիմեալ ի մտեմութիւն սուրբ և արդար՝ սիրոյն կապանք:
 Եւ հօր, սրբոյ և եղբօր աղապատանք գործովագութ
 Ի լոյս և ի ծանօթն եկին անգէն նախ զառաջինն:
 Քաւ յինէն ընդ մեղս երբեք զըրել ըղքեղ կամ ընդ ամեթ,
 Կամ ընդ միտ անել թէ չես ինչ վայելուչ վայրի սրբորում,
 Աղբերակն զմըտաբուղի ընտանեանն անսոցութեանց,
 Որ մահիւրքդ յո պարկէշտ քարոզեցաւ և անարատ
 Առ պիտուս և ի հուսն, յոր ելին սուրբք և հայրապետք:
 Աստ Սէր զսոկեղէնսն արկանէ զնեալս իւր ի կիր,
 Աստ ըղբան անշէլ վառեալ և սաւառնի ծիրանաթեւ,
 Աստ տիրէ և զուարանայ, չիք ի ժախտ վարձկան բողբոջ՝
 Յոր չիք սէր, ոչ խնդութիւն, ոչ փարելի լինել իւրի:
 Ի հասեալած չիք վայելսն, ոչ յարցունեացն սիրուհիս,
 Ու ի խառն կաքաւս ոչ ի խնէշ խաբեայ գիմակս,
 Ու ի մէնջ գիշերի պար, ոչ ի ցայգերգըս առնոփստի
 Զոր նուագէ անսըւազ առ տարփածուն իւր զեղապանծ,
 Զոր լաւ եւս էր՝ ընդ վայր թէ հարկանէր քամահաբար:
 Արդ սոքա երկոքին ի սոխակաց երգս սրբեալ՝
 Քաւնէին միմեանց ի գիրկո, յորոց մարմինն ընդ մերկանդամս
 Մաղկալից զըմբեթն հոսէր վարդս սրոյ զտոյժ նորոգէր ալդ:
 Նընջեցէք, ամուք օրհնեալ, ո՛վ յամենայն ժամ երանեակք,
 Թէ չխնդրէք երջանկագոյն կեանս և գիտէք չգիտել ինչ ալ:
 Գիշեր զընթացն հասարակեալ էր կոնաճեւ մըթին ստուերուն
 Ի կոնակն բարձրածայր՝ լայն կամարին որ ընդ լուսնով:
 Քերթուրէք ի փղոսկրէիցն եւեալ զըրանց յօրինի ժամն՝
 Ի հակառակ մարտի կարգեալ՝ վառեալ կային ի ցայդապահոյ:

Բ

ՅԱՅԳ

ԱՐՏԱԴՐԱԽՏԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՔ

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԻՐԱՒՏԻՆ յիշատակը և զիպուածք դարձեալ մեր ուշը գրաւեն, բայց այդերնիս ի ցայդ փոխուի. փոխուի մեր եղանակն ալ, և կարճատեւ երա- նութեան վիճակիս կու յաջորդէ թշուառութիւն անվերջ.

Ու եւս մարդ ընդ Աստուծոյ կամ հրեշտակի կենցաղակից՝
 Ընդ հիւրս իւր, որ ընտանիք և մարդասէրք էին սովոր
 Գալ բազմել ընդ իւր հանգոյն ընդ մշտեբիմ՝ բարեկամի,
 Եւ լինել վայրի հաշոյն իւրում՝ հազարդ սեզանակից,
 Անպարտւ շնորհելով անգէն նըմին խօսել անմեղս:
 Հարկ է ինձ պատահեալ փոխել ի ձայն սղբերգական
 Ի մարդոյն կողմանէ՝ նախատակոծ խէթ եւ կասկած,
 Հետտանք ուխտանենդ և խեռութիւն վըտարանջող:
 Իսկ յերկնից ի կողմանէն՝ աստ առ տեղեալս խորթացելոյ՝
 Օտարութիւն, դառնութիւն, ցառուք արգար և պատուհաս,
 Եւ դատակնիք՝ որ զաղետից խուռն խուժան եմոյն յաշխարհ,
 ԸզՄեղս և զչարաշուք ըստուեր նորա մըթին՝ ըզՄահ,
 Եւ զազցաւոր տառապանս՝ ըզկարապետը ժանտ մահուն:

Մեր նախածնողաց երջանկութեան վերայ վաւեր և անվաւեր քիչ յիշատակք, իսկ զժբաղդութեանն վերայ կան շատ աւելի յորոց իբրեւ ազգային զնախ յիշեալ Եպիփանու զրոյցն ի մէջ առնումք. «Յերրորդում»
 » ժամու չորեքշաբաթին երրորդի, եկեալ առանց իրիք պատճառի սաստա-
 » նայ... և գտեալ զԵւա յեզր դրախտին և յարտաքին բոլորին, և ոկսաւ
 » պատերազմել... Եւ շրջէր Եւա փառաւորելով զԱստուած յեթնեբորդ
 » եզր պարունակին աստուածատունկ ազգի ազգի ծառոցն գեղեցկատեսիլ
 » քաղցրաճաշակ և բարեհամ, այլ և եթնագոյն վայելուչ շարամանեալ
 » առ տեսութիւն հայեցողացն... Եւ գտեալ զնա թշնամին միայնակ՝
 » խօսի ընդ նմա միայն բերանով օձին անիծելոյ... Իբրեւ լուաւ նախա-
 » մայրն զնենգաւոր և զմահացու բանս, որ ծածկեալ էր աստուածային

» անուամբն՝ լինիջիք իբրեւ զԱստուած ճանաչել զբարի և զչար, աստուած-
 » ծուծեան փառաց ցանկանալով առ ժամայն՝ որպէս ի մտաց անկեալ
 » եղև այլ յայնչափ խնդութենէն հատեալ եղև սիրտն զհետ անհաս
 » խորհրդոյն. ուստի և ամենայն բնութիւն արարածոց գիտացեալ թէ հա-
 » ւանեցաւ տռնել զկամս խարողին, (վասն զի զեռ եւս միտւորէր Արա-
 » րիչն ընդ արարածս, զի չեւ էր տակաւին անթծեալ առ ի նմանէ). և
 » ամենեքեան առհասարակ հեծեծելով երկնեցին՝ հոռաչս ի վեր առ արա-
 » րիչն առաքելով... Լուսինն որ լի էր լրմամբ ի լոյս... ունայնացեալ
 » եղև առ ժամայն ի քաղցրահայեաց լուսոյն և նսեմացաւ, սակայն զբո-
 » լորակն ամբողջ պահելով, և այն էր փուլ առաջին...»⁵⁵ »

Երանազուրկ նախածնողաց առաջին զգալի փոփոխութիւնն ըստ բազ-
 մաց կարծեաց է զրկումն յարտաքին լուսափայլութենէ մը որ իւրեանց ան-
 մեղութեան զգեստն էր. յայս միտս ասէ մեր շնորհալի հոգեբագուն վասն
 նոցա

Յորում ցընծայր զուարևացեալ անտիբական խնդութեամբ,
 Քանզի զԱստուած տեսներ միշտ խնձարէալ ի գրախտին,
 Յորմէ՝ զլուսոյն ճառագայր տըզաւորէր ի յինքեան:
 ... ի տիկ պատմութեանն առաջնոյ
 Որով պահեալ զարգարիւր ի փառքս մարդն առաջին

Դարձեալ հնազոյն երգիչն. «Լոյսն ի հօրէ լուսոյ ծագեալ Լուսափայլ
 ցարդարեաց զԱզամ ի դրախտին եղեալ անմահ անկողն երկրագործ:

... Իսկ պատահեց բանտարկուին ի գրախտն արտաքս անկեալ
 ի յաւէժ կենդանութենէն, մահաւիթ պաղով մեռեալն
 Մերկացաւ ըզփառս անըստուեր լուսոյն:

Փոխանակ փառապանծ լուսոյ՝ ամօթոյ սեւութիւն կու պատէ զմեղու-
 ցեալ նախածնողս. փոխանակ երանական զգացմանց խիղճ և երկիւղ տազ-
 նապեն զյանցաւոր սիրտսն. արտաքին կերպարանաց ծածկոյթ առնուն
 կարեւր զտերեւս թզենւոյ, (որ և ցուցանէ զբարեխառնութիւն կլիմայի
 երկրին յայնժամ, ուր հիմայ չի գտուիր այս ծառս) իսկ ներքնոյն ոչ ինչ
 դառնին պաշտպանութիւն, մինչեւ ինքնին Տէրն, ըստ սովորութեան իւ-
 բում, որպէս իմանան մեկնիչք, երեկոյեան հովուն ատեն կու գայ ի
 գրախտն. յանցաւորքն սոսկալով ի հեղաձայն զգնալոյ նորա փախչին
 « և թաքեան Ազամ և կինն իւր յերեսաց Տեառն Աստուծոյ ի մէջ ծառոց
 » գրախտին: Եւ կոչեաց Տէր զԱզամ, և ասէ ցնա, ո՛ր ես: Եւ ասէ լուսոյ

» զձայն քո ի դրախտի աստ՝ և երկեայ. քանզի մերկ էի և թաքեայ: Եւ
 » ասէ ցնա. « Եւ պատմեաց քեզ թէ մերկ ես. բայց եթէ ի ծառոյն յորմէ
 » պատուիրեցի քեզ՝ անտի եւեթ չուտել, կերա՞ր արդեօք ի նմանէ: Եւ
 » ասէ Ադամ. կինս զոր ետուր ընդ իս՝ սա ետ ինձ ի ծառոյ անտի և կե-
 » րայ: Եւ ասէ Տէր Աստուած ցկինն. զի՞նչ գործեցեր զայդ. և ասէ կինն.
 » օձն խաբեաց զիս, և կերայ: Եւ ասէ Տէր Աստուած ցօձն. փոխանակ
 » զի արարեր դու զայն, անիծեալ լիջիր դու յամենայն անասնոց և յա-
 » մենայն գազանաց երկրի. ի վերայ լանջաց և որովայնի քո գնացես,
 » և հող կերիցես զամենայն աւուրս կենաց քոց. և եղից թշնամութիւն ի
 » մէջ քո և ի մէջ կնոջդ, և ի մէջ զաւակի քո և ի մէջ զաւակի գորտ.
 » Նա սպասեացէ քում զլիսոյ, և դու սպասեցես նորա գարշապարի: Եւ
 » ցկինն ասէ. բազմացուցանելով բազմացուցից զտրամութիւնս քո և զհե-
 » ծութիւնս քո. տրամութեամբ ծնցես որդիս, և առ այր քո դարձ քո, և
 » նա տիրեացէ քեզ: Եւ ցԱդամ ասէ. փոխանակ զի լուար ձայնի կնոջդ
 » քոյ և կերար ի ծառոյ անտի, յորմէ պատուիրեցի քեզ անտի միայն
 » չուտել, և կերար ի նմանէ, անիծեալ լիցի երկիր ի գործս քո. տրամու-
 » թեամբ կերիցես զնա զամենայն աւուրս կենաց քոց. փուշ և տատառակ
 » բուսուցէ քեզ. և կերիցես զբանջար վայրի. քրտամբք երեսաց քոց
 » կերիցես զհաց քո, մինչեւ վարձցիս յերկիր ուստի առար. զի հող էիր
 » և ի հող վարձցիս: Եւ կոչեաց Ադամ զանուն կնոջ իւրոյ կեանա. զի
 » նա է մայր ամենայն կենդանեաց: Եւ արար Տէր Աստուած Ադամայ և
 » կնոջ նորա հանդերձս մաշկեղէնս, և զգեցոյց զնոսա. և ասէ Տէր Աս-
 » տուած. ահա Ադամ եղեւ իբրեւ զմի ի մէջ զիտեղ զբարի և զչար:
 » Եւ արդ գուցէ ձգիցէ զձեռն և առնուցու ի ծառոյն կենաց, ուտիցէ և
 » կեցցէ յաւիտեան: Եւ եհան արձակեաց զնա Տէր Աստուած ի դրախտէ
 » անտի փափկութեան՝ գործել զերկիր ուստի առաւ. և եհան զԱդամ և
 » բնակեցոյց յանդիման դրախտին փափկութեան. և հրամայեաց քերորէից
 » բոցեղէն սրոյ շուրջանակաւ պահել զճանապարհս ծառոյն կենաց»: (Ծննդ. Գ. 8-24):

Այս ծանրակշիռ պատմութիւն որ բոլոր մարդկային կենաց գաղա-
 պարտութեան և փրկագործութեան վիճակն յայտնէ, համաշխարհական
 մտածութեանց նիւթ թողլով, միայն մեր պատմութեան վերաբերեալքը
 յուշ ածեմք: — Յետ յանդիմանութեան և վճռոյն Աստուծոյ որ այս սրբ-
 տաաբարուող խօսքով կու լմընայ « հող էիր և ի հող վարձցիս », Ադամ
 կ'անուանէ իւր կողակիցը կեանա. բայց այս երկու գիպուածին մէջ հաւա-

Կորէն միջոց մը անցաւ, զի չէր իսկ կարելի որ այնպիսի սոսկալի դատապարտութեանն արհաւիրքը մէկէն մոռնալով կամ անփութալով Ադամ իւր շարեաց պատճառ տիրելին ստածէր. և զարմանք չերեւայ ումանց եթէ յետ մեղաց և դատապարտութեան՝ մէկէն ի մէկ դրախտէն դուրս չեմք հաներ մեր նախահայրը, վասն զի Աստուծոյ իսկ դիտումը կու նկատեմք ոչ այնքան զանոնք ի գրախտէն մերժելն, որքան յաշխատութիւն և ի մահ դատապարտելն. զի և զայս ի սկզբանէ սպառնացեր էր և ոչ ի դրախտէն վճռուելն. ապա թէ ոչ ի նմին իսկ վայրկեանի մեղացն պէտք էր վճռուելին. իսկ Աստուած հաւանքէն յետ բազում ժամուց երեկոյեան այցելութեան սովորական ժամը ընտրեց նաեւ դատաստանին: Յայսմ միջոցի Ադամ որ մարդ նշանակէ յերբայական³⁴ որպէս և ի թուրք լեզու, կամ ըստ ոմանց հոգեգիւց կամ կարմիր հող (աստմա)՝ անուանէ զկողտկիցն Հեւա կամ Եւա, ըստ մեզ կեանս, որ երբայերէն նշանակէ կեանք. և հոս մեք պէտք է գիտեմք որ մեր լեզուին մէջ հոմածագ են կիւն և կեանք բառք, և երկրորդն անեղակի է, առաջնոյն ալ յոգնականն՝ անսովոր ձեւով:

Յետ այս տիրական և իմաստասիրական գործոյ Ադամայ, որ իր երկրորդ մարգարէութիւն կրնայ կոչուիլ, Աստուած իբրեւ գթած և խնամող հայր՝ կու պատրաստէ մեր նախածնողաց հասաատուն զգեստ մը մաշկեղէն, յապաւէն մերկութեան և օդոց փեսու: Եւ դարձեալ կ'երեւի միջոց մը ինչուան յետ իբր ծաղրաբանութիւն մը Աստուծոյ ըսելուն «Ահա Ադամ» եղև իբրեւ զմի ի մէնջ» և զանոնք արձրկելուն արտաքս ի դրախտէն. և հոս ալ յայանի կ'երեւայ վերը ըսածնիս թէ դրախտէն դուրս հանելն չէր Աստուծոյ գլխաւոր նպատակը, այլ զի չուտեն կենաց ծառոյն պտղէն՝ որով և չապրին յաւիտեան, այլ ըստ դատապարտութեան մեռնին ի ժամանակին:

Մինչև արտասահմանելոց հետքը բռնելու և նոր բնակութիւնը բռնուելու, յետին աչք սը տանք մենք ալ դրախտին, թէ ի՞նչ եղաւ իր ծառերոփ. — Աստուծոյ կարգեալ զգուշութեան քերովբէն կամ քերովբէք և բացեղէն սուրն կ'իմացընեն որ չաւրուեցաւ շուտով³⁵, այլ և բնական մեծ արգելք սը չկար ներս մտնելու, ոչ երկրի բարձրանալով և ոչ տակն ու վրայ ըլլալով, բայց թէ ինչուան ջրհեղեղ անաղարտ և անմուտ մնաց, յայանի չէ բայց հաւանական է թէ այնչափ երկար ժամանակի մէջ երկրաբանական փոփոխութեամբք այլայլեցաւ. յառաջ քան զըրոց ներգործութիւն հրաբուխից սաստկութիւնն կրեց³⁶. Թերեւս զանդկաց աւանգած կլի-

մայի փոփոխութիւնն ալ կամաց կամաց պարտաւ ե ջերասէր տնկաբերութիւնը խանգարեց, վերջապէս կենաց ծառն ալ (որպիսի և ըլլայ, բայց միշտ սովորական պաղատու ծառ մը) իր զօրութիւնը կամ բուսական կեանքը կորոյս կամ կորաւ. և զի բուն ասոր մօտենալն էր արգիլելալն, այնուհետեւ դրախտն ալ իր շրջակայ երկրին նմանելով՝ կրնար մարդկանց հաւասար բնակութիւն ըլլալ: Կու լոնմք հոս շատ մը արեւելեան աւանդութիւններ³⁷ և բանասիրաց վէճեր զբնութենէ այն երկու զարմանալի ծառոց և անոնց վախճանին, և այն բարեպաշտ կարծիքը թէ կենաց ծառոյն փայտէն կամ անոր ճիւղէն կազմեցաւ Փրկչին խաչն որ ջրհեղեղի տեղափոխութեամբ ի Պաղեստին կամ ի Լիբանան տարուեր էր ի նահապետաց Եբրայեցւոց. և զայս կարծիս երգէ մեր սրբազան շարականն ալ.

- « Արեւելք ի դրախտին ընծայեցին զփայտ խաչին .
- » Եւ եկեալ կատարիւր ի տեղւոյ կառափման ,
- » Բարձրանայր ի դիտին տարբեղէն փայտակերտն՝
- » Սուրբ քառաթեւն պահապան անձանց մերոց :

Դարձեալ միւսն.

- » Ո՛վ պահապան որ ծագեցար յԵզեմայ
- » Նըջան յազթութեան ընդդէմ աներեւոյթ թշնամւոյն » :

Թողլով ծանր և վսեմ վկայութիւններ, յիշենք կամ աւարտենք ուսմ. կական և տխորժական աւանդութիւն Սրմանց լերանց դրախտասահման բնակչացն Հայոց, որք դեռ ի բարձրատափս բերադրեր լերանցն կու ճանչնան զյատակ դրախտին: Բետ արտասահմանութեան նախածնողաց՝ կ'ըսեն³⁸, Աստուած պահապան մը դրեր էր դրախտին որ արգելու զմարդիկ ի ներս մտնելէ. ուր անմեղ կենդանիք թաղատ կենային, և ծովադբեր մէջ պայծառ կարապներ կու լուղային: Բայց զիսկուածով օր մը պահապանին հեռու գտուած ատեն որսորդ մը ելլալով բարձրաւանդակին վերայ կու մտնէ ի դրախտն. կու զարմանայ բնականապէս թէ տեղւոյն գեղեցկութեանը և թէ կենդանեաց վերայ և աւելի այն սպիտակ կարապներուն վերայ, որոնց վերայ կու հասցընէ իր աղեղան զիպաձիգ նետերը. և ուրիշներէն զատ պահապանին սիրական կարապն ալ կու զտրնէ և որսերը առած կ'իջնայ իր խորանիստ հովիտը ուր կու բնակէր: Քիչ ատենէն պահապանն կու հասնի կ'իմանայ եղածը, և կոկծալով մանաւանդ իր սիրական կարապին վերայ կու լայ կու պաղատի երկնից որ պարգեւեն իրեն կորուսեալ մտեւ.

րիմը: Իր առաջին հաւատարմութեան համար Աստուած կու լսէ ազաւանացն, և մինչդեռ որսորդն ուրախութեամբ և պարծանօք որոնք իր ընտանեաց զիմացը կու գնէր, սիրելի կարապն կենդանացեալ կու թռչի դառնալու յիւր ծովակը. բայց դարձեալ մահացու նետ սը կու հասնի և օղուն մէջ կու վերաւորէ գնա: Այս բանիս Աստուած ալ բարկանալով կու ցամբեցընէ զծովադրիւն, քառասուն գետերը կու դադրին գետինը կու չորնայ, բոյսերն կու նուաղին, սուլ կ'ըլլայ. շատ մարդ և անասուն կու մեռնին, վայրենի որսորդն ալ անոնց հետ. Աստուած զդրախտն իր բնակչօքն կու փոխադրէ անմարդաբնակ տեղ մը. բայց մնացեալ մարդկան ազաւանաց ալ լսելով՝ դրախտին հին լեռան վերայ ուր որ այն սրբազան կարապին տրինէն կաթիլ մը ընկեր էր աղբիւր մը կու բղխէ, և նորէն զերկիրը կու գալարացընէ. ասկէ կու ձեւանան Պինկեօլի լճակներն և այդ անունը կ'առնուն. և ոչ միայն այդ լճակը այլ և դարձեալ չորս գետեր կու բղխեն անկից և երկրիս չորս կողմը կու դիմեն, թէ և յետոյ քիչ մը կու փոխուի ընթացքին և այս գետերս են Երասխ ընդ հիւսիս, Դուզլա շայ Երասխ, Լեչիկ ընդ հարաւ, Դերջանայ ջուրն ընդ արեւմուտս:

Դառնամք հիմայ մեր ի դրախտէն արտաքսեալ նախածնողաց երկրորդ առաջնական տեղը տեղեկելու յաշխարհի մերում, որպէս և բազմաց ընդունելի է հոն ըլլալն³⁹: Սուրբ Գիրք յայտնապէս կ'ըսեն թէ Աստուած բնակեցոյց զանոնք յանդիման դրախտին. և զի արգելք դրած էր հոն մտնելու, յայտ է որ դրախտէն հեռու չէր իրենց առաջին բնակութեան տեղը. և ոչ միայն մերձաւորութիւնը այլ և կողմը կու նշանակուի ըստ ոմանց թարգմանութեան, յարեւելս Եդեմայ ըլլալ. որ է ըստ իս ի գետահովտին Երասխայ, թերեւ ի հարաւակողմն գաշտին Բառենու: Որք զգրախոր աւելի ընդարձակ կամ աւելի դէպ յարեւելս կու համարին Ազամայ բնակութեան տեղն ալ Մարաց կամ Ատրպատականի կողմը կու գրեն⁴⁰. Թերեւ աւելի պիտի հաստատուէին յայս կարծիս՝ եթէ գիտնային որ մերձ յԱտրպատական ի մեծն Ալբակ գաւառի Հաղամակերտ քաղաքն կայր, իշխանանիստ վասպուրականի նախարարաց, Նախայիշեալն Եպիփան օրուան սը ճանապարհաւ հեռու կ'ըսէ զբնակութեան տեղին յԵդեմայ, և նոյն կու համարի ընդ Նայիդայ կամ Նօդայ ուր բնակեցաւ և Կային յետ սպանութեան եղբօրն, յանդիման Եդեմայ, և հաւանական է երկուքին բնակութիւնն ալ նոյն ըլլալ: Իսկ այս Նայիդս⁴¹ ոմանք ըստ Եբրայական նշանակութեան թափառիկ կամ երերուն Կայենի համար կ'իմանան, որպէս թէ երեքական կենօք բնակեցաւ յանդիման Եդեմայ, բայց հասարակաց

կարծիք է թէ յատուկ անուն է տեղւոյն, որ թերեւս նոյն պատճառաւ տառապեալ և աստանալական կենաց նախահարցն՝ կամ Կայէնի, այնպէս ըսուեցաւ, և այնպէս թարգմանեցաւ ի Մովսիսէ յերբայականն. որ ըստ մեզ կրնայ ըսուիլ Երեւրիւն, որով անուամբ զանազան տեղիք կան ի Գեղաքունի, ի Սոթ և ի Վայոց ձոր Սիւնեաց, և մօտագոյն եւս Երեւրուքն ի Շիրտկ գաշտակից Բասենոյ: Քիչ մ'աւելի կամ պակաս մօտ՝ սակայն այս ստիճաններէն հեռու չէր Ազամայ տունն, և ոչ մինչեւ ի Սէյլան կղզին բացաձգեալ, որպէս ասեն արեւելեայք և մահմետականք, և ի մերոցս իսկ ոմանք⁴² ուր և ի միջնաւոր կղզւոյն ամբողջայ քարաշէտն, յորոյ գտագծան ցուցանեն ստից կնիք մը. զոր ասեն Ազամայ ըլլալ՝ երբ ի դրախտէն կամ յերկնից անկաւ հոն. և ոտից կնքոյ մեծութիւնն 70 կանգնաչափ, այնքան մեծ հսկայ սեպելով զԱզամ թէ և երկու ոտնաչափէն աւելի մեծ չըսեր ականատես մը⁴³. այս առասպելի սկիզբը ուստից գալիս յայտ չէ, բայց բաւական հին է, և մինչեւ հիմայ Ազամայ Սար կ'անուանի տեղին, El Pico d'Adam ըստ Բորդոգալաց:

Ազամայ հասակին, գեղեցկութեան, գիտութեան, մարգարէութեանց, լեզուին, գրուածոց, գիտից և այլն վրայ եղած աւանդութիւնները կամ առասպելները՝ կը թողումը մեզմէ հեռու. ճշմարիտ և հաւանական եղածները յիշեմք. որոց առաջինն է Ազամայ ապաշխարութիւնն իր յանցանաց վերայ, և զղջական կեանք մը անցընելն, որ թէ Ս. Գրոց և թէ Ս. Հարց վկայութեամբք և եկեղեցւոյ հաւանութեամբ ընդունելի է, մանաւանդ յարեւելեան եկեղեցւոյ և ի մեզ, որք Ս. Նախահարց պարագլուխ կարգեն և տօնեն զԱզամ: Այս ապաշխարութեան ոգւով զգուանօք, կ'աւանդեն գրեթէ ամենեքեան, որ Ազամ չէր մօտենար առ Եւս, մինչեւ Աստուծոյ հրամանաւ կամ իր կամօք յանձն առաւ մահկանացուաց հայր ըլլալ: Այս հրաժարման և կուսական միջոցը ոմանք 5 օր միայն կու դնեն, ոմանք շատ տարիներ, ինչպէս 15 կամ 30 կամ 70 և մինչեւ 100⁴⁴. հաւանական է դրախտէն ելլալուն և Կայէնի ծննդեան միջոց ժամանակ մը գնելն. և ալրկէ ետեւ կամ Կայէնի ծնունդէն կու սկսի պատմական ժամանակն և ամենայն ժամանակագրութիւնք. անկէ առաջ թէ դրախտին մէջ և թէ անկէ դուրս եղած ժամանակ, թէ օր թէ տարի յայտնի չէ. Ազամայ 930 տարուան կեանքն ալ ալրկէ կու սկսի համրուիլ⁴⁵:

Ուրեմն ի սկիզբն կամ յառաջնում ամի ընդհանուր պատմութեան և ժամանակագրութեան՝ եղաւ առաջին ծնունդ նախահարցն, Կային որ նշանակէ յերբայեցին Ստացուած. և ալրպէս անուանեց Ազամ ըսելով «Ստացալ

» մտրդ Աստուծով» և երանի թէ Աստուծով ալ պահեալ ըլլար նախածին մարդն այն. որ մարդկութեան գուռը բանալով անոր ամենայն գառն և անարդ կրից սկզբնաւորն ալ եղաւ. թէ և զղջացեալ Աղամ, այլ ընդ անի-ծիւք էր, և ապականեալ բնութեամբ ծնաւ իր անպրանիկը: Շատք կ'աւան-դեն թէ իրեն կին եղած քոյրն ալ իրեն արգանդակից էր և կոչէր ըստ զանազանից կամաս, կայմահա կամ Քաղաքանս կամ կլիմա, Լեքոպա, կամ Ագուրա կամ Ագրուհ, Ապուգա կամ Առատ կայմահա: այսպէս և վասն Աբելի և ուրիշ զաւակաց կ'ըսեն ջուխտակ ծնած⁴⁶. սակայն մեզի հաւանքի չերեւար, այլ նախ և միայն ծնած կային, և յետոյ այլք: Անոր և Աբելայ Մնակեան միջոց տարի մը կ'իմանան մեկնիչք հասարակօրէն. բայց որովհետեւ Ս. Գիւրգ Աբելի ազգաբանութիւն չեն ընել, յայտ չէ ծննդեան ժամանակն. զոր աւանդողք 30 տարի յետ կայէնի համարին⁴⁷. և իրեն ալ ծննդակից քոյր և կինը անուանեն Աբելուհի, կամ Եմա, Ել-մուգրա, Ագետովրա, Դեյրորա կամ Լեպորա կամ Լեքովրա կամ Լեսու-րա, Ուվեն կամ Աւիկա, Դեկրա կամ Եդուկրա և այլն:

Հարկն և Աստուծոյ հրամանն իսկ կամ վճիռն ստիպել էր զԱղամ երկրագործութեամբ իր կենաց ապրուստն ճարելու. երկրագործութեան ան-բաժան ընկեր է անասնադարմանութիւնն, զոր նոյնպէս հոգայր Աղամ քանի որ ուրիշ օգնական չունէր. մեր աւանդասիրաց մէկն յայտ ալ Աս-տուծոյ խնամքը ցուցանէ. «Եւ բերեալ (հրեշտակի) եզն՝ հնազանդեցոյց » նմա, նովաւ վարել և վաստակել, գործել զերկիր, և ի պաղոյ նորա » ուտել և լիանալ. և հրամայեաց ի պաղոյ անտի բաժին հանել Ասաու-» ծայ: — Ասոնք էին Ալամայ սովրեցուցած արուեստքն առ որդիս իւր, որոց անգրանկանն՝ կայէնի՝ երկրագործութիւն յանձնեցաւ, Աբելի՝ հո-մուութիւն: 30 տարուան էին, ըստ Եպիփանու, երբ աշխատիլ սկսան ի գաշտի և յարօտս. իսկ ըստ այլում 20 տարուան էր Աբէլ առաջին հո-միւն և անմեղ ու ցանկալի հովուութեան նախատիպն, երբ հօտը սարաւ տրածելու: Երկուքին ալ ազդած էր հայրն մարդկութեան երախտապարտ զգացմունք և պաշտօն առ տուիչն ամենայն բարեաց. և որպէս առաջին յանցաւոր, տրպէս ալ առաջին քուարար կամ քահանայ եղած էր, պա-տարազաւ պաշտելու զԱստուած: Ըստ այսմ և որդիքն յանդիման դրախ-տի իրենց վաստակոց արգասիքէն մասն կամ ողջակէզ հանէին Աստու-ծայ. բայց իւրաքանչիւր ըստ սրտի իւրում, կայէն ակամայ և ագահօրէն, Աբէլ առատապէս և կամովի. վասն այնորիկ Աբէլ հաճոյ և սիրելի էր Աստուծոյ և ծնողացն, կայէն ոչ նոյնպէս: Աստի նախանձն նորա և եղ-

բայրասպանութիւն որում ուրիշ և աւելի զգայական պատճառ մը կ'աւանդէ Եպիփան և այլք։ Եպիփան զնախանձ Կայէնի ընդ քոյրահարսն Աբելի ընդ Աբելուհին Ելմուզպա, զոր փոխանակ Մանգակցին իւրոյ կ'ուզէր առնուլ յեղբորէն, և Աղամ ոչ թողոյր։ Եւ վասն այսորիկ, ասնն, ուզեցին զոհ մ'ալ մատուցանել և յԱստուծոյ նշանով մը խմանալ իր կամքը։ Այս պատարագն է զոր Ս. Գիրք այլ յիշեն, միանգամայն և զնիւթ պտտորագի և զլնտրութիւն Աբելի յանդրանկաց և ի պարարտաց հօտին, զհաճիլն Աստուծոյ ընդ պատարագ նորա և զհաճիլն ընդ պատարագ Կայէնի։ Բայց զնշան հաճութեանն կամ տհաճութեանն ոչ յիշեն։ որ ըստ աւանդողաց էր հողմն և հուր։ Կայէնի զոհն կամ նուէր էր հասկ ցորենոյ, այլ վտիտ, և փուշ։ Իսկ Աբելին՝ ըստ Եպիփանու ընտիր «գառն մի տարեւոր» արու սպիտակ որպէս զձինն նորաբեր, ամենեւին ոչ ունելով արատ» ինչ... յեղջերացն մինչեւ ցոտս և ցծայրս կնդակացն»։ Կամ ըստ այլոյ վարդապետի մերոյ գառն մի՝ որ «հաղար և մէկ պուտ ունէր», զոր վաղուց պատրաստել էր Աստուծոյ նուէր բայց սպասէր որ եղբօր հունձքն հասնին և միաբան մատուցանեն։ Մատուցարան կամ ունդանն էր ըստ Եպիփանու մօտ ի դրախտն երեք ասպարիզօք, «տեղի լալոյ և աղօթե» լոյ առ Աստուած... Եւ էր անդ բնաբար վէմ հաստտեալ իբր քառա» ուղ... բարձրագոյն իբրեւ երեք կանգնաւ»։ Շատ հաւանելի է այդպէս բարձրացեալ քարի սը վերայ պատարգեալ նախահարցն, վասն զի ամենէն հին սեղանքն, յաւուրց Արահամու, այդպիսիք են առ ամենայն ազգա։ Կայէնի նուէրքն սեաւ ամպով և մրկոց ցրուեցան ըստ աւանդութեան, Աբելին պայծառ կրակով մը լնդունելի եղաւ և լոյսն իշաւ Աբելի վերայ⁴⁸։ «Եւ տրտմեցաւ Կայէն յոյժ. և խոնարհեցան անկան երեսք իւր։ Եւ ասէ» Տէր Աստուած ցկային. Ընդէ՛ր տրտմեցար կամ ընդէ՛ր խոնարհեցան» անկան երեսք-քո. ո՛չ ապաքէն եթէ ուղիղ մատուցանես և ուղիղ ոչ» բաժանես մեղար։ Լուռ լեր, առ քեզ լիցի դարձ նորա, և գու տրեւս» ցես նմա»։ (Մն. Գ. 67)։ Յետին խօսքով կ'իմացընէ Աստուած որ Կային իբրեւ աշխարհիկ ունէր իրաւունք սը եղբօրը վերայ, և աստի այլ գուշակութի որ ոչ տարւով մի՝ այլ տարեօք մեծ էր քան զնա։ Բայց և աստուածային յանդիմանութիւնն և մխիթարութիւնն անգամ չազդեց ռեսակալ սրտին. որ ատելութիւն և վրէժ մտածէր եղբօրը և անտի բերաւ ի խորհուրդ սպանութեան՝ առաջին և սրտառուչ սպանութեան յանգիման առմա հունտին Եպիփայ, արժանի քան զամէն առիթ ողբերգութեան, որպէս և զբազումս յորպորեաց եղերերոցել զնոյն, յորս վեհագոյն նեոններ Գերմա-

նացի։ Ս. Գիրք Համառոտի կու նշանակին այս առաջին մարդագրուելի գիտութեւնը՝ «Եւ ասէ կային, ցՀտրել եղբայր իւր «Էկ երթիցուք ի գաշա։ » Եւ եղև իբրև չոգան ի գաշա անգր, յարեալ կային ի վերայ Աբելի » եղբոր իւրոյ և սպան զնա)։ (Ծնն. Գ. 8)։

Աբելի կենաց կամ սպանման տարին ալ յայտնի չէ, իսկ կարծիքն են թէ էր 20 կամ 30 կամ 34 կամ 40 կամ 129 տարուան։ Իսկ սպանման տեղն կոչեցաւ Բերան երկրի, ըստ պատմչի միոյ⁵⁰ մերոյ անշուշտ Առաւածոյ առ կային ըսածէն Հեռեցընելով, թէ «Գոռուա՞ն արեան եղբոր » քո բողոքէ առ իս յերկրէ և արդ անթծեալ լիջիր գու ի վերայ երկրի, » որ երաց գրեթե իսր ընդունել զարինն եղբոր քո ի ձեռաց քոց)։ Այս առաջին անպարտ արեան Համար կ'տւանգէ վարդապետ մ'ալ, թէ և յետ Թադելոյն ի ծնողացն չէր գաղբէր ի բղխելէն, այլ հսկէն գուրս կ'իլլար ինչուան որ Ագամ ալ մեռաւ և ի հոգ մտաւ, տպա Աբելի մարմինն ալ հանդարտեցաւ իր հօրը քով։

Այս առաջին և պփգալի սպանութեան, որուն թաար եղաւ մեր աշխարհը, Առաւած եղաւ գատաւոր և վրէժխնդիր. և անգեղջ ու լիբբ սպանողը անթծեց, տառապանօք աշխատիլ գործել զերկիր, և չգտնալ անկէ ապրելու բաւական զօրութիւն, վասն այնորիկ երերեալ և տատանեալ կեանք մը անցընել տեղէ տեղ։ Իմացաւ կայէն պատժիցն սաստկութիւնը, և յուսահատ և զգուելի կենաց գառնութիւնը, վասն այնորիկ լաւագոյն Համարէր զմահ, փոխառի մահաւ եղբորն, և սպանուիլ փոխարէն սպանմանն. սակայն Առաւած սպանչին խիղճն իրեն կենդանի գահիճ թողուց, գոնէ շատ երկայն տառն, ի սասկումն տեսողաց և տպադայից. և սպանացաւ ալ Խօթնպատիկ պատուհաս տնոր՝ որ զկային սպաննէ. նշան մ'ալ դրաւ վրան. զոր տեսնելով չսպաննեն զնա։ — Այս նշանն շատք կարծեն սեւութիւն մը երեսաց, կամ ճակատն վերայ սեւ պիսակ մը կամ բոր մը. և ոմանք ռամկարար՝ կոտոր մը, որով անասնոց նմանութիւն մ'ալ կ'ընծայեն. և ոչ միայն կոտոր՝ այլ և կ'ըսեն ոմանք (ի մերոցս) ձայնաւոր կոտոր որ միշտ գոչէր «կային եղբայրտապան» այսպէս և ուր անցնէր «տար ու քար » ձայնէր և ասէր կային եղբայրտապան⁵¹։

Յետ անթծիցն կային բնակեցաւ ի Նայիգ (Երերօնք) որ էր ըստ Մեթոթոսի՝ «ի գաշտին ուր սպանաւ Աբէլ»։ Եւ յետ այնորիկ ըստ Ս. Գրոց ծնաւ իր որդին Ենոփք, որ նշանակէ յերբայեցին Նոթիբաւ. և այս անուամբ քաղաք մ'ալ շինեց. որ է առաջին քաղաք շինեալ ի վերայ երկրի. որոյ տեղն սմանք Հեռու աշխարհներ կու բնտնեն ուր որ զԵղեմ

ալ կու տանին. իսկ սմանք Հենիգի կոչեալ ժողովրդեան երկրին մէջ, որ էր ի Հ. Մ. Ծայր Պոնտոսի ընդ մէջ Ճորոխի և Փասիսի գետաբերանոց. այլ տեղն պէտք էր ըլլալ ի Նայիդ յարեւելս Եդեմայ, և ոչ յարեւմուտս⁵³։ Տեղէն աւելի նշանելի է շէնքն, քաղաք կոչմամբ, որ ցուցանէ բաւանդակ ընդարձակ և ամուր շինուած մը. զոր կ'երեւայ թէ շինեց Կային երբ բաւական շատցեր էին Ալամայ որդիքն և Թոռունք և զինքն աստղը, որոց թշնամութենէ վախնալով գուցէ այդ պաասպարանը կանգնեց։ Կայինի կ'ընծայուի (Յովսեպոսէ) գիւտ կամ հնարք չափուց և կշռոց, սահման բաժնելու, և աղեղն որսորդութեան, թերեւս և գործի պատերազմի. որուն այլեւայլ զէնքերն ալ նոյնպէս Կայէնի կամ որսւոց Կայէնի կ'ընծայեն։ Եւ զնոյն ինքն Կայէն հասարակաց աւանդութիւնն իւրահնար զինուն զոհ եղած կու ճանչնայ, սպաննալ ի Ղամեքայ ի Թոռնորդոյ Թոռան իւրոյ, այսինքն իր վեցերորդ ազգի սերունդէն. որուն համար կ'ըսեն Ս. Գիրք յետ աւարտելոյ զազգաբանութիւն Կայենի, թէ Ղամէք երկու կին ունէր Ազգա և Սեւլա որոց ըսաւ օր մը. «Լուարուք ձայնի իմում կանայք Ղամեքայ և » ունկն դիք բանից իմաց. զի այլ սպանի ի վերս ինձ և երիտասարդ ի » հարուածս ինձ. զի եթէ հօթն անգամ վրէժք խորեցցին ի Կայենէ, » ապա և ի Ղամեքայ եօթանասնեկին եօթն⁵⁴»։ Ասոր վերայ կ'աւելցընէ աւանդութիւնն, թէ Կայէն անասնոց մօրթ հազած անտառաց մէջ թափառէր. օր մը Ղամէք ալ որսի ելած՝ անասուն կարծեց զնա (մանաւանդ որ աւանդութիւնն կոտորաւոր համարի զԿային) և նետահար սպանեց. յետոյ իմացաւ որ իր թշուառ նախահաւն էր և ցաւելով պատմեց իր կանանցը. որք և աղօթիւք հաշտեցուցին զԱստուած և Ղամեքայ վերայ պատիժ չեկաւ. — Կայենի մահուան⁵⁴ տարւոյն վերայ ալ զանազան կարծիք և խնդիր եղած է. շատք 860 տարի ապրած կ'ըսեն. իսկ ոմն ի մերոց⁵⁵ ասէ. «ԶԿայէնի ամքն հաւաստեաւ գտի ի պատմագրի իմն, որ 870 ամաց » սպանաւ, ասէ»։ Այսչափ երկար կենաց ատեն Կայենի միշտ յերերքս ի Նայիդ մնալն հաւաստի չէ, բայց թէ և հեռացեալ՝ ոչ աւելի քան զՀայաստան։ Սեւանայ ծովուն արեւելեան հիւսիսային ծայրը, Ուսիոյ սահմանակցութեան գլուխը կ'ըսուի Կայենոյ ձոր կամ աշխարհ, ուր և Կայէն բերդն անուանի յաւուրս Բագրատունեաց հարստութեան. եղբայրասպանին անուամբ և յիշատակաւ՝ թէ ուրիշ պատճառաւ այսպէս կոչուած, չէ յայտ։

Դառնանք հիմայ առ կրկնակի սգաւոր նախահարս մեր, որոց ցաւք և տրտմութիւն սաստկացան սպանմամբ արդարոյն Արելի. և ըստ ոմանց 100 տարի սգով և հրաժարմամբ ապրեցան, և յետոյ հրամանաւ Աստու-

ծայ ծնան զՍէթ 230 տարի յեա ծննդեան կայէնի, վասն այնորիկ և այլպէս անուանեց զնա Աղամ որ թարգմանի Տոբք կամ Մխիթար. «Զի» յարոյց ինչ Աստուած զաւակ այլ փոխանակ Հաբելի զոր սպան կային»։ Մեծ եղաւ նախահօրն խնդութիւնը ի վերայ Սեթայ, զի ոչ միայն փոխանակ սիրելոյն և արգարոյն ընծայեցաւ, այլ և նման նմա եղաւ վարուք, և կերպարանօք նման Հօրն աստուածաստեղծ նախամորոյն. վասն զի առէ Գիրքն «Ծնաւ ըստ կերպարանաց իւրոց և ըստ պատկերի իւրում, և» անուանեաց զանուն նորա Սէթ» (Իմնդ. Գ. 25). Սէթ եղաւ բնիկ ժառանգ և յաջորդ Աղամայ, և Աստուծոյ դիտումն և օրհնութիւնը դարձուց իւր և իւր ցեղին վերոյ։ Թէ յառաջ քան զնա զատ ի կայինէ և յԱրեւայ ուրիշ որդիք ալ ունէին նախաստեղծքն՝ Ս. Գիրք չեն ըսեր, նոյնպէս թէ Աբէլ զաւակ թողուց. առաջինն շատ հաւանական՝ երկրորդն ոչ. նոյնպէս յայտ չէ թէ կայէն յառաջ քան զԻնովը կամ յետոյ ունէր ուրիշ զաւակներ. մեր աւանդապատում վարդապետաց մէկն կ'ըսէ թէ Սեթայ ծնած ժամանակ՝ կայենի ցեղէն 380 կին կար, 24 մարդ։

Յեա Սեթայ՝ Աղամ «Ծնաւ ուսաներս և դասերս», և ապրեցաւ 700 տարի ալ. այս որդւոց մէջ մէկն կ'անուանէր⁵⁶, ըստ աւանդութեան ոմանց Մամփիթա և քոյրն Գալեմա կամ Խելմանա, եթէ չեն շփոթեր ընդ քեռ կայէնի⁵⁷. Կու յիշուին ի մերոցս և երեք դստերք Աղամայ, Կամա, Զամբարա, Ամովկա։ — Բոլոր կեանքն Աղամայ 930 տարի տեւեց ի կայէնի ծննդենէն սկսեալ. և հաւանօրէն չհեռացաւ իր առաջին բնակութենէ Եղեմայ գիւմացէն, լեռնակողմ մը, որուն արեւելքն էր կայէնի բնակութիւնն, և չորս զին իր միւս որդւոց և Սեթայ բնակարանքն։ Ասոր անդրանիկն Ենովս (որ նշտնակէ Մարդ ծնեալ յամի 335) նմանաբարոյ հօրն՝ սիրելի և հաճոյ եղաւ Աղամայ և Աստուծոյ. և «նա յուսացաւ կոչել զանուն» Տեառն Աստուծոյ, ըստ Գրոց՝ որ հաւտնօրէն նշանակէ թէ Ենովս նախ սկսաւ աստուածային պաշտաման մէջ ծէս և հանդէս մտցընել⁵⁸ և համարձակ հռչակել կայենեան ամբարիշտ ցեղին առջեւ. և իբրեւ քահանայապետ մը եղաւ, և իր որդւոց թողուց այս պատիւը. որով անոնք ըսուեցան Որդիք Աստուծոյ, իսկ կայինեանք Որդիք մարդկան. և այս խտրութեան ականաւ տեսն էր նախահայրն, որ և ինչուան իր թոռանը թողը Մաղաղայէլը տեսաւ ըստ Եթմանասից թարգմանութեան Ս. Գրոց, իսկ ըստ Հրէից՝ ինչուան ութերորդ ազգը, այսինքն տեսաւ զՂամէք ալ զհայրն Նոյի։ Մեր նախամօր Եւայի վերայ բան մը չեն գրուցեր Ս. Գիրք, բայց միայն կանանց առաջին պաշտօնը յիշեն, որ է մայրութիւն. հասարակաց կարծիք

է թէ մեռաւ յառաջ քան զԱղամ. ըստ Եպիփանու Յ ժամ միայն յառաջ քան զայրն, որ և լալով կնոջ մահուանն վերայ՝ աւանդեց Հոգին, երկուքն ալ առանց հիւանդութեան: Յառաջ քան զիրենք՝ անշուշա իրենց զաւակաց և թոռանց շատի մահը տեսեր էին, յեա Աբելին, և Հաւանօրէն նաեւ զԿայէնի. բայց Ս. Գրքը, որ զԱբելի սպանումն պատմէ, նախ նոյն իսկ Աղամայ աստուածասանդծ և անմահութեան մարդուն համար ասէ այն բառը՝ որ զամէն սիրտ խոցէ, Մեռաւ: — Անվրէպ սահման արդարութեան Աստուծոյ:

Գերեզման նախահօրն հաւանօրէն իր ապաշխարութեան վայրէն հեռու չէր, յանդիման Եղեմայ, ուր և Եպիփանեան⁵⁹ աւանդութիւն կու գնէ ազօթից սեղանոյն քով թաղած, Աբելի աջ կողմը, զԵւա ալ յաջմէ Աղամայ. ուրիշ հնաւանդ մ'ալ, Ալքանուզ կուչէ զԼեւոն որոյ քարայրին մէջ կու թաղուէին առաջին նահապետքն, և տեղին սրբազան կու համարէր. Նոյ յառաջ քան զմտնելն ի տապան, կ'ասեն, հանեց զմարմին Աղամայ և Եւայի և լալով վերջին ողջոյն տալով հանդիպակաց զրախտին՝ զրաւ ի տապանին. յետոյ աւանդեց Սեմայ կամ Մեղքիսեղեկի որ տարաւ և ի Գողգոթա թաղեց, ի տեղին ուր կանգնեցաւ Խաչն Քրիստոսի. այս կարծիք էր շատ Ս. Հորց և հին Քրիստոնէից, որք մատուռ մ'ալ շինեցին Աղամայ կարծեալ թաղման տեղւոյն վերայ. և ինչպէս նախ յիշեցինք՝ յիշատակն այլ կատարեն արեւելեայք. արեւմտեան տօնացուցաց ոմանց մէջ ալ զրուած է յիշատակն Աղամայ ի 24 ապրիլի կամ 24 դեկտ: — Մահմետականք ինչուան ի Մէքքէ կու ձգեն Աղամայ Գերեզմանը, ուրիշներն ի Սերանտիպ կամ Զերանտի Սէյլանայ⁶⁰: — Ալքանուզայ քարածերպ գերեզմանաց մէջ թաղեցան ըստ Եպիփանայ՝ յետ նախածնողացն Աբելուհի կուսահարսն որ իր մաքուր փեսային և ծնողաց գերեզմանացը սպասաւորէր, իրեն առաջին սգաւոր կուսան և անաղտ այրիացեալ, նախօրինակ եկեղեցւոյ ինքն ալ 930 տարի ապրեցաւ լուս աւանդութեանն, և թաղեցաւ ընդ մէջ Աղամայ և Աբելի. ապա և Սէթ և ամենայն գլխաւոր նահապետքն մինչեւ ի Ղամէք, 20 ոգիք:

Գ

ՈՐԴԻՔ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ՄԱՐԴԿԱՆ

ԲՈՒՄ պատմութեան հիմն կամ նպատակն է բարոյականն գործող մարդկան, բարոյականն ալ հիմնեալ է ի զանազանութեան բարուց կամ գործող նսցա. որ եթէ չըլլար՝ պատմութիւնն ալ հաւաձեւ գիպուածոց շարունակութիւն կու լինէր: Բարուց և գործող զանազանութիւնն ալ երկու գլխաւոր և էական կերպարանաց վերայ է, որ են բարին և չարն: — Մարդն բարի ոտեղծաւ և էր յառաջին վիճակին. յանցանօքն չարացաւ, զղջմամբ ի բարութիւն վերադարձաւ, առանց ի սպառ տգատելու ի չարութեան վտանգէն. իր ծնունդքն ալ այս բարուց խառնութիւնը յայտնապէս ցուցին, և զնոյն շարունակէ մարդկութիւն բովանդակ: Յաւուրց կայենի և Աբելի եղաւ այս զանազանութիւնս, այս մեծ և ցաւալի հերձուած մարդկութեան չարաց և բարեաց, որ միայն մարդկային սեռին սպառելովն պիտի վերջանայ. և միշտ պիտի ըսուին և ըլլան մարդիկ ոմանք չարք և ոմանք բարիք, թէ և ամէն դատաստան չըլլայ ճշմարիտ, այլ և հակառակ ալ գտաուին: Այս զանազանութիւնը նախահայրն մարդկութեան նախ Աբելի և կայենի, և տպա ասոր և Սեթայ զաւակացը մէջ տեսաւ և իր մահուընէն ետեւ այլ աւելի զատուեցան երկու խումբքն կամ ցեղք, և աշխարհիս ամենէն հին հերձուածն կամ բաժինքն ձեւացուցին. Սեթայ ցեղն ըսուեցան Որդիք Աստուծոյ, աստուածապաշտութեան և հայրենի աւանդութեան հեռեւեռնուն համար, կայէնի ցեղն Որդիք մարդկան, Աստուծոյ պաշտօնը կամաց կամաց թողլով և բնութեանն և մտաց ուժի միայն հետեւելով. — առաջինն կրօնական պաշտամունք և ծէս, պարզութիւն, միաբանակեաց օրէնք, և սգաւոր կեանք մը ընտրելով. երկրորդն՝ կենաց դիւրութեան քանակով արուեստից և զբօսանաց հնարք ընտրեցին, և նախադասեց եղան այս երկու կենաց հայթայթանաց՝ առանց որոց հիմայ քաղաքավարութիւնն չի կրնար կենալ: Ինչպէս կենաց սկիզբն այսպէս և անոր վտայելութեան և գիւրութեան պէտքն հնարեցան յաշխարհի մերում և սրբութեան յօտար աշխարհս: Նախաջրհեղեղեան աշխարհ ըստ Խօթանաւորից և հաւանագոյն հաշուի 2242 տարի տեւեց. այսչափ երկար ժամանակ

ի հարկէ մարդիկ բազմացեր և Հայաստանէն դուրս ալ ելեր էին, աւելի գէպ յարեւմուտս և մանաւանդ ընդ հարաւ ձգուեցան՝ Հայոց բարձրաւանդակին իջած գետերուն հետ։ Այս միջոց ժամանակի մարդկան մեծ մասն մի, գոնէ կէսն՝ Հայաստան էր, և անկէ ետեւ ալ այո աշխարհս միշտ բազմաբնակ եղաւ. և Ս. Գրոց յիշեալ գէպքն անսր պատշաճին։ — Սեթ և իւր նմանաբարոյ պայազատքն չհեռացան իրենց նախահօր բնակած տեղէն և Եդեմայ սահմանէն։ Թէ ասոնց և թէ կայենեանց վերայ աւանդողք ոչ սակաւ զրոյց ունին, յորոց զյարմարագոյնս ընդ Ս. Գրոց միայն կրնամք յիշել։

Յետ մահուան Նախահօրն՝ Սեթ որ 700 տարուան էր՝ ժողովեց իր հաւատարիմ ազգաստոհմն աղամաքնակ լեռնակողմն և բոլորովին զատուեցաւ ի կայինեանց⁶¹։ Կ'աւանդեն Սեթայ համար թէ շատ փափագանօք ընդունեցաւ ի պահապանէ՝ դրախտին ճիւղ սը ի կենաց ծառոյն. և թերեւս այն ճիւղէն համարին այլք «զգաւագանն Սեթայ», որ նշանագործ գաւազանաց առաջինն է, և ի հայերէն ախտարաց գիրս այլ յիշուի։

Սեթայ կինն որ անշուշտ և իր քոյրն էր, կոչեն Ազովրս կամ Ազրա. իսկ իւր բարեպաշտ որդւոյն Ենուխայ կինն՝ Նուենա, կամ Նուան.

Ենուխայ որդւոյն կայնանայ՝ Մալեդայ, կամ Մաղաղեդա.

կայնանայ որդւոյ Մաղաղիէլի՝ Դինա, կամ Դենար.

Մաղաղիէլի որդւոյ Յարեգի՝ Բառադ, Բարաք

Յարեգի որդւոյ Ենուխայ՝ Ադերլան, կամ Ադներ. Յոգներ

Ենուխայ որդւոյ Մաթուսաղայի՝ Ադենա, կամ Եդնա.

Մաթուսաղայի որդւոյ Ղամբայ՝ Բեդնա կամ Գեթնա. Բեդնա

Նոյի՝ որդւոյ նորա՝ Նեմիա կամ Նոյեմզարա։

Ասոնց մէջ նշանաւորք ի Ս. Գիրս են Մաթուսաղա երկարակեցութեամբ քան զամենայն մարդ յիշատակեալ, վասն զի 969 տարի ապրեցաւ. և իւր հայրն Ենուխ, որ յետ 365 տարի ապրելոյ աստուածահաճոյ կենօք փոխեցաւ յԱստուծոյ ի լաւագոյն վիճակ, և ըստ հարց աւանդութեանն ի դրախտն. և ըստ հասարակաց՝ մինչեւ ցտրղ անմահ մնայ ընդ Եդիայի մարգարէի, ընդ որում մերձ ի կատարած աշխարհիս պիտի գայ յերկիր վկայութիւն տալու աստուածամոռաց մարդկան և ի սոցանէ նահատակուելու։ Ըստ աւանդապատմից Ենուխ լսելով ի նախահարցն թէ Ադամ վասն ուտելոյ զարգելեալ պտուղն մերժեցաւ ի դրախտէն՝ ուխտ ըրաւ ամենեւին պտուղ չուտելու, և թէնւ պարտէզ մը տնկած դարմանէր և թողոյր որ ուզողն առնու ի պտղոցն, բայց ինքն բնաւ չէր ուտեր, վասն այսորիկ արժանի եղաւ

դառնալին կենսապաշտ ծառայն վայելման: Այս դարմանալի նախապետիս կ'ընծայեն գիրք մը մարգարէութեանց, որ անվաւեր Ս. Գրոց կարգն անցած է, և կու գտուի Հին Թարգմանութեամբք. և զի Յուդա առաքեալն իսկ հասուած մը կու բերէ ի մարգարէութենէ Ենովքայ (14. 15) յորում կ'իմացընէ զտհաւար գալուստն Աստուծոյ ի պատաստան, անտարակոյս է Ենովքայ գրութիւնն, բայց շատ տարակուսական և անընդունելի Հիմկու գիրքն յանուն Ենովքայ⁶²: — Իսկ գրոյ գիտն ոչ միայն Հին է ցժամանակ Ենովքայ, այլ սմանք և Ենովքայ կ'ընծայեն Թոռին Աղամայ, և կ'ասեն թէ մարգարէանալով որ աշխարհս վասն բազմանալոյ մեղաց մարդկան՝ պիտի աւերի առ ժամանակ մի ի սպանումն մեղաւորացն, նախահարց աւանդութիւնները և գիտները ուղեց յիշատակ թողուլ սակաւ ապրողաց յաւերածէն. և գրեց երկու բրգանց կամ արձանաց վերայ, որոց մէկն քարէ կամ պղնձէ էր, միւսն յաղիւսոյ կամ կաւոյ. որպէս զի եթէ ջրով ջնջուելու ըլլայ աշխարհ՝ անեղծ մնայ քարն կամ պղինձն. իսկ եթէ կրակով աւերուի ամբողջ աշխարհը, մինչդեռ պղինձն հալի և քարն ի կիր դառնալով փշրի⁶³: Ոմանք համարին թէ աստեղական զննութիւններ էր գրածն Ենովքայ, վասն զի և զինքն սեպին առաջին ճանչցող մոլորակաց, և նշանագրաց գաղղ քան հասարակ տառից գրութեան. ասոնց գտիչ կու համարի զԵնովք ոմն ի մերոց վարդապետ⁶⁴, և ասէ. «Ենովք արար նշանա» զգիրս կարճասրունս և բազմատառս. և այնու եթող զկեանս վարուց» առաջնոցն և զմարգարէութիւն իւր, զոր գտեալ Արփաքսատայ յետ ջրոյն»:

Ենովս և Ենովք պարագլուխ եղան Որդւոցն Աստուծոյ և աւելի զաւեցին իրենց սերունդը յորդաց մարդկան. իրենց մասնաւոր հետեւողաց խումբ որ բաշտեցան ի լեռները իբրեւ միանձնակեացք աստուածախոհք և կուսակրօնք, և թերեւ աւելի ասոր համար Որդիք Աստուծոյ ըսուեցան. իսկ վարը մնացողք ալ որ ի կայինեանց կու նեղուէին՝ սկսան իրենց բնակարանները ամրացընել. որով միւսոց հակառակութիւնը աւելի զբռնեցին, և պատերազմք սկսան (ըստ աւանդողաց): Առանձնացելոց լեռն կոչեն Ահնաման, որոյ անուամբ ծանօթ է լեռոն, ի լիբանան. բայց հնագոյն աւանդութիւն որ Ենովքայ ասացեալ գիրքն է, Երմոն և Երմոնիմ կոչէ զլեռոն. այս անունս քիչ այլայլութեամբ՝ կու յիշեցընէ զԵրեմեակոյ զանգիկին, որով նշանակէր զՀայաստան, և զառաջին բնակութիւն մարդկան: — Բայց շատ երկայն տարիներ չիբքեց, ըստ աւանդութեան՝ այս ճգնագեցեցից մենակեցութիւնը. գոնէ ոմանք ձանձրանալով վար իջան լեռներէն, և առջի բերան իրենց ցածարեակ եղբայրներէն ալ ընդունելի չեղան. սրոնց մէջ

քիչ շատ թուլութիւն մտեր էր, մտերմանալով ընդ Որդւոց մարդկան, որոնք պատերազմական զէնքով չի կրցածին յաջողեցան շուայլութեան կազուղ զինուք ներգործել:

Արուեստից գիւտն և բարդաւաճանքն իրենց ցեղին սեփական եղած էր, ինչպէս Վերը յիշեցինք. և յետ կայէնի քաղաքաշինութեանց և սահմանաչափութեանց, իր վեցերորդ սերունդն և սպանին Ղամէք աղեղնաւորն, որ և իբրեւ ձիաւոր կու յիշուի, բազմարուեստ տուն մը ունէր. իր առաջին կնոջ՝ Ազգայի՝ որդւոց անդրանիկն Յովբէլ եղաւ «Հայր այնոցիկ» որ բնակեալ են ի վրանս խաշնարածաց», (ըստ Ս. Գրոց. Ծն. Դ. 21) անշուշտ վրանը Հնարեց չուարակ խաշնարածաց՝ որք ի պարտաւ բարձրատափս նախաջրհեղեղեան Հայաստանի կ'արածէին, որ և յետ ջրհեղեղի մինչեւ ցայսօր արեւմտեան Ասիոյ ամենէն նշանաւոր արօտից մէկն ճանաչի. — երկրորդ որդին Յովբալ «է Հայր որ եցոյց զերգս և զքնարս». կատարեալ երաժիշտ ձայնական և գործիական, հեղինակ այն գերազանց և կէս աննիւթ արուեստին, որ քան զամենայն արուեստ ազգողագոյն է սրտի, սակայն սկիզբն, որպէս երեւի, անբարի անձնէ և անբարի վախճանաւ, վասն զի որդւոց մարդկան թուլակենցաղ վարուց քաղցրացուցիչ էր, վասն այսորիկ ի սրբոց Հարց և ի մեկնչաց ընդ չարահնար գիւտս կարգեցաւ. և ամենուն յայտնի են անոր բարի և չար ազգեցութիւնն ալ: Ղամեքայ երկրորդ կնկան Սելլայի որդին թովբէլ «էր ճարտարապետ դար» բին՝ պղնձոյ և երկաթոյ». — Գուգարաց հանքերն էին այս առաջին դարբնին պղինձ և երկաթ Հայթայթողք եթէ Երասխայ հովտին Հիմայ անձանօթ բովք. ո՞ գիտէ. բայց Ս. Գրոց վկայութիւնն անտարակոյս կ'ընէ այս պիտանի արուեստին հնութիւնն և գիւտն ի հնագոյն մասին երկրի «Եւ քոյր թովբէլայ Նոյեմա». որուն արուեստագիտութիւնը չյիշեր Ս. Գիրք. բայց հասարակաց աւանդութիւն մ'է թէ սա գտաւ ոստայնանկութիւնը կամ ասուեղէն զգեստ շինել, և հնարեց զարդու զգեստներ. ոչ միայն ինքն այլ և մայրն Սելլա թելադրութեամբ Ղամեքայ կու համարին հնարիչք ամենայն կանացի պշրանաց, մազի հիւսուածոց, ծամակալաց, սնգուրի և ծարուրի: Այս գաղուց և պշրանաց ՀայթՀայթանքն աւելի զօրաւոր զէնք եղան յաղթելու զՍեթեանս քան կայէնի և Ղամեքայ սպանութեան գործիքն. որոց բաւական դէմ դրին որդիքն Աստուծոյ, թէ և ըստ աւանդութեան մարմնով տկարք և պզտիկ⁶⁵ էին քան զորդիս Մարդկան. զեղծումն բարուց մտաւ և յորդիս Աստուծոյ, և ջանացին երկու ցեղքն հակառակ իրերաց մրցիլ երկրաւոր յաջողութեամբք. և այն ատենէն

սկսան այնպիսի գործքեր որ յետոյ քաջութիւն և գիւցազնութիւնք ըսուեցան, կրթել և պատուել զոյժ և զճարտարութիւն մարմնոյ, և զյաջողոսմե՛ծ անսւանել: Պատկառիլ և վախնալ ի նոցանէ, որք ոչ միայն զօրութեամբ մարմնոյ այլ և շարութեամբ և բոնութեամբ իշխէին ի վերայ տկարագունից. տասնց համար ասէ Ս. Գիւրջն թէ «Սկայք էին ի վերայ երկրի յաւուրսն յայնսսիկ»:

Այս սկայից մէջ յորդիս մարդկան տնուանի ասի յաւանդողաց Սամիրոս ոմն զսր և թագաւոր զրին, այսինքն առաջնորդ կամ բռնաւոր որ իր հակառակորդն ունեցաւ ի Սեթեանս զԱղտվրոս ոմն, որ թագաւորեց ի 1053 կամ 1062 թուին մարդկութեան, և 9 յաջորդ ունեցաւ մինչեւ ի ջրհեղեղ, Քաղզէացիք կամ Ասորեստանեայք զասոնք իրենց նախաջրհեղեղեան թագաւորներն տնուանեն. և ըստ բազմաց կարծեաց նոյն իսկ 10 նահապետք են յԱղտմայ ցէոյ. սակայն հաւանագոյն է թէ թէպէտ և Քոփոսաթրոս տասներորդ թագաւորն և Նոյ տասներորդ նահապետն համարին մի և նոյն անձն, այլքն զատ անձինք և բռնաւորք էին, կամ ի վերայ բոլոր երկրի և կամ ի վերայ Սեթեանց որք Հայաստանէն գէպ ի հարաւ յԱսորեստան տարածեալ էին: Հնագոյն պատմիչն Քաղզէացւոց Բերոսոս կամ Պիւտոս այսպէս կ'անուանէ 710 թագաւորսն և իւրեանց թագաւորութեան ժամանակը՝ շարի վերածելով, և մէկ շար 3600 տարի հաշուելով որով բոլոր թագաւորութեան միջոցը կ'ըլլայ 432000 տարի:

Աղտվրոս	շար. 10
Աղտպարոս կամ Եղփարոս	» 3
Աղմեղոն կամ Ալմիոն	» 13
Ամմենոֆ, Ամանոն	» 12
Ամեգաղարոս, Ամակարոս	» 18
Դաւոնոս, Դինոո հովիւ	» 10
Եդուլանքոս, Եւտուրինքոս	» 18
Ամնփսինոս, Մամփսիոս	» 10
Ոտիարտէս, Օաիարտոս	» 8
Քսիսութրոս	» 18
	120

Այդ այս 432000 անբաւ տարիներն ուրիշ բան չեն, բայց միայն օրեր⁶, որոնց գումարն կ'ընէ 1200 տարի 360 օրեայ, և 1183 $\frac{1}{2}$ արեւ

գականային հասարակ տարի. զոր գումարելով ընդ 1058 տարեաց որք ի սկզբանէ մինչեւ ի սկիզբն թագաւորութեան նոցա՝ կ'ըլլան 2242 տարի. և ահա այս է ջրհեղեղին տարին ու Եգիպտացիք ալ կ'աւանդէին, թէ յառաջ քան զՄենէս հին թագաւոր իւրեանց թագաւորէին ⁷/₆ գիւր և 9 գիւցազունք, որոց հազարաւոր տարիներ կ'ընծայեն, այլ օրուան վերածելով անոնք ալ գումարին ի 1183 տարի: — Պիւռոսի պատմութիւնք Սուրբ Գրոց հետ ոչ սակաւ համաձայնութիւն ⁸⁷ ունին, անոր համար կրնանք հաւանական սեպել այս նախաջրհեղեղեան թագաւորաց հարստութիւնն և ժամանակ. բայց յազգային յիշատակաց հեռու ըլլալով՝ թողումք ի քննութեան. նոյնպէս և անոնց քաղաքները, որպէս Ամեհամասեանն (Քանդակիվլոն ըստ Յունաց) վասն զի հոն համարէր նախաջրհեղեղեան գիւնաւատունն, Սիրարացւոց քաղաքն ուր գրեանքն գտան յետ ջրհեղեղին, Լանքար, ուստից յետին երեք թագաւորքն էին, վասն զի եթէ ստոյգ ալ ըլլան ասոնք՝ ի Միջագետաց և Բաբելացւոց կողմն խնդրելի են: Ոչ միայն ի հարաւաւ կողմն Հայոց, այլ և յարեմոստ աւանդին նախաջրհեղեղեան քաղաք որպէս Ապամէա, Լոկոսն ⁸⁸, Կիստոս (այսինքն Քիլիկոս ըստ Յունաց որ նշանակէ զտեղի տապանին շինութեան) յորոց գոնեա հաւաստի կարծիքն շինութեամբ ծածկուած ըլլալուն Հայաստան աշխարհին. և բնակութիւն՝ թէ ոչ Քաղդէացի թագաւորաց՝ գոնեա Ս. Գրոց նահապետաց, և ոմանց ի հսկայիցն, և ծնելոցն ի խառնրոյ երկուց ցեղիցն Սեթեանց և Եպիներեանց: Վասն զի ըստ Ս. Գրոց, « Իբրեւ սկսան մարդիկն բազմանալ ի վերայ երկրի, » և դստերք ծնան նոցա տեսեալ որդւոցն Աստուծոյ զգատերս մարդկան » զի գեղեցիկ էին, առին իւրեանց կանայս յամենեցունց զոր ընտրեցին... » և ծնան իւրեանց որդիս. և նոքա էին սկայքն որ յաւիտենից արքա » նուանիք: Եւ իբրեւ ետես Տէր Աստուած եթէ բազմացան չարիք մարդկան ի վերայ երկրի, և ամենայն ոք խորհէր ի սրտի իւրում խնամով » չարիս զամենայն աւուրս, և սարջացաւ Աստուած զի արար զմարդն ի » վերայ երկրի. և մտախորհ եղեւ ի սրտի իւրում և ասէ Տէր Աստուած. » Զնշեցից զամենայն մարմին զոր արարի յերեսաց երկրէ, ի մարդոյ » մինչեւ ցանասուն, և ի սողնոց մինչեւ ի թռչունս երկնից. զի բարկա » ցայ զի արարի զնոսա: (Ծն. 2. 1. 2. 4=7) Մի մնացէ ոգի իմ ի » մարդկանդ յաշովիկ յաւիտեան, վասն լինելոյ զոցա մարմին: Եւ եղիցին » աւուրք զոցա ամք հարիւր և քսան »:

Որդւոց Աստուծոյ խնամութիւնն ընդ որդւոց մարդկան ջրհեղեղէն առաջ և անոր պատճառ նշանաւոր պէպք մ'է, և պէսպէս կարծեաց և աւան-

գութեանց առիթ եղած. սկսեալ ի հեղինակէն գրող Յնովքայ մինչեւ ի Մուր անգղիացի բանաստեղծն եղած են կարծողք կամ ուզած են կարծել թէ այդ խնամութիւնն ընդ գասերաց մարդկան ընող որդիքն Աստուծոյ՝ ոչ Սէթեանք այլ հրեշտակք էին, զորս Զուարթունս կոչէ գրիչն Յնովքայ. փոխանակ ըսելու թէ Սէթեանք վասն առաջին մաքուր կենացն զուարթունք և հրեշտակք կոչէին: Արդ այս որպիսի և է խնամութիւնն և անկէ առաջ եկած հսկայից ծնունդն և անոնցմէ չարիքն տարածեալ էր և ի վրայ երկրի Հայաստան աշխարհիս. և որպէս մարմնով վիթխարիք էին հսկայքն, թէ և ոչ ըստ կարծեաց ոմանց քառնապատիկ կամ եռապատիկ մեծք քան զայժմեան մարդիկ, նոյնպէս և զօրաւորք ի կիրս, ի բոնութիւն, ի կոխս, ի ցանկութեան, յորկարատութեան և յամենայն հետրագիտութեան փափկութեանց, հրապուրանաց և պշրանաց. և որքան մեծ չարիք նոցա այնքան և երազ և ահաւոր վրէժն յԱստուծոյ. որոյ սահմանած 120 տարին ոչ տոնքան մարդկան կենաց սահման համարուի որքան միջոց ժամանակի ինչուան ի պատուհասն. ըսել է թէ յ'2122 ամի մարդկութեան յայտնապէս սպառնացաւ Աստուած զջրհեղեղն. մինչդեռ արդարն Նոյ, տասներորդ յԱդամայ, զոր քաղզէացիք համարին Քսիաւութրոս կամ զոս ընդ Նոյի շփոթին, 480 տարուան էր, և յետ 20 ամի ծնաւ զերիս որդիսն Սեմ, Քամ, Յաբեթ. յորոց ըստ բազմաց կարծեաց Սեմ վասն նահապետութեան ընտրեալ ազգին (Հրէից) նախադասի, բայց Յաբեթ է անդրանիկն⁶⁹, և հաւանական է թէ (քանի մը տարի առաջ ծնած էր քան զՍեմ որ 98 տարուան էր ջրհեղեղի առնն). իսկ Քամ երրորդ կամ կրսերագոյն է: Նոյ մօտ ց'500 տարի ըստ աւանդողաց՝ կուսութիւն պահած էր. կնոջ անունն որպէս յառաջ յիշեցաք էր Նոյեմի կամ Նոյեմգորա. և ըստ այլոց Նորիա, փրբա, Էսաւթ, ի Սեթայ ցեղէն կուսութեամբ ապրած. իսկ անուանք նուոցն, Սեմայ կիսն Դիկզիկզիբապա կամ Ժեդեկան, կամ Պանդորա, Սալիտ, Նահալաթ Մահնուկ, — Քամայն՝ Ռաքսիա, Նոյեկա, Նաքլատ, Զեդքաթ — Նապու. — Յաբեթայն⁷⁰ Նոյեկլա, Արիզիսահ, Արաթքա. ըստ մերոց վարդապետաց՝ Զանազան, Զարմինազան, Արեգազան կոչէին, ի ցեղէն Սեթայ, աղջկունք կոչաք:

Դ

ԶՐՀԵՂԵՂ - ՏԱՊԱՆՆ - ՆՈՅ

ԵՐԿՐԱՊՈՒՆՏՍ յորմէ հետէ արձըկեցաւ յարարչէն յտնհուն տա-
րածութեան եթերաց, անդողար փոփոխութեան կամ յեղանակելու մէջ է.
թէ ուրիշ եթերական մարմնոց ազդեցութիւնք և թէ իւր սեփական տարերքն՝
զինքն բաղադրեն և լուծանեն, շինեն և քակեն. թէպէտ այս փոփոխութիւնքս
իրբու ոչինչ մի են բաղդատութեամբ մեզի անծանօթ իրաց որ բոլոր հաս-
տատութեան մէջ կ'ըլլան, բայց մեզի որ բնակիմք յերկրի և ակար զօրու-
թիւն մը ունիմք ճանշնալու և գիտելու զեղեալս ի նմա, մեծամեծ երևոյթ-
ներ են անոնք, զոր քիչ անգամ մէկէն կու ճանշնամք և շատ հեղ պէտք
ունիմք երկայն տարիներու և դարերու իսկ քննութեանց: Ամենէն զգալի և
զարմանալի փոփոխութիւն կ'երեւի մեզի ջրոյն և ցամաքին իրարու ազդե-
ցութիւնն կամ կռիւը, իրարու բաժին գրաւելն, որ և ընդարձակ նշաններ
թողուն ի վերայ երկրի. այս նշանաց, եւս առաւել յեղափոխութեանց՝ մե-
ծագոյն ի յիշատակս և ի զարմանս մարդկան է համաշխարհական ԶՐՀԵ-
ՂԵՂԸ:

Բանախոյզք կու հարցնեն թէ յիրաւի՝ համաշխարհական էր Զրհեղեղն
Նոյեան, թէ մասնական, որպէս եգիպտական և յունական Զրհեղեղքն. —
թէ և մեր նպատակէն դուրս են այդպիսի քննութիւնք, սակայն մէկ երկու
բան ըսել հարկաւոր ճանաչեմք. և նախ համաշխարհական ըսելով կ'իմա-
նամք զրեթէ ամենայն հին ազգաց մէջ աւանդութիւն, ի Հայոց մինչեւ յԱ-
մերիկա և ի կղզիս Ուիկիանու, որք կ'ընդունին թէ ի հնագոյն ժամանակս
մեծ ողողումն ջրոց եղեր է ի վերայ ամենայն երկրի. երկրորդ, Ս. Գրոց
և հնագոյն պատմչաց աւանդութիւնք ալ ընդհանուր երկրի ողողումն կու
նշանակեն. երրորդ երկրաբանական զանազան նշանք ալ ընդհանրութիւն
մը ցուցնեն. չորրորդ թէ և մասնական եղած ըլլար նոյական ջրհեղեղն,
երկրիս այն մասին մէջն էր Հայաստան, մեր աշխարհն ալ ողողուած է
ի ջուրց որ զհին մարդկան սերունդն և զբնակութիւնս ջնջեցին, և այս է
մեր պատմութեան համար կարեւոր գիտելիքն. որ և այնքան ընդունելի է
օտարաց և օտարամտաց անգամ, մինչեւ ոմն զՋրհեղեղն չընդունելով ջրհե-

զեղ՝ գեռ կտրծէ որ իբր այլարանօրէն իմն նշանակէ Սկիւթացոց արշաւանք սը ի Հայտոտան:

Ջրհեղեղն տիեզերական կանոնաւոր օրինաց արգասիք մը չէր, այլ արտականոն յեղափոխութիւն մը երկրի աստուածային կտմօք, առ ի ջնջել յերեսաց նորա զամենայն մարդիկ և գլխատակս նոցա. յորոց միայն տուն մը կամ ազգաւան մը միայն պիտի ապրէր՝ նորէն զերկիր մարդաբնակ ընելու համար. և էր այդ տանս տէրն Նոյ տաններորդ յԱզամայ, Քսիսաւթրոս Քաղզէացոց, ըստ յունական արտաբերութեան, որ ի հարկէ ի բնականէն փոխուած է. Նոյ, իւր կիներ, երեք արու զաւակքն և անոնց կանայքն միայն զերծան ի ջրհեղեղէն, ըստ Ս. Գրոց հաւաստի պատմութեան, աշխարհածանօթ տապանան՝ որ էր մեծատարած⁷¹ նաւ մը եռոյարկ, յորում ապտտանեցան ցամաքային կենդանիք և թռչունք: Դիպուածէն 100 կտմ 120 տարի առաջ հռչակեցաւ ջրողող պատուհասն, որ ոմանց, իբրեւ զրոյց և սնոտի կտրծիք տեսուէր, ոմանց հաւաստի գուշակութիւն և սակաւք կամ ոչ ոք անկէց օգուտ քողեց: Թէ և ընդհանուր բնականաւ երկրի վերայ տարածած էր ջրհեղեղին համբաւն այլ ի հարկէ աւելի հոն ուր կ'ենթադրուէր և բնաւայր մարդկութեան. և անշուշտ այս միջոցն էր մեր Հայոց աշխարհն և հաւանօրէն հոն ալ էր բնակութիւն Նոյի և տեղի շինութեան Տապանին, զոր ոմանք ինչուան ի ֆոփոքիս կու տանին և Քաղզէացիք ի կողմանս Բաբելոնի⁷²: Եթէ հեռու ալ էր բնակութիւնն գոնէ, ըստ աւանդութեան, եկաւ հոն Ազամայ և Եւայի սկզբները հետն տանուլ ի տապանն: — Ըստ եօթանոնից ժամանակագրութեան յոմի աշխարհի մարդկութեան 2242, և հաւանօրէն նոր տումարի ապրիլի վերջն⁷³ մտաւ Նոյ ի տապանն իր ընտանեօք որոց հետ կ'աւանդեն ոմանք ի մերոցս թէ էր նաեւ ճարտարապետ տապանին Սնաւտիս⁷⁴ իր ընտանեօք, նաեւ Նոյի ազջիկն, և ուրիշ մերձաւոր անձինք, որք հաւատացին քարոզութեան Նոյի: Յետ եօթն աւուրց ի 6 մայիսի, սկսաւ ջրոց ողողումն թէ երկնատեղաց տնձրեւօք և թէ անդնդաբուխ ողազանօք, որք 40 օր անդադար բղիկելով լցին գծորս և զգաշտս և բարձրացան քան զլերինս 15 կանգուն⁷⁵ ջնջելով զամենայն ցամաքաբնակ կենդանիս, և առաւել զմարդիկ, և զանուանեալ հսկայս յառիտեհից. ամենայն հառակ և կերպարան և կենանք միօրինակ թուլատարր ալեաց յարգութեամբ և ծփանօքն ծաւալեցան երկրի և երկնից մէջ բռնող աշխարհակալ բնութեան վերայ. մարդկութիւն քան զայս մեծ կամ նման հարուած չէր և չէ ընդունած երբեք 150 օր պտտեալ և լլկեալ մեաց երկիր ջրեղէն ծանր ծածկութիւն տակ. յորոց վերայ տապանն տատանեալ երթայր և գայր կրեւով զապագայ յոյս

նորա զսերմն մարդկութեան : Յետ 5 ամսոց յ'Յ հոկտ. հոգմն (հարաւաշունչ) սկսաւ ջրերը ծեծել և ցածցընել. և յետ 10 աւուրց (13 հոկտ.) ջուրը բաւական քաշուած ըլլալով՝ տապանն նսաւաւ Հայոց աշխարհիս բարձր լեւանց մէկուն վերայ, որք զեռ ջրով պատած էին, և զի տապանն 30 կանգուն էր բարձրութեամբ յայտ է թէ քանի մը կանգուն միայն տապանն միեալ էր ի ջուր. բայց ինչուան որ լեւանց զլուխը ի ջրէն դուրս ելան զեռ երեք ամիս ալ անցաւ. ասել է որ ջրերն խիստ կտմաց կ'իջնային, կամ տապանակիր լեռն անհամեմատ բարձր էր քան զայլս, զորոյ զլուխն չէին կարող ածնել որք ի տապանին, այլ ի 15 յունուարի տեստն մերձագոյն բարձր բարձր երկրի կառարներն, իրեռ խեղդած կարծեալ երկրի կենդանութեան նշան : Եւ յետ 40 աւուրց (24 փետր.) բացաւ Նոյ զպտտուհան տապանին, և երկրիս վերայ ողողման մեծամեծ նշանները ածնալով ուղեց իմանալ թէ ո՞ր աստիճանի ցամքած է. և արձակեց ազոտաւ⁷⁶ մը, որ երթալով գալով վերջապէս իր ոտից զազար մը գտաւ. բայց Նոյ չապահովելով տղանի մ'ալ արձակեց՝ որ տմենեւին իր մաքուր բնութեան յարմար տեղ մը չի գտնելով՝ մէկէն առ տապանն դարձաւ և Նոյ ձեռքը երկընցուց և ներս առաւ : Եւ այն օրէն ի վեր ազոտան և աղանին խորհրդական բաներ եղան մանաւանդ բրիտտոնէական եկեղեցւոյ մէջ : Յետ 7 աւուր (3 մարտ) դարձեալ արձակեց զաղանին որ բաւական պտտեւելու տեղ գտաւ բայց ոչ գիշերօթի, և դարձաւ իրիկուն իր ինամողին ընծայիկ մի բերելով զշուղ ձիթենւոյ, որ եղաւ այնուհետեւ նշանակ հաշտութեան. իսկ երբ երրորդ անգամ արձակեցաւ հեղաթեւիկ, երկիր թռչնոց համար բաւակաւնապէս ցամքեր և տաքքեր էր. աղանին իր ընկերին սպասեց և ալ չդարձաւ ի տապանն, իմացուեցաւ որ բաւական ցամքեր և պտարաստեր է երկիր ի նորէն հիւրընկալութիւն մարդկան : Յառաջնում աւուր տարեգլխին և գարնանամտին (21 մարտ) քակեց բացաւ Նոյ զձեղուն ապականին, և զեռ երկու ամսի չափ մէջը մնալով՝ կը դիտէր օրէ օր երկրիս ցամաքիլը և բուսական կենօք զարդարիլը. մինչեւ արեւն զօրացաւ, զարունը տիրեց, և ի 16 մայիսի իր ընտանեօքն ելաւ երկրորդ անգամ կոխելու զերկիր, զերկիր նորագեալ :

Եթէ նախկին նահապետաց երկիրն ի Հայս ըլլալուն վերայ կար տարակոյս առ ոմանս, վասն իջման տապանին կամ Նոյի ի Հայս՝ ոչ նոյնպէս⁷⁷. վասն զի Ս. Գիրք և հնագոյն պատմիչք արեւելեաց (Քերոսոս-Աբրաքենոս) յայտնապէս ասեն թէ Նոյ նաւեց և ինչաւ ի լերինս Հայոց, միայն լեւանց անուան և զրից վերայ է վէճ և տարակոյս. վասն զի զսր

Երբայական բնագիւրն կոչէ Այրարատայ լեռինս, Ասորոց և քաղղէից Թարգմանութիւնն Կորդուաց լեռինք առնն. և ի Ս. Հարց, որպէս և ի մերոցս, ոմանք յայս կարծիս են և ոմանք յայն. կէսք Արարատ անուամբ զաշխարհն Հայոց կ'իմանան կամ զմասն մի և կէսք բուն լեռանց անունը կամ մասնաւոր լեռ մը յորոց վերայ նստաւ տապանն, և յայս կարծիս են այժմ մեր ազգին հետ զբեաթէ ամենայն մերձակայ արեւելեան ժողովուրդք և շատք յերոզական գիւնոց, որք հայկական լեռանց արարատեան պտրն, և ի մասնաւորի զբարձրագոյն Մասիս ցուցանեն և պատուեն իբրեւ հանգիստ տապանին և Նոյի, և Պարսք Նոյայ լեռն իսկ անուանեն զայն⁷⁶. և իբրեւ այնպիսի սրբազան տեղի պատուեն ի հին ժամանակաց հետէ: Սակայն մեր հարաւային դրացի ժողովուրդք քրիստոնեայք և հեթանոսք, որպէս և շատք ի Ս. Հարց նախնեաց⁷⁷ Կորդուաց լեռանց կ'ընծայեն տապանին ասպնջականութեան պատիւն, և շատք զանոնք ալ Արարատեան լեռանց անուամբ իմանան. և որովհետեւ Կորդուաց լեռինք առաւել քան զայրարատեանս բազմակհակ և բազմակայտ են, և վասն այսորիկ ի թուրքաց Պարմագ տաղ կոչին ոմանք Ճիւատի լեռանց վերայ սեպն իջած զտապանն, որ թերեւ էր ըստ Հայոց կոչեցեալն Սարատագ⁷⁸. որ ըստ Խորոնեցոյ է կոչեցեալն Ասորոց Սողոփի յարեւմտեանդմէ Կորդուաց և Տիգրիսի մօտ, և որոյ ոտորոտը աւանդն շինեալ զթըմնիս կամ Թէմանիմ քաղաք որ նշանակէ Ռեթից կամ Ութոնից անդի բնակութեան, իջելոցն ի տապանէն և որոյ քրիստոնէական յիշատակք թերեւս հնագոյն են քան զԱլիուոյ մասեաց: Ս. Եպիփան Լուպար կամ Լուլար կոչէ զտապանակիր լեռնն Արարալայ զոր և ասէ ի մէջ Հայոց և Կորդուաց: Իսկ հին հեթանոս պատմիչ մը ոչ զԱրարալ և ոչ զԿորդուս յիշէ, այլ ի վերոյ քան զՄիկիաս գաւառ կամ աշխարհ զՊարիս կամ Բարիս լեռնն Հայոց, այլ ոմն Ոկիլա կոչէ. ոմն՝ Կէրոն և ոմն Կուադրատ իբր քառակուսի թերեւս բրգաձեւ. և շատք առանց յատուկ անուան միայն լերիք Հայոց⁸¹:

Ըստ նախնեաց ոմանց տապանն յարեւելից կողմանէ ստիւեալ եկաւ ի լեռն հանգստեանն ի Հայս որպէս և Խորոնեցի մեր յիշէ յաշխարհագրութեանն⁸². Նոյն դարձեալ և վասն Ասորոց ասէ աւանդել թէ ի նուազել ջուրն և ի հառանել տապանին ի գլուխ Սարարալայ (Սողոփի) սղոցաձուկն մէջ անցնելով արգիլեց և հոն դադրեցուց զտապանն: Աւելի անհեթեթ զրուցն Սընճարայ հեթանոս բնակիչք թէ տապանն անցնելու տան զարնուեր է ի Սնճար լեռն և ծակոտեր, իսկ օձն հնարագէտ՝ Խոսաացիք է առ Նոյ խցել զծակն եթէ խոստանայ կերակրել զինքն արեամբ:

և ի հաւանել Նոյի, կլորելով խրեր մտեր և ծածկեր է զծակն. բայց Նոյ հրամանաւ Աստուծոյ ոսկաններ զնա և այրեր և զմոխիրն ցնդեր, ուստի զոյանան միշտաք և զեռունք, զորս պաշտէն հեթանոսքդ ցուրա տառապելաբանք: — Մեր ազգային զրուցաց մէջ ալ յիշուի տապանին հանդիպելն առ Գրգուռ լեռնն յեղր գաշտին Մշոյ և ազաչել զնա ասեւով

Գրգուռ, առ զիս:

և նորա պառասխանեալ առ սապանն թէ

Գընա՛ ի Մառն

Ձի բարձր է քան զիս:

Անտարակոյս է որ առ հին նախնիս մեր շատ և շատ աւանդութիւնք է զրոյցք կային այսպիսիք, զոր քրիստոնէութիւնն լոցեցուց. յորոց մի է անշուշտ և վրաց պատմութեան մէջ յիշեալն այլաբանօրէն վասն ջրհեղեղին, թէ ընդ մէջ Քաղզկացւոց Թրուշան աստուծոյն և Արամազայ (որ է Արամազդ ըստ Հայոց) պատերազմ և թշնամութիւն կար. և Արամազդ յաղթող գառնելով ջրախեղդ ըրաւ զթրուշան:

Այսչափ կարծեաց և զրուցուածոց միաբանութիւնն այս է նախ թէ տապանն և Նոյ իջան Հայոց երկիրը բարձր լեռան մը վերայ. և երկրորդ որ այս լեռն կամ հիմակու հռչակեալ Այրարատայ պարուն մէջ էր և կամ ի Լորդուացն⁸³:

Այս երկուքէն մէկն անտարակոյս ըսելու համար պէտք էր Այրարատ անուան միտքն և սահմանն լաւ ճանչնալ. որ շատ դժար է, և անուան ստուգաբանութիւնն ալ շատ կերպ մեկնութեամբ և պատճառօք գեռ անըստոյդ կու մնայ. և մեր հնախօս պատմիչին (Խորոսեցւոյ) աւանդութիւնն այլ թէ Արայի մահուանէն կամ ընկած գաշտէն առուած է Այրարատ կամ Արարդ անունն՝ հաւանական չերեւիր մեզ, թէ և չեմք այլ գիտել ի՞նչ մտօք ստուգաբանէր զայն պատմիչն, Արայի — արատ իմանալով, իբր թէ Արայի վերաւորելու, ֆեասուելու տեղն, թէ արարիկ Բեա բառէն իբր վանումն Արայի. (դժար էր Հայոց այս անունը ընդունիլը): Աւելի նուազ ընդունելի են երազական ստուգաբանութիւնն Ունեթր—սասանման, և կամ լաւ եւս լերանց յերկնք, շատ տարակուսական Հոռ—արատ⁸⁴ անուանն ընթերցումն ի բեւեռաքանդակ արձանս, աստուածային հուր՝ իբր նշանակելով հրարուի. և հաճոյագոյն է մեզ Արեւաց երկիր թարգմանութիւնն, ըստ արիական լեզուաց կամ Բարձր երկիր ըստ սեմական լեզուաց⁸⁵: Հրէական բնա-

գիրն այս անունը ի դորժ ածէ, որ է ասել Մովսէս, 1600 տարի յառաջ բան զՔրիստոս, և իբր 3 կամ 400 տարի յետ Արայի. թուի մեզ թէ և Արայի կենդանութեան ատենն ալ կայր այս անունս, և այսպէս անուանէր Հայաստան, զէթ ի հարաւորակ ազանց, մասնաւորապէս ի հեղինակաց աստուածաշունչ գրոց, յորս Հայաստան կամ Արմենիա ամենեւին չի յիշուիր, այլ Արարատ՝ զնոյն իմանալով:

Բայց և սահման Արարատ անուան և լերանցն անորոշ և ընդարձակ է. ըստ ազգային ստաց աշխարհագրութեան և պատմութեանց բնիկն Արարատ՝ գաւառ մ'է ամփոփ, կամ գաշտ մը սահմանաւոր Երասխայ հիւսիսագոյն օժանդակներովը ուղղեալ և Արայի լերան սլորաւը. յորմէ և զտնունն առնուին հաւանագոյն է մեղի^ա. անոր պէս՝ աւելի կամ պակաս ընդարձակ 20 գաւառք ալ անոր չորսդին մէկտեղ մէկ նահանգ կամ աշխարհ մը ձեւացուցած՝ Արարատ կոչուին, որ Հայոց թագաւորին սեփական կալուածն էր, և իբր կենդրոն թագաւորութեանն այս գաւառներուն մէկն է Մասեացոսն, յորում է Մասիս մը որ է բարձրագոյն գագաթն Արարատեան լերանց, և ոչ սակաւ հեռի ի բնիկ Արարատ գաւառէ, վասն զի մէկն Երասխայ մէկ կողմն է միւսն մէկ այլ կողմը. և սակայն երկուքն ալ Արարատ կ'ըսուին. և այս ոչ այնքան յԱրարատ նահանգին մէջ ըլլալնուն համար, որքան Արարատայ տէրութեան մէջ, այսինքն Հայոց թագաւորութեան սահմանին կամ երկրին. տէրութիւնն և անունն հաւանօրէն ըստ մտաց կամ հեղինակաց Ս. Գրոց ընդարձակէր մինչև ի սահմանածայր տէրութեանն որով որ և է լեռն Հայոց կրնար ըսուիլ լեռն Արարատայ (երկրի) և ահա այսպէս կ'անուանէ Եսայի մարգարէն այլ Սիմ լեռները Աղձնեաց յոր փախան որդիք Սենեքերիմայ ապաւինելով ի Հայս: Ապա սերնձ կորդուաց լերինքն ալ կրնային ըսուիլ լերինք Արարազայ՝ եթէ Արարատեան թագաւորութեան տակն ըլլային, որպէս և էին իսկ շատ անգամ, բայց ոչ միշտ. և վասն այնորիկ ընդ 15 աշխարհս Հայոց Մեծաց համարին և կործայք, յորում են գաւառք և լերինք կորդուաց:

Պաղգէացիք և Ասորիք անլեռն անբարձր երկրի մէջ բնակած, բնական էր որ իրենց սահմանակից ամէնէն մօտ և բարձր լեռը համարէին տապանահանդիստ, և զարմանք չէ որ Ս. Գրոց երկիւղած թարգմանիչք ալ կորդուաց լերինք անուանեն փոխանակ Արարատայ վասն զի փոխադարձօրէն, ինչպէս որ Արարատայ անունը անսահման և ընդարձակ առնուած է, կորդուաց անունն և սահմանն այլ անյայտ և ընդարձակ է, և

ինչուան յարեմտեան Մեծ Հայոց սահմանածայրն ալ Կորգուաց գաւառ
կու յիշուի, (ընդ մէջ Երզնկայ ե Դերջանայ). եթէ Կովկասայինը իրաւա-
պարծութիւն մը ունէին իրենց Էլպարուզը վասն բարձրութեանն (որով առա-
ւելու քան ՂՄասիս⁸⁷) ասպանակիր սեպելու, այսպէս կրնային մեր հարա-
ւային դրացիք ալ այնպիսի մը բնտուել Կորճայից լեռանց մէջ, որոնք գեո-
չափեալ չեն ե ինչուան 15000 բարձր կատարք կարծուին, թէ ոչ ե աւելի
եւս: Ուրեմն անաշտապէս խօսելով դրական ե աներկբայ փաստ մը չու-
նիմք ՂՄասիս համարելու բուն ասպանակիր լեռան, ե ոչ բաւական հաս-
տատութիւն մը կրնան բնծայել տեղական աւանդութիւնք կամ ստուգաբա-
նութիւնք, ինչպէս են այն հասարակօրէն ծաւալեալ զրոյցքն ե անուանք
Նախիջեւանի ե Ուրկուռոյ. առջինոք իմանալով այն տեղն ուր Նոյ նախ
իջաւ ի սասպանէն ե բնակութիւն հաստատեց, ե այսպիսի տեղ մը կար
ի Հայս, ըստ վկայութեան Յովսեփոսի պատմչի, զոր ե յունական բառով
աբովադերիոն կ'անուանէ ե կու թարգմանի ստուգապէս Յետ չրոց. ե ազ-
գային աւանդութիւն հիմայ կու ճանաչէ զայն ի Նախիջեւան⁸⁸ քաղաք հին,
ուր ե հին աղիւսակերտ կիսաւեր շինուածք մը Նոյի գերեզման անուանէ.
որ է թուրք աթաբէկաց ժամանակի շինուած կամ գերեզման. քաղաքն ալ
Յովսեփոսի յիշած տեղն չի կրնար ըլլալ. վասն զի, նախ անմիջապէս
Մասեաց լեռանց մօտ չէ, ե երկրորդ որ քաղաքին բուն անունն ըստ հնա-
գոյն հեղինակաց մերոց ոչ է Նախ-իւքեման, այլ Նախաւան, իբր Սեան
Նախնոյ: Նոյնպէս երկրորդ անունն ալ Ուրկուռի, իբր թէ Նոյի ուռ այսինքն
որթ անկած տեղը՝ բոնազբօսեալ ե անհիմն է. վասն զի տեղւոյն բուն
անունն է Ակոռի, յորմէ թերեւս հիմկու այլազգական լեռան անունն ալ
Աղբր տաղը: Աւելի ստուգաբանական մերձաւորութիւն ունի ուրիշ անուն
մը, զոր ազգային աւանդութիւնն մոռացեր է, ե է Գիւնոյ քրտրե. ե Գի-
նեզոյն գեան որ յԱկոռոյ կ'եւլայ, ե յիշուի յառաջ քան զԱկոռի: Քանի
որ այս գեղս շէն էր (յառաջ քան զկործանումն ի 1840) իրմէ վեր լեռան
վերայ տափ մը կու ցուցուէր իբրեւ տեղի այգեաց Նոյի, ե գեո այգի
մշակուէր հոն ի յիշատակ գինեհնար նահապետին. ինչպէս որ Ս. Յակո-
բայ վանքն ալ քիչ մ'աւելի վեր ուրիշ յիշատակ մը կու պահէր տա-
պանին, այսինքն Ս. Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին ի Գ պարու ուղեւո-
րութիւնն գէպի լեռն վեր առ ի գիւտ Նոյեան տապանին: Սակայն այդ եր-
կուքն ե այլ ասոնց նմանիքն ոչ աւելի քան զաւանդութիւն ե զզրոյցս ստու-
գութիւն ունին. ե այդպիսի զրոյցք կրնան գտուիլ կամ տրուիլ ուրիշ
բարձր լեռանց այլ, առանց մէկուն վերայ ստուգուելու. ե թերեւս ինչպ'ս

գրութիւն տեղն աւերած և փոխուած է և չի կրնար նշան մը գտուիլ, բաց ի շորից գետոց աղբիւրներէն, այսպէս տապանին լեռն ալ փոխեալ և աննշան եղած ըլլայ երկրաշարժ զօրութեամբք: Մասին՝ որ աւելի քան զամենայն լեռինս հաւանականութիւն ունի՝ դեռ նոր (1840) սասանութեամբ մը՝ փշաւ մատմբ, և հնազոյն փլածոյ և պատառման անխաբ նշան ունի կողին վերայ մղոնաչափ հերձուածը, որ և կարծէր յիշեալ ի խորոնցւոյն. (Ա. Լ.) ոսկայն մեր պատմահօր յիշեալն ուրիշ լեռ մ'է մօտազոյն ի Նախիջեւան Մեծ կոչեցեալ, որպէս թուի վասն մեծութեանն և բարձրութեանն, որ և հնազոյն բազմաշրջիկ աշխարհագրաց վկայութեամբ ահագին երկրաշարժէ մը փլած էր, այսպէս մասամբ ընկած, և Երասխայ ընթացքը փոխած գէպ ի հարաւ, որուն նշանը հիմայ ստուգեն երկրագնին գիտունք. այս լեռն որ Առանայ լեռանց մէկն է և Գուսիռնազ կ'ըսուի հիմայ, արդեօք պատմութեան առաջին և անյիշատակ դարերուն մէջ քան զՄասին վեհազոյն և հսկայակերպ չէ՞ր ամբառնար, մինչեւ մեծ կոչուիլ ի լեռինս. և եթէ առաջին անփուլ հասակուն մնացեալ ըլլար ցայսօր, արդեօք բոլոր Մասեաց ջրհեղեղեան աւանդութիւններն իր վերայ պիտի չգանէ՞նք աւելի հոտաատութեամբ մը վասն Նախիջեւանի մերձաւորութեան: Եւ եթէ բարձրն Մասին յառաջ իսկ քան զմեր քրիստոնէական աւանդութիւնս ի հեթանոս նախնեաց մերոց զիւցազնական առասպելապաշտութեամբք և պանծանօք պատկեալ էր, որպէս յայտ առնեն գէպք Արտաւազդայ ի սկիզբն Բ դարու, այդ վկայէ միայն թէ Մեծ լեռին փլածն հնազոյն է քան զառասպելս և զպատիւ Մասեաց, որ կրնայ ժառանգած ըլլալ զայն ի Մեծէն, որպէս կրնար և յետ այսորիկ ուրիշ լեռ մը ժառանգել ի Մասեաց, եթէ 1840ին փոխան քիչ մը փլածին՝ քանի մը հազար ոտք վար իջնէր զագաթն և քան զՍիփան, զՃիւտի և զՃեափուր լեռինս ցածագոյն երեւար, և քանի մը երկայն դար անցնելով մոռցուեր իր հիմնու եղական և աննման բարձրութիւնն. անշուշտ այն ժամանակին բարձրագոյն լեռն՝ պիտի ցուցուէր իբրու տապանակիր: Զարմանանք եթէ և յայժմու վիճակին Կորդուաց լեռներն այս պարծանքը կ'ուզեն յափշտակել, մինչդեռ ասոնց բարձրութեան չափը չեմք գիտել. և ինչուան որ այս չի սառուզութ՝ պէտք չէ Մասեաց վերայ յամառիլ ըստ բարձրութեան յարմարութեանն. իսկ ըստ այլ պատճառաց, որպէս և նախ ըսինք, Կորդուաց լեռինք ալ հաւասար աւանդութիւններ և փաստեր ունին. և մեզի իսկ (որ զանոնք այլ հաւասարապէս կու ճանչնամք ի Հայաստան) ասոնք յարմարագոյն կ'երեւան թէ ոչ տապանին՝ զոնէ Նոյայ բնակութեանն քան թէ Մասին:

Եւ նախ Յովսէպոս, որ Նախիջիվանի առաջին զրոյցն աւանդած է, տապանին լեռը և մնացորդքը կու յիշէ Ազիաբեն նահանգին մէջ որ Կորդուաց հարաւակողմն է: Հոն յիշուի Թմանիմ քաղաքն ութից յառաջ քան զշինութիւն Ակոուոյ եկեղեցւոյն և Ս. Յակոբայ վանացն. նոյնպէս և քրիստոնէից եկեղեցին, և Քիպորա այսինքն տապանին վանքն, ի Ե դարու. ուր և ի սկիզբն Է դարու ասեն եկաւ Հերակլ կայսր, և քիչ մը վերջը Իճատ-պեն-դանէմ առաջին զօրավար Արաբաց եկաւ պատուելոյ զմնացորդ տապանին, զոր և Էօմէր ամիրապետ ժողովել տուաւ և շինել մզկիթ մի ի Գզիրէ. և յամին 766 եկեղեցի տապանին շանթաւար այրեցաւ: Տապանի լերին դիմացը, որ մօտ ի Գզիրէ վկայի, կայր Նահրեվան գիւղն այսպէս անուանեալ յիշատակաւ Նոյեանց, որ մեր Նախիջիվանի կու համեմատի, և մինչև հիմայ ընդ մէջ Գզիրայ և Զախուի կայ Նահրեփան գիւղ քաղղէաբնակ: Ինչուան անցեալ դարուն վերջերը անդղիացի ճանապարհորդ⁹⁹ մը տեսաւ ի Թմանիմ տապանին մզկիթը, զոր կանթեղավառութեամբ պատուէին մահմետականք ուրաթ օրեր. և այս դարուս սկիզբը անդացի Քուրդ պէկից մէկն պատմեց Ռիշ ուղեւորի թէ ինքնին ելեր է լերան գագաթն և տեսեր տապանին մնացորդներէն հին փայտեր ոտնաշափ երկայն գամերով:

Որչափ այլ անստոյգ ըլլան զրոյցքս ցուցանեն աւելի քան զՄասիս պահել ղյիշատակ և զկարծիս տապանին⁹⁰: Այլ հաւանագոյն փաստ է մեզի Նոյեանց բնակութիւնն յայս կողմանս, վկայութեամբ մերոց իսկ պատմաւիչաց, որպէս քիչ մը վերջը տեսնանք: Իսկ Արարատ անուան համար ալ փաստ մի ընծայէ վրաց պատմութիւնն, որ սահմանածայր Թորգոմայ ի հարաւոյ կողմանէ դնէ զՍՏԷԹ լեռնոյ յերկրին Քրդաց հանդէպ Մարաց, որով մարթ է իմանալ զմերս Զարասպ անջրպետ Կորճայից և Պորսկահայոց, զորս և Յոյնք պարսիկ անուամբ կոչէին Քուարթաս, իբր Քուս — ի — ասեք (լերինք հրոյ):

Սակայն մի կարծեր (ուշիմ ընթերցող) թէ մեր ազնիւ և բարձր Մասեաց շնորհքն և ազգային համարմունքն կ'ուզեմ նուազեցնել և ջնջել Քիւրախիտանու անծանօթ լեռ մը քան զաշխարհածանօթ Արարատին գագաթն ի վեր մղելով: Մասիս և հայրենի պատմական օրբազնութիւն մը ստացեալ է, զոր այսուհետեւ ժամանակն չէ կարող ջնջել և այնքան հին է իր պարծն՝ որքան իր գագաթն ընդ մէջ Կովկասեան և Տաւրոսեան պարուց լերանց. և չեմք գիտեր թէ ջրհեղեղեան յիշատակքն եթէ Հայկազանց գիւցական կարծիքն հնագոյն են իր յիշատակարանաց մէջ. հին պատմաց և Հարց առանց անուան միայն Հայոց լեռ ըսելովն այս խնդիրս անստոյգ մնայ. թէ

և մեր հնագոյն Հարց և պատմաց կարծիքն այլ Մասեաց մօտ չէ, ոչ Լուսաւորիչ, որ պատմէր ազգին զգէպս ջրհեղեղին, ոչ Ագաթանգեղ որ յիշէ զՄասիս, և ոչ իսկ սփի դարուն գրիչը Խորօնեցի և Եղիշէ, և Թէ և յեւտին վկայէ յԱլլարատեան լերինս Հայոց լինել, բայց և այնպէս չասեր Մասիս. իսկ Բուզանդ ի պատմութեան Ս. Յակոբայ Մծբ. Սարարազ կսչելով զլեռն՝ նոյնպէս ի կարգուս գնէ. հին պատմիչ՝ վարուց Սրբոյն ի յիշել զլեռդիր փայտից տապանին՝ ծանուցանէ զի տարակոյս կայր վասն լերինն և ոմանք զկորդուացն ասէին, ոմանք զՄասեաց, բայց յիշէ զի կայր ի սմա աղբիւր և եկեղեցի յանուն Ս. Յակոբայ՝, և մինչև ցայսօր ժամօնակի ասելով՝ ցուցանէ զի հնուց շինեալ էր. նսրագոյն պատմիչք համարւակ զՍարարազն կամ զլեռոն ելից Սրբոյն՝ Մասիս կոչեն. — Ս. Յակոբայ վանաց և Աղիոսայ եկեղեցւոյն շինութիւնն յԱնտասասայ կաթողիկոսէ՝ 1200 տարուան հնութիւն ունի, և որովհետեւ հիւրանոց ալ շինեց հոն, յայտ է որ անկէ առաջ այլ ոչ Թէ միայն յաշխարհի մերում հաշակեալ էր, այլ ի յոյժ հետուար աշխարհս, յորոց և յուխա դային՝, և աւանդէին Թէ գետ տապանն կամ մեծ մասն մի կայր ի լերինն. մանաւանդ ի ԺԴ դարու յաւուրս աշխարհակալութեան Թաթարաց առաջին ճանապարհորդք արեւմտեայք սկսան համբաւել զայո յերոպա և շարժել ի հետաքննութիւն զԹափառաւէրո՝. յորոց նշանաւոր ճանաչի Սդրիւյս Հոլանտացի որ յամին 1670 պատմէ ելեալ յԱլլարատեան լեռանն եօթնօրեայ ճանապարհաւ (5 փարսա ելլալով յաւուր), և հոն գտանէ ճգնաւոր մի Հոռմայեցի Դոմինիկոս Աղեքտանդր, որ 25 տարիէ վեր բնակէր ի քարայրի, և մտեր էր ի տապանն և ամբողջ գտեր զայն, որոյ փայտէն խաչ մ'ալ տուաւ հրաշապատում ճանապարհորդին: Յաջորդ գարուն սկիզբը (1702) անուանի բուսարան ճապարհորդ Դուռնըֆոր ելաւ ի Մասիս, բայց ոչ մինչ ի գագաթն, վասն որոյ և առաջանէն տեղեկութիւն չի տար, այլ մեծ պատտառածին եզերքը ճամբայ մը գտաւ՝ ուսկից ուսկից իջած զնոյ և զընտանիոն: Քանի մը տարի վերջ (1720) Մեծն Պետրոս Ռուսաց ինքնակալ մարդիկ գրկեց՝ որ ելան, փնտոցին և բան չի գտան ի տապանէն, որպէս և ոչ յետին ելլողք յայսմ գարունս, երեւելին Բառուզ և որք յետ նորա երկրաբանք, որ պէսպէս քննութիւն ըրին և չափեցին զլեռն. այլ տապանին հետք մ'ալ չի գտան, որ Թէ մնացեալ ըլլար՝ բազմադարեան և կէս մղոնաչափ բարձր սառանց տակ ծածկեալ պիտի ըլլար:

Ոչ այնքան այս նշանք և աւանդութիւնք և երեւոյթք առ հաւատացողս, որքան սքանչելի և կեդրոնական դիրքն Արարատեան Մասեաց և քիչ ընդհատ

Եւ նաեւ Յովսէփոս, որ Նախիջիւանի առաջին զրոյցն աւանդած է, տապանին լեռը և ձեացորդքը կու յիշէ Ադիաբեն նահանգին մէջ որ Կորդուաց հարաւակողմն է: Հոն յիշուի Թմանիմ քաղաքն ութից յառաջ քան զշինութիւն Ակսուոյ եկեղեցւոյն և Ս. Յակոբայ վանացն. նոյնպէս և քրիստոնէից եկեղեցին, և Քիպորա աշխնքն տապանին վանքն, ի Ե դարու. ուր և ի սկիզբն Է դարու ասեն եկաւ Հերակլ կայսր, և քիչ մը վերջը Ինճատ—պեն—դանէմ առաջին զօրավար Արաբաց եկաւ պատուելոյ զձեացորդ տապանին, զոր և Էօմէր ամիրապետ ժողովել տուաւ և շինել մզկիթ մի ի Գզիրէ. և յամին 766 եկեղեցի տապանին շանթաւար աշրեցաւ: Տապանի լերին դիմացը, որ մօտ ի Գզիրէ վիպի, կայր Նահրեվան գիւղն այսպէս անուանեալ յիշատակաւ Նոյեանց, որ մեր Նախիջիւանի կու համամատի, և մինչեւ հիմայ ընդ մէջ Գզիրայ և Զախուի կայ Նահրեփան գիւղ քաղղէաբնակ: Ինչուան անցեալ դարուն վերջերը անդղիացի ճանապարհորդ⁹⁹ մը տեսաւ ի Թմանիմ տապանին մզկիթը, զոր կանթեղավառութեամբ պատուէին մազմետականք ուրաթ օրեր. և այս դարուս սկիզբը տեղացի Քուրդ պէկից մէկն պատմեց Ռիչ ուղեւորի թէ ինքնին ելեր է լերան գագաթն և տեսեր տապանին ձեացորդներէն հին փայտեր ոտնաշափ երկայն գամերով:

Որչափ այլ անստոյգ ըլլան զրոյցքս ցուցանեն աւելի քան զՄասիս պահել ղյիշատակ և զկարծիս տապանին⁹⁰: Այլ հաւանագոյն փաստ է մեզի Նոյեանց բնակութիւնն յայս կողմանս, վկայութեամբ մերոց իսկ պատմչաց, որպէս քիչ մը վերջը տեսնանք: Իսկ Արարատ անուան համար ալ փառս մի ընծայէ վրաց պատմութիւնն, որ սահմանաժայր Թորգոմայ ի հարաւոյ կողմանէ դնէ զՍՏԷԹ լեռնոյ յերկրին Քրդաց հանդէպ Մարաց, որով մարթ է իմանալ զմերս Զարասպ անջրպետ Կորճայից և Պարսկահայոց, զորս և Յոյնք պարսիկ անուամբ կոչէին Քուարաս, իբր Բուհ — ի — ասէր (լերինք հրոյ):

Սակայն մի կարծեր (ուշիմ ընթերցող) թէ մեր ազնիւ և բարձր Մասիս շնորհքն և ազգային համարմունքն կ'ուզեմ նուազեցընել և ջնջել Քիւրտիստանու անծանօթ լեռ մը քան զաշխարհածանօթ Արարատին գագաթն ի վեր մղելով: Մասիս և Հայրենի պատմական սրբազնութիւն մը ստացեալ է, զոր այսուհետեւ ժամանակն չէ կարող ջնջել և այնքան հին է իր պարծն՝ որքան իր գագաթն ընդ մէջ Կովկասեան և Տաւրոսեան պարուց լերանց. և չեմք գիտեր թէ ջրհեղեղեան յիշատակքն եթէ Հայկազանց դիցական կտրծիքն հնազոյն են իր յիշատակարանաց մէջ. հին պատմչաց և Հարց առանց անսւան միայն Հայոց լեռ ըսելովն այս խնդիրս անստոյգ մնայ. թէ

և մեր հնազոյն Հորց և պատմաց կարծիքն այլ Մասեաց մօտ չէ, ոչ
 Լուսաւորիչ, որ պատմէր ազգին զգէպս ջրհեղեղին, ոչ Ազաթանդեղ որ յիշէ
 զՄասիս, և ոչ իսկ սոկի գարուն գրիչք խորօնեցի և Եղիշէ, և Թէ և յե-
 տինս զկայէ յԱյրարատեան լերինս Հայց լինել, բայց և այնպէս չասեր
 Մասիս. իսկ Բուզանդ ի պատմութեան Ս. Յակոբայ Մծբ. Սարարազ կս-
 չելով զլեւոն՝ նոյնպէս ի Կորդուս գնէ. հին պատմիչ՝ Վարուց Սրբոյն ի յիշել
 զինդրի փայտից տապանին՝ ժանուցանէ զի տարակոյս կայր վասն լերինն
 և սմանք զկորդուցն ասէին, սմանք զՄասեաց, բայց յիշէ զի կայր ի
 սմա աղբիւր և եկեղեցի յանուն Ս. Յակոբայ՝, և մինչեւ ցայսօր ժամա-
 նակի տակով՝ ցուցանէ զի հնուց շինեալ էր. նորագոյն պատմիչք համար-
 ձակ զՍարարազն կամ զլեւոն ելից Սրբոյն՝ Մասիս կոչեն։ - Ս. Յակոբայ
 վանաց և Ակուպ եկեղեցւոյն շինութիւնն յԱնտաստայ կաթողիկոսէ՝ 1200
 տարուան հնութիւն ունի, և որովհետեւ հիշարանոց ալ շինեց հոն, յոյս է
 որ անկէ տուալ այլ ոչ Թէ միայն յաշխարհի մերում հոչակեալ էր, այլ
 ի յոյժ հետաւոր աշխարհս, յորոց և յուխտ գային՝, և աւանդէին Թէ գեո
 տապանն կամ մեծ մասն մի կայր ի լերինն. մանաւանդ ի ԺԴ դարու յա-
 ւուրս աշխարհակալութեան Թաթարաց առաջին ճանտպարհորդք արեւմտեայր
 սկսան համբաւել զայս յԵւրոպա և շարժել ի հետաքննութիւն զթափոռա-
 սէրս՝. յորոց նշանաւոր ճանաչի Սիբիւս Հոլանտացի որ յամին 1670
 պտտմէ ելեալ յԱյրարատեան լեանն հոթնօրեայ ճանապարհաւ (5 փոր-
 սախ ելլալով յաւուր), և հոն գտանէ ճգնաւոր մի Հոռմայեցի Դոմինիկոս
 Ազեքսանդր, որ 25 տարիէ վեր բնակէր ի քարայրի, և մտեր էր ի տա-
 պանն և ամբողջ գտեր զայն, որոյ փայտէն խաչ մ'ալ սուսա հրաշտպատում
 ճանտպարհորդին։ Յաջորդ գտրուն սկիզբը (1702) անուանի բուսարան ճա-
 նապարհորդ Դուռնըֆոր ելաւ ի Մասիս, բայց ոչ մինչ ի գագաթն, վասն
 սրոյ և տապանէն տեղեկութիւն չի տար, այլ մեծ պատառածին եզերքը
 ճամբայ մը գտաւ՝ ուսկից ուկէ իջած զնոյ և զընտանիսն։ Քանի մը
 տարի վերջ (1720) Մեծն Պետրոս Ռուսաց ինքնակալ մարդիկ զրկեց՝ որ
 ելան, փնտռեցին և բան չի գտան ի տապանէն, որպէս և ոչ յետին ել-
 լողք յայսմ գարուն, երեւելին Բառոզ և որք յետ նորա երկրաբանք, որ
 պէսպէս քննութիւն ըրին և չափեցին զլեւոն. այլ տապանին հետք մ'ալ
 չի գտան, որ Թէ ձեռնեալ ըլլար՝ բազմադարեան և կէս մղոնաչափ բարձր
 սառանց տակ ծածկեալ պիտի ըլլար։

Ոչ այնքան այս նշանք և աւանդութիւնք և երեւոյթք առ հաւատացողս,
 սրբան սրբանչելի և կեդրոնական գիրքն Արարատեան Մասեաց և քիչ ընդհան

միւս բարձր Լերանց Հայոց՝ յորս կարծիք տապանին, հիմկու հմտագոյն աշխարհագրաւոր՝ միտքն և զարմանքն գրաւեն, և աստուածային խնամոց ընտրութեան յարմարագոյն մարդասփիւռ կէտ ճանաչեն զայն՝ քան զբարձրաբերձ լերինս Հնչկաց և Դիպեթաց։ — Այրարատեան Մասիք Հայոց Մեծաց կենդրոնն է, և իր զանգուածոփռ բոլոր հին աշխարհին կեդրոն ծանրութեան ծանուցեալ։ Այրարատեան աշխարհն ալ բազմապատիկ տեսութեամբք կայ ի կեդրոնի բնական և քաղաքական երկրիս։ — հոն աշխարհի երկարագոյն գծին որ ի Պէհլինկայ մինչ ի գլուխ Բարեյուսոյ՝ միջնայր է Այրարատ։ — Ատլանդականէն Խաղաղական ովկիանոսին ծովուց միջոցն է Այրարատ։ — Իսլանտիոյ որ ի Հ. Մ. ծայր Եւրոպիոյ և Հնդկաց հարաւագոյն ծայրին միջնայրն է Այրարատ։ — Ափրիկիոյ Սենեկալի սահմանէն սկսեալ անապատաց որ յԱրաբիոյ կ'անցնին յԱսիա և մինչեւ ի Փէքին ձգուին՝ միջատեղն է Այրարատ։ — Ճիպարալդարէն մինչեւ ի Պայքալ տարածեալ ճառագայտ միջատեղն գտուի Այրարատ, իբրեւ ուլտիս մեծի ծովու ցամաքելոյ և ցամաքաց լճացելոց։ — Կովկասեան և Հնդկագետման ցեղից, Մոզդլեան և Եթովպական ցեղից միջասահմանն է Այրարատ։ և բարձրութեամբ երկրին առուելեալ քան զմերձաւոր շրջակայ աշխարհս, յորս իջուցանէ տաճնիւ չափ չափաւոր մեծութեամբ գետեր, կլիմային ընդ ազնուագոյն աշխարհաց դասակից (թէ և հիմայ քան զնոսա ցրտագոյն), մարդկային քաջահար միաք իսկ չեն կարող լաւագոյն տեղ մը ցուցանել յերկրագնդիս ի սփիւռ և ի ծաւալումն մարդկութեան յիս ջրհեղեղին։

Այսպիսի բարեղէպ տեղւոյ մը զազաթ իջուց Նախախնամութիւնն երկրորդ մարդկութեան նահապետը իր պատասպարան նաւափ և ընտանեօք։ և այնպիսի բարձր կէտէ բարձրագոյն և հրաշխասոն տեսութեամբ ցոյց տուաւ երկրիս շուրջ ոլորտը՝ ուր իր սերունդքը բազմանալով պիտի ծաւալէին, ինչպէս այն բոլորածիր և մի ըստ միովէ հեռաձիգ ծիրքն ալեաց որ լայնաբաց հեռանային ի լեռնէն յիջանել և ի նստել տապանին հոն։ —

Առաջին գործ երկրորդն և հմտագոյն Աղամայ յեւանելն ի փրկուէտ արգելանէն՝ եղաւ դաւանութիւն և պաշտօն անդուգական երախտեաց Արարչին որ առ ինքն և առ տուն իւր, սրոյ հրամանաւ մտաւ և ելաւ ի միակ ճշմարիտ ոյրտապաստ նաւէն։ և հազիւ կոխելով այն նոր ցամքած բարձր նաւահանգիստը⁹⁶, տեղան մը կանգնեց Աստուծոյ, և իր խնամօք տարի մը ճնած սուրբ չորքոտանի և թեւաւոր կենդանիներէն ողջակէզ պատարագ հանեց, իր ընտանեօքը սեղանին չորս բոլորը առած ընդ շնորհակալեաց՝ մաղթելով ի Տեառնէ գթութիւն ի վերայ ասպագայ զարմին և խնայել յայնպիսի ա-

հազին բարկութենէն, եթէ դարձեալ երբեք յանցաւոր գտուի սխալոտ մարդկութիւնն : Պատմութեանց և մանաւանդ Ս. Գրոց մէջ քանի մը սիրալի պատարագք կամ զոհք յիշուին որպէս Աբելին, Աբրահամուն, Ահարոնի և Սաղոմոնի, և այլն, բայց Նոյայ պատարագն ամենն յսեմագոյն և բազմագէմ և տննման կ'երեւայ մեզ. սեղանն 15—6000', բարձր լերան մը ոտրատափ որ երկրիս համաշխարհական վտանգին ազատութեան առաջիննշան եղաւ. զոհն ամենայն ցամաքային կենդանեաց ազնուագոյն տեսակներէն ընտրուած, քահանայն 600 տարուան ծերունի մը որ միակ վկայ է 2000 տարուան մարդկութեան յիշատակաց, զոր ջնջեցին անդնդոց և երկնից հեղեղքն. այն հին աշխարհին և նորասկիզբն աշխարհի մէջ իբրեւ կենդանի ներկայ մը կեցած, աւելի քան զանժանօթ ապագայն որոյ սկիզբն պիտի ըլլայ, կու մտածէ զանցեալն որոյ կատարածն եղաւ. և անոր վրայ 600 անգամ արեւուն շրջանը դիտող աչքերն կու ծածկին արտասուօք երբ Այրութեան լերանց չորս դին տարածուած հովիտներն և դաշտերն կու դիտէ, որ երբեմն հսկայից շինութեամբ և բնակարանօք լցեալ, հիմայ անոնց յղփացեալ մարմնոց նշխարօքն, տեղ տեղ դիզուած անշարժ ոսկերութեան միտքն կու յայտնին, թէ այդ անհուն անշունչ անապատ երկիրն երբեմն մարդկան և կենդանեաց անդրանիկն կրելով ոգեւորել էր. — կանգնեալ ընդ մէջ աշխարհի մեռելոյ և նորածին աշխարհի, մէկուն քաւութիւն՝ մէկայլին բարդաւաճումն կու խնդրէ իր ջերմոտանդագին ընտանեօքն. որոց յօժար ունկնդիր թարձրեալն՝ երկիցս և երիցս խոստմամբ, օրհնութեամբ և պատուիրօք հրամայէ նոցա աճումն և բարգաւաճումն, սերիլ, ընուլ գերկիր աւելի քան զառաջինն, և իշխել ամենայն անբան բնութեանց. չունենալով այնուհետեւ կասկած և հրկիւղ նորէն համաշխարհական ջրհեղեղի մը, և յառհաւատ չեայ խոստման իւրոյ և յուսոյ մարդկան, քաջալերելով ասէ Աստուած. « Զաղեղն իմ եղից յամպս, և եղիցի ի նշանակ յաւիտենական ուխտին » ընդ իս և ընդ ամենայն երկիր : Եւ եղիցի ի գումարել ինձ զամպս ի » վերայ երկրի, երեւեցի աղեղն իմ յամպս, և յիշեցից զուխտ իմ . . . » և ոչ եւս եղիցի ջրհեղեղ ի սատակել զամենայն մարմին » : Անձրեւն միշտ իբրեւ սկար յիշատակ մի կ'ընծայէ ջրհեղեղի. ծիրանի գօտին այլ նորոգէ անոր վախէն փրկութիւնն և Աստուծոյ խոստումն. անոնցմէ հաստատաւ և հզօր նշան դաշտնց Աստուծոյ և մարդկան՝ ուխտից արձան՝ լեռանն արարատեան ընդ մէջ երկնից և երկրի կոթողեալ՝ կայ և մնայ ի վկայութիւն անցեալ և ներկայ աշխարհաց, և ի յիշատակ մեծագոյն անցից մարդկութեան և երկրի³⁷ :

Այս ուխտից լերան վրայ մեծ նորութիւն կամ փոփոխութիւն մ'ալ
 հաստատեցաւ մարդկան բարոյական և բնական կենաց. հրամայեց բնու-
 թեան հաստիչն որ անբան կենդանիք ոչ միայն ծառայ ըլլան մարդկան՝
 այլ և սնունդ. որպէս անոնք զիրար ուտէին, մարդ ալ կարենայ ուտել
 զմիս անասնոց: Այս դիպումը միայն իբրեւ մեր հայրենեաց երկրին վը-
 րայ հանգիպեալ յիշեմք, իսկ խորհրդածելն այս ծանր նիւթոյն վրայ թո-
 զումք ընդհանուր մարդկային անտեսութիւնը քննող իմաստասիրաց:

Ե

ՆՈՅԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ

ՄԻՆՉԵՒ Ի ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՍԵՐՆԴՈՑՆ

Ոչ միայն Այրարատեան երկիրն ուր իջաւ Նոյ ասպանաւն, և ոչ Պաղեստին միայն ուսկից հռչակեցան Հնազոյն ոտուգութիւնը, այլ մինչեւ արեւելից ծայրքն Ձինք, և արեւմտից ծայրքն Մեքսիկացիք Ամերիկոյ կ'աւանդեն շատ կամ նուազ աղաւաղ ջրհեղեղին և Նոյի յիշատակը, որպէս անուամբ կոչելով այս զարմանալի անձը. բայց աւելի Այրարատայ շորս դին ջրջանակեալ աշխարհաց մէջ կու յաճախեն զրոյցքն. մերձաւոր ազգք և աշխարհք, ինչպէս Հայք Ասորիք, Քաղզէացիք, Պարսք, Կովկասեանք, Ս. Գրոց Հիմնական պատմութենէն շատ չեն հեռանար. իսկ Յոյնք որ երկրիս շատ մեծամեծ դիպուածներ իրենց փոքրիկ աշխարհին մէջ կամ ի սահմանն փոխադրեն ճարտար գրչաւ և հաճոյալուր առասպելեօք, ոչ մէկ՝ այլ քանի մը ջրհեղեղ պատմեն, և զլիաւոր երկուք Ուկրիցեան և Դեւկալիոնեան. այս եաքինս Հնազոյնն և հռչակագոյն է և համարի Նոյեան կամ արարատեան ջրհեղեղին անդրայիշատակն: Երբ քրիստոնէութեան առաջին ճառագայթքն զարնուեցան հեթանոսութեան վրայ, առասպելահրաշ Եոյնք և հետեւողք յերկու կրօնից ալ խառնուրդ ընելով, ըստ ախորժակաց իւրեանց Ս. Գրոց յիշատակները առին կէս քրիստոնեայ և կէս հեթանոս մասօք, և Սիրիլլայից տաղք հրատարակեցին, յորս ընթեռնութիւն հրամայեալ Նոյի նաւել

« Ի ... փութելոյ լեռն ամբառնայ ի սահմանս
Բաբելոնի խախտապանն, կոչեալ անուն Աբարա
մա՝ անարին Մարտիոս աղբերանայ զաւաղին: »

և զարձեալ.

« Ոչ փութել, ի բաբելոնի ալեաց գու նախ ամբարձցես զլուսի
» Ըզլերանեալ մարդկութեան զարմ առնելով մեծ գրեցիս զայեակ: »

Անշուշտ Գնեսաթիկեան Հեղինակք տաղիցս փութեացիք էին և փութ.

դիա փոխադրեցին զՆոյ. և հին Հայոց և Փոխդացոց յարակցութիւնն այլ օգնական էր կարծեացն, որ այնքան զօրացաւ մինչեւ զրամբ Ապամէոյ քաղաքին Փոխդոյ՝ քրիստոնէութեան առաջին (Բ?) զարուն դրոշմեալք, ներկայացունեն զտապանն հանդերձ երկու հաւուք և ձիթենեայ շիղդին, և տապանէն ելլող անձամբք. որ են ըստ հեթանոս մտաց Դեւկալիոն և Փիրրա: Այսչափ օտարք մօտենալով Ս. Գրոց պատմութեան տակաւին հին և ստոյգ աւանդութիւն մը չեն ընծայեր Նոյի և իր ընտանեաց վրայօք, այլ դարձեալ հեռանան յառասպելս. որով միայն ի Ս. Գիրս գտանի ստոյգ այլ սակաւ յիշատակ Նոյեանց յիս ջրհեղեղին և անստուպից մէջ հաւանագոյն՝ Այրարատայ մերձագոյն աշխարհաց աւանդութիւնք:

Սուրբ գիրք ամենեւին չեն յիշեր Նոյայ բնակութեան, ճամբորդութեան, որդէծնութեան և մահուան տեղն. այլ միայն զի 350 տարի այլ ապրեցաւ յիս ջրհեղեղին և մեռաւ 950 տարուան. և մէկ կամ երկու գէպք ալ այսինքն հողագործութիւնն, այգի անկելն, և անոր արդիւնքով գինովաւն և գինովութեան արդասիքն, ծիծաղելի ըլլալն ի Քամայ, և սուր ցեղը անիծանելն, օրհնելով զՍեմ և զՅաբեթ ընդ նմա: Այսչափ է Ս. Գրոց յիշատակն այս մեծ նահապետին երկրորդ կենաց վրայ:

Ջրոց կամաց կամաց ցածնալ և ցաւքիւն և Նոյի ալ նոյնպէս շարժիւն ի բանալ զպատուհան և զձեղուն տապանին և յեւանելն անտի, տան գուռակել, որ մէկէն չ'իջաւ ի լեռնէն, այլ առ ժամանակ մը բնակեցաւ անոր վերայ անքոյթ տեղ մը. և ամենայն աւանդիչք⁹⁹ միաբանին թէ առաջ ժամանակ մը լեռանց վրայ բնակեցաւ Նոյ: Ի մերայոց ոմն 50 տարի առէ բնակեալ յԱլիսի. եթէ այնպէս էր՝ Նոյի Նախ-իջեւանն ալ հոն մօտ բնտնելու էր. և ուր ալ որ ըլլայ տապանակիր լեռն՝ իր ստորոտը պիտի ըլլար այդ Նախիջեւանն կամ Նահրեման կամ Թմանիմն: — Ըստ Աննեան Բերոսի՝ Նոյ լեռնէն իջաւ ի մօտակայ հովիտ մը¹⁰⁰, որ գեռ ջրախեղդ մարդկան դիակամբք ծածկեալ էր, վասն որոյ և անուանեց զայն Միտի-ատամ, այսինքն աղէթափ մարդկան տեղի. և հոն քարերու վերայ արձանագրեց եղած դիպուածքն: Իսկ բուն Բերոսն քաղցէացի և հետեւող հին պատմիչքն ասեն երբ Քսիսութի (Նոյ) նաւէն ելաւ՝ յետ պատարագին անյայտ եղաւ, աստուածներն զինքն առին կամ փոխադրեցին ուրիշ տեղ. իսկ անոր ընտանեացը իմացուցին որ նաւուն իջած տեղն է Հայաստան, և պատուիրեցին որ երթան յԱրեգ կամ Սիբարացւոց քաղաքն և հոն ջրհեղեղէն առաջ թողած գրքերն հանեն: Պատուէրն առասպել ալ ըլլայ՝ քաղաքն իրական է. բայց ուր արդեօք: — Մեր հնախօսն համարի զՍպերն Բարձր

Հայոց, որ հնազոյն ժամանակ աւելի նշանաւոր տեղ էր քան յիսոյ. իսկ յարաաքնաց ոմանք համարին զկարիսթ Սեֆեր որ թարգմանի Քաղաք Նամակաց ի սահմանս Պաղեստինոյ և յիշի ի Սուրբ Գիրս, և ոմանք ըստ Քաղզէացւոց ի սահմանս Բաբելոնի, ընդ մէջ Նինուէի և Բաբելոն քաղաքի, յեզերս Եփրատայ. և մեզ այլ այս եւրքի գրութիւնս քան զառաջինս հաւանագոյն երեւայ, բայց աւելի եւս հաւանագոյնն՝ աւելի այլ գէպ ի հիւսիս կարծեմք, և տեղը յիսոյ յիշենք (61): Նոյն քաղաքն էր Ամենամատեան անուանեալն, Պանապոլիլլոն ըստ յունականին, յորմէ էին ոմանք ի նախորդաց Քախսութեայ, ըստ Քաղզէացւոց: Այսպէս սոքա իրենց հայրենեաց մէջ կու գնեն թէ՛ Նոյի (Քախսութր.) ջրհեղեղէն առաջ բնակութիւնն, և թէ իրեն ընտանեաց անկէ վերջի բնակութիւնն¹⁰¹. իսկ տապանէն ելլալն ի Հայս կու խոստովանին, որով մակաբերել տան թէ բնակութիւնն այլ հոն եղած պիտի ըլլայ: Իսկ Հրէից աւանդաբանք¹⁰² ինչուան ի Դամասկոս կու տանին Նոյայ բնակութիւնն, ուր ընդ Սեմայ և ընդ Մեղքիսեղեկի ասին ձեացեալ: Հրէից գէմ գրող հին հեղինակ մ'ալ, Մոլոն, (Եւսեբ. Պորթոս. Աւետ. Թ. ԺԲ.) կ'առէ, թէ ջրհեղեղէն ազատողն Հայաստանէն եկաւ առջի երկիրը. բայց ան անգէն ալ հալածուելով գնաց Առորուց անապատ լեռնաւորմբ: Ասորիք ի Միջագետս և Արարք յԱրարիա (յԱրա-Նուհ) համարին զգերեզման նորա: -- Աւելի զարմանալի է Նոր Բերոսեան զոյցն որ զՆոյ յիտալիա կու տանի և հոն աշխարհաշէն կ'ընծայէ. ջրհեղեղէն ետեւ, կ'առէ, Նոյեանք միշտ երկուորեակ ծնանելով, շուտով բազմացաւ մարդկութիւնն և Հայաստանէն դուրս ելաւ. Նոյ ալ յիտալիա գնաց Թաբել սրբուհի, բայց մինչդեռ ի Հայաստան էր սովորեցուց և աւանդեց սրբազան գիտութիւններ և մանաւանդ աստեղաբաշխական և աստարական բաներ և նշանագրելով թողուց սրբազան պաշտօնէից՝ որք Սակա անուանեցան, այսօրեքն քահանայք զոհագործ, և իրենք միայն կրնային կարգալ և իրենց յաջորդացն աւանդել այն գրուածքը: Հասարակ ժողովրդեան ալ սովորեցուց երկրագործութիւն և այգեգործութիւն. բայց դեռ գինւոյն զօրութեան փորձ չըլլալով ինքն իր արուեստէն խաբուեցաւ, որպէս և Ս. Գիրք պատմեն. բայց Անիոո յաւելու պատմել վասն Քամայ զոր արտաքինքն ասին ինչ որ բրաւ Սատուռնոս իր հօրն Ուրանոսի, կամ Արամազդ Սատուռնոսի: Իսկ Հայք վասն երախեաց Նոյի կոչեցին և պատուեցին զնա իբրեւ առաւածային զօրութիւն և սերմն աշխարհի, (երկինք և արեգակն) Ոլիպամա և Արսո, և այս անուամբք քաղաքներ շինեցին և նուիրեցին նմա¹⁰³. Թէ և այժմու Հայքս ոչ տոյպիսի քաղաք ճանաչեմք և ոչ այսպիսի բառեր: Թէ

Հայք և թէ խառնացիք, ըստ Բերոսի կամ Անիոսի, նկարէին զՆոյ իբր լճորիչ արեգական և լուսնի և ուղղիչ պետութեանց : Նոյնպէս Նոյայ կենջն ալ որ կոչէր Դիւթէա (Դիւթ?) կամ Տիւաէա¹⁰⁴ և յետ մահուան Արեւ տիւս (երկիր) և Երասա (կուր) աստուածական պատիւ ընծայեցին : — Մինչդեռ ի Հայս էր Նոյ՝ ծնաւ շատ զաւակներ, յորոց Արազա¹⁰⁵ զուարթն՝ (յորմէ կոչեցաւ Երաստի գետ) ծնաւ զՍկիտա, որոյ անուամբ Հայաստան կոչեցաւ Սկիտիա կամ Սկիթիա. և Սկիտա ծնաւ զՆապոս և զՊրուսոս կամ Բրուսոն : Նոյայ որդւոց մէկն այլ կոչէր Հերմինան, անշուշտ ասկից այլ Արմինիա կոչուեալ յսեւրու է : Իսկ ուրիշ հնախոյզ պատմիչ մ'ալ¹⁰⁶ զԱրաշա ինքն անուանէ մայր Բրիտանի, յորմէ Բրիտանացիք. այս աւանդաւթեանս կերպով մը զուգաձայնի Հայոցն Մանիսան զոր քիչ մը վարը պիտի յիշեմք :

Նոյ յետ 260 տարւոյ ջրհեղեղին եկաւ յԵրասուրիա իտալիսյ, յետ հաստատելոյ զանազան գաղթականս յԱռիւս. Հայաստանէն ելլալու ատեն հոն թողուց Նոյ զԱրաշա և զՍկիտա, և իր տեղ քահանայապետ դրաւ զՍապաթէոս—Սակա : Ո՞վ էր Սապաթ. — ի Ս. Գէրոս յիշի Սաբաթա (Իմնդ. ԺԱ. 7) որդի Քուշայ : Դիւթ. Սիկիլիացի (Դ. Կ) յիշէ հնապսն Բաքոս մի՝ սրդի Արամազդայ և Պրոսերպինայ, որ կոչէր և Սաբաա կամ Սաբազ, և նախ զեղինս լծեց յարօրադրութիւն սերմնացանութեան, վասն այսորիկ և եղջերաւոր նկարի : Յիշէ զսա Աննիոս, բայց որդի Սաբայ որդւոյ Քամայ անուանելով : Կորնայից և Պարսկահայոց և Քաղզկեսոտանի մէջ ծանօթ է Զաւ կամ Զապոս և Զապաթոս գետք, և շատ հաւանական է որ խոստ հին ատեն յայն կողմանս բնակած է նահապետ ոմն համանուն, թէ և ոչ Աննիոսեանն, որոյ համար ասէ՝ թէ յ'300 ամի ջրհեղեղին, յետ Հայոց օտհմանակից զանազան աշխարհաց մէջ յածելու՝ Պոնտոսէն անցնելով եկաւ յիտալիա առ Նոյ, և թագաւոր կարգեցաւ Օտտարածնաց կամ Գաղթականաց. որոց վրայ իրեն յաջորդ դրաւ զորդի իւր Սաբոս, յորմէ Սաբանացիք, և Սաբաա քաղաք Տոսկանայ, որ յիշի և ի Սարաբոնէ : Սաբատէոս մեռաւ յամի 341 ջրհեղեղին, և իր տեղ դրաւ Նոյ զորդին զԵրաստոս. որում յաջորդեց յետ մահուան Նոյի՝ Աւրանոս. առ որ եկան գաղթականք ի Հայոց և ընդունելութիւն գտան : Այս Սաբատէոս առի հեղինակ հռչակեալ Ենկուպեան տախտակացն¹⁰⁷, կամ անոնց նախագաղափարաց՝ զորս գրեւ էր ի Կրովսէս (Աղուիլլարիա) դաստակերա քաղաք իւր : Ասոնց նման գտուեցան ուրիշ տախտակներ ալ ի վիթերպոյ՝ որք Արաբաբեան կ'ըսուէին, ըստ Աննիոսի : Յանուն Հայոց կամ Սակաց, զի այնպէս անուա-

նէին Հայը յայնժամ, եկեղոց ընդ Նոյի և Սարատայ, Սակը կամ Սակնի կոչեցաւ ազգ մի Տոսկանաց. յարակից Սարինաց, և յանսն նոցա բերան Պաղոս գետոյ Սակա կոչեցաւ:

Այս աւանդութեանց մէջ մօրքան հաւանական կամ ընդունելի բան ըլլալն գտար է ստուգել. միայն յիշեմք որ Նոյի այնքան հետաւ տեղ եւ թալն մեզ բարոյութիւն տնընդունելի է. և երկրորդ որ Սակայ վրայ աւանդութիւնն ընդունեալն արժան է. այսինքն այսպիսի տնուամբ հնազոյն ազգի մը ըլլալն, և անկէ սերերն Սկիւթաց: Ս. Եպիփան և այլք կու պնդեն թէ պատմական ժամանակաց սկիզբն Սակ ազգ մը կայր տնուանի և աշխարհաժանօթ, որ Եդիպտացոց հետ կը զիճէր հնութեան կամ առաջնութեան վրայօք և երբ Եդիպտացիք իրենց երկիրը նախադասէին վասն ջերմ և բարեխառն կլիմային խրեանց յարմարագոյն բնակութեան մարդկան. Սկիւթացիք ասէին թէ իրենցն ալ այնպէս էր յառաջ և յետոյ փոխուեցաւ կլիմայն. ինչպէս որ հին Պարսից աւանդութեան մէջ ալ կայր այս: Պարզապէս ասելով ջրհեղեղէն ինչուան Բաբելոնի միջոց, մարդկութիւն կամ ժողովուրդ Սակ և Սկիւթ անուանէր ըստ մտաց Եպիփանու և հետեւողոցն, և կրննք իսկ նոցա Սկիւթութիւն: Սաուդագոյն պատմիչք ալ հաւանին հնութեան Սակաց, թէ և ոչ այսքան հետաւ տանին զայն, այլ և ոչ կարեն ասել անոնց ծագումը կամ նախահայրը: Ազգին հին ծագման նման հին է և Սակեան տանը կամ բարեկենդանը, որ յամենայն Ասիա և ինչուան ի Յունաստան կատարուէր այսու տնուամբ. թէ տմանք ասին ծագումը Քրիստոսէ 6 կամ 7 դար առաջ միայն կու գնեն:

Այս խոր հնութիւնները թողլով, աւելի խորագունին բայց պարզագունին ելլանք, մեր ազգային յիշատակարանաց և հաւատարմագոյն պատմըաց մէջ բնութելով զՆոյ ի Հայաստան. որուն և իր որդւոց հսն բնակութեան և գործոց յիշատակները գրի անցած էր, ըստ նախնեաց աւանդից, և երգովք եւ նախադարանօք ալ յեղյեղէին մեր հին հորքն. բայց արդէն քրիստոնէութեան ասալին զարեբուն մէջ ալ կորսուած էր այս մասեանս. միայն քանի մը աւանդութիւն ձեռքեր էր¹⁰⁸ զոր և յիշէին ի մէջ իմաստասիրաց Յունաց՝ վարժակիցք նոցին Հայք յԱԹՔԻՍ կամ յԱԼԵԶ՝ տանդրիա. և զլիաւար ի նոսա Ոլումպիոզոր՝ յունանուն բայց հայազգի, որ թէ այս գրոց և թէ երգոց ձեռքորդ յիշատակներուն համաձայնութեանն վկայ եղած էր իր հայրենեաց մէջ կու հաստատէր ըստ Բերսեեայ աւանդութեանն թէ Քաթալթրաւ-Նոյ տապանէն իջած էր ի Հայս. և որպէս կարգ

բանիցն ցուցանէ՝ ի Կորնալիս և ոչ ի Մասիս. վասնզի յետ քիչ կամ շատ ժամանակ կենալու ի Նախիջևեանի անդ ուր բնակեցան յեղանելն ի տապանէն, Սիմ որդի Նոյի, որ է Սեմ Ս. Գրոց, ելաւ մօտակայ երկիրը դիտելու, կամ յարմարագոյն բնակութիւն մը բնտնելով, կամ ջրհեղեղէ առաջ ծանօթ տեղի մը յիշատակ և կամ թերևս ջրհեղեղին թողած նշանները, և իր ելած տեղէն դէպ յարեմուտս Հիւսիսոյ գնաց, անշուշտ գետոյ մը ընթացք բռնելով և լեռներէ ու կրճերէ անցնելով, մինչև հասաւ երկայնաձիգ լեռնապարու մը, որուն ստորոտը չափաւոր կամ սլաքի դաշտ մը կար և մէջէն գետեր կ'անցնէին: Երկու (լուսնական) ամսոյ չափ ժամանակ հոն բնակեցաւ, և այլ լեռանց պարուն իր անունը տուաւ. այս առաջին անգամ է ի պատմութեան յիշուած տեղւոյ՝ անուանադրութիւն. և ինքն նորէն դարձաւ դէպ յարեւելս հարաւոյ՝ իր ելած տեղը: Սիմ լեռները մինչև հիմայ նոյն անուամբ ծանօթ են. ի Հայոց, Արածանոյ և Տիգրիսի ջրոց անջրպետ ընդ մէջ Տուրուբերանի և Աղձնեաց. այս յետին նահանգն հնագոյն ժամանակ Հայկազանց չէր, անոր համար այս զիպաց հին պատմիչ կամ երգիչն Ասորեստանի մօտ առէ Սիմայ գնացած երկիրը, որ առաջին նահանգին նախապատիւ գաւառն եղաւ իշխանութեան Հայոց. և զանունն ալ առաւ ի նոյն ի Սիմայ կրօնի որդւոց մէկէն. զոր պատմիչն անուանէ Տարբան, յորմէ կսչեցաւ տեղին Տարբան կամ Տարօն, մինչև ցայսօր¹⁰⁹: Պէտք չէ այս Սիմայ որդւոյն անունը բնտնել ի Ս. Գիրո, ուր միայն անոր հինգ որդւոց անուանք կան, և անաւարակոյն է թէ ուրիշ շատ որդիք ալ ունեցեր է, մանաւանդ եթէ սառլոք է Տարբանայ համար զրուցածն Ոլոմպիոդորի, թէ ՅՈ մանչ զաւակօք և 15 աղջիօք և անոնց տրամբքն, հաւանօրէն և մանչերուն կանամբք բաժնուեցաւ հօրմէն, և անոր գտած դաշաը եկաւ բնակելու, ուր, ինչպէս կ'երեւայ, առաջ ալ իր հետ եկած էր աղայութեանը ատեն. կամ լսեր էր հօրմէն և երիցագոյն եղբայրներէն, և իր անուամբն անուանեց զպաշտն, որ թէ՛ հնութեամբ թէ բնութեամբ, և թէ կրօնից և ուսմանց և քաջագործութեանց հանդիսիւք անուանի եղաւ Հայոց պատմութեան մէջ: Դաշտին մէջէն անցնող գետերն են Մեղ կամ Մեղրի և Արածանին յոր նա թափի, որոց ափունքը ծածկեցան շինութեամբք և մշակութեամբ. և եթէ ստոյգ է պատմութիւնս՝ անոր հարիւրաւոր շինից անուանց մէկ մասն, որ ինչուան հիմայ կու լուռի, Տարբանայ որդւոց և թոռանց անուանքն է. իսկ իւր բնակութեան տեղն ալ, ուսկից նախ սկսան որդիքն իրմէ զատուիլ՝ կսչեց և կոչի մինչև ցայժմ Որօնք, իբր տեղի ցրուելու, և է Մեղ գետոյն աջակողմն, և դաշ-

տին արեւելեան հիւստիողմն. իսկ Տարբանայ կամ Տարուսնայ ոստանն զաշտին արեւմտեան հիւստիողմն Արածանայ եղերքն համարի, որ է ըսել զաշտին վերջին ոահմանները, ուր Տաղօնք անուն աւերակ կար մեծ շէնքի նաեւ ի սկիզբն դարուս, որ զՏարօնայ անուն բերէ, եթէ չըլլայ Աստղօնից¹¹⁰ բերդն: Բայց այս ասուն որ Սիմայ որդւոյն անունէն առնուած է, և ոչ միայն զաշտին և գաւառին այլ և բոլոր նահանգին կամ Հայոց 15 աշխարհաց մէկուն արուեցաւ, ստուգութեան կարօտ է. վասն զի նահանգն կոչի Տարուսեան¹¹¹, և հարկ է որ այս իրեք անուանքն ալ Տարբան, Տարօն, Տարուսեան համաձայն կամ լծորդ ըլլան:

Տարբանայ բնակութիւնն և ցրօնքն անշուշտ յառաջ է քան զընդհանուր կամ զԲաբելոնեան ցրօնս ազգաց. և իր որդւոց մէկ մասն մնացեալ է հոս և հնազանդեալ Հայկայ, յետ քաջաբար դարձի նորստ և ժողովելոյ զաշխարհս. և այսու յիշատակու Տարբանեան և Սիմեան բնակութիւնն Տարօն՝ կոչեցաւ «Առաջին տուն Հայոց»¹¹². և առաջնագոյն տան գիւտին պատճառ պիտի ըլլայ մեզի, այսինքն՝ Սիմեան և Նոյեան առաջին բնակութեանն, որ ըստ նշանակելոյ պատմութեանս էր յարեւելեան հարաւային կողման Տարօնայ, ուրեմն յաշխարհին Կորճայից և ի գաւառս Կորդուաց, ուր զհանգիստ տապանին կամ գէջս Նոյայ տեսանք աւանդեալ ի նախնեաց բազմաց: Եւ հարկ է որ հիմայ հոս ի սկզբանէ պատմութեան մինչեւ ցայժմ ծածկեալ և դժուարացեալ վայրենի լեռանց մէջ բնտոնմք զբնավայր Նոյի և՝ որդւոցն, և ոչ ի կողմանս բնիկ Այրարատայ կամ ի Նախիջեան. վասն զի նախ, եթէ անտի ելած ըլլար Սիմ՝ ի Տարօն զալու համար պէտք էր ընդ արեւմուտս հարաւայ իջնալ և ոչ թէ ընդ արեւմ. հիւսիսայ. և երկրորդ ի Մանեաց ոտնէն մինչեւ ի Տարօն չեկած՝ ուրիշ յարմարագոյն զաշտեր կու գտնէր բնակութեան, ինչպէս Կորդայովիտ, Բազրեւանդ, Հարք և այլն, իսկ հոս Տարօն իբրեւ առաջին դուրան տեղի գտեալ կը ցուցուի. և Հայկ (որ եկաւ և նախ բնակեցաւ յառաջին տունն Սիմայ) և իր որդիք միշտ ի յարեւելից հարաւայ գէպ յարեւմուտս հիւսիսայ խաղային ինչուան ի Գուգարս:

Արդ, Սիմայ և Տարբանայ բռնած ճամբան անշուշտ է Տարօնայ զաշտին Աղճնեաց արեւելագոյն ծայրի ձորերուն միջոցը, Թուխայ կամ Բաղիշոյ ճամբան, ուսկից միշտ լեռանց մէջ Կորդուաց գետոյն և կամ Պօհառայ եղերքը բռնելով Կորճայից խորերը կ'ելլայ. եթէ Նոյայ բնակած տեղն չէր Թմանիմ կամ Թմիսն (որ է հաւանօրէն Տմորիք ըստ Հայոց), անկէ շատ հեռու չէր, գէպ ի հիւսիս արեւելից. այսինքն Մովաց, Ճուլամերկոյ և

Աղձնեաց հարուստի տրեւելեան գաւառաց միջոց: Արփաքսադայ՝ Սիմայ անդրանկեան բնակութիւնն անոր մօտ ճանչցուած է ի հասարակաց. հարկաւ հան կամ անոր մօտ էր Սիմայ բնակութիւնն, կամ Տոն Զրուանայ, ինչպէս որ հին պատմիչ մի Հայոցս (Սերբոս) նշանակէ յառելն վասն Հայկայ թէ շուեալ ի Բաբելոնէ եկաւ բնակեցաւ « յերկիրն Արարատայ ի աւանն որ » ի Լեւոնոսին, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ, հօրն և եղբարքն » հանգերձ. և ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կազմեայ » Թոռին իւրում»: Կազմեայ տան գիրքն ալ յուրիշ յիշատակաց ստաւդի որ էր ի հարաւակողմանս Կորճայից, և ոչ ի Տարօն. ապա հան էր և տուն Սեմայ և Նոյի. զոր և աւելի ստուգէ ուրիշ հին պատմիչ մ'այլ նոյն գիպուածն յիշելով, թէ Բել գիմելով ի վերայ Հայկայ « հասանէ յերկիրն » Արարատայ ի Տոնն՝ որ էր նոցա հայրենի, զոր շինեալն էր ի Լեւոնոսին, և Կազմոս փախտական գնաց»: Խորօնեցի (Ա. Ժ) վկայէ թէ այսպիսի աւանդութիւններ անգիր կու լսուէին գեո իր ժամանակը կամ իրմէ առջի պատմաց ատեն¹¹³, և թէ Մարիբոսայ պատմածն այլ համաձայն է անոնց որ առէ վասն Հայկայ « գնայ յերկիրն Արարատայ.. բնակէ ի » Լեւոնոս գաշտովայրի » կամ « ի Լեւոնոսին միւսմ գաշտովայրի » . որ գտնելով առաջուց բնակեալ մարդիկ, չենք չինէ և Թողու ի Կազմոս: Այս ամենայն պատմաց աւանդութենէն հետեւի՝ նախ որ Կազմեայ տունն, Հայկայ առաջին բնակութիւնն յերկիրն Արարատայ, Զրուանայ կամ Սեմայ առաջին տունն, և իր հօր տունն՝ մի և նոյն տեղն են, և հասարակաց հայրենի ճանաչին. և երկրորդ՝ այս տեղս Լեւոնոս կամ Լեւոնոսն տեղ մ'է, և Թերեւս յառաւել անուամբ ալ այնպէս կոչի, և երրորդ՝ հաւանօրէն հնագոյն Արարատայ բնակայրն հոս է¹¹⁴. որ նախ ամենայն մարդկութեան խանձարուրք կամ հայրենիք եղաւ, և յետոյ Հայոց սեփական նախարուն, Հայկայ գալստեամբն և շինութեամբ. և վայել էր որ իբրեւ զՀարք և զՀայոց Զոր ժառանգէր մեր գիւցաղին տնունն յառաջ քան զնոսա. և եթէ ցարդ չէ գիտաւած այս բանս, սակայն բոլորովին աննշան՝ այլ չէ մնացած. բազմերախա Խորօնեցւոյն մասնաւոր գրուածի մը մէջ կու կարգամք ՀԱՅԱՍՏԱՆ գաւառի անուն ընդ որ անցին Ս. Հռիփսիմեանք ի Տմբեաց (որ են Կորգուք) երթալով ի Բաղնիս և յԱնձնեացիս վասպուրականի. և թէ Հայաստան գաւառի մէջ կամ մօտ էր Մշկունեաց լեռն, որ Թերեւս ըլլայ հիմկու Մեքսանա լեռն յարեմուստ ճուղամերկայ: Վերը յիշած Թմանիք (ուժից) քաղաքն, անոր մօտ Սոգոփիլ (հիմայ Սիւլիվէ), ուր Ասորիք աւանդէին զնիստ տապանին, անոր մօտ Ճիւտտի լերինքն,

զոր հիմայ տեղացիք ճանչնան տապանակիր լեռան, Նաճրեան գեղն, ամենքն այլ այս կողմերս են. ուր հարկ էր բնառել և Ս. Եպիփանայ յանունէ յիշեալ տապանին լեռը Լուվար, և ահա մինչեւ ցայսօր ծանօթ է ԼԱԻՍԱ գեօզն Հայոց ի ՍՊԱՐԿԵՐՑ վիճակի, որ է ի հիւսիսայ Սոդոփեայ և հար. յարեւմտից Մոկաց, և թերեւս պահէ ցարդ վերայինդրեալ Սիրաբացոց քաղաքին անունն, որ բոս Քաղզէացոց գնաց Նոյ տապանէն իջնալէն ետեւ: — Արդ, եթէ հաւանագոյն տեղ մը կրնայ գտուիլ Նոյի տապանին և առաջին բնակութեանն՝ ըստ մեզ այս տեղս է, ընդ մէջ Մոկաց, Խիզանայ, Սղերառու, Ճէզիրէի, Ամետայ և Ճուլամերկոյ: Եթէ կ'ուզեն յիշենք և զՆորաբլ վիճակ ընդ մէջ սորա (Ճուլամերկոյ) և Մոկաց, ուր ծանօթ է հիմայ Հայկան կամ Հէքան ասանն, որ Հայկայ ասանին և Հայաստան գաւառակ, ի միջին նախնեաց մերոց յիշատակեալ Նօսրդ անուամբ, արեօք չի նշանակեր ՆԱՅԵԱՆԻՔ, որովհետեւ Տըզ՝ հիմայ բերդ ըսել է ի քուրդ և պարսիկ լեզու:

Արդ հոռ, հիմայ երկրիս ծանօթագոյն բաժնին անծանօթագոյն փացեալ մասանց մէկուն մէջ կ'երևին ինձ ջրհեղեղեան լերինքն Արարատայ, նախ իջնալէն Նոյի և տուն բնակութեանն, զոր Սեմ շինեց և հաստատեց, ուսկից եկաւ ինքն ալ իր Տարբան որդին ալ ի Տարօն երթալու. ուր գործաւ Հայկն և Հայաստան կոչեց, զոր թողուց կաղմեայ՝ յերթալն ի Հարք. զոր գրուեց Բել առ Ժամանակ մի, և դարձեալ թափեց Հայկն, և հաստատեց ի Ժառանգութիւն կաղմոսի, որս անուամբ այնուհետեւ Տոն կաղմեայ կոչելով հին անուանք մուսցան¹¹⁵:

Եթէ հոռ էր Նոյայ բնակութիւնն, և ոչ ի Նախնաւան, իր գերեզմանն ալ հոն բնառելու չէ. և թէ բոլորովին մեզ անյայտ է Նոյայ մահուան տեղն և գէղք, բայց նոյնպէս ալ անընդունելի է Նախիջևան գերեզմանին աւանդութիւնն, ինչպէս Մարանդայ ստուգաբանութիւնն ալ, որպէս թէ Նոյայ կնոջն գերեզմանն հոն ըլլայ, և վասն այն անուանի Մայր — անդ. միայն հաւանական երևի թէ Նոյ իր բնակած սահմաններէն շատ չհեռացաւ և ոչ հեռու տեղ մեռաւ: Իսկ իր երկրորդ կենաց 350 տարեաց մէջ Բնջ ըրաւ, կամ Բնջ յիշատակ և աւանդութիւն կայ յազգիս հաւանական կամ ընդունելի եղած: — Միայն երկու որդւոց ծնող ըլլալն կու յիշեն ոմանք ի պատմաց և յաւանդողաց. որոց մէկն մահչ էր և Մանիսոն կամ Մանեսոն, (եւս և Բանեսոն) անուն, ծնեալ յ'200 ամի ջրհեղեղին որ է յ'800 ամի կենաց Նոյի. միւսն աղջիկ Աստղիկ անուն¹¹⁶: Առաջնոյն

Համար ասի, թէ հայրն իր նախաջրհեղեղեան որդւոց հաւասար սեպեց, և ի բաժանելն զերկիր անոր մասն տուաւ յարեմատկողմն երկրի յայնկոյս ծովուն, և ըստ վարդանայ պատմչի Եւրոպիոյ արեւմտագոյն¹¹⁷ մասին ժառանգ եղաւ, որ է Անգղիա. և ըստ այսմ Ման կղզին յանուն նորա կոչուած է, ինչպէս որ ուրիշներն ալ Նոյի յետ ջրհեղեղեան թոռանց մէկուն, Բրուտոնի կ'ընծայեն Բրիտանիոյ անունն¹¹⁸: Այս զիպուածիս մէջ՝ մեզի Նոյի յետ ջրհեղեղին զաւակ ունենալն ալ տարակուսական կ'երեւայ, զի Ս. Գիրք նշան մը չեն տար գոնէ ի բաժանման ազգաց. թէ և անկարելի և բոլորովին անհաւան չըլլայ, այնպիսի ատեն մը, որ մարդկութեան աճման մեծ հարկ և պատուէր կայր: Բայց թէ Նոյեմզարա այլ բաւական էր ի ծննդաբերութիւն, այն ատենի մարդկան կազմուածը և բարեխառնութիւնը քննելու է. և Արրահամու և Սառայի փորձն ունենալով յետ 100 տարւոյ, կրնանք ընդունիլ Նոյի և Նոյեմզարայ ծնող ըլլալն ալ: — Մանիսոնի¹¹⁹ համար կ'աւանդեն, թէ Աստուծոյ սիրելի եղաւ և իմաստութեան շնորհք տուաւ. և թէ նա գտաւ կամ յայտնեց մուրակաց և կենդանակերպից թիւն և կարգն. և միով բանիւ ըստ Մեթոտեայ՝ ինքն գտաւ կամ վարդապետեց զաստեղաբաշխութիւն, զթիւս և զբժշկութիւն. և ըստ ոմանց զխտրութիւնս աստեղաց՝ այսինքն աստղահմայութիւն և հաւահրմայութիւն. և համառ իմաստութեանն հոչակէր ի բաժանել և ի ցրուել ազգաց. մինչև Ներբովթ եկաւ իրմէ իմաստութիւն սովորելու և իր խրատովն թաղաւորեց ի Բաբելոն: Եւ յետ 3 կամ 9 տարւոյ իբրեւ ի շնորհակալութիւն երախտեաց իմաստուն խրատատուն, Յաբեթի որդւոցմէ ճարտար և հմուտ արուեստաւոր մը գտնելով՝ իրեն գործաւորներովն հանգերձ եկաւ և քաղաք մը շինեց Մանիսոնի, և անոր անուամբն կոչեց¹²⁰, և հետը դաշինք դնելով վարձաւ իր երկիրը և հոն շինեց զԲաբելոն և զայն հին քաղաքները զոր յիշեն Ս. Գիրք (Մինգ. Ժ. 10): Քանանացւոց հետ հաւատակեցու ատեն Բեւ թուղթ ընդունեցաւ ի Մանեսոնէ որ գուշակէր թէ « թագաւորութիւն Յաբեթի խորտակէ զթագաւորութիւն Քանանու »: Հօրմէն (ի Նոյէ) բաժնելու ատեն, ասնն, խնդրեց և ընկալաւ յոսկերաց Աղամայ զծնգաց լսողնսն և տարաւ ուր և գնաց:

Իսկ Մանիսոնի քեռ Աստղկան էութիւնն այնքան հաւանելի և ստոյգ համարեալ երեւի նախնեաց մերոց, մինչև խոհական և հմուտ օրէնսգիր հեղինակ մի, Մխիթար Գոշ յԺԲ դարու ի գիրո զաստատանացն ի խօսելն զժառանգութեանց իբրեւ վկայութիւն բերէ թէ « Նահապետն Նոյ » ընդ որդիսն և դստերն ետ մասն վիճակի, զկողմն հարաւոյ, ըստ

» որում և կանայք թագաւորեն կողմանցն»¹²¹։ Այս հարաւային կողմն իմանան այլք զԱրարիա, զինկարեր մասն նորա, կամ զերկիրն ուստի եկն Սարա թագուհի առ Սողոմոն, լինելով յաջորդ Ասողկան։ Բայց յառաջ քան զհեռանալն մինչեւ հոն՝ պէտք էր ի հայրենի երկրին ի Հայս յիշատակ մը թողուլ։ Մեր հեթանոս նախնեաց կրօնից մէջ յետ Անահտայ առաջին զիցուհի ճանաչի Ասողիկ, և թարգմանի փոխանակ Յունաց Ափրոդիտէ և Լատինաց Վենուս կամ Վեներէ հեշտաբեր շատուածուհոյն. սակայն երեւի թէ գէթ առ հնագոյն նախահարս մեր Ասողկայ համբաւն մաքուր էր, և իբրեւ խնամակալ և կուսաշնորհ՝ որով և սրբազան օրիորդ մը պատուէր¹²²։ Այս ինչ անստորակոյտ է, որ եթէ Նոյի զուստր այլ չէր՝ սակայն եղած է ի Հայս հնագոյն ժամանակ Ասողիկ ոմն կամ գեղով կամ վարուք կամ ճարտարութեամբ զարմանալի. որ ապա ի պաշտօն առնուած է որպէս աստուած։ Մեր երկրին հնագոյն դիւցարանն ի Տարօն է. ուր որ տեսանք զՍիմ և զՏարբան եկեալ ջրհեղեղէն քիչ վերջը. հոն և Ասողկան դագարն ճանաչի, ոչ հեռի յաթոռոյ Անահտայ աշխարհամօրէն Հայսց. որ ի զլուխ Տիրինկատար լերին. Մուշ քաղաքէն ժամաւ հեռի ընդ արեւելս է Ասղնբերդ կամ Ասողնբերդ աւերակ, և միւս կողմէն հեռագոյն Տաղօնք, որ եթէ չէ Տարօն, Ասողօնք կոչեցեալ բերդի մը մնացորդ է. տոննց մէկն է ըստ աւանդութեան Ասողկան բնակալանն։ Այս Ասողկան համար կու պատմէր Բիւռոսեանն Սիբիլա¹²³, արդարաւսն քան զշատս ի սիրելեաց և հնապատմաց, ըստ Խորոնեցւոյն, վասն որոյ և սիրելի նորա, թէ ի բաժանել զերկիր երեք որդւոցն՝ Քսիսութրեայ Նոյի, զորս կոչէ Ջրուան, Տիտան, Յապետ, առաջինն իբրեւ անդրանիկ ջանայր ձեռներէց ըլլալ և միւս երկուքին վրայ իշխանութիւն բանեցընել, անոր համար մէջերնին պատերազմ և կռիւ կ'ըլլար. մանաւանդ որ Ջրուան կ'ուզէր իր որդւոց թողուլ պայազատութեամբ նախիշխանութիւնը, իբրեւ անդրանիկ սերունդեան. և այս շփոթութեանց մէջ Տիտան յաջորդելով Ջրուանայ երկրին մէկ մասը յափշտակեց, որով աւելի զօրացաւ կռիւն։ Յայնժամ Ասողիկ քոյր նսցաւ մէջ մեաւ և համոզեց հաւանեցուց երգմամբք որ Ջրուան տիրէ նախապատուաբար, բայց ոչ յաջորդութեամբ զաւակացն. և առ ապահովութիւն պահանջեցին եղբարքն որ անոր արու զաւակները սպանուին. և Տիտանայ ցեղէն կտրիճ մալդիկներ պէտ գրին Ջրուանայ կանանց. և նորածին զաւկներէն մէկ երկուք մը սպաննեցին, բայց Ասողիկ հոս ալ հնարք գտնելով Ջրուանայ կանանց և Տիտանայ միջնորդ եղաւ և հաւանեցուց զառնք՝ որ տղայքը փոխանակ սպաննելու զրկեն զէպ յարեմուտս

լեռան մը վերայ ձգեն, որ և այս պատճառաւ Դիւցընկէց անուանեցաւ։ Առաջակէտքազ Յոյնք այսպիսի գիպուած մը իրենց աստուածաբանութեանց յարմարեցուն, զՋուանն ի Սասուննոս, զԱսողիկ ի Ռէա, և զԴիւցընկէց լեռանն յՈլլիւմպոս, յաթոն Արամազդայ։

Ուրիշ յիշատակ չկայ Մանթաւնի և Ասողկան վրայ առ մերայինս, բայց ի միայ աստեղծածոյ թէ այդ եղբայրն և քոյր կուսակրօնք ճաշին և թմրկօք և պարուք յօդ ժառ դային, զեղեցիկ վարձ իրենց անարատ կենցաղավարութեանն։ Այսպիսի աւանդութենէ օժանդակեալ մեր նոր Քերդազահայն Բագրատունի իւր Հայկ վիպագն մէջ կարեւոր դրուագներ ընծայէ Մանթաւնի և Ասողկան։

Նոյի Մննդոց աւանդութիւնը շատարած յիշեմք որ օմանք, սկսեալ ի Բերոսէ Գաղղէացոյ, համարին թէ իր գտերաց մէկն հեան էր ի ապա-նին, յիշալն իր հետ աներեւոյթ եղաւ կամ փոխեցաւ առ աստուածս։ այս դուստրը ոմանք նոյն իսկ Յարեթայ կինը համարին՝ Սամբեր, կոչեցեալ, և առաջին ի Սիբիլայոս. և զանունն ալ ոմանք մեկնեն նշանակել քոյր Սեմայ և Յարեթի. և նոյն համարին զսա ընդ Երիտրեան կամ ընդ Պարսկային կամ՝ քաղղէացի Սիբիլային. և կերպով մի նոյնանայ ընդ Առաջկան։ Սամբեթայ կ'ընծայուի ջրհեղեղի վրայ գրուածն որ ի Սիբիլական մատենան։ Յայտնի է որ անհիմ աւանդութիւնք են ասոնք, բայց հնա-խոյզք միայն հաւանին թէ Սամբեթ հնագոյն է ի Սիբիլայոս, և ըստ ոմանց շատ գարեբով նախ քան զՄովսէս։

Յետ ծննդաբանութեան Նոյի կարեւոր աւանդութիւն է իր կտակն և բաժանումն երկրի առ որդիսն։ Եբրայեցիք յիշեն գրով ալ 6 կամ 7 զլուի բան պատուիրանի նման ասանաբանեայ օրինաց ի Նոյէ աւանդեալ առ որդիսն. բայց հնագոյն պատմիչք նոցա և Ս. Հարք՝ ամենեւին ոչ յիշեն զայսպիսի բանս, վասն որոյ և շինծու են։ Բայց և շտաք ի հարց հաւանին և առնն թէ Նոյ բազում ինչ աւանդեց և պատուիրեց որդւոցը, և մասնաւորապէս խաղաղութեամբ կենալ և չի զրկել զերար, թերեւ իր առնն իսկ տեսնելով անոնց հակառակութիւնը վասն ախրապետութեան ի վերայ երկրի կամ ընտիր մասանց նորին. և ասոր համար ինքնին բաժ-նեց նոցա զերկիր, կամ ռահմանեց իրենց երթալու կողմերը, իր մահուընէ 20 կամ 16 տարի առաջ. և երկունք պահանջեց իրենցմէ այս բանին։ Այս բանս այնքան ստոյգ համարէին նախնիք, մինչև ո՞վ ի Ս. Հարք¹³⁴ ընդ հերետիկոսս դասէ զհաւանողսն։ Յերից որդւոց Նոյի ծագեալ ազգաց բարքը նկատելով հետեւեցած են աւանդաբանք

Թէ Նոյ յանձնեց Սեմայ մասնաւորապէս սրբազան կամ քահանայական պաշտամունք և զրքերը. Քամայ յանձնեց ծառայական աշխատութիւն և երկրագործութիւն, իսկ Յարեթի՝ զինուորութիւն և պաշտպան կալ իրաւանց արիւթեամբ ընդդէմ բռնութեանց¹³⁶. Իսկ ըստ ժառանգութեան կամ աշխարհակալութեան՝ Սեմայ բաժին ընկաւ արեւելք կամ մեծ մասն Ասիոյ. Քամայ՝ հարաւ կամ Ափրիկէ. Յարեթի՝ հիւսիս և արեւմուտք, կամ արեւմտեան հիւսիս, Ասիա և Եւրոպա. ինչպէս որ պիտի տեսնեմք իրենց որդւոց և թոռանց ազգաբաժնէն՝ ստուգեալ ըստ Ս. Գրոց. Բայց և յառաջ քան զմեծ և զաշխարհահռչակ բաժանումն և սփռիլն ազգաց և լեզուաց, ի Բաբելոնէ, մասնական բաժանմունք և սփիւռք եղած պիտի ըլլան յետ մահուան Նոյի, և թերեւս յառաջ իսկ քան զայն. և նոյն իսկ երեքին ցեղապետքն Սեմ, Քամ, Յարեթ, որք հաւանօրէն հօրերնուն մահուան ներկայ գառնեցան, ասկէ առաջ ալ զանազան կողմեր գնացեր և տուն հաստատեր էին, ինչպէս Սեմն ի Սիմ և ի Զարուանդ որ ի Պարսկահայս, և ի կողմանո Բակարիոյ, ըստ աւանդութեան հին պատմւոց մերոց. և ճանապարհագիրք ամանք Եւրոպացիք¹³⁶ ժէ. դարու աւանդեն Սեմայ շինել զվիմագործ ազգիւքն Քարապաղ գեղջ ի Հին Նախիջեւանու, որոյ ջուրք քարացուցիչ զօրութիւն ունին, և նոյն ինքն Սեմայ աղօթիւք կամ զօրութեամբ ասնն բղիւնաւ. — Հոս Սեմայ վրայ խօսքերնիս վերջացնելով՝ յիշենք մեր զխաւոր պատմւոց մէկուն¹³⁷ աւանդածն, թէ արաքիւքն (Թաւ թէ Քաղզէացիք) Քանդախս կոչէին զնա, ինչպէս սերիշներն այլ՝ Զրուան. — Աւանդութիւն տեղացեաց՝ զՔանաքեռ գեօղ Երեւանայ, Քամայ քոջ յիշատակու ճանաչէ. որ թէ ոչ այնքան հին, այլ զարձեալ Քամայ զարմէն կրնայ շինուած կամ բնակեալ սեպուիլ, ի Քանանացւոց սերնդոց որք փախան ի Հայս յաւուրս Յետուայ. Նոյնպէս կ'ըսուի, և թերեւս աւելի հաւանօրէն, թէ և Քուշ՝ անդրանիկն Քամայ՝ յառաջ քան զերթալն յԱփրիկէ, հոս Եթովպացւոց հայր եղաւ, բնակելով նախ յափուն Երասխայ, յԱռանն Սիսակեան, որ է Եթովպացւոց երկիրն ըստ Ս. Գրոց, զորով պատի Գեհնփ — Երասխ. Յիշեմք այս գետոյս անուան զանազան պատճառաց կամ յարմարութեանց մէջ և Ռաքսիա անուան նմանութիւնն, որպէս կոչէր յոմանց կինն Քամայ. — Իսկ Յարեթայ համար մասնաւոր բնակարան կամ շինութիւն մը չեն աւանդեր ի Հայս. թէ և ասոր բնակութիւնն և ժառանգութիւն ստուգագոյն է քան զեղբարցն կալուածս:

Զ

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԱԶԳԱՑ ԵՒ ԼԵԶՈՒԱՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՎԻՃԱԿ ՅԱՐԵԹԵԱՆՑ ՄԻՆՁԵՒ Ի ԹՈՐԳՈՄ

ԱԶԳԱՑ պատմութեան ամենէն հետաքննելի և քննադրելու խնդիրն՝ է իրենց ծագման և ցեղապետին գիտն, և հնութեամբն ի հարկէ ամենէն մութ և երկբայական խնդիրն այլ է. բայց քանի որ յիշատակարանաց մնացորդք կամ նշաններ գտուին, հետխոյզք և մարդապատումք ոչ երբեք պիտի գտարին այդ քննութենէն և ի նորանոր կարծեաց, որք եթէ տեղ տեղ քիչ մը լոյս ծագեն, մթութիւնն ալ աւելցընեն ուրիշ մասանց վրայ այդ ընդարձակ ասպարիզին մէջ: Լեզուաքննութիւնն որ հիմայ խմաստասիրաց գլխաւոր մտադրութեանց մէկն է, և պատմական ու տրուեստական յիշատակարանաց պակասութիւնը լրացընէ, ազգաց ծագման և յարակցութեան յայտարար ծանուցեալ է, արժանապէս. սակայն այդ լեզուաց գիտութիւնն կամ քննութիւնն ալ այնքան բազմակնճիոն և գիւրտաբար է՝ որ աւելի շատ տարակոյսներ և վիճմունք հաներ է այս խնդրոյ մէջ, քան իրական ապացոյց: Եւ հարկ է խոստովանիլ որ, ի վերայ ամենայն ջանից և հետաքննութեանց հետզրաց երկու դարէ ի վեր, դեռ սակաւածանօթ և զգուշահաւատ է ազգաց ծագման և առաջին բնակութեանց և գաղթականաց խնդիրն. և ալ աւելի տարակուսական և անընդունելի կ'ըլլար՝ եթէ չունենայինք ամենահին Սուրբ Գրոց մէջ գլուխ մը բանի համառօտ, այլ կտրելու և բաւական լուսացայտ ժամանակաց և երկրի մթութեան վրայ. զոր ամէն հին պատմիչ առաջնորդ կ'առնու, այլ ըստ չափու հմտութեան և հաստատութեան մտոց մերձենայ կամ հեռանայ ի ճշմարտութենէ: Մեկնըչաց և պատմչաց ամենարժեայ գանձ մ'է Մինչդոց Ժ գլուխն, միանգամայն և զանազանութեան կարծեաց արձակարան մի, յոր հարկ է հիմայ մեզի այլ մանեկ, ոչ միայն մեր ազգին ցեղապետն և ոկիզբն գտնելու համար, այլ և առ ի տեսանել ուրիշ շատ ազգաց ծագումն և սփիւռն այլ յայն երկրէն՝ որ մեր նահապետին և մեզի սեփական եղաւ. զգուշանալով

ըստ կարի այսպիսի խնդրոյ մէջ զանազանելու ինչ որ ստոյգ համարեմք ի հաւանականէն և ի կտրծիականէն:

Այս կարեւոր խնդիրս իր անհրաժեշտ խնդիրներովը գլխաւորապէս կու գիտէ քննել, թէ արդեօք ամենայն ազգք յերից որդւոց Նոյի սերած են. երբ յազգաց աւելի կամ պակաս տեղածինք կրնան ըսուիլ, և երբ գաղթականք. որ յորմէ ծագեր է. ինչպէս կրնան զանազան ազգք և լեզուք քանի մը գլխաւոր ցեղի կամ տոհմի վերածիլ. այս ցեղապետքս ուսկից ելեր են իրենց զանազան առհմերուն երկիրը երթալու. երբ ելեր են իրենց առաջին երկրէն կամ բնավայրէն. միանգամայն թէ այլեւայլ ատեն եղած է ազգաց և ցեղապետաց չուելն և բաժանիլն. և այլ այսպիսի խնդիրներ, որոց շատն մեր նպատակէն հեռացընեն զմեզ, եթէ ուզեմք քննել. այլ մենք բաւական սեպեաք Ս. Գրոց պատմութեան կարգին հետեւելով նկատել զտեղի, զժամանակ և զհնագոյն ցեղապետս ազգաց բաժանելոց և զայնարհս նոցա:

Նոյեան ընտանեաց նախկին բնակարանը տեսանք հաստատ վկայութեամբ Ս. Գրոց որ էր յԱրարատեան երկրին, ի ստորոտս լեռանց Էփրատաց, ուսկից հաւանօրէն շատ չհեռացաւ մեծ նահապեան, և ոչ իւր նախաջրհեղեղեան որդիքն իւր կենդանութեան ատեն. անտարակոյս է որ անկից ցրուեցան առաջին առհմք և գաղթականք ազգաց. բայց երբ և երբ ատրի եղաւ առաջին ցրուիլն ազգաց՝ Ս. Գրքը յայտնապէս չեն ըսեր, այլ գլխաւոր բաժանման ժամանակը նշանակեն, Սեմայ թոռն թոռնորդւոյն փաղեկայ ծնեղեամբ. «Եբրայ ծնան երկու որդիք. անուն միոյն» ֆաղէկ, զի յաւուրս նորա բաժանեցաւ երկիր»։ Այս ժամանակը գլխաւոր համար ուրիշ բան պէտք չէ ընել, բայց եթէ գումարել ի Սեմայ մինչև Եբրայ նահապետաց տարիքն յառաջ քան զսրղծնութիւնն, որպէս և ընեն ամենայն ժամանակագիրք, և սակայն ամենեւին աննման և տնմօտ գումար մը կու հանեն, հետեւելով այլեւայլ թարգմանութեանց և օրինակաց Ս. Գրոց, յորս շատ տարբերութիւն կան. մինչև հնգապատիկ զանազանել միջոցին ի ջրհեղեղէն ցփաղէկ. որ ըստ այժմու Եբրայերէն բնագրին 100 տարի միայն է, իսկ ըստ Եթովպոսից որ զկայնան նահապետ ալ ընդունին թոռն Սեմայ, 525 կամ 531 տարի է. և ըստ այսմ ազգաց և լեզուաց բաժանումն ոմանք միայն 120 կամ 135 տարի յետ ջրհեղեղին կու գնեն, իսկ այլք ինչուան 660 տարի։ Եւրո միջոց գնողք՝ որ ի ժամանակս կենաց Նոյի համարին զմեծ բաժանումն մարդկան և երկրի, ի հարկէ կը գտնարին այնքան բազմացընելու զմարդիկ՝ մինչև եթովպոսի չափ ազգ

և երկիր բաժանուին, ի վերայ այս ամենայնի ոմանք նսեւ 120 տարուան միջոց 700,000էն աւելի ծնունդ գումարեն և 60 գունդ կամ տոհմ կրնան բաժնել, իւրաքանչիւր 12000 ոգւով: Բայց որչափ ալ հաշուի՝ հաւանական չերեւար այդչափ կարճ միջոցի մէջ դնել մարդկան մեծ բաժանումն և Բաբելոնի խառնականութիւնն, և ազգաց սփռիլն յաշխարհս՝ զորս նշանակէ Մովսէս (Մհնդ ժ). Թէ և այս այլ խոստովանելու է որ պէտք չէ ենթադրել Թէ մեծ մարդարէին յիշեալ ազգերն ալ միանգամայն մէկ տարւոյ կամ մօտ տարիներու մէջ բաժնուած և ցրուած ըլլան. այլ ընդունելի է Թէ քիչ կամ շատ տարի առաջ և ետեւ ցրուած են: Մենք Եթթանասնից հաշուին հետեւելով մարդկան մեծ ցրուիլն և ընդուաց բաժանումն ջրհեղեղէն 5-6-րդ դարէ յետոյ կը գնեմք. բայց կ'ընդունինք որ և յառաջ քան զայն գաղթականներ ելած էին ի Նոյեան սահմանաց և հեռու երկիրներ ալ գնացած, Թէպէտեւ հաստատութեամբ չեմք կրնար ցուցնել: Եթէ ստոյգ են Սեմայ և Տարբանայ աւանդութիւնքն՝ հետեւի որ Նոյի կենդանութեան ատեն ուրիշ թոռներն ալ ցրուեցան կամ ընդարձակեցին բնակութիւնին իր բնակած տեղւոյն շրջանակները և ալ հեռու իոկ յետ իւր մահուան առաջին մեծ բաժանում մը եղած է երկրի, որպէս յառաջ յիշեցինք, և հաւանական է որ այն ատեն երեք ցեղապետքն մարդկութեան Բաբել, Սեմ և Քամ, իրենց որդիքը և թոռուները զրկեցին կամ տարին երկրիս իրենց ընկած կողմին զանազան աշխարհները. միշտ անդրաշիւններն յառաջագէտ՝ կամ հեռագնաց ըլլալով, այնպէս որ յաջորդաբար կրուր եղբարք կամ որդիք առաջնոց տեղը բռնեցին. և այս կարգը դիտելու բան է, որ մեր առանձին պատմութեան մէջ ալ յետոյ պիտի տեսնուի Հայկայ սերնդոց ժամանակ: Այս կամ ասկէ ետեւ եղած բաժանումն է Փաղեկայ ծննդեան ատեն յիշածն ի Ս. Գրոց, որ է ըստ մեզ յետ իբր 525-530 ամի ջրհեղեղին, և իբր 2620 տարի Ն. — Քրիստոս. յորում մարդիկ այնքան բազմացեալ և լցեալ էին արարատեան երկիրը և անոր մերձակայ և դիւրաբնակ արեւելեան, արեւմտեան և հիւսիսային սահմանները, որ ուղեցին բազմութեամբ երթալ դէպ ի հարաւակողման ընդարձակ դաշտերը ծաւալիլ, և իջան ի Սինաար կամ Բաբելոնի դաշտագետինը: Մեր պատմը չաց մէկն (Վարդան) ասէ Փաղէկի ատեն բաժանման համար. «անհաւան» լեալ վիճակացն տուելոցն ի Նոյէ՝ վիճէին. մինչեւ դորձեալ բաժանեցին» ըստ բազմին և ըստ սակաւուն տեման տգգի մարդկան: Եւ ապա միտ» բանեալք ընդ միմեանս սիրով խորհեցան գնալ ընդ արեւելս»:

Ս. Գիրք եւս յառաջ քան զԲաբելոնեան խառնակութիւնն պատմել,

գտան զբաժանումն կամ զցեղապետութիւն ազգաց ըստ երից որդւոց Նոյի. յորմէ խմանաք թէ անոնցմէ շատն արդէն ցրուեալ և սփռեալ էին հեռաւոր աշխարհներ, և ոմանք ի մնացորդացն յԱյրարատ էին գնացողք ի Սենատար. թէ սոքա և թէ առաջինք միանգամայն այդ երից մեծ նահապետաց և իրենց որդւոց և թոռանց և թոռնորդեաց տոհմաթուօք 72 համարուին. և այս է առաջորէն 72 ազգ և լեզու ըսելն երկրիս բնակչաց: Այս թուին տոհմնէին համարոյն մէջ ալ զանազանութիւն գառուի ըստ օրինակաց Ս. Գրոց. այլ մեծագոյն մասն գրոց և մեկնչաց միաբանին թուելու 15 ազգ կամ ասհմ Յարեթի, 25 Սեմայ, 32 Քամայ. ըստ ոմանց ցեղապետներն ալ մեկտեղ համարելով, այսինքն զՅարեթ, զՍեմ և զՔամ, և ըստ այլոց անոնցմէ զառ. ըսել է որ որդւոց թուոյն մէջ զանազանութիւն կայ ըստ օրինակաց և գրոց, և գլխաւորապէս Յարեթի որդւոց, որ ընդհանրապէս 7 կու համարուի, Գոմեր, Մագուգ, Մապայ, Յաւան, Թարել, Մոսոք, Թիրաս. բայց ոմանք յաւելուն և զՔետիմ և զԵլիսա. այս ետքինս մեր թարգմանութեան մէջ այլ կայ, իսկ առաջինն մեր պատմչաց մէջ. որք երեւի թէ Յաւանայ որդւոց հետ շփոթեն. վասն զի Յաւանայ չորս որդիք յիշին՝ Ելիսա, Թարսիս, Քետիմ կամ Կիսացիք, և Դոդանիմ: Այս յարեթական ցեղս մեր պատմութեան կարեւոր գիտելիք է, վասն որոյ պէտք է քիչ մը վերջը նորէն դառնասք ի քննութիւն: Իսկ Սեմայ ցեղն երկրորդաբար հարկաւոր է. ասոր ազգապետքն են Սեմայ 5 որդիքն Ելամ, Ասուր, Արփաքսագ, Լուլ, Արամ. Արամայ 4 որդիքն, Արփաքսագայ թոռն կամ թոռնորդոյն երկու որդիքն, և անոնցմէ կրտսերոյն 13 որդիքն, որք Սեմաւ հանգերձ կ'ըլլան 25: Ասոնց վրայ այլ յետոյ տեսութեան դառնասք. — իսկ Քամայ ցեղն որ հեռագոյն և օտարագոյն է ի մէնջ, բազմաթիւ եւս է քան զեղբարցն՝ գէթ ի ժամանակի բաժանմանն. և են տոհմապետքն 4 որդիքն Քամայ, Քուշ, յորմէ Եթովպացիք, Մեսարիմ՝ յորմէ Եգիպտացիք, Փուգ՝ յորմէ Լիբիացիք կամ մասն մի Եգիպտացւոց, և Քանան՝ յորմէ Քանանացիք. 6 որդիք Քուշայ, Սարա, Եւլիա, Սարաթա, Հոնգամ, որք ի կողմանս Արաբիոյ և Պարսից ծոցոյ բնակեցան, Սարաթա և Նեբրովթ. որք յիշելի են յետոյ ի պատմութեան մերում. 2 որդիք Հոնգամայ՝ Սարա և Դեղան կամ Յուդադան, որք յԵրջանիկն Արաբիա ասին բնակեալ. — 7 որդիք Մեսարեմայ և թոռն մի կամ ծագումն միոյ յորւոցն, որք բոլոր Եթովպիոյ, Եգիպտոսի, Կարմիր ծովու եզերքն բնակեցան. միայն երկու յետինքն ի նոցանէ Քասդոն և Կափթոր մեզ քննելիք են. — և 11 որդիք Քանանու. որք Քամաւ

Հանդերձ կ'ըլլան 32. և այսպէս ազգը երից ցեղապետութեանց միանգամայն 72:

Յարեթի ցեղէն միայն երկու տոհմապետի ծնունդը յիշուին, և երկուքն ալ որդիք են նորա. Քամայ ցեղէն Հինգ տոհմապետի ծնունդը յիշուին մինչեւ ցշորորդ պորտ ի Քամայ. Սեմայ ցեղէն երեք տոհմապետի ծնունդը յիշուին յորոց մին իջնայ մինչեւ ի վեցերորդ կամ եօթներորդ ազգ ի Սեմայ: Այսու վկայի պատճառ սակաւութեան Յարեթայ ցեղին տոհմապետաց, և Քամայ բազմութեան. այսինքն Մովսէս լռեր և չէ յիշեր Յարեթայ և Սեմայ որդւոց այն սերունդքը որ շատ հետո էին ի սահմանաց Պաղեստինայ, այլ երկուքին ալ միայն երկու որդւոց ազգերն յիշեր է, որք մերձաւորագոյն և ծանօթագոյն էին կամ պիտի ըլլային Հրէից. իսկ Քամայ ցեղէն աւելի շատ յիշեր է, վասն զի մերձագոյնք և սահմանակիցք էին Հրէաստանի. այսու պատճառաւ Սեմայ ցեղէն ինչուան եօթներորդ ազգը իշեր է, յորդիս Յեկտանայ որդւոյ Եբերայ, վասն զի յԱրաբիա բնակէին նման Քուշայ որդւոց, և ազգականութեամբ խնամի էին Հրէից, յԱրաբիստանայ տոհմէն և յԵբերայ շառաւիղեալ երկուքն ալ — Առտի հետեւի որ ազգաց բաժանման ցուցակն երկրիս չափաւոր մասին ցուցակն է, և ամէն տոհմապետաց մանր ազգաբանութիւնն յիշեալ չէ. և ոչ միայն երից ցեղապետաց ամէն թոռունքն յիշեալ չեն, այլ և ոչ յիշեալ թոռունքն միայն են անոնց թոռունք, և ոչ իսկ բովանդակ որդիքն. գրեթէ անտարակոյս է որ ոչ միայն Յարեթ, Սեմ և Քամ միանգամայն 16—17 որդիէ աւելի, Հարիւրաւոր որդիք ունէին, այլ և անոնցմէ շատն հաւասար յիշելոցն՝ յառաջ կամ յետոյ երկրիս զանազան մասանց մէջ տոհմապետ եղան իրենց եղբարց հետ կամ առանձինն: Բայց աւելորդ է մեզ քննել և յիշել հնախոյզ պատմութեանց կամ աւանդութեանց մէջ արտաքոյ Ս. Գրոց յիշեալ որդիքը երից նահապետաց, բայց եթէ մեր պատմութեանն կարեւոր ըլլայ ¹²⁸:

Դառնանք Հիմայ երից ցեղապետութեանց ազգաբաժնին և ազգատոհմին, և անոնց բաժանման կենդրոնին. — Ազգքն Քամայ Ափրիկիոյ հիւսիսային և արեւելեան եզերքէն ինչուան անոր խորագոյն և անծանօթ կողմերն կ'երթան, բայց Ափրիկոյ սահմանակից Ասիոյ երկիրն ալ տարածուած են ի սկզբան, այսինքն Արաբիոյ արեւմտակողմն ի Պաղեստին, ի կղզիս ինչ Միջերկրականի Ափրիկիոյ մերձաւորս. Մեսորեմայ երկու յետին որդիքը պիտի յիշէինք, Քասդոն և Կափթոր. առջինին համար բնթեոնուք ի Մովսէս «յորմէ ելին Փղշտացիք», որ վերջինին համար

ընթերցելի է. վասն զի ուրիշ շատ անգ Ս. Գիրք (Բ Օրենք, Բ. 23. — Երեմիա ԽԷ. 4. — Ամսվս Թ. 7.) վասն Փղշտացւոց, որ նոյն են ընդ Ալլազգեաց, ասեն թէ ելին ի Կափթորայ. իսկ Կափթոր որ ի մերում թարգմանութեան ի նշանակեալ տեղիսդ Գամիրք թարգմանի, վասն այսորիկ և ի բազմաց ըստ ձայնին եւս Կապպադովկիա ճանաչի, յայլոց նախագասի լինել Կիւպրոս կղզի: Եւ հաւանելի է թէ նախ ազգասպետք Յարեթայ ի առհմէն Գամերայ բնակեցաւ և ի Կիւպրոս¹²⁹, որպէս Կիտացիք որդիք Յաւանայ ի Հոսդոս, յետոյ Կափթոր որդի Մեսարեմայ նաւեց և տիրեց Կիւպրոսի, որպէս եղբայր իւր Պատրոսոսն՝ Կրեաէի. այն ատեն Կիւպրոսի հին բնակիչք «Գամիրք որ ելեալ էին ի Գամրաց» (ըստ Բ Օրենաց) տնցան գիւմացի յԱսիոյ արեւմտակողմեան հարաւային ափունքն ուր Քանանու խեւ որդւոյն ազգը աթէր, և հալածելով և ջարդելով զանոնք բնակեցան հան. և սրովհետեւ իրենք միայն էին օտար ազգ մը ի մէջ 11 ազգաց որդւոյն Քանանու՝ կոչեցան Ալլազգիք կամ Փղշտացիք¹³⁰. այս եաքի աւանդէն ինչուան հիմայ Պաղեստին կոչի Հրէաստան. վասն զի բուն այն երկիրը Սեմայ ցեղին բաժին էր և Քամեանք բռնութեամբ տիրեր էին, վասն որոյ Հրեայք առաջնորդութեամբ Մովսիսի և Յեսուայ եկան մատն հոն և իբր 1000 տարի բռնացեալ և յափշտակող ազգերը ջարդելով ջնջեցին. միայն զայլազգիս, զյարեթեան Փղշտացիները չի կրցան ջնջելու, այլ և շատ հեղ անոնց իշխանութեան տակ ընկան. և յայտմ եւս կատարուեցաւ նախագուշակութիւն Նոյի թէ «Ընդարձակեցէ Աստուած Յարեթի, և բնաւ» կեսցէ ի տան Սեմայ, և եղիցի Քանան ծառայ նորա¹³¹ » (Ծն. Թ. 27): Թերեւս աւելորդ էր զայս յիշել ի խնդիրս Հայոց պատմութեան, բայց երկու մեծ նշանաւոր և դիտելի բան կար, մէկ մը երից ցեղասպետութեանց այլ այն օրհնեալ Պաղեստինու երկրին վերայ գումարիլն և զիճիլն, որ ըստ կրօնական տեսութեան այնքան վեհագոյն և աննման երկիր եղաւ, մէկ մ'այլ Յարեթայ ցեղին հորտազոյն և գրեթէ անբնական սահմանն ըլլալն: — Քասդոնն կամ Քասդոնիեմ Կափթորայ ազգագաւառն ալ ոմանք (Տէլիլ) ընդհակառակն ինչուան ի Կողքիս տանին, որ մեզ և բազմաց չէ բնաւ հաւանելի, այլ ըստ ոմանց է յարեւմտակողմանս Կարմիր ծովու, կամ ի Կիւրենեան երկիր Ափրիկոյ, կամ թէ շատ՝ Լիւկիա¹³² հարաւագոյն եզր Փոքր Ասիոյ և բաժին Յարեթայ: — Քամայ ցեղին հիւսիսագոյն երկիրն այլ բռնասահմանն եղաւ. Բարեղոն, զոր նուանեց Ներրովթ և շատ քաղաքներ շինեց անոր սահմանները, յԱսորեստոն և ի Միջագետս, որք բնական բաժին էին Ասորայ որդւոյ Սեմայ և քեռւոյ Ներրովթայ, զոր և յետոյ պիտի

յիշեմք: Հոս նշանակել միայն ուղեմք որ Սեմայ ցեղին այլ հիւսիսագոյն կալուածն Ասորեստանի, Միջագետաց և Կորդուաց գիծն է: Նոյն ինքն Սեմ ըստ աւանդութեան մեր նախնեաց (Խոր. Ա. 2) և արեւելեաց, բնակեցաւ ի Զարեանդ գաւառի Պարսկահայոց, որ և իր անուամբն (Զրուան) կոչեցաւ. և է գրեթէ անմիջապէս հիւսիսոյ յարեւելից տաղին բնակութեան Նոյեանց և մօտագոյն քան զՏարօն, ուր նախ բնակեցաւ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ: Այս այլ կու ստուգէ այն հին նահապետական բնավայրին տեղն, և երից ցեղապետաց արձակարանն: Իսկ հարաւագոյն գիծ Սեմեանց ինչուան Արարիոյ հարաւակողմն և Պարսից ծոցոյն եզերքն կ'երթայ, ուր որ Ելամ ազգապետեց. անոր բաժնէն ինչուան Տարոս և Կորդուաց լեռները՝ Եփրատայ և Տիգրիսի ցած և ընդարձակ հովտաց մէջ ծաւալեցաւ Առուր բնաբարեալ ի Գուշայ տոհմից. իսկ Արփաքսատէ տոհմապետ Քաղզէացոց և Հրէից՝ Նոյեան տան բնիկ սահմաններն ժառանգեր էր, իբրեւ ուղիղ կամ ընտրեալ պայազատ Սեմեան. — միւս եղբայրին Արամ՝ Միջագետաց վերին կողմն և յերկիրն Ասորոց սփռեցաւ իր չորս որդւովքն, մինչեւ ի կողմանս Արարիոյ և Պարսիստինեայ. հիւսիսագոյն սահման որդւոցն է ի Մոսորայն կամ Մէշայ Մասիոս լեւանց կողմերն, որ է Գարունա տաղլար Տիարպէքիրու մօտ. իսկ Եմուղ կամ Հուլ որդին Արամայ ըստ Յովսեփոսի աւելի վեր գէպ հիւսիս բնակեցաւ ի Հայաստան¹³: — Սեմայ հինգերորդ որդին Լուլ, ինչուան Փոքր Ասիոյ Լիւդիոյ կողմերը տարածեցաւ հաւանօրէն. և անշուշտ անոր սերունդքն են Սպիտակ-Առուրիք Լեւոսթրիի անուանեալքն ի հին աշխարհագրոց Յունաց ի Փոքր Ասիա. Թէպէտ ոմանք Մեծրեմայ Լուլեմ որդւոյն համարին զԼիւդիա, բայց հաւանագոյն է թէ նա զկողմանս Եթովպիոյ ժառանգեց: Ի վերայ այսր ամենայնի կ'երեւայ թէ երից նահապետաց տոհմերէն ոմանք յարեւելից յարեւմուտս խաղալով, ըստ Ս. Գրոց յառաջեր են Փոքր Ասիոյ հարաւակողմերը իբրեւ իրենց բաժնին վերջին սահմանածայր, Քամայ ընդ հիւսիս, Սեմայ ընդ արեւմուտս, Յաբեթայ ընդ հարաւ — արեւելս:

Քամայ և Սեմայ սահմանաբաժին գիծը ցոյց տայ Յաբեթայ բաժնին այլ հարաւային գծին, որուն արեւմտեանը ինչուան Ասիոյ և Եւրոպիոյ արեւմտագոյն եզերքը, և Միջերկրական և Ատլանտեան համաստարած ծովուց մէջ անհետանան, հիւսիսայինն Եւրոպիոյ և Ասիոյ Սարմատական և Սկիւթական անապատաց մէջ կորսուին, իսկ արեւելեանն ալ նոյն Սկիւթիոյ և Թաթարոց ընդարձակ խոպաններուն մէջ ծածկին. ծանօթագոյն անալով միայն հարաւամասնն, որ անմիջապէս Քամայ և Սեմայ բաժնին

հպելով ցուցանել մեզ նախ զՀայաստան արձակարան ազգաց երից ցեղապետութեանց, և ապա սեփականութիւն Յաբեթեան. որոյ հարաւագոյն արեւելեանն ծանօթ և յիշեալ ազգաբաժինն է Մարաց աշխարհն կամ կալուածն Մագալի երրորդ որդւոյ ցեղապետին, որ հնագոյն ժամանակէ ի վեր գրուից և գիտակից եղած է Հայոց աշխարհին. Մարաց աշխարհէն անշուշտ անցած են սերունդք առհմապետին յաշխարհս Պարսից և Պարթեւաց և վերին Հնգկաց, մինչ ոտորին Հնգիկք կրնան ի Սեմեանց այլ սերիլ. — Մագովք որդին ճանաչի առհմապետ Կովկասեանց և Սկիւթացւոց յայնկոյս Կովկասու. ըստ ոմանց և Սարմատացւոց և Գաթաց և նաեւ Գաղատաց. բայց իր նախաբնակ երկիրն համարի Հայոց և Վրաց մէջ Գուգարաց նահանգն, Յիշելու է որ յազգաթուին Գովք առանձին չի գրուիր այլ Մագովք միայն, բայց մարգարէք Գովք և Մագովք միաբան յիշեն, և ըստ Եզեկիէլի Գովք անուանի իշխանն և Մագովք երկիր նորա. արեւելեայք Աճուճ Մաճուճ անուանեն զսոսա և համարին յայնկոյս Տէրպէնտի. — Թորէլի — որդի Յաբեթայ — ազգն և գաւառն շատ կարծեօք զանազանի, մինչեւ յԻսրայիւ և ի Սպանիա ձգելով, և յիսաւրիտ. ըստ ոմանց է Պոնտոսի եզերքը Տիբարեան ժողովրդեան անդն. ըստ մերոց պատմչաց Թորել Թեոտալաց նախահայր է, որ է սկիւթական կամ Թաթար ժողովուրդ մը, և Մովսէս Կաղանկատուեցի Թորելական ազգ և իշխան կոչէ զՀոնս կամ զազգակիցս նոցա. ըստ ոմանց եւս Վրաց մայրաքաղաք Տփղիս, Թպիլիսի, (հաւանօրէն ջերմաջրոց համար) ի Թորելայ անուանեալ է. գուցէ այն կողմերը նախ բնակելն անհաւան չէ, եթէ Մագովք բնակեցաւ ի Գուգարս, և միւս եղբայր նոցա Մոսոք նախ ի Մեօխս կամ ի Սամցիէ և ի Մոսքիկեան լեռնակողմանս. և ապա ի սահմանս Մոսկովաց, որը նշանակին յանուն Ռովս—Մոսոքեան իշխանին զոր Եզեկիէլ մարգարէ յիշէ ըստ վերոգրելոցդ. (ԼԲ. 26) իսկ ոմանք յարեւելից յարեւմուտս դարձուցեալ զՄոսոք համարին հայր Լիւրիկեցոց, Թերեւս լաւ եւս՝ Միստացոց. վասն զի և միւս եղբայր որպէս Թիրաս առհմապետ ճանաչի Թրակացւոց որք յարեւելեան հարաւային ծայր Եւրոպիոյ. որոց մերձաւոր Մակեդոնացիք սերունդք ասին Քետիմայ միւս եղբօրն. բայց լաւ եւս որդւոյ եղբօր նորա Յաւանայ, որոյ ազգք Կիտացի կոչի ի Ս. Գիրս մեր, և ազգահայրն անշուշտ Եփս անուանելի. ըստ ոմանց ի սմանէ են և Լաւինք և Կիւպրացիք. իսկ ի Դոդանայ միւս որդւոյ Յաւանայ՝ ըստ ոմանց Հոդացիք ըստ այլոց Դոդոն Յունաց, կամ Դարդանենք¹³⁴. — Թարսիս եղբայր նոցա հաւանօրէն հայր է Տարսոնացւոց Կիւլիկիոյ, և ըստ ոմանց Տիւսնացւոց և Եարուրաց իսկ. միւս երէց եղբայր նոցա Ելիսա՝ հայր

Հիլենաց կամ Ելիսացուց Յունաստանի, ըստ մերոց ոմանց՝ և Սիկիլիացուց. և ինքն Յառան կամ Յոն, որպէս և միջին սրդի Յարեթի՝ հայր Յոնիացուց Փոքր Ասիայ և Յունաց որք անցան ի կղզիս: Յորդուց Յուանայ «մեկնեցան կղզիք ազգաց յերկրի իւրեանց», ըստ Ս. Գրոց. (Ծն. Ժ. 5): — Յետ ամենեցուն թողուցինք զյառաջագէձն ամենեցուն և զնա, խակարգեալ ի Ս. Գրոց զԳամեր անդրանիկ Յարեթի անդրանկան Նոյի, որոյ նախաւայր բնակութեան պէտք էր ըլլալ ընդդիմակողմն բնակութեան Արփաքոսդայ ընդ հիւսիս որպէս և Պամայ յանդուգն պայազատն անոր հարաւային ընդդիմակողմն գրաւեց. արդ Արփաքոսդայ կամ Ենդուաց հիւսիսակողմն է Մոկաց երկիրն մինչեւ ի վանայ Մով. և յերկրի անդ Մոկաց ծանօթ է մինչեւ ցայժմ Գոմեր գիւղ. որ թէ և չըլլայ յանուն ազգապետին Գոմերայ յարեթեան, անտարակոյս է անոր նախ ի Հայս բնակելն և ի միջնաշխարհին Հայոց, և կամաց կամաց ընդ արեւմուտս հիւսիսայ երթալն. Դարանաղեաց և Բաբելոն կողմերն ալ կան Գոմեր անուն տեղիք¹³⁵ և վտակք. յորոց անշուշտ անցաւ նա ի Փոքր Ասիա, և յերկար բնակութեամբն Գոմիրք անուանեցաւ և միջնաշխարհ նորին որ յարաւանց Կապպադովկիա կոչի: Ի Գոմերայ են և Փոխպացիք, որք և յԵրոզոսէ ազգակիցք համարէին Հայոց. զարձեալ ի Գոմերայ ճանաչին և Գաղատք, ոչ ասիացիքն միայն, այլ և Եւրոպէացիք Կելաք և Կիմբրոսցիք, կամ Կիււրիք, որք մինչեւ ցայժմ ճանաչին յՈւէյլզ կղզի Անգլիոյ. բնդ Սեաւ ծով նուեւելով թէ եղբրքը ոլորելով հասաւ Գոմեր մինչեւ ի սիրտ Եւրոպիոյ, աւելորդ է մեզի քննել. իւր ճամբան բռնեց բնաբար և իր անդրանիկն Ասքանազ, որ նախ իր հօրը տունը բռնեց ի միջին Հայո. վասն որոյ ոչ միայն Քրիստոսէ վեց զար առաջ մարգարէն Երեմիա ընդ Արարատեան գնդին և Մինեայ յիշէ զԱսքանաղեան թագաւորութիւնս, այլ և անկէ 1000 տարի վերջը ընդ աւագագահ բարձս Հայոց դասէր Ասքանաղեան¹³⁶ տոհմին պայազատն, և պատմիչք մեր իբրեւ համտնիշն, Հայաստանեայց տան զայս անուն. և ըստ վկայութեան Յովհ. Կաթողիկոսի «Նախ Ասքանազ» իսկ էր յիւր անուն սահմանեալ զմերազնեայս». յետոյ հօրը հեռեւելով Պոնտոսի կողմերը քնաց և հաւանօրէն այն խեղ ծովուն ձգեց իր անունը, զոր Յոյնք ծոնելով և ըստ կամի ստուգաբանելով Եւքսինոս և Աքսինոս կոչեցին իբրեւ հիւրընկալ և անհիւրընկալ. զինքն այլ ոմանք Փոխպացոց¹³⁷ նախահայր համարին, ըսել է որ հոն ալ հօրը տեղը բռնած ըլլաւ. և բողոքեմք՝ հայր Գերմանացուց և Սարմատացուց, և բնակչաց յեզերս Աղտաւու. Սաքոնացիք այլ հին երգոց մէջ իրենց առաջին թագաւորն

անուանեն Ասիական¹³⁸։ Սակայն ինչպէս Գոմերայ անունն ձեռք Գամրաց վրայ, Առջանազայ այլ բնագաւառ սեպելու է անոր արեւմտակողմը և հիւսիսակողմը, — Բիֆար եղբայր Առջանազայ ըստ ոմանց (Փրեկուլի) հայր է Պափլազանացոց, որ են մերձակիցք Փախազց և Գամրաց, և յետոյ հայր Սաւրմառաց, և Բիֆեանց, և Փառնկաց անգամ կ'անուանի։ զոր Թողլով ի քննութիւն տեղացեաց, հաւանական սեպեմք որ ինքն ալ զհետ հօրն և երիցու եղբօրն երթալով առ Ժամանակ մի ի Հայո բնակած պիտի ըլլայ, թէ և բնաւ չյիշուիր անունը ի Հայո, բայց եթէ պահանջող մը ըլլայ՝ տամք իրեն Նպատ անունը որ Նիֆատ անուանի յառարաց, եթէ ընդունի Բ-ն տառից հին թորդութիւնը¹³⁹։ — Հունի յետոյ գայ Թորգոմա կրտսեր որդի Գոմերայ, Թուկարմա կոչեցեալ ըստ Հրէից և այլոց ազգաց, զոր Յովսեպոս և այլք ոմանք ասեն հայր Փախազց և Կապապոնովկացոց, Հրեայք և Քաղկեդոնաց՝ հայր Գեթմանացոց, և ոմանք Թուրքաց, իսկ բազմազոյնք Հայոց։ Եղեկիէլ մարգարէ յիշէ «զաւան Թորգոմայ ի » ծագաց հիւսիսայ» զոյդ ընդ Գոմերայ և որ շուրջ են գնդաւ։ Իսկ մեր հեղինակաց և հին պատմաց մէջ Տուն Թորգոմայ կամ Արտմայ և Հա- յառաան ըսելն անգամնազան է, և աւելի քան զԱռջանազ սուէպ յիշատա- կեալ։ Եստ ուրեմն է զի Թորգոմ յետ նորա և յետ Գոմերայ բնակեցաւ ի Հայո ընդերկար։ և Թերեւս յետոյ գնաց ընդ հարցն կամ յարեւմուտս ի Փոքր Հայո, և կամ յարեւելս յայնկոյս Կաղբից ծովու, և հայր եղաւ Թիւրքմանաց։ Վասն զի իրենք ալ զյարեւելեան Թորգոմ ճանաչեն նախա- հայր իւրեանց, և անունն իսկ այնպէս լոկ տայ։ և իբր հին աւանդու- թեամբ զՀայո անուանեն հօրեղբօրորդիս իւրեանց։ Իսկ Աֆղանք, զորս ոմանք յԱղուանից կարծեցին ծագեալ, համառօտելով զազգաբանութիւնն ասեն, Յարեթի երեք որդիք էին, Արմէն, Աֆղան և Կարդուէլ։ Ետնջնոյն զՀայո, յերկրորդէն զինքեանո, յերրորդէն զՎիրս ցուցանելով¹⁴⁰։ Հաւանական նաեւ ի պատմութեանց մերոց և Վրաց վկայեալ է որ Թորգոմ այլ յետ ընդ երկար բնակութեան ի Հայո, Թողուց գայն անդրանկանն իւրում Հայկայ Ժառանգութիւնն, և մէկայլ եօթն որդւոցն Ժառանգեցուց զԿովկաս և զտ- րեւելս մինչեւ ի Կաղբից ծով և ի ոսկմանս որդւոց Մաղայի, այսինքն Մարոց։ — Այս բաներս Թողումք քննել յետոյ, վասն զի հոս վերջա- նայ Ս. Գրոց ազգութիւն և բաժանումն աշխարհաց։

Ս. Գիրք յետ Թուելոյ առանձինն երեք ցեղապետաց ազգահամարն այլ՝ տսէ իւրաքանչիւրոյ համար թէ սոքա են սերունդք նոցա զանազա- նեալք կամ բաժանեալք յազգո, յաշխարհս, ի առհմս և ի լեզուս. և

դարձեալ յետ ամենեցուն միանգամայն վկայէ թէ « ի ոոցանէ սփռեցան » կղզիք ազգաց ի վերայ երկրի յետ ջրհեղեղին » . որպէս թէ ցրելով զկարծիս և զտարակոյս նոցա՝ որք համարին թէ հեռաւոր կղզեաց և ովկիական կողմանց բնակիչքն նախաջրհեղեղեան մարդկան սերունդք ըլլան : Լեզուօք զանազանութիւնն յայտնապէս ցուցանէ զի յետ Բաբելոնեան չուսն և խառնակութեանն եղաւ զլիսաւոր բաժանումն ազգացս . սակայն որպէս յառաջ ըսինք հաւանական է որ անոնցմէ զատ անյիշատակ տոհմապետք ալ ելեր և հեռացեր էին ընդ արեւելս և ընդ հիւսիս, յորպէս Սեմայ և Յաբեթի : Բայց մեծագոյն կամ զլիսաւոր մասն պայազատաց երից նահապետացն պեռ մէկմեկէ քիչ հեռի սփռած բնակէին անոնց նախկին բնակարանին և թերեւս յետին քնարանին ալ մօտ, Հայաստաւոս լերանց երկու կողմը, և որպէս Թուր Պարսկահայոց և Արարատականի կողմերն ալ, մինչեւ նախաջրհեղեղեան տունն ալ անհետացաւ մահուամբ, յորոց միայն Սեմայ կենաց թիւն յիշի 502 տարի ձգեալ յետ ջրհեղեղին . իսկ ի ծննդոց նոցա երկարագոյն կեանք յիշի Արփաքսադայ որպէս Նոյի 535 տարի : Այս տոհմապետս Սեմայ և հաւանօրէն Նոյեան բնառեղին ժառանգեր էր, վասն զի Սեմայ ուղիղ նուիրական պայազատն ճանաչի ի Ս. Գրոց, և հայր Քաղզէացոց, որոց բնաշխարհն հիմայ վկայի և ի գիտնոց լինել ի սահմանս անդ Կորճայից, ուր և արտաքին հեղինակք (Յոյնք) զնեն գաւառ մի Առապաքիդիս անուն, զոր այժմեան քննիչք¹⁴¹ մերձաձայն գտանեն անուան Արփաքսադայ, որպէս և Քասստիմայ՝ որ է ըստ Եբրայեցոց անուն Քաղզէացոց . Արփաքսադայ կենաց յետին տարիներն և իր թոռան թոռին առաջին տարիներն՝ հանգիպեցաւ մարդկութեան նշանագոյն գիպուածոց մէկն, և թերեւս առաջինն յետ ջրհեղեղին, այսինքն անոնց մեծ բազմութեամբ ելլալն յիշեալ նախաբնակութենէ և խաղալն գէպ յարեւմուտս և ի հարաւ՝ բնադարձակ ոահմաններ բնառելու և բնակելու մինչ զեռ եւս ըստ Ս. Գրոց վկայութեան, « էր ամենայն երկիր լեզու մի և բարբառ մի ամենեցուն » : Ի՞նչ էր պատճառ չուոյ այս համաշխարհական գաղթականին և ուսկի՞ց ուր գիմած և դիտած, չըսեր Ս. Գիրք . բայց միայն զի « Եւ եղև ի խաղալն նոցա » յարեւելից՝ գտին դաշտ մի յերկրին Սենաար, և բնակեցան անդ » : Բնակած տեղերնին յայտնի ըլլալով ի սահմանս Բաբելոնի, ելած կողմերնին ալ՝ ոմանք անոր արեւելքէն կու բնտոնն, Ս. Գրոց ըսածին յարմարագոյն սեպելով . սակայն մեք յառաջագոյն ալ տեսանք՝ որ արեւելք ի Դիրս Մովսիսի ի սկզբան պատմութեանց իմացուի ամենայն Եբրաւայ արեւելակողմն, նկատմամբ Պաղեստինեայ, որով Կորճայից երկրին նշա-

նակութիւնն ամենեւին չի փոսիր. մանաւանդ թէ բազմութեան ազգաց գնացած և բնակած կողմերը դիտելու ըլլանք՝ ամենայն հարկաւ պէտք է ըսել վառն մեծ գաղթականին խաղալ յարեւելից յարեմուտու։ Վասն զի ազգաց հաստատուն ետղը բաժանման գիծը դիտելով և անոնց զանազան ընտրած կողմերը քննելով, կու տեսնեմք յայտնապէս որ յիշեալ 72 ազգաց երեք քառորդէն աւելին այն տեղւոյն արեւմուտքը գացիր են, և միայն սակաւթիւ տոհմք ընդ հարաւ կամ ընդ հիւսիս. և ասով միանգամ եւս հաստատի Հայաստանի ազգաց նախալայր և արձակարան ըլլալն. և բնական հաւաքարան և կենդրոն, յորմէ շտապիղեցան ամենայն նահապետք ազգաց և հին ժողովուրդք, որք յետոյ և այլուր բաժանեցան յազգս և լեզուս բազմապատիկս, և զլիաւորապէս ի Բաբելոն, որ է ամենայնիւ հակառակն Հայաստանի, արտակենդրոն, բաժանարան և խառնակարան։ — Հայաստանէն ի Բաբելոն գալու համար շիտակ դէպ ի հարաւ իջնալու է. բայց կորդուաց ահեղ լեռներն ի հարկէ այդ ուղղութիւնը չէին թողուր այնպիսի բազմախումբ կտրուանի մը, որ ընդարձակութեան և զիւրութեան կարօտէր. և հաւանօրէն նախ արեւելեան Տիգրիսի առաջքը բռնած ապա բռն զլիաւոր ընթացքին եզերքը առած իջան ի Սինատր. և ըստ այսմ հւս ի դէպ գայ անոնց յարեւելից խաղալուն յարեմուտս, և անտի դարձեալ գտնալն և ընդ հարաւ — արեւելք։

Սննաւարայ գաշտին մէջ մարդկան բնակութիւնն, որ հաւանօրէն երկայն աւարիներ տեւեց, և հոն առաջին մեծագործ շինութիւնն, Բաբելոնի քաղաքն և աշտարակն, և անոր կործանումն աստուածային զօրութեամբ, և պատուհաս մեծամիտ ձեռնարկութեան մարդկանն՝ լեզուաց խառնակմամբ, ընդհանուր պատմութեան յատաշաբանութեան մէջ ծանրակշիռ նիւթ մ'են իմաստասէր քննութեան, սակայն մասնաւոր ազգային պատմութեան չեն վերաբերիր։ Շատ ըլլայ մեզի միանգամ եւս ընթերցողն զյետին տուն այնր պատմութեան Ս. Գրոց, որով աւարտէ հրաշագոյնն վիպագրաց մեծն Մովսէս զհամառութիւն ընդհանուր պատմութեան սկզբան մարդկան և ազանց, և անցնի ի մասնաւոր պատմութիւն Փաղեկայ տոհմին։ «Անդ» խառնակեաց տէր Աստուած զլեզուս ամենայն երկրի, և անտի ցրուեաց ՝ զնոսա Տէր Աստուած ընդ երեսս ամենայն երկրի»։

Այսպէս ուրեմն ազգաց պատմութիւն, որ է ըսել սկիզբն քաղաքական կենաց նոցա սկսի խառնակութեամբ, անհամաձայնութեամբ, բաժանմամբք, կռուօք և պատերազմօք, իրենց առաջին իջեւանին մէջ (Բաբելոն) յետ ելլալու ի նահապետական երկրէն Արարադայ, որ մարդկութեան կրկին երջանկա-

գոյն ժամանակաց ասպնջական եղած էր, այն զոր բանաստեղծը ոսկեղէն և արծաթեղէն դարուց անուամբք նշանակեցին, և որովք հզեմական և Նոյեան դարերն պէտք է իմանալ. այս երկրորդ գարն Նոյեան, իրաւամբք կրնայ ըսուիլ արծաթի և գետ երջանիկ, վասն զի ընդհանրապէս խաղաղութիւն և համաձայնութիւն տիրած երեւայ, տանուտիրական իշխանութեամբ նահապետական պայազատաց, որուն վկայութիւնն այլ կարեմք համարիլ Ս. Գրոց ըսելն, թէ էր ամենայն երկիր լեզու մի և բարբառ մի ամենեցուն, ցորչափ ի կենդրոնի անդ բնակութեան նահապետացն կէին, որ յետ բաժանմանն սեփականեցաւ թորգոմայ և Հայոց:

Է

ԾԱԳՈՒՄՆ ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԵՒ ԼԵԶՈՒԻ

ՆԱԽԸՆԹԱՑ գլխուն մէջ յառաջ բերինք ի հարեանցի Ս. Գրոց ընծայած ազգաբանական պատկերը, և տեսանք որ յանուանէ նշանակեալ չէ հոն մեր Հայ ազգն. այլ ազգաբաժնին գիծը գիտելով իմացանք որ Հայոց տշխարհս վիճակ եղած պիտի ըլլայ Յաբեթի ցեղին, և հաւանօրէն Գոմերեանն թորգոմայ, որովհետեւ այս տոհմապետին երկու երէց եղբարց և հօր կամ նախահօր այլ տոհմաններն անմիջապէս գէպ ի Հայաստանի տրեմուաք կ'ինկնայ, իսկ յարեւելս՝ և ի հիւսիս՝ Յաբեթի միւս որդւոց բաժինն է: Գարնեալ Ս. Գրոց ուրիշ հեղինակաց (Երեմիա և Եզեկիէլ մարգարէից) վկայութիւնքն ալ երեւցնեն որ Հայաստան վիճակ և բաժին եղած է թորգոմայ և Աքաճաղայ: Այս վկայութիւնն կէս յայտնաբան և կէս լռելիայն գրեթէ սուրիշ հաւաստեաց կարօտ չէր ըներ մեր ազգին ծագումն ստուգելու, եթէ զուրբ Գրոց վկայութիւնն ալ մենք չկարօտէինք հաստատելու երկբայողաց արտաքին վկայութեամբք. և ունիմք այսմ բաւական վկայութիւն. նախ մեր ազգին և մեր գրացի վրաց վկայութիւնն, որք ի թորգոմայ ճանտչեն և ազգաբանեն իրենց ազգին սերումը. երկրորդ հին արեւելեան պատմաց վկայութիւնն, որք են Մար Իբն Կաթ և Աբուգեննոս, կամ Քադգէացիք և Ասորիք՝ համաձայնք Ս. Գրոց. երրորդ հին Հարց հաւանութիւնն, որպիսիք են Եւսեբիոս, Թէոդորեոս, Իսիդոր Սիւրիացի, և այլն. չորրորդ բազմաց աշխեան քննաց այլ ընդունելն զայս: — Բայց միւս կողմէն այլ քննելու և լուսայայտելու իրաւունք և հարկ կայ, նախ Սուրբ Գրոց վկայութիւնն բացարձակ չըլլալուն համար, որ թորգոմէն զառ ուրիշ տոհմապետաց վրայ այլ կարծիք չգնին չի վերցընէր, որով և ոմանց ի Հարց և մեկնաց այն օտար տոհմապետաց սեփականեն վՀայս. երկրորդ՝ ոմանց ալ բոլորովին տարբեր ծագումն գնելն Հայոց ազգին. երրորդ՝ լեզուաբանական քննութեանց այլեւայլ սկզբունք կտմ ազգագրութիւն ցուցանելն. չորրորդ մեր իսկ պատմաց զանազան տշխարհ և ազգ կամ տոհմեր յիշելն ի նոյն ի բնիկ Հայոց տշխարհին, որոց չէ անգէպ և զանազան աղբիւր ունենալն:

Ազգին աղբիւրներն կամ առհմապետներն ստուգելու համար ալ հարկ է նախ անոր հայրենիքը լաւ ճանչնալ, այսինքն աշխարհին ստեղծման, որով շատ տարակոյտք պարզին։ Արդ մեր աշխարհն, թերեւս քան զբազում աշխարհս աւելի՝ զանազան չափով տարածուած կամ ամփոփուած է զանազան ժամանակ, զանազան մասեր ունեցեր է որ երբեմն առանձին աշխարհք և կառավարութիւն եղած են, որք տարբեր ծագումն կամ ժողովուրդ ալ ունեցած կրնան ըլլալ. միջին կամ սովորական չափն առնելով բուն հայրենիք ազգիս պէտք է սեպենք ՎՄԵԺ—Հայս, բաժանեալ ի 15 առանձին աշխարհս կամ ի 20, խաղտեօք և փոքր Հայովք։ Այս աշխարհներէն յիրաւի մեծագոյն մասն զուս աշխարհագրական և շինուածական կամ տեղացոյց անուններ կ'ընծայէ, որոնց ծագումն և ստուգաբանութիւնն անծանօթ է, սակայն ոմանք այլ որոշ առհմական կամ ազգանիշ անուանք են հաւասար գրեաթէ Հայ անունն՝ որով բոլոր Հայաստանի, այսինքն 15 աշխարհաց ժողովուրդն կ'իմացուի. այսպիսի անունն և աշխարհք են Տայք¹⁴, Գուգարք. (Մեհսք), Մոկք, Կորձայք կամ Կորդոք, թերեւս և Ռստիք և Խաղտիք այլ ըլլան ասոնց կարգէն, որք անձի մը այսինքն նահապետի մը անունէն կոչուած կ'երեւան քան շինուածոյ մը։ — Դարձեալ մերային Ե զարու հեղինակաց վկայութեամբ իսկ գիտեմք որ Հայաստանի կամ Հայոց մէջ զանազան բարբառներ կային, թէ և ոչ բոլորովին օտար, այլ գէթ եզերական համարեալ, և են ըստ նախնեաց յիշատակելոյ Կորձայն, Խոսրային, Դ Հայնցի, Սպերացի, Տայնցի, Սիւնին և Արցախայինն. այս ետքի երկուքն թերեւս մէկ սեպուի. և բոլորն ալ Մեծ Հայոց եզերական աշխարհներ են բաց ի Սիւնեաց, և շրջապատեն զմիջնաշխարհ. շրջանակին երկու մնացեալ բաց կողմէն, ի հիւսիսոյ, Գուգարք են, և անտարակոյս է որ անոնց բարբառն այլ մէջերկրայ չէր, այլ վրախառն. մէկ մ'այլ ի հարաւոյ արեւելից, Փայտակարան ընդարձակ և Պարսկահայք աշխարհքն. և յետոյս անունն իսկ յայտ առնէ՝ որ բնակիչքն զուս Հայ չէին. իսկ Փայտակարանն արդ կազբք ալ կոչուելով, յայտնէ անհայ տղգ մը. յորոց և յի զարու յետ Գրիստոսի այրաքաջն Սմբատ շատ գերի բերու բնակեցուց յԱլկի ի կողմանս Կորձայից, զասոնք համարիմք՝ կոչէ Կորին՝ Մարաց կողմանք և զԷդուլունին խեցքեկագոյն և խոշորագոյն, այնքան օտար ի սեփական հայոյն որ դժոքամատոյցք էին, այսինքն, վասն դժար հասկացուելուն զժուարահաղորդք։ Նոյնպէս սեպելու է և զՌստի, վասն զի թէ և ընդ եզերականս չի գասիր, այլ մինչև ցարդ մնացեալ է աւտէացի լեզու, շատ տարբեր ի բնիկ հայկականէս, և է անշուշտ Գարգա-

բացոյց խեցքեկագոյն լեզուն, որ Ռատի աշխարհին մէջն էր, և նոյն ինքն Աղուանից լեզուն է¹⁴⁵։ Եւ ահա տասն եզերական լեզուք կամ հայկական բարբառք լսին ի Հայաստան ի Եզարու, և զուտ ազգային երկիր և լեզու մեան աշխարհքն Ալբարատ, Տուրուբերան, Վասպուրական, (բայց ասոր ալ արեւելեան մասն երկբայական է)։ Իսկ բարձր Հայոց և Սիւնեաց այլ յԱլբարատ նայող կողմերն. աւելի պարզագոյն ըսելով, բնավայր Հայոց ազգի և լեզուի երեւին հովիտն Երասխայ, հովիտն Արածանայ և պարաւափն Վանայ. և ի պատմութեանց այլ գիտեմք որ այս հովիտներու և այս մէջերկրեայցս մէջ նախ սփռած է սերունդն Հայկայ ազգահօր մերոյ, նոյնպէս և իր հօրն Թորգոմայ համար այլ՝ թէ բնակեցաւ ի նոյն հովիտն Երասխայ ի միջոցս Արարատ աշխարհի։ Դարձեալ հին պատմութիւն մեր ժկայէ թէ, Հայկն ի տարածանելն գիշխանութիւն և զբնակութիւն իւր յերկրին Ալբարատայ (որ էր հին անուն աշխարհիս) ի տեղիս տեղիս գտաւ նախաբնակ մարդիկ, որոց ծագումն անյայտ մնայ։ Դարձեալ և մինչեւ Արշակունեաց տէրութեան վերջի ժամակներ մնացեալ Հայոց 400 իշխանական և առհմային բարձքն, և 600 մեծ ու փոքր գաւառքն (որոց մեծ կիսոյն անունն զեռ մնացեալ է) յայտ առնեն հին և զանազան և անսոսյոյ ծագումնք։ Եւ յայս ամենայն յիշատակութեանց և նշանաց երեւի, որ Հայաստանի ամենայն ժողովուրդն և առհմքն ի Հայկայ ծագեալ չեն, և ոչ իսկ ի Թորգոմայ՝ ընդունելով առ ալժամ առանց երկրայելոյ, թէ Թորգոմ էր հայր Հայկին։

Տեսնանք ուրեմն հիմայ թէ ոյք են կամ կարծին կամ կարծեցան առհմապեաք և նախահարք ժողովրդոց Հայաստանի, որ յետոյ միով անուամբ Հայք ըսուեցան, ընդ իշխանութեամբ Հայկայ և որպէս նորա։ — Եւ նախ յիշեմք (թողելով զգաղթականս և զեկս յետ ձեւացման Հայ ազգի և տէրութեան), զի որպէս Հայաստան ցուցաւ բնավայր Նոյեան տուն և կենդրոն նահապետաց, հարկ էր որ ոչ միայն ի Յարեթայ ալ և յեղբարցն առհմք և սերունդք մնային ի նմա։ Յիշատակեցաք ի վեր անդր (էջ 70) ժասն Քամայ ցեղին սերնդեան աւանդութիւնն, զոր և առանց կարելու հաստատապէս ցուցանել, հաւանիմք թէ ի միջնակողմանս հովիտն Երասխայ և ի կողմանս Սիւնեաց՝ թողած ըլլայ զաւակներ յառաջ իսկ քան զերեւական և զբարեւական բաժանմունս։ Յետ բազում ժամանակաց, ի Քամայ ցեղապետութենէ գաղթականք եկան ի Հայս, Քաւուկոցիք ոմանք հալածեալք ի Յեռուայ, իրր 1600 տարի նախ քան զՔրիստոս, և 900 կամ 1000 տարի յետ խառնակութեան լեզուաց, և խառնեալ ընդ Հայս Գերսեւեաց

ազգն կազմեցին: — Յուզ. կաթող. պատմիչ մեր յիշէ իր ժամանակը ի Հայո գԳաբառոնացիս, որք թէ արարեալ սերունդք էին Գաբառոնացւոց՝ ընդ Քանանիդայ նախահօր Գնթունեաց կրնան եկած սեպուիլ ի Հայո, և խեւացոց ազգէն, որք էին ի համանուն որդւոյ Քանանու. բայց երեւին մեզ նշանակել զգնչուսս կամ զծինկեանս ի Հայս, որոց ծագումն անստոյգ կամ հետաքննելի: Ուրիշ պատմիչ մ'այլ (կաղկանդ.) յիշէ իշխան մի Մադիսեանցի ի կողմանս Աղուանից յէ դարու. այս անուամբ կրկին ժողովուրդ ճանաչի, մին ի Մադիսեայ որդւոյ Աբրահամու, զոր ջնջեցին Հրեայք ի ձեռն փնեհեոի, միւսին հայր կարծի որդի մի Քուշայ Քամեան. եթէ այս երկուքին մէկէն է յիշեալ իշխանս՝ հաւանօրէն երկրորդէն կ'ըլլայ:

Սեմայ ցեղէն բազմաթիւ քան գԳամեան բնիկք և բնակք յիշատակին ի Հայս. նախ Տարբանն ի Տարօն, որպէս թուի յառաջ քան զԵբեր բնակեալ հօն: — Արփաքսայ նախահայր Քաղդէացւոց և Հրէից, որոյ պայազատք բնակեցան ի Կորճայս և ի հարաւակից գաւառս նորին. որք ի սկզբանէ սեփական էին Սեմայ և յետոյ նուաճեցան ի Հայկայ և ի զարմից նստ. բայց վարձեալ շատ ժամանակ զատուցեալ ի Հայոց կամ ինքնազուի եղան կամ հարաւային ափեզերեալ պետութեանց մարդ. մինչև ցայժմ բնակիչք երկրին են անկայք, Գուրք և Քաղդեայք: Բուն սերունդն Արփաքսայայ աստի քիչ մը ընդ հարաւ խաղաց մինչև ի սահմանս Բաբելոնի. իսկ իր թոռնաթոռնին Եբերայ ազգն որ եղաւ Հրէից ազգ, ինչուան Աբրահամու տտին մնաց հօն, և անկից վերջ ալ, վասն զի Աբրահամ միայն ելաւ յերկրէն Քաղդէացւոց իր հօրը հետ. իսկ մնացեալքն անշուշտ կամաց կամաց կամ գաղթեցան ընդ հարաւ, կամ ընդ Հայոց խառնեցան, և Կորճայից ժողովրդեան զլիաւոր տարերք մէկն եղան: ՅԵբրայեցւոց թէև տոհմապետ մի չի յիշուի ի Հայս, բայց իր ազգէն զանազան ատեն գաղթականք եկան հօն. և նախ Աբրահամեան հին տոհմն Հայոց՝ թուի ի մեծէ նահապետէն Հրէից, բայց ի քեսուրածի՞ն որդւոցն եթէ յիշակեան՝ չէ յայտ. իւր հաւատարիմ գործակալին Եղիսազարայ որդւոյն համար այլ աւանդութիւն կայ առ մերքս՝ բնակեալ ի կողմանս Մասեաց յԱյրարատ. որ եթէ սառց լինի՝ արամացի գաղթականութեան հայր մի սեպուեւու է: Իսկ անստարակոյս գաղթականք Հրէից, ի զանազան ժամանակս են գերութիւնք նոցա, նախ իրենց թագաւորութեան վերջնալու աւանդներն Ասորեստանեայց թակալածփառար և Սաղմանասար թագաւորաց ձեռօք, որք ի սփռելն ի կողմանս Մարաց զգերեալսն, և մասն մի ի Հայոց սահմանս թողին, ըստ ոմանց ի Կորճայս, ըստ այլոց ի կողմանս Կուրայ. երկրորդ առ Նաբուգոդոնոսորիւ, որոյ

հիգակակից գուրով թագաւորն Հայկազանց, պատուով բերաւ ի Հայո արքունի զարմէն իշխան մը և ուրիշ մարդիկ, որք անուանեցան Բագրատունիք ի Հայո և ի Վիրս, և ի միջին դարո թագաւորութեան պատիւ այլ սառցան այս երկու աշխարհաց մէջ այլ — Դարձեալ յառման Երուսաղեմի, զօրավարք Տիգրանայ Արշակունայ Հիւրկանոս քահանայապետին հետ գունդ մը գերեաց բերին ի Հայո: — Եւ յԲ դարու Քրիստոսի յաւուրս Արտաշիսի Բ. ի Պարթեւաց եկին Մանուել գերելոյ Հրէի մը սերունդք և Ամատունի առհմը կազմեցին ի Հայո: — Սեմայ ուրիշ որդիք այլ սերունդ թողած են ի Հայո, յԱսուրայ ցեղէն համարին Սենեքերիմեանք, որդիք գոռոզ թագաւորին Սենեքերիմայ և անոնց հետ եկողքն, յորոց կազմեցան ի Հայո մեծապատիւ և իշխանական առհմք Արծրանեաց, Աղճնեաց և Սասանք, Խոբրացիք և Գռռնիք: Բայց թէ առնոք և թէ Երրայեցիք գաղթականք համարելիք են ի Հայո, և ոչ ազգին ծագման կամ ազգերաց պատճառք. թէ և քիչ շատ լեզուին և սովորութեանց վրայ ազդեցութիւն բրած ըլլան: Նոյնպէս Սեմայ Ելամ որդւոյն շառաւիղքն այլ սր ի Պարսից, երբեք երբեք ի Պարթեւաց կամ Սոսանեանց ժամանակ եկեալ և խառնեալ ընդ Հայո՝ գաղթական կամ հատուած համարին: Իսկ ի Լուդայ միւս որդւոյ Սեմայ ոմանք ասեն բնակեալ Հայոց սահմանակից Միջագետաց մասն Քորթար գետոյն քով, բայց այս երկբայական է, եւս առաւել նոր հեղինակի մը (Տիւպսա) կարծիք, սր զԼուդ ասէ բնակեալ ի կողմանս Կոստայից Արարատայ, որպէս և զԵլամ ի կողմանս Խալթայ, զԱսուր՝ Վասպուրականի, զԱրփաքսադ՝ Ուրմիայ, զԱրամ՝ ի փոքր Հայո: — զԱրամ յանկակից Արմէն անուան ազգիս, Հրեայք և ոմանք ի քննչաց (Քիրիէլ-Վիլ. Ս. Մարգէն-Առիաս-Պանէր). համարին Հայոց ազգահայր. որպէս և զՄոսոր կամ զՄէս կրտսր որդին ալ Հայոց արեւմտեան հարաւային սահմանաց բնակիչ ի Մասիոս լերինս. իսկ իւր եղբայրն Եմուդ, որ և Հուլ կամ Խուլ, ըստ Յովսեպոսի կոչէր Ոգրոս, և էր հայր Հայոց. Թերեւս Հայկայ և Կարդոսի աղաւաղ յիշատակօք այսպէս կարծեց Երրայեցի հեղինակն. յորմէ առնելով ոմն ի նորոց՝ (Պաշար) զանունն Ոգրուս ընթեռնու և համարի հայր Ուտեպոց, այլ ոմն (Կլամեթ) Գոգրենեաց կամ Կոյրատեան գաւառի, և միւս ոմն (Լնդ. պոմ. Անգլ.) զոս ինքն համարի Սկիտա, որ զխարդ և է, բոլորովին անհիմն պէտք չէ համարիլ Հայոց աշխարհին մասի մը մէջ բնակիլն առհմապետիս, գէթ առ ժամանակ մի: — Իսկ զԳաղեր եղբայր նորա Թերեւս ասէ ոմն (Ֆլուրիտի) հայր բնակչաց Կենդրիտայ որ ընդ մէջ Հայոց և Կոլոուաց: — Դարձեալ Երբայ Եկտան որդւոյն ազգածին որդիքն զոր ի հարաւային Արարիա հաւանիմք սփռեալ ի

Մէջայ մինչեւ ի Սաֆար, ոմանք (Կալմեթ) համարին Մասեաց կամ ի Մասիոսէ մինչեւ ի Սպեր. և զտնուն գաւառիս (որ յիրաւի շատ հին և մեծ տոհմապետ մը ունեցել է) ընծայեն (Պոշար, Կալմեթ. B. de Vence. Պառքալ) Ուփիրայ որպէս Յեկտանայ. այսպէս և զեղբարս նորա Յարաք Եզել, Արիմիէլ, Սարա, Երիւ, համարին ի զանազան կողմանս Հայոց. և զյեւսիկն անշուշտ յԵւրաթիմ փոխութի, որ է Խաղտիք: — Յայսքան Սեմեան տոհմապետաց անշուշտ ոմանք ստուգապէս բնակեալ են յաշխարհիս Հայոց և մեր ազգահարց կարգն կրնան անցնիլ. բայց մեզ ստուգելն և ճշգրտելն ոչ է զիրին, որպէս օտարաց ոմանց (Վոլինէյ, — Վիլիին Ս. Մարգէն), որք առաւել քան Յարեթի՝ Սեմական զիմակ և բաժին համարին զՀայս. լաւ եւս առնէ խղճաւոր քննադատ նորագոյն Սեմ-արիական կամ Արի-սեմական ժողովուրդ անուանել զՀայս, բայց Թաթարաց ազգակից կամ արաւ-ծագումն ասելով՝ մերձենայ թերեւս յարեւելեան ազգաց կարծիս, որք ըզ-Թուրքս և զՀայս միայ հօր Թորգոմայ որպէս սերունդս համարին:

Գալով առ Յաբեթ, յայտնի և հաւանական եւս է, որպէս և յիշեցաք ի վերոյ (էջ 72) զի յառաջ քան զԹորգոմ՝ երիցագոյն հղբարք նորա և հօրեղբարք բնակեցան ի Հայս, և թէ և հեռացան անտի՝ այլ թողին զպա-յազատս և սերունդս, զորս նուաճեցին Թորգոմն և Հայկն: Առաջին և զլուսն սոցա արժան է համարիլ զինքն Յաբեթ նահապետ, որոյ անուամբ հռչակեալ յատուկ ազգ և երկիր չկայ ծանօթապէս. և եթէ ոմանք կ'ուզեն զՅոպպէ Պաղեստինոյ ասել ձեռակերտ նորա, գուցէ լաւ եւս առնէին զՅիսկայ քաղաք Մատինեաց (ܝܚܝܣܝܩ) մերձաւոր Կորդեսաց (բնաստանն Նոյեանց), զոր յիշէ հնագոյնն պատմչաց Յունաց, Եկապէս, համարեալ ոստան Յաբեթի կամ իջևան, որպէս Սեմայն զՍիմ: Բայց ոչ քան այս յիշեցեալ Մատեանքը կամ Մատինեացիք, զոր ոչ միայն պատմիչդ ալ՝ այլ և Երոդոտ և Սարաբոն, և այլք յիշեն, և զսահմանն նոցա ցուցանեն ընդարձակ յոյժ, և զի Եկապէս որ զքաղաք մի նոցա մերձ Կորդեսաց գասէ, զՄեսա կոչէ ժողովուրդ Կորդեսաց և մերձակից Մատենից. Երոդոտ ի միջին Հայս և ի կողմանս Վանայ թուի ցուցանել. Սարաբոն յիշէ զմեղրածոր ծառս Մատենից, զոր մարթ է համարիլ զգազալէն Տարօնոյ և զսահմանակից գաւառաց. այլք զԱռան համարին Մատին, կամ զմէջս Երասխայ և Ատրպատականի, և զսա ինքնին. որոյ սահմանակից Մարք յայտնապէս իսկ համարեալ են որդիք Մադայի որպէս Յաբեթի: Հաւանելի ուրեմն է զի սա յետ Գոմե-րայ կամ ընդ նմին իսկ Հայաստանի միջակողմն և հարաւակողմն բռնե-ր, նախ քան թէ զբուն Մարս: Եթէ և չընդունի ոք զայս կարծիս, հարկ

է բնգունել որ ուրիշ նահապետ մի կամ ազգ մի տիրած պիտի ըլլայ յերկրի մերում, զառ ի Հայոց ե ի Մարաց, որոյ անուն հռչակեալ ըլլայ առ Հելլէնս 5-6 դար նախ քան զՔրիստոս. իսկ ի Հայս այժմ ոչ յիշի այդ անունն, բայց թերեւ Մոդոպանք երկրայական անուն Կորճայից գաւառի: Ընդունիմք եւս մեք զի Մարք որ Մեդք կոչին ի Յունաց, տիրէին երբեմն ե Հայոց, մանաւանդ կողմանց վանայ, ե ոչ հեռի ժամանակաւ յԵկատեայ, սակայն ալազգ գրեն զանուն Մարաց ե զՄաաիենաց հեղինակեղ հելլէնք. ե տեղի ազգիդ անտարակոյս է ի Հայս ըլլալն: Արդեօք վերոյիշեալ Մադիանացի իշխանն ալ ի մնացորդ ազգիս էր թէ յայլոցն, չեմք կարող հաւատել, բայց աւելի կարծեմք ի Սեմեանց. — Բուն Մարաց կամ Մեդացւոց խառնուրդ ե զաղթականութիւն ալ ընդ Հայս եղած է զանազան ժամանակ. որոց զլիաւորն է Ա. Տիգրանայ ե Աժդահակայ առեւ, երբ բազմաթիւ գերութիւն մը եկաւ ի Հայս ե բնակեցաւ Երասխայ արեւելեան ձախ կողմը, Նախշեւանայ սահմաները, որոց շէնքն Մարաց իրաւունք ըսուեցան, ե Մուրացոն մեծապատիւ առհմ ձեւացաւ, որ հազար տարի յետոյ ալ յիշուի: Տրպատունաց առհմ ալ թուի յԱրապատականէ Մարաց եկեալ, թերեւ ի հնագոյն ժամանակէ:

Յարեթի միւս որդւոցն ալ ի Հայաստանէ անցնելն ե ոմանց քիչ շատ հոն կամ ի սահմանոն բնակելն անտարակոյս է. որպէս ե նախ յիշեցինք Մազուիդ շատ հաւանորէն Գուգարաց հայր եղած է նախ, յետոյ Սկիւթաց: Այս մեծ ե հին ազգն որ անուանի եղած է իր արշաւանօքն յարեւմտեան Ասիա, ամենէն աւելի ի Հայս թողած է յիշատակ բնակութեամբն ի Շակոպէն գաւառ Ռատիւ, մեծահոյակ արշաւանօքն ի միջոցի 630 կամ 680 ամաց յառաջ քան զՔրիստոս, բայց ըստ ոմանց անկից իբր 1000 կամ աւելի տարի առաջ ալ մեծ յարձակումնք բրած են ի Հայս, ե վանեալ ի Հայոց ե վրաց: Սկիւթաց հետ իմանալու. է ուրիշ հիւսիսային կովկասեան ազգեր ալ, որ շատ անգամ արշաւեցին ի Հայս, ե երբեմն գաղթականներ թողին: Այսպիսի ազգք են Խազիքք, որ թէ ի հնագոյն ժամանակս յիշուին բնդ Սկիւթաց, ե նաեւ յետ Քրիստոսի ց'Ն դար. Հոնք, որոց բազմազէմ ե բազմապատիկ արշաւանքն ծանօթ է յընդհանուր պատմութեան, երբեմն գերեցին ի Հայոց ե երբեմն գերի վարեալ ինչուան 60,000 բազմութեաւ ի կողմանս Դունայ բնակեցան հրամանաւ քաջին Տրդատայ. Բաղդարք, ազգ անուանի մինչեւ ցայժմ, որ նախ ի պատմութեան ազգիւ մերոյ յիշին, ե հասուած մի ի նոցանէ յԲ. դարու նախ քան զՔրիստոս բնակելով ի վանանդ իւր առաջնորդին անունն (վանդ) թողուց ի նմա. Ալանք¹⁴⁴,

որ յԱ և յԲ դարու յեա Քրիստոսի հատուած և գերի եկեալ խառնեցան ընդ Հայս, և կազմեցին Առաքեղեան և Արտաղեան տոհմն և գաւառն. Բասիլք, յորոց հատուած եկաւ ի Հայս յառաջին կէս Գ դարու Քրիստոսի: — Ասոնց հետ յիշեմք և մէկ երկու հեռաւոր տոհմեր որոց ծագումն իսկ անյայտ է. և են Ճենք, յորոց երկու հատուած յիշուի ի մեր և ի վրաց պատմութեան, մի Որպ կամ Օպեյ յորմէ Ուպեղեանց տոհմն մեծապատիւ յոյժ ի վիրս, որ Քրիստոսէ Դ-է դար առաջ եկած է ի մեր կողմանս. և Մամկոսն կամ Մամ և Կոն յորոց Մամիկոնեան քաջամարտիկ և առաքինի տոհմն ի Տարօն՝ յաւուրս մեծին Տրդատայ եկեալ: — Երկրորդ Հրե-դիկք Արիականք, որոց լեզուին և կրօնից հետ սերտ յարաբերութիւն ունին մերքս ալ, ժամանակ կամ սկիզբն յարաբերութեանցն անյայտ, այլ շատ հին պէտք է ըլլալ և շատ յառաջ քան զԱրշակունեաց Թագաւորութիւնն, յորոյ սկզբանն եկին Դեմետր և Գիսանէս անուանեալ քուրմք հատուածաւ, և բնակեցան ի Տարօն, և աւելի քան 400 տարի իւրեանց Հայրենի սովորութիւնները և կրօնը պաշտեցին խառնելով ընդ Հայկականաց:

Յարեթի միւս որդին Մասոք Հայր է Մեւխաց, որոց երկիր է այժմեան Ախալցխէի գաւառն և նահանգն Սա—Մցիսէ կոչեցեալ ի վրաց, որ նշանակէ երկիր Մեւխաց կամ Մոսոքաց. Յոյնք ալ յայս առուն Մոսքեքեան լերինս անուանեցին՝ Հայոց և Պոնտոսի անջրպետ լեռները: Այս ազգս քիչ կամ հին ժամանակ միայն առանձին իշխանութիւն ունեցեր է, այլ ի հառարակի բաժանեալ էր ընդ իշխանութեամբ Կողքեաց, Վրաց և Հայոց. և թերեւս ի Մոսոքայ ծագած են Տայք, որ Հայաստանի արեւմտեան հիւսիսային անկիւնը ամուր գաւառներ և խորափոր հովիտներ գրաւեցին Ճորսխի և Կրի վտակաց եզերք: Դարձեալ և Կդարէք զոր Յոյնք Քորաքս կոչեցին, ընդ մէջ Տայոց և Գուգարաց, Մոսոքայ սերունդ թուին ինձ. որպէս և ոմանք ի տոհմից և յազգաց Կողքեաց և Պոնտոսի:

Թորեյ որդի Յարեթի ի Հայս կամ ի սահմանս Յարեթի որպէս ի նախնեաց գլխի նշանակեցաք, զՏփիսեաց և աւելի զՏիրաղեանց տոհմն ընդ մէջ Հայոց և Պոնտոսի, թողած համարի: — Ի Թիրակայ որդւոյ նահապետիս մերոյ չիք այլ յիշատակ բայց զոր Ստարաոնն ասէ, թէ ի Թրակացւոց հատուած մի է ի Հայս, սահմանակից Մարաց Սարապար կոչեցեալ, որպէս թէ Գլխահատ, բարրարիկ և կտրիճ ժողովուրդ, որ երբեմն օգնական եղեալ Գարգարացւոց (Ուտիոյ) և վանեցին զԱմազոնս, զայն Ամազոնս որ Կովկասայ ստորոտքը բնակէին Կազբից ծովուն եզերքը: —

Իսկ Յաւաճայ Հեռագնաց և Ժրագոյն որպէս Յարեթի աշխարհադրական կամ ազգագրական յիշատակ չկայ ի մեզ, բայց առասպելախոսն աւանդութիւն նորին որպէս, Յունաց, որք յասպատակութեան Արդոնաւորաց ասեն զԱրմեն մե թեասաղացի¹⁴⁵ յԱրմենիոն քաղաքէ եկեալ ընդ Յասոնի ի Հայս և ի Մարո, և թողեալ յընկերացն յէկեղեաց, ի Սպեր, ի Կալաքեան և յԱղիարեն որք ի կողմանս Կործայից և Քաղզէացաց. և յիւր անուն անուանեալ զաշխարհս մեր Արմենիա: Եւ փաստս տան լայն զգեստուց թեասաղացուց Արմենի կոչել, և Պենէոս գետոյ երկրին՝ Երասխ: Սակայն նոյն իսկ փաստքն աւանել ցուցընեն զթեասաղացուց ծագումն ի Հայոց, միջնորդութեամբ Պեղասգեանց և Գամբաց և Փոխգաց, քան Հայոց ի թեասաղաց:

Դարձեալ ասեն վտոն Գորդեայ որպէս Տրիպաղոմեայ Հեղինակին երկրագործութեան՝ եկեալ ի Ենդուս և Հաստատեալ բնակութիւն, ուր յետոյ, յաւելուն¹⁴⁶, Պարսք բնակեցուցին զԵրեսրեանս, այսինքն զգերութիւն Յունաց զոր հանին յԵրեսրիոյ քաղաքէ Եւրիու կղզւոյ, 490 ամաւ նախ քան զՔրիստոս, թէ և Երողոս Շոշայ մօտ ի Կիւս կամ Կոս գաւառի առէ բնակեցուցեալ զսոսա: Արդոնաւորաց զէպքն, եթէ ոտոյդ Համարուի, Քրիստոսէ ԺԴ դար առաջ է. Տրիպաղոմեայն ի հարկէ Հնագոյն եւս:

Ասոնց նման ուրիշ զաղթականներ ալ կրնան յիշուիլ եկեալք ի Հայս զանազան ժամանակ, բայց Հայոց ծագման կամ սկզբանց պատճառք չեն կրնար ասիլ, որպէս և ոչ շատք ի յիշելոցս, բայց եթէ տարեիս ինչ յաւելեալ ի նոյն որպէս և ի կրօնս և ի լեզու Հայոց. իսկ երկից նահապետաց որդիքն և թոռունք հաւասար թորգոմայ և Հայկայ Հայաստանեայց ժողովրդեանս ազգահարք սեպուելու են. և զսոսա ոչ այնքան սերնդեամբ՝ որքան իշխողութեամբ ազգապետս մեր և աշխարհիս մերոյ, որպէս և պատմութիւն իսկ վկայէ թէ Հայկն ի նուաճելն զաշխարհս գտաւ ի զանազան կողմանս նախարանի մարդիկ և հնազանդեցուց իրեն: Ռաբելունէն ելած տանն իր բնաանիքն 300 ոգի կ'ըստին, որոնց հետ կային բնորոշիւք և յարեալք կամ միարանք և հաւանութեամբ հնազանդք քաջին. բայց որքան այլ ըլլան, հազիւ քանի սը հազար ոգի կրնանք համարիլ. մինչև իր դարձն յԱրարադ ջրհեղեղէն ի վայր 600 կամ 650 տարի անցեր էր, և հարկաւ Հայաստանի շատ կողմերը բնակուած էին, մանաւանդ ի թորգոմեանց և յԱրքանազեանց, հարաւակողմն ի Սեմեանց, արեւմտակողմն յորդուց Յարեթի, հիւսիսակողմն յայլ որպէս նորա. որոց ամենուն վրայ Հայկազանց ձեռքն տարածեցաւ մօտ կամ հեռու ժամանակաւ. բայց տոհմիւ և ազգաւ յայտնապէս զանազանեալք էին և մնացին եւս՝ այսպէս ի պատ-

ճառս տանուտիրական պայազատութեան նախնեաց և երկրագործական ձեռակերպութեան աշխարհիս մերոյ կամ բնական զրից և բաժանմանց, մինչև 2 և 3 հազար տարի յետոյ այլ յիշուիլ ամենահին տոհմից և պայազատութեանց, որպէս Աղքանազեանքն, Հայկազեանք, Գուգարք, Գամրեանք, Արաշամեանք, ևն. անշուշտ այլ աւելի պիտի զանազանէին եթէ հայկական լեզուն առհասարակ չծաւալէր, և եղբրական բարբառներ ունենալովն այլ, բոլոր մէկ ազգ և մէկ երկիր չի գործընէր: — Բայց պէտք է այս լեզուի օրէնքն ալ քննել, և աւելի ստուգել մեր ազգին ծագումը, և յարաբերութիւնը կամ տարբերութիւնը յայլոց:

Ինչպէս ազգին տայպէս և լեզուիս հեղինակ ճանաչեմք զՀայկին. սակայն ինչպէս որ ասեանք Հայաստանի Ժողովրդոց զանազան ազգահարք կամ տոհմապետք եղած են, արդեօք ի հնումն ընդ տոհմիցն զանազանեալք էին և լեզուօք: — Մինչև ցարեկոնեան խառնակութիւնն՝ յայտ է՝ ի սուրբ Գրոց վկայութենէ թէ ամենայն մարդկան մի լեզու և մի բարբառ էր. թէ ոչ նոյնպէս յայտնի՝ զոնէ շատ հաւանական այլ է որ Բարեկոնէն յառաջ այլ, մասն մի մարդկան սփռեալ էր ի զանազան կողմանս Նոյեան բնատանն, և աւելի յԱրարատեան երկրին. արդ խառնակութիւնն լեզուաց եղաւ ի Բարեկոն, որպէս որոշակի ասէ Ս. Գիրքն, «անդ խառնակեաց Տէր Աս.» տուած զլեզուս ամենայն երկրի, և անտի ցրուեաց զնոսա Տէր ընդ ամենայն երեսս երկրի», այսինքն զմիաբանեալ տոհմս և տոհմապետս ի շուեին յարեւելից ի Սենաթ. ուրեմն նախարարեկեան լեզուն յայնժամ անխառն մնաց Սենաթին գուրս եղած տոհմից մէջ, որոնց ծանօթագոյնքն են Արարատեան կամ Նոյեան երկրին բնակիչքն, և ըստ այսմ կրնամք ստուգ համարիլ մեր ազգային աւանդութիւնն կամ պարծանքն թէ առաջին լեզուն ի Հայաստան խօսուէր և պահէր (ընդ երկար): — Բայց ո՞ր և ի՞նչ լեզու էր այն: Հօս պէտք է ազգային աւանդութիւնն կամ պարծասիրութիւնն գտել. եթէ չէր այն մեր հայկական լեզուն՝ ապա ի զուր է պարծանքն, վասն զի օտարաց քով կըբնայ բնտուիլ և թերեւս գտուիլ. իսկ եթէ հայկականն ասուի՝ ի՞նչպէս կարելի է այս բանս՝ մինչ մեր պատմութեան հիմն է Հայկայ ի Բարեկոնէ գալն կամ դառնալն յերկիրն Արարադայ, և հարկ էր որ ընդ այլոցն իւր նախնի լեզուն այլ խառնեալ ըլլար հոն ի Բարեկոն, և նորով լեզուաւ գայր յԱրարադ. և եթէ պահեց և աւանդեց այդ բարեկաժին լեզուն ի սերունդս իւր և նաեւ տարածեց Հայաստանի մէջ իրմէ առաջ բնակչաց, ապա հայերէնն չէ նախկին նոյեան լեզուն: Իսկ եթէ ինքն և իրեններն սակաւաթիւ ըլլալով նորէն ստացան Արարադայ նախ-

կին բնակչաց լեզուն, յորմէ նաեւ ի խառնակութեան անդ խիտա շատ հեռացած չէին սահմապետք (որք և լեզուապետք եղան), դեռ կրնայ Հայոց լեզուն առաջնութեան կամ հնութեան վրայ միճեմ, և այս ետքի կարծիքն աւելի հաւանական կ'ըլլար, եթէ համարէր, ըստ մեր պատմութեան, Հայկն միայն իր ընտանեօք եկեալ ի Հայս. բայց վրաց պատմութիւնը զթորոգում եւս համարի եկեալ ի Քաբելոնէ, յետ խառնակութեանն, բազմութեամբ որդւոց, յորս գլխաւոր Հայկն, և թուանց և թոռնորդեաց, «և չբաւէր երկիրն բազմութեան ախի նորա», վասն որոյ և ցրուեց զորդիսն ի Պանասոն ցեղազրք, ի Կովկասայ ցեղորճայս, և մկայէ եւս թէ ամենեքին ութ տոհմ բաժանեալ խօսէին զմի լեզու՝ զՀայերէնն, որով և յետոյ ասէ վասն վրաց թէ վարէին մինչեւ ի ժամանակս Նաբուզոդոնոսորայ, և յայն ժամանակս խառնեալ ձեւացաւ վրաց լեզուն։ Արդ եթէ ամենայն ասան թորոգումայ մի լեզու էր, և բազմութիւն տահմից նորա խօսէր զայն, և եկեալ էին նոքա ի Քաբելոնէ, հաւանական է որ լեզուինն այլ պահեցին, և Արարազայ առաջին բնակչաց լեզուն խափանեցաւ կամ խառնեցաւ իրենց հետ։ — Այս այլ ոտորդ է, որ Հայկայ լեզուն թէ բարելածին ըլլար և թէ արարատեան կամ Նոյեան, ինչուան ի մեզ 4400 տարուան միջոց շատ փոփոխութիւն կրած պիտի ըլլար, ժամանակաւ և խառնութեամբ զաղթականաց լեզուներու. որով չէ մարթ մեր այժմու և մեր նախահօր այն ժամու լեզուն նման համարիլ, եւս առաւել մեր կամ ո՞ր և է լեզու՝ ընդ նոյեան լեզուի։ Վասն այնորիկ թէ և ընդունիմք հաստատապէս զՆոյայ բնակութիւնն ի Հայս, որպէս և զնախաջրհեղեղեան նահապետաց, սակայն չեմք կարող իմաստասիրապէս հետեցընել թէ յերաւի իր նախաշէն բնակութիւնն յայնժամ այլ Նախիլէան անուանէր՝ այս հայերէն բառերով, (մանաւանդ որ ցուցինք թէ Նոյ այդ հիմակուան Նախիլեանէն հեռու էր). կամ իր բնակած գաւառն Առ-Նոյ-առն, (որ ստուգաբանի Ոտն-Առնոյ, տեղւոյն բնական անունն Արին ըլլալով)։ այսպէս ո՞ր և է հին շինից անուանք որ հայերէն ստուգաբանութիւն ունին, և Հայկէն առաջ են, կամ երկրայելիք են, կամ հայերէն թարգմանութիւնք, որպէս և ի Ս. Գիրս, Հայաստանի՝ այսինքն Եղեմայ և Նոյեան երկրին և ուրիշ աշխարհաց շատ անուանքն այլ երբայերէն թարգմանութիւնք են բնիկ լեզուաց։ Նոյնպէս և բնական իրաց կամ կենդանեաց անուանքն որ բնութեան թարգմանութիւն սեպուելու են, ըստ խրաբանչիւր զգացման և լսելեաց, որով ամենայն ազգք և լեզուք այլ ունին այսպիսի անուանակոչութիւններ, և սակայն այդոր համար չեն ըսուիր

առաջին ազգ և լեզու¹⁴⁷։ Ի վերայ այս ամենայնի պէտք չէ զլանալ կամ խլանալ որ արդարեւ մեր հարուստ լեզուին մէջ այսպիսի յարմարութիւնք իրաց և ձայնից շատ և առատ են, և թերեւս ուրիշ քր և է լեզուն վար չեն մնար, վասն այնորիկ և արժանիք մտադրութեան։

Արդ եթէ զհայերէն կամ զհայկայ լեզուն բարելածին համարիմք, զոր լեզու պէտք է նոյնան համարիլ. (վասն զի կարգ բանիս հարկապէ համա-
ռօտիւ քննել). — բնօրէն միաքերնիս պառնայ հօն՝ ուր զտուն Նոյայ նկա-
տեցինք. և զի զայն սեփականազոյն տեսանք Արփաքոսազայ կամ Սեմայ
քան Յարեթի, հին կարծիք Ս. Հարց կրնայ աւելի փաստ առնուլ, որք
զերբայական կամ զքաղզէական լեզուն առաջին համարին. յայտ կարծիս
էին, սկսեալ ի Ս. Լուսաւորչէ և Հարք մեր, և ոմանք արաբացոյն տուն
զառաջնութիւն. և երեքեանն եւս մի աղբիւրէ գան, և սեմակաւ կ'ըստին։
Եւ եթէ ի խառնակութեան լեզուաց, Արարապեան կողմանց բնակչաց լեզուն
անխառն մնաց, եւս առաւել բնիկ Նոյեայ ասնն։ — Սակայն յիշելի է,
զի և Հայկն ի Բաբելոնէ նախ յայս Նոյեան ուստանն եկաւ, բնակեցաւ և
թողուց զայն Կարպոսի. և զի ի նմին ժամանակի Երբայ որպէն Յեկաան
գնացեր էր ի Բաբելոն և անտի յԱրարիա. և յետ քանի մի հարիւր ամաց՝
Թարա պայազասն Փաղեկայ, Երբայ, Արփաքոսազայ և Սեմայ՝ իւր Արա-
համ որդւոյն հետ ելաւ անտի կամ յերկրէն Քաղզէացոց, և իր լեզուն
այլ այլայլեցաւ. իսկ այն Նոյեան երկրին լեզուն ի՞նչ եղաւ. հաւանօրէն
խառնուեցաւ ընդ հայկականին և ընդ քաղզէացոյն. վասն զի այս երկու
լեզուները խօսող ազգաց մէջն էր, այսինքն Հայոց և Քաղզէից, — Նոյնպէս
և Արարապեան երկրին արեւմտեան հիւսիսային կողմի, այսինքն արեւմտեան
Հայաստանի բնակչաց նախնական լեզուն՝ այլայլեալ միացաւ կամ ընդ
հայկականին և կամ այլ տոհմական լեզուաց, որք ընդ Հայիայ ելան ի
Բաբելոնէ, և ընդ արեւմուտս խաղացին ի փոքր Ասիա։

Հիմայ այս ծանր, բազմակնճիւղն և անվերջանալի խնդրոյն վրայ, և
Հայոց լեզուին ծագման կամ հնութեան վրայ, թէ հարցանեա զիմ կար-
ծիս, այս է. Ընդունիմ զի առաջին՝ Ալլաման և Նոյեան լեզուն խօ-
սուեցաւ ի Հայս. երկրորդ, զի այն լեզուն լսուէր յամենայն երկրի մինչեւ
ի խառնակութիւն Բաբելեան. և երրորդ, ի խառնակութեան անդ՝ անխառն
մնաց ի Հայաստան, որպէս և յայլ մերձակայ աշխարհս, ուր և սփռեալ
էին մարդիկ. բայց չորրորդ, զի մեծ մասն մարդկութեան տոհմապետօք ի
Բաբելոն գնաց և հօն նոր լեզուներ ստացաւ, նախնի լեզուն առ ռակաւո
մնալով չէր կրնար տիրել ի վերայ նորոցն, այլ ինքն նուանեցաւ, այլայ-

լեցաւ, և անկարելի է գտանել զայն. բայց հինգերորդ, ամենայն նորածին լեզուք այլ բոլորովին տարբերք չէին, որպէս յետոյ եղան, այլ և մերձագոյնք նախնայ լեզուին, վասն որոյ ուր հանգիպեցան այնոր՝ դիւրաւ միացան. որով, վեցերորդ, և հայերէն լեզուն, թէ և բաբելածին, այլ ի կենդրոն անդր Նոյեան երկրին խօսուելով՝ աւելի քան զշատս ի լեզուաց՝ ստացաւ նախնական կերպարանքը, և ըստ այսմ թէ ոչ առաջին լեզու, այլ ընդ առաջինն ասելի և ոչ ումեք երկրորդ. սակայն, եօթներորդ, որպէս և այլքն, փոփոխութիւն կրեալ և խառնեալ ընդ նորագունից. որով ոչ աւելի քան զայլ հին լեզուս նախնական կերպարանը պահած. այլ, ութերորդ, հաւանօրէն շատ հին և սեփական բառեր պահած, որ նմա միայն յատուկք են և կրնան առաջնոյ լեզուին ժառանգութիւն ասիլ: Մեր ազգին հնութիւնն բաւական ապացոյց է լեզուին հնութեան, այլ և այսով կրնամք բաւականանալ, առանց իսկ այժմու լեզուիս անդրանկութիւնն ալ անհրաժեշտ պահանջելու: Աւելի իմաստասիրական, հետաքննելի և թերեւս դիւրագոյն խնդիր է՝ քննելն կամ յառաջ բերել զկարծիս գիտնոց և լեզուաբանից թէ զհայերէն լեզու ուստի՞ ծագեալ և որո՞ւ ցեղակից ասեն, որով ազգիս ծագումն կամ խնամութիւնն ալ հաւաստի ըստ նոցա:

Ա. Մեր հայկական լեզուին սեփականութիւնն առաջին անգամ յիշատակեալ է ի պատմութեան մերում իբր 2000 ամեք նախ քան զՔրիստոս, ի գործս Աբամայ, որ նուաճելով զԳամիրս կամ զԿապպադոկիա՝ (Կապպուռաակէ) պատուիրեց բնակչացն հայերէն ուրիւր և խօսիլ. այս զիպուածս, (ստոյգ համարելով), Բաբելոնեան խառնակութենէ 500 տարի ետք է, և յայտ առնէ զի այս ատենուան փոքր Հայոց բնակիչք տարացեղ առհմայեալի մը ժողովուրդ և տարալեզու էին, որ թերեւս Հայկայ պէս ի Բաբելոնէ խաղացեալ եկեալ էր հօն, ըստ անուանակոչութեան աշխարհին՝ (որ պահի ի մեզ), յայտնապէս Գոմերայ սերունդք էին, որպէս և Արամ իւր հայկազամբն, ըստ ոմանց՝ ի Մոսորայ են սերեալք: Բայց ըստ նախայիշեալ բանից Ս. Գրոց որ զԱլլազգիս կամ զՓղշտացիս ասեն ելեալ ի Գամրաց, և դարձեալ ըստ պատմութեան մերոյ որ զհակառակորդն Արամայ և զբռնակալ վայրացն, կոչէ Տիտանեան և Քասդեան, նշանակի քուշացի սերունդ կամ խառնուրդ մը ի Գամիրս. իսկ Յունաց հեղինակք (Երոզոտ, Ստրաբոն) Ասորիս կամ Սպիտակ — Ասորիս անուանեն զբնակիչս Կապպադոկիոյ, և ոմանք արդի գիտնոց ալ ընդունին զսեմական ծագումն կամ խառնուրդ Կապպադոկաց. բայց ընդ մէջ նոցա և Արամայ ժամանակին՝ 1500 տարի կայ: Զիարդ և իցէ, թուի մեզ թէ մեր աշխարհակալ

նախարարին ժամանակ, Հայոց և Գեորգի լեզուք տարբեր՝ այլ ոչ շատ հեռի էին յերարմէ. անուանք ամսոց նոցա, գաւառաց և քաղաքաց, հայկական անուանց ձայնակից են, բայց այս բանս թերեւս յետ Արամայ նուանմանն եղաւ:

Բ. Հնագոյն բանասիրական ցոյց ազգակցութեան Հայոց եղած է ընդ Փոփոցացոյց¹⁴⁸. Երոզոտոս ի նկարագրի բանակին Քսերքսեայ, զՀայս և զՓոփոցս ընդ միով վարչաւ կամ զօրավարաւ¹⁴⁹ կարգէ, և զերկուսին եւս նոյնակերպ սպառազինեալ, և թերեւս այսոր համար այլ մի վարիչ ունէին, քան թէ վասն մերձաւորութեանն, զի ընդ մէջ երկուցն կային եղապաղովկացիք. պարձեալ ուրիշ անդ (Է. 73) յայտնապէս ասէ թէ Հայք ի Փոփոցաց ծագեալ են, և ըստ ստարագու նոցա զգեննուն¹⁵⁰. զնոյն յիշելով և Եղեղեսոս, յաւելու թէ Հայոց և Փոփոցաց լեզուք նմանք են միմեանց. ուրիշ հեղինակ մ'այլ աւելի եւս ասէ թէ, հոմանիշ են անուանք երկուց ազգաց¹⁵¹. Քսենոփոն, Գիպոր Սիկիլիացի, վիտրուլիոս վկայեն վասն Հայոց և Փոփոցաց նմանակերպ գեանափոր և վիմափոր բնակարանս շինել. — մեացորդքն Փոփոցաց շինածոց (որ յայսմ բողոքաւորագոյն գտանին քան զՀայս), ցուցանեն ճարտարապետութիւն մի օտար ի յունականէն և ի հռոմէականէն¹⁵². — փոփոցացի և հայկական գաւակաց նոյնութիւն, որ ի մետալս և ի քանդակս երեւի՝ աշխարհածանօթ է. — իսկ փոփոցացի սակաւ արձանագրութեանց լեզուն և յատուկ անուանք, ցուցանեն յունականէն հեռաւորութիւն: Իսկ վասն ծագմանն Փոփոցաց, Հելլենք ասեն ի Թրակաց սերեալ. և ոմն (Էսնոն առ Փոսայ) յԵւրոպիոյ՝ ի կողմանց Մակեդոնիոյ ասէ զազթական եկեալ, յետ Տրոյիոյ պատերազմին. բայց զի Հոմերոս յիշէ զնոսա ի պատերազմին՝ այլ ոմն (Քսանթոն) 90 ամաւ յառաջ քան զայն մարտ՝ ասէ եկեալ. զոր ոչ վասն բոլոր ազգին իմանալու է, այլ զպարձ հին պազթականին որ ի Փոփոցիոյ անցեր էր յԵւրոպ. զի Փոփոք ճանաչին հասարակաց հնագոյն կամ մի ի հնագոյն ազգաց Փոքր Ասիոյ, որոյ բոլոր միջոցն ծաւալեալ էին ի հնումն գրեթէ քիչ հեռու անոր եզերքներէն, իսկ արեւելքէն սահմանակից Հայոց էին, ի սոցանէ իսկ ծագեալ ըլլալով, և ոչ թէ Հայք ի Փոփոցաց¹⁵³, որպէս և հաւանին հմուտ բանագատք, և զԵրոզոտի խօսքն հակառակ իմանալու է ասեն: Ըստ Հոմերի Փոփոք և Տրոյացիք գրեաթէ համացեղք էին, լեզունին նոյն՝ այլ տարբեր բարբառով մը զանազանէր, Յունաց ալ մերձաւոր ըլլալին վկայի ի Հոմերոսէ և յայլոց, որով կրնան Թրակացոց մերձասկիզբն ըսուիլ իր ծագեալք ի Թիրասայ. մանաւանդ եթէ Թիրաս հայրն Թորգոմայ իցէ. այլ աւելի մերձաւոր Հայոց ցուցանէ Խոլեսպոս, որ զԹորգոմ

խնքն ասէ հայր Փոխւոց. իսկ այլք (Անգղ. Ընդհր. Պամ.), զԱռաջնազ ասեն հայր Փոխւոց, որ և Հայաստանի տանուտէր էր նախ քան զԹորգոմ զեղբայր իւր: Այս ազգին անունն պէսպէս գրեալ քոթիգ, Բրոգ, Բրիգ, Բրեւկ, Վրիկ, Բեքրուկ, Վրեկուեր, հնագոյն թուի Վրիկ կամ Պոիկ, որ ի բարբառ Մէննեանց՝ ազգակցաց Փոխւոց, նշանակէր ազատ այր. (Frey, Free գերմանաց). և անշուշտ Թորգոմայ անէն ոմն էր, կամ իրմէ հին և կամ կրտեր. Թերեւս որդի մի Առաջնազայ, վասն զի գլխաւոր գաւառ մի Փոխւոց անուանէր Աոկանիա. յորմէ փոռկիւս կամ «փոռկիւս և » դիւցապիւրսն Ասկանիոս ամեն զքաջազէնս » յօգնութիւն Տրուլացոց, ըստ Հոմերի. որ յիշէ (Ք. 185) նա և զՄիւզոն զօրավար նոցա, և իբր հոմանուն երբեմն կոչին Միզզոնացիք — փոխւոցիք. Թերեւս ընդ փոխւոց և Ասկանեանս ճանաչէր Հոմեր և զՀայոս իսկ մեք ի փոխւոցիա գաանեմք ոչ ստկաւ անուանս անդեաց հայանմանս, զոր օրինակ գաւառքն Անան կամ Ալան, (որ և նշանակէ համաձայնապէս Ողնի), Պարոյր, որ զի ի Տաւրոսեան լեռանց շուրջ պարուրեալ էր այսպէս կոչեցաւ, քաղաքք Անան, Երիզա, Բրոգ կամ Բուրգ, Դեդուս, Կարոսրա, սահմանակից Կարիոյ, ուր ջերմուկք էին (Ստր. ԺԲ. Ը. 18), Սիսեռոյ, Լուսիք կամ Լսիս (Լուսիսա), Հրոնդակ կամ Հոնդակ գետ անջրպետ Միզզոնաց և Դոդիոնաց (կամ Դոդք). և անուանք մարդկան Մանես որ նահապետ կամ առաջին թագաւոր և զիւցազն համարի փոխւոց, Ակմոն¹⁶⁴ որդի նորա, Ուրանոս որդի Ակմոնի, իսկ ըստ ոմանց, Ակմոն (Թերեւս Մանէս) որդի է Դոմերի. Միդաս, Ադրասա (Երոզ. Ա. ԽԱ), Ասեգասա, Կորդոնոս, Ագտիս, Ուրուս, (Կիւբելէ) զիցուհի, Սարազ (Բաքոս), Մարսիաս սրնգահարն կամ Մարոուազ, Լիտուերսես զիք, զիւցազուներ, Մեն-Կարոս զիք, որոյ մհհան մերձ ի Կարուրա: (Ստր. ԺԲ. Ը. 21): Հայրն Մարոուազայ, հնարողն թուոց և երկձայն նուագաց և եռաթել քնարաց, կոչի Հայակն (Hyagnis) կամ Հայագնիոս, յոր անուն փորձակրիմք ճանաչել զՀայկն և զորդին Մանուազ: — Հայոց և փոխւոց սկզբնակցութեան հոշակագոյն փաստ մի եւս է ջրհեղեղեան պատմութիւնն, զոր աւանդեն մասեանք Սիբիլեայց ըստ փոխւոց, իբր զի ջրհեղեղն զուշակեցաւ Նանեակ կամ Անեակ կամ Ինեակ (Նոփքոս, Նոյ) թագաւորի ժամանակ, և իբրիւ մեռաւ նա 300ամեայ, եղաւ ջրհեղեղն, և նախ փոխւոցիա զերծաւ ի ջուրց, և տապանն նոսաւ յԱրարատ լեռին նորա, մերձ ի Կեյկեկ քաղաք, որ յետոյ կոչեցաւ Ալաւմէա-Կիւպոդոս՝ ի նշանակ տապանին, զի անուեղ այդ նշանակէ Տուփ կամ Տապան:

Եւ արդ այս ամենայն յարմարութիւնք տառել քան զհաւանական հաստատան զհին և զշատ հին ազգակցութիւն փոխզաց և Հայոց, զորս զէպք և ժամանակ հեռացուցին, զի կապապոյզկացիք – Սպիտակ Առօրեք անուանեալք ի Յունաց՝ երկու ազգաց մէջ խարոց ընկան¹⁵⁵, իբր ոանակոխ եղեալ ի սեմական և յարեթեան հեռուոր տոհմից, ակար և արհամարհ ազգ մի եղան, բայց թէ՛ լեզուաւ, թէ՛ սովորութեամբք այնպիսի նշաններ թոյլին, որովք հաւաստի մնաց թէ՛ Հայոց հետ խնամութիւնին և թէ Հայոց և Յունաց մէջ շաղկապ կամ միջանցք մը ըլլալնին:

Գ. Այս շաղկապը գիտելով կամ չգիտելով այլ, ոմանք (Թընան) մեր լեզուն հին հելլենին¹⁵⁶ ազգակից ըսին, որ և փոխզացոց մերձակից ըլլալով, վերի զրութենէն չի տարբերիր. իսկ ոմանք (Պոռէ) պարզապէս „ունական լեզուին յարակից սեպեցին, աւելի քերականական կազմութիւնը և մասն մի բառից նմանութիւնը գիտելով¹⁵⁷. և յերաւի մեր այժմու գրաբար լեզուին շարադրութեան և հելլէն հեղինակաց շարադրութեան մէջ՝ ամենամեծ է նմանութիւնն, այնպէս որ գրեթէ բառ առ բառ կրնամք զյոյնն փոխել ի հայ բան. սակայն պէտք է յիշել որ այս մեծ նմանութիւնը մեր քրիստոնեայ նախնի հեղինակաց թարգմանութեան ատենէն մտած է, որք զսուրբ Գիրս և զՀարս և շատ ուրիշ գրքեր ի յունականէ թարգմանեցին, հայերէն գրերն անգամ յունականին կարպին և քանակին յարմարեցին, այսպէս և զքերականն փոքր ի շատէ. վասն այսորիկ չեմք կրնար ըսել թէ հին հայկական լեզուին շարաբանութիւնն ալ նման էր այլ հելլենականին: Ի վերայ այսր ամենայնի ոչ միայն յունական բառերու հազարդութիւն գտնեմք ի լեզուի մերում, այլ և գիտելով ի Յարեթայ հին ազգակցութիւնն, և մանաւանդ եթէ արդարեւ ըստ վրաց՝ Թուրքոմ որդի էր Յաւանայ, հօրն Յունաց, բաւական հաւանական կ'ըլլայ այս ազգակցութիւնն. և գրեթէ անտարակոյս այլ է աշխարհադրապէս, երբ ընդ մէջ Հայաստանի և Յունիոյ, որ է բնավայրն Յունաց՝ ուրիշ անջրպես շտեմանք բաց ի վերոյիշեալ փոխզացոց, որոց մէջ յետոյ մասն կապապոյզկացիք, որոց լեզուքն ալ արպէն յայտնի են կէս յոյն ըլլալ և կէս հայ: Յունաց պաղթականներուն ալ որ ի Պոնտոս՝ սահմանակիցք էին Հայք:

Դ. Այս կողմանէն Յունաց և Հայոց շաղկապ և միջնորդ են Խաղտիք և պէսպէս փոքր ժողովուրդք Պոնտացիք, ընդ մէջ բերանոց Ճորսխի և Ալիւսայ, որոց շատերուն գրացի էին փոքր Հայք, և անոնց մէջ անուանի էին բովազործ Խալիսիք կամ Ալիսիք, զորս յիշէ նախ Հոմերոս, և զԱլիզոն նախնի երկիր նոցա, զոր ոմանք ի բանասիրաց համարին Ալազան գետ

օժանդակ կուր գետոյ, և ոմանք (Տիւպուա) զխալիւքս եկս կողքայ Այրա-
րասայ. խալիւքաց արեւելեան մասն կամ տոհմն անուանէր Արմեհօխայիք
ի Հելլենաց, որ ըսելի է Հայախալիարք կամ Հայախաղաք ըստ մեզ. այս
ժողովուրդս հնազոյն ասեն կ'երեւի թէ Տրապիզոնէն ինչուան ի Սպեր
աարածուած էր, և Բարերդու նահանգին վրայ թողած իր խաղտիք անունը,
ինչուան միջին գարերու ասեն մեր պատմութեան մէջ, զոր և Եւիլաթ
կամ Խաւիլաթ Ս. Գրոց ճանշցանք ի նկարագրութեան Աղինայ: Եւ ին-
չուան հիմայ Տրապիզոնի և Ելիմիւշխանէի միջոց ժողովուրդ մը կայ, խալտ
հին անուամբն, որ ճանապարհորդաց և բանասիրաց աչքէն վրիպած է, և
հետաքննին մատգրութեան արժանի է. իր բնական գեղերուն անուանքն ալ¹⁵⁸
ճիշտ գողափար մը կրնան առլ յունահայ լեզուի մը: Անշուշտ այս լեզուն
կամ անկէ քիչ շատ փոխուածն էր նախնեաց յիշատակեալ եզերական
Սպերացի բարբառն:

Ե. Խաղաեաց և Պոնտացաց հասնելով, լեզուաքնին յառաջագնացու-
թիւնս դառնայ բնօրէն ի հիւսիս, ի կովկասայիճ ժողովուրդս. յորս նա-
խապառախ են ՎՊԳԲ. այս ազգս իրեն հին խոստովանութեամբն, զոր ի վեր
անդր յիշեցաք, ոչ միայն Հայկայ երկրորդ եղբօրմէն սերեալ է, այլ և
անոր լեզուան վարեալ շատ երկայն գարեր, գրեթէ ինչուան ի գերութիւն
Հրէից սր գողթեցան ի վիրս. և ի ոտոյգ պատմութեանց այլ գիտեմք որ
Վիքր գրեթէ միշտ լծակիցք ին Հայոց, և հետեւողք կարգաց նոցա և
կրօնից, թէ հեթանոսական և թէ քրիստոնէական հաւատոց մէջ. իրենց
ուրբ և գիտնական գրոց մեծ մասն այլ ի Հայոց թարգմանեալ են: Իսկ
լեզուին ձայներն կամ տառից յալովութիւնն և շատ բառից նմանութիւնն
աներկրայ ցուցանեն հին և մերձաւոր առնչութիւն մի, կամ սկզբնակցու-
թիւն. վասն այսօրիկ ոմանք ընդհանուր ցեղ մի լեզուաց անուանեն կովկա-
սեան, և առաջին ազգ զհայերէն գնելով, երկրորդ զվրացին, և յետոյս
ազգակից գրեաթէ զամենայն հարաւահայեաց կովկասայ ժողովրդոց լեզուն:

Զ. Յայնկոյս անցնելով պահակին ճարայ և գրանց կովկասայ ընդ
արեւելս հիւսիսի առաջին մեծ և հին ազգ հանգիպին Խաղիյք, անուանիք
արշաւանօքն ի պատմութեան, որոց սկիզբն ի վրաց պատմութեան 1600
և աւելի տմօք յառաջ ասի քան զՔրիստոս, նոյն ընդ Սկիւթաց համարե-
լով, իսկ ըստ ոմանց Սկիւթաց ծանօթագոյն արշաւանքը սեպելով 630
տարի միայն նախ քան զՔրիստոս. նոյնքան և աւելի տարի յետ Քրիստոսի
յիշին յարձակմունք նոցա մինչեւ ի Հայս: Բայց թողլով իշնամութիւնը,
գամք իրենց ընտանութեանը. այս ազգին ծագումն քաջայայտ չէ, այլ միջ-

նորդ և շաղկապ կրնայ համարուիլ թուրք և Ֆինեան ցեղից, և ոմանք այսոր ոմանք այնոր ազգակցեն լեզուաց յարաբերութեամբ. իոկ արեւելեայք՝ ոմանք թրքաց և այլք կոչկասանաց. Էպն—Էլ—Աթիր վրաց ազգակից համարի զթաղիրս, իոկ Շէմս—Խո—Տին աշխարհադիր պամակացի սխալ է ասէ այլ, այլ թաղիրք՝ Հայ և ևն¹⁵⁹: Այս Հին ազգակցութիւնը խոստովանի ինքնին թաղրաց թագաւորն Յսլոէփ ի թղթին զոր յառաջին կէս ժ դարու գրեց առ խաստայի Հրեայ պաշտօնեայ Սպանիոյ խալիֆային. ստոյգ է նամակն և եթէ ոչ՝¹⁶⁰ դեռ իբրեւ աւանդութիւն և կարծիք արժէք ունի մեր ինչպոյն մէջ. փասն զի առի թէ Հին ազգաբանութեան գրոց մէջ գտան թաղիրք՝ զի ինքեանք ի Յարեթէ և ի թորգոմայ սերեալ են. այս թորգոմա 10 որպի ունէր, առաջին Ակիյոյ որ է անշուշտ Հայկն, եօթներորդն Գոգար, յորմէ սերեցան թաղիրք: Այս ազգին թորգոմայ մեզի ծանօթ որդւոց սահմանակից ըլլալուն փաստ ընծայէ և կազրից ծովուն մէկ անունն այլ որ թաղրաց ծով կոչէր, որպէս և կասպից յանուն կասպայ միւս որդւոյ թորգոմայ, զոր յիշէ վրացն պատմիչ:

Է. Աշխարհազարական դիրքը դիտելով կամ այսպիսի աւանդութեան և լեզուին քանի մը յատկութիւնները՝ Պալլաս լեզուաբանն զհայերէնն համարի միջազատ ընդ մէջ կովկասային և թուրք լեզուաց: — Իսկ Նիպուր (Մարկոս) նորագոյն բանագատ, զՀայոյ Սեմ—արիական կամ Արի—սեմական ազգ մը սեպելով, այդ երկու մեծ տոհմապետ ցեղից ալ հաւասար իմն նմանութիւն կամ յարակցութիւն տեսնելով,

Ը. Թարսար տոհմին ազգակից կամ արաածազունն առէ զՀայո¹⁶¹:

Թ. Թուրք և Թաթար տոհմից և Պարսկականաց միջազատ աշխարհ և ազգ են Պարսէք, ծանօթք Քրիստոսէ 5—6 դար առաջ այդու անուամբ, այլ յետ Աղեքտանգրի հռչակեալք ի Պարսկաստան և ի Հայաստան ցամա 700. այս ազգն աւելի Սկիւթաց և Ֆինաց մերձատոհմն է, յորոց և Թաթարք և Թուրք, քան պարսկականքն, ընդ որում խառնեցաւ աշխարհակալութեամբն և ստացաւ զպահլաւիկ լեզուն: Այս սկիւթական լեզուաց աղբիւրը ըլլալով ոմանք ուղղակի անաթ յառաջաբերեն զհայ լեզուս, և

Ժ. համարին (Լեւի. կապգերէր) տոհմակից Ֆին և Սիպերացի լեզուի, որ Ասիոյ և Եւրոպիոյ հիւսիսագոյն ծայրերուն կու տանի զմեզ. բայց թաղրաց աւանդութեանն մերձենայ և այսու, զի զյետին տասն որդւոց թորգոմայ կոչեն Սալիւր, որ է անշուշտ աանուաւոր սառամանուտն Սիպերիոյ, թէ ոչ միւրոյ Սպերոյ: — Ֆին ցեղին ազգ մը ճանաչի յԵւրոպէ անհահաղորդ մնացեալ ի շրջակայից

ԺԱ. Պիսգայեան լեզուն զոր խօսին Պասգը Պիւրենեայց ընդ մէջ Գաղղիոյ և Սպանիոյ. այս լեզուն ազգակից կարծեց զհայերէնն նախ Լայպնից գերմանացի փիլիսոփայն, որ շատ տարիներ լեզուաց քննութիւն ըրած է, և յարցի լեզուաքննաց ոմանք (Կապգերէր) ալ ի նոյն կարծիս են, որ է ըսել նախընթաց գրութիւնն:

ԺԲ. Այս լեզուն պէս անհաղորդ լեզու մ'այլ կայ յԵւրոպա՝ Անգղիոյ Ռէյլզ նահանգին լեոնաքնակ և ծովափնեայ բնակչաց բերանը միայն պահուած. զոր իրենք կոչեն Ռեյլ, Կայլ կամ Կաէլիք, կոչի եւս Կիմրի կամ Կիմերեան որ է Գոմերեան կամ Գամրացի ըստ նախնեաց բարբառոյ, և անշուշտ նախնի Գոմերական տոհմին հեռագոյն գաղթականք և մնացորդք են. զայս լեզու ալ մերձաւոր հայկականին ճանաչեց ոմն լեզուաքնին (Կապգերէր):

ԺԳ. Այս լեզուն ազգակից է կամ անդրանիկ հին լեզուն Կելտաց, որոյ բարբառք են Բրեւտոնն կամ Ասֆորիկն, որ մինչեւ ցարդ Գաղղիոյ Բրեւտոն նահանգին մէջ ըստի, այն որ ի հնումն կոչէր Ասֆորիկ և Ակուիտանիա. այս լեզուն մէջ այնքան հայերէն բառեր և մասնիկներ գտուին, որ ոչ միայն ի հնումն մերձաւոր և ազգակից երեւցած է, այլ և յոմանց (Լը Պրիկան) յայտնապէս վկայի ծագեալ ի հայկականէն¹⁸²: Բառից զառգոյն նմանակցութիւնն կրնար կարծեցընել թէ Կելտք համեմատաբար նորագոյն ժամանակ մը գաղթած պիտի ըլլան ի Հայաստանէ կամ ի հայաստան աշխարհէ մը, սակայն Եւրոպէացիք ճանաչեն զնոսա իրենց երկրին ամենահին ժողովուրդներէն մէկն, թէ ոչ և առաջինն¹⁸³. ուրեմն իրենց լեզուն զուտ պահելուն պատճառն ոչ ծագման նորութիւնն է, այլ երկրին զիրքն. ուր որ բաց և յօտարաց շրջափակ է՝ հոն խառնուեր են ընդ նոսա և լեզուն այլայլեալ, իսկ ուր լերինք ի թիկանց և ծովն յառաջոյ՝ զիրենք ապահով և քիչ հազորդ պահեր են, լեզուն այլ աւելի անայլալակ մնացեր է:

ԺԴ. Յետ Կելտաց կամ Գաղատաց, Եւրոպիոյ արեւմտեան և միջին ժողովուրդոց հնագոյն առհմն և հայր աշխարհի ազգաց և լեզուաց է Սարաւոն, զոր ոմանք (Թուոնէր Ա. — Քէրքել) ստուգարանն Sakai-sons, Սակաց — որդիք, և բազումք են հաւանողք թէ ի Սակաց — Սկիթաց են ծագեալ. իսկ թէ ճիշդն, ասն յետ արշաւանին Սակաց ի Հայս, ի Շակաչն գաւառէ եկեալ գաղթական յԵւրոպէ. որ հաւանագոյն է քան զԼայպնիցայ յիշածն, զոր ի ժամանակագրութեան Հոլշդայնայ ընթերցաւ, թէ Մեծն Աղեքսանդր գտաւ ի Հայս կտրիճ և ուժեղ ժողովուրդ մը զոր և օգնական առաւ

իրեն արշաւանացը ուր որ երթայր, և վասն քաջութեան նոցա անուանեց քար (saxum ի լատին), յորմէ անուանեցան Սաքսոնք. որ եթէ ստոյգ ըլլար՝ Սասնեցոյ համար ըսուած պիտի ըլլար, վասն զի այսոր յարմարի և մեր Արծրունեաց պատմչին յիշածն այլ՝ իւր ցեղին իշխանին վրայ, զոր Աղեքսանդր գերելով ծառայեցուց ի պատերազմի: — Ուրիշ աւանդաբան Եւրոպէացի պատմիչ մի (Will Malmsbury), հայր Սաքսոնաց համարի զՍնեքեֆ ոմն ի զարմից Յարեթի (Սիսակ?): այլք (Թուոնէր) նոյն իսկ Յարեթի որդի համարին գնա. և այլ ոմն (Վիլ. Ս. Մարզէն), անդրադոյն եւս տանի զզրոյցն և ասէ զՍաքսոնս սերեալ ի Ստրեփիսսէ որպէս Նոյի, ծնելոյ ի տապանին?: Եւ ինքեանք Սաքսոնացիք հնաւնդ երգերէն առնելով, ասեն իրենց առաջին թագաւորն Ասկանիոս կոչեցեալ, որ Աքքանազ անունը կը ճշգրտէ: Իսկ Հայոց լեզուին ազգակցութիւնն որոշակի չեն յիշեր ոչ սոքա և ոչ լեզուաբնիք, այլ յաճախութիւն հայաձայն բառից և սաքսոն լեզուի հնութիւնն ի գերմանական լեզու.՝ որք ցեղակից վկային հայոյն, զնոյն հաստատեն լոկեալն:

ԺԵ. Գալով Գերմանացոց՝ սաքսոնին նման ըլլալովն, հարկաւ նման այլ պիտի ըլլայ հայոյս. և արդէն ոչ միայն պարզ բառից՝ այլ և յատուկ անուանց նմանութիւնն թէ ձայնական թէ լմացական՝ նշանաւոր եղած է. (յորս զլիաւոր Արմէն — կամ Արմին — Հարման գիւցազին անունն). և աւանդութիւնք հին պատմաց Գերմանացոց, որք զՊաւստրիացիս նախ քան զամենայն Եւրոպէացիս ասեն եկեալ յայս աշխարհ՝ ի Հայաստանէ, առաջ նորոյութեամբ Պաւստայ ուրումն, նոյնպէս և զԱստրիացիս ազգակիցս նոցին. և ասեն ըստ հին ժամանակագրութեան գտնելոյ ի Վելֆ. Լագիոսէ, թէ «մեք Բոյարք (Պաւարք) և Աստրալք ի Հայոց ունիմք զսերունդ և զբարբառ»: Ուրիշ մատենագիր մ'այլ ասէ գտեալ յայլում հին մատենի թէ Բոյոգեր հսկայ Խնդիրմանաւ որպէս իւրով յեա ջրհեղեղին անցնելով ընդ Սկիւթիա և ընդ Հայաստան եկան յափտին Գանուբայ, և առ խառնրդովք էնս գետոյ շինեցին Բոյոպուոն քաղաքը որ յետոյ կոչեցաւ Պաղաւիա. և զԲոյոպուոն՝ առ Լչպայ և Մուլպաւայ, որ յետոյ կոչեցաւ Մարսբոս և այժմ Բրակա:

ԺԶ. Գերմանական լեզուն ընդարձակ ասպարէզ մը բանայ լեզուաբանական քննութեանց, իր հարստութեամբն և կազմութեամբ և ձայնիւքն իսկ մեծ նմանութիւն ցուցնելով ընդ ճոխագունին ասիական հին մշակեալ լեզուի, որ է սանսկրիտն Հնդկաց, վասն այնորիկ և ի գիտնոց Հնդկա-Գերման բարոյութեամբ մեծ ալըրիւր կամ ցեղապետութիւն մը լեզուաց ճանաչի, յոր

պատշաճին գրեթե ամենայն յարեթական տոհմից լեզուք: Ոմանք ի լեզուարանից սանուրիտ լեզուին հին յիշատակարաններն, հարստութիւնն, քերականական և գրաւորական կատարելութիւնն զիտելով և շատ օտար լեզուաց բառեր ի նմա գտնելով՝ թէ ոչ մայր ամենայն լեզուաց՝ գէթ ամենէն հին և պատկառելի բռին. այլք քննելով անոր վերաբերութիւնները ընդ իրանեան լեզուաց և ընդ գերմանականին և կելտի, և տարբերութիւնն ի սեմականաց, ոչ մայր՝ այլ քոյր և հաւասարակից ըսին այդոց. և ի բազմաթիւն ընդ նմա, մեր հայկական լեզուին բառից և կազմութեան շատ նմանութիւն գտնելով, ճանչցան զազգակցութիւն նոցա. և հիմայ ընդհանուր հնդկա-գերման ցեղին ազգակից սեպն զհայերէնն շատք ի բանասիրաց (Գլարբոթ - Նայման - Բեդերման): Ի սանուրիտ լեզուի ոչ միայն պարզ բառք գտնուին հասարակք երկու լեզուացս, այլ և մասնիկք և շաղկապք և հնազոյն յատուկ կամ մասնաւոր անուանք (ինչպէս Նաւահուպ - նաւա - ուարաւա, նոր տարի. Զարմայր - սարվայր, զօրաւոր). մասնաւոր կերպն ընթերցման բաղաձայնից, կամ ա տառին ստէպ գործածութիւնն, ի սանսկրիտ և ի հայումն, նոյն իսկ իրենց գիցազնական տաղից չափն 16ստնեայ, նշանակութեան արժանի են: - Թէ ոչ ուղղակի ոտնսգրիտի՝ այլ այնոր լծակից լեզուաց ընկեր համարողք զհայն՝ բազմաթիւ եւս են. Հնդկաց արեւմտեան աշխարհէ մինչեւ ի Հայաստան՝ համանունաբար Արիք կամ արեաց աշխարհք կոչին, բնավայր զմակտրիա համարելով:

ԺԷ. Յայումանէ Արիական տոհմն լեզուաց, որոց բարբառ մի է հայկականն, ըսա ոչ սակաւ լեզուարանից (Կոչ - Վինաիշման): Անգրթիւ առաջին հետամուտ և ծանուցող Զանդիկ լեզուի՝ թէ զգիրս և թէ զլեզուն հայոց նման գտնէր զանգկի, թէ և ոչ պակաս բան զՎրացին. Ճոնս Ուիլիեմ այլ յայտ կարծիս է Հին պարսկեան ազգակից կամ յարանման զինելովն զհայկականս. գրեթէ զնոյն ասեն և որք Մարապարագի լեզուաց լծակից ասեն զհայն (Ալիսոն - Տիֆէնպախ). զի զանգիկն էր տիրող և նուիրական լեզու այն կողմանց. իսկ Բոգ մերձաւոր ասէ այլ ոչ համազգի անոնց:

ԺԸ. Ոմանք ալ (Լազրոզ - Վիսպոն - Նայման - Պէտնէ յիսուսեան) պարզ Մարաց լեզուին ազգակից ասեն զհայն, որ վարձեալ նոյն ցեղին վերաբերի, զի Փէհլէի լեզուն համարուի լեզու Մարաց: - Հիմակուան լեզուիս վիճակին նայելով, հայերէնը աւելի Բաղկերտի նման է¹⁶⁴ քան բուն զանգկի, որ նշանակէ թէ զանգիկ զրուածքն (զնոտ-աւետալն) հնազոյն կերպարանք ունին քան զմեր լեզուին մնացեալ գրաւոր յիշատակարանքն¹⁶⁵:

Յաբեթական լեզուները թողլով, գտնանք ի Սեմականս, յորմէ ըսա

հասարակաց կարծեաց հետի է հայկականս, սակայն հնազոյն և նորագոյն ժամանակ ալ եղան բանասէրք որ այս լեզուաց մէջ ալ նմանակցութիւն գտան. որպէս վերոյիշեալն Նիպուր միջպատ իմն ընդ երկուսին ցեղապետութիւնս դասէր Սեմ արիսկսն կամ Արի-սեմական կոչելովն, և Թաթարաց մերձաւոր:

ԺԹ. Իսկ այս Թաթարներն այլ հնազոյն բարեխական ազգ մը, որոց լեզուաւ համարին հնախոյզք ոմանք զբեւոաքանպակ զրուածո Ասորեստանի: — Հայաստանի աշխարհադրական գրիցը նայելով որ Ասորեստանի սահմանակից էր ի հարաւոյ, և հին ժամանակէ բազմաթիւ Ասորացի գաղթական ընդունող (ինչպէս Սենեքերիմեանք), բնական իմն էր գոնեա այն կողմի բնակչաց լեզուն խառնուրդ մը սեպել. և թերեւս զայս նշանակէ Կորձայ հայկական բարրաւոր:

Ի. Նախընթաց գլխոյն մէջ տեսանք յարեթական և սեմական ժողովրդոց բաժանման գիծը, և երկուքին այլ բնաւայրն ընդ մէջ Կորձայից և Ալիարհնայ, որ Քաղդէական ազգին տոհմապետն Արփաքսատը իր պայազատօքն յերկար մնաց, և ուսկից Սրբահամ լեզուաց խառնակութենէ 4-500 տարի ետքը ելաւ. և կրնար Քաղդէարէնն այլ հայկականին հետ խառնել այն կողմերը: Այս խառնուրդը աւելի իրական համարելով՝ եղան հայերէնը քաղդէարէնին ազգակից ըսողք այլ (B. de Vence), կամ աւելի չափաւորելով մեր առջի ըսածին համեմատ Կիսաքաղդէայ անուանել զհայն (Պոշար):

ԻԱ. Քաղդէարէնն յԵբրայականն անցնելու համար գրեթէ անջրպեալայ. ամէնուն յայտ է մեր զեռ իսկ հիմայ յիշածն, Աբրահամու ելքն յերկրէն Քաղդէացոց, որով և զնոյն լեզուն խօսիլն, ուսկից յայանի այլ է որ յետոյ ուրեմն այլափոխեցաւ խառնելով ընդ լեզուաց Ասորոց և Քանանացոց և ձեւացաւ Հրէից լեզուն. զոր հին Հարք և բազում մեկնիչք առաջին լեզու մարդկան համարեցան. արդ Հայոց և Հրէից լեզուն ազգակից կամ առինչ ըսողք ալ գտուեցան, զիտութեամբ նշանաւոր հեղինակք (Կալմեթ — Վիսդոնդի):

Քաղդէից և Հրէից լեզուին քոյր է արամականն կամ ասորի. և հարկ էր ասոր հետ այլ աորնչութիւն ունենալ Հայոց, որոց արեւմտեան հարաւային սահմանն խառն էր. Հայք յառաջիցին յԱսորիս աշխարհակալութեամբ, և մինչեւ ցայժմ գաղթական բնակութիւն ունին. Ասորիք այլ Հայաստանի Աղձնեաց և Դ Հայոց նահանգաց մէջ շատ հնուց բնակիր և մնացեր են մինչեւ ցայժմ. և հաւանօրէն իրենց սեփական էին այն կող-

մանքն, և ժառանգութիւն որդւոց Արամայ որդւոյ Սիմայ, և յետոյ Հայր Տաւրոս լեռներէն իջնելով գրաւեցին անոնց երկիրը, և լեզուին այլ խառնուեցաւ հօն. և թերեւ անտի ծագեց Դ. Հայեցի բարրաւոն մեր: Աստի թերեւ ոմանք (Պոնֆէր — Արիաս — Տէպորրֆ) զԱրամ՝ Սիմայ որդին՝ համարին Հայր Հայոց անտարակուսարար, մանաւանդ վասն մեր ձաւորութեան Արմենիա անուան:

Ի՞՞՞. Ասորոց և Հայոց լեզուին ազգակցութեան կարծիքը նախ Սարգսն (Ա. ԽԱ.) հին աշխարհագիրն հրատարակեց, որ մեծ նմանութիւն կու գտնէր Հայոց, Ասորոց և Արարացոց լեզուաց, բարուց և կերպարանաց մէջ, և հոմացեղս կամ հոմասկիզբն կարծէր¹⁰⁶: Այս բազմահմուտ հեղինակին զրոյցն արժանի է կշռութեան, վասն զի Հայոց և Ասորոց մերձաւոր էր ծննդեամբ և անձամբ շրջադայելով յաշխարհս նոցին, բայց ի վերայ այսր ամենայնի մեք չեմք կրնար մեկնել իր ըսածը, բայց եկէ՛ն նշանակելով իր առեւնի վերաբերութիւնը ընդ մէջ կրկին ազգացս, որ Ասորոց թագաւորութեան նուազելու առեւնն էր, և Հայոց ատրապետութեան ի վերայ Ասորոց, սկսեալ ի Տիգրանայ մինչեւ ի Սանատրուկ, իրր դար մը ժամանակի միջոց. որոյ համար ասէ Եպիփան պատմիչ զաստուակին բերելոյ յԵղեոիա, թէ վաճառականութիւնն և հարկահանութիւն Ասորոց ձեռքն էր և ամենայն ինչ Ասորոց լեզուաւ վճարէր. «Այսու պատճառաւ հայօրէնն» ամենայն և մեծամեծ աւագանին ամենայն... ի սուր և յառ, օն իով և » զօրքն ամենայն... ի խօսս և ի գիրս ասորի հարկէին, և անվէն ի նոյն » կրթեալ և ուսեալ եւս լինէին. որպէս և Խորայէլ ի Բարեթոն մոռացաւ » զիւր սեփհակաւնն, և ամենեքեան զՔաղթիացիոյն ուսեալ խօսէին, մեա » լսվ ի հաւատ և ի յազգ երբայեցի. իսկապէս և Հայկազունքն Քնացին » յազգ իւրեանց. և ուղորական գտանի լեզուս ասորի»: »

Գրեթէ ամենայն յարեթական և սեմական լեզուաց ծնունդ կամ ծնող կամ համածին տեսանք զՀայն, ըստ կարծեաց զանազան գիտնոց և քննչաց. մեայ անցանել անոր քան զաւհմանս Սիմայ և ի բաժին Քամայ, տեղուք թէ հօն ալ նմանութիւն գտնեն բանասէրք: Այս երկու բաժնից անջրպետն և երկոցուն լեզուաց (սեմականին և քամականին) միջնորդն է փիւնիկէ և Քանաան. Հայոց լեզուն ասոնց ազգակից զնոյ չեմք յիշեր, բայց իրարու հետ վերաբերութիւն ունենանին, զէթ իրբու վաճառականք՝ ամենահին ժամանակ անտարակոյս է: Դարձեալ ասանդեն պատմիչը մեր թէ Հայոց Գնթունեաց ցեղն ի Քանանացոց ուրեալ է, երբ զաղթական եկաւ անտի փախտաւմբ ի կոտորածէն Յեռուայ, որ է ասել ժՋ զար նախ

քան զԲրիտանոս, և յետ 2000 ամաց Մ. Խորոնեցի տեղ տակաւին զբարս նախնեաց իւրեանց ունել նոցա: Իսկ Եղիպտացոց և Հայոց լեզուին ազգակցութեան կարծիքն հրատարակեց նախ (1680) բազմալեզուագէտն Անգրէաս Աքոլուիթ, և իրեն հետեւող ալ գտաւ (զՇուարց):

ԻԳ. Երկու ազգաց ալ հնութեանն նայելով, և սահմանաց ոչ շատ հեռաւորութեան, զՓիւնիկէ կամ զՊաղեստին և զԱսորիս միջնորդ ունենալով, ուսկից անշուշտ մեր վաճառական հարց կարաւանքն երթեւեկէին, կրնար հին աղբնշուլթիւն մ'ալ փնտռուիլ լեզուաց մէջ, թերեւս կրօնական կամ գիցարանական քննութիւնք այլ այս բանիս աւելի փաստ կամ դժ մը տան: Քանի մը եղիպտական սրբագիր ընթերցուածոց մէջ նշանակեալ բառերու հանդիպեցանք, յորս ոչ սակաւ հայանմանք կային նոյն իմաստիւք, որ յիրաւի գիտման արժանի երեւցան. (զոր օրինակ Սհուէ-Ձու. Մրր-Մրար. Հոֆֆ-Աւ. Ուէնուէն-Որոն. Գրաճգրաճ-կրճել ատամանց. Մուլաճ-Բուէն. Թոթ-Թաթ. Թոռէ-Բնդիւն, և այլն):

ԻԿ. Նոյնպէս և ի Ղփտի լեզու, որ է նոր Եղիպտացին, ոչ սակաւ հայկական բառք գտանին. (զոր օրինակ ալոգ-ոլոգն. ալոլի-խազող. արիւ-արա. ճոզ-ծազ. սրի-սպի. վէրլէր-վաուլառ. պինաճ-պնակ. պորկ-բարկութիւն. իերզ-սահսանել. հօրազ-երես. թառին-տոռն. ետոնմ-յառիլ. ետոո-առու, գեա): Ղփտեաց և Հայոց լեզուին ազգակցութեան կարծիքը Լայպնից գիտողաց յանձնէր քննել. զոր անտարակուսաբար ընդունեցաւ Երնկ: Աքոլուիթի կարծիքն է թէ Հայոց լեզուն յառաջ քան զՄովսէս մարգարէ՝ էր Եղիպտացոց հին լեզուն. բայց շատ բռնապրօսութեամբ կը նմանցընէ Եղիպտացի բառեր կամ անունները՝ հայկականաց. ինչպէս Պետափրէս = փութափառք. Ասեղեկ քաղաք = Ասողաքաղաք. Ամենեմա = Ամենամեծ. Սատուոնսո = Սատր, Սակր. Բաքոս(դիք) = Բահ(բրիչ). Լինոս (դիք) = լինել (բայ). Պան (դիք) = բան:

Յետ Եղիպտացոց բնականապէս Եթովպացիք յառաջ գան, որոց անունն ամենահին ժամանակ յիշի ի Հայս իրբեւ սեւաղմ՝ ժողովուրդ նշանակելով. նշանաւոր է և աւանդութիւնն՝ Տրովացոց օժանդակաց մէջ Եթովպացոց, Փոխդացոց և Հայոց զօրակցութիւնը առաջնորդութեամբ Մեմնոնի և Զարմայրայ: Յետ քրիստոնէութեան նշանաւոր է Եթովպացոց Հայոց հետ հաւատակցութիւնն, և երբեմն ի Հայոց ընդունին իրենց Եկեղեցւոյ գլուխն. նաեւ իրենց հին գրերուն նմանութիւնն ընդ հայկական տառից, ի վերայ այսր ամենայնի չեմք յիշեր որ ասոնց ազգին կամ լեզուին մէջ ալ լծակցութիւն մը գտնող եղած ըլլայ:

Բաշոր Աւիոյ, Եւրոպոյ եւ Ափրիկոյ գլխաւոր ազգերուն հետ Հայոց ծագման վերաբերութիւնը գտնելէն ետեւ, ըստ զանազան հեղինակաց կարծեաց, կու մնայ թերեւս Ամերիկա այլ անցնիլ. եւ կը գտնուի լեզուաբանին հեղինակ մը (Հերլան) որ Վերիկացիս, հնութեամբ եւ յիշատակարանօք նշանագոյն ի ժողովուրդս Նորոյ աշխարհի, եւ Վիրամիկացիս, գաղթականս համարի ի Հայաստանէ եկեալ՝ յանդիշատակ ժամանակս, ընդ արեւմտեան Ասիա ճանապարհորդելով:

Յետ այսքան յիշատակաց՝ ծագման ազգաց եւ լեզուաց Հայոց եւ ի Հայոց, եթէ միայն պիտէինք զօտար ազգաց ծագումն յաշխարհէս մերոյ, կրնայինք պեռ քննի մը ուրիշ ազգաց համար այլ ըսուած աւանդութիւն կամ կարծիքն յիշել. ըստ որոց՝ (Վալլէնսէյ առ Հերլանսայ) ի զանազան ժամանակս ելած են ի Հայաստանէ, Իսրայէլացիք՝ առաջնորդութեամբ Փիւնիկիայ կամ Փենիոյ-Փարգայ՝ որ Թագաւորէր ընդ մէջ Պոնտոսի եւ Կադրից ի Բարձու կամ Պարսա, որով իմացեալ լինի Հայաստան. — Բրիտանացիք, հատուած Կիմերեանց (Գոմերեանք) եւ Կիլտաց, որոց տոհմն մի Ատրպատ (Attrepates) անուն ճանաչուէր ի ժամանակս Յ. Կեսարու, ընդ մէջ Քէնգայ եւ Քոռնուայլայ. — Տոսկանացիք կամ Ետրուրացիք, հին եւ զարմանալի ազգ իտալիոյ, զոր մօտերս Անգլիացի հեղինակ մի՝ (Էյլիս Ռոպերդ) ամբողջ գիրք մը գրելով կը ցուցնէ ծագեալ ի Հայոց. (The Armenian Origin of Etrurians). — Սարթնացիք եւ այլ ժողովուրդք ոմանք իտալիոյ, ըստ աւանդութեանց Աննեան Բերոսի. — Դարմատացիք¹⁶⁷. — Պաննոնիացիք, զորս անտարակուսաբար Հայոց սերունդ առէ Հոմերոս. — Ռուսք եւ Մոսկովք, սերունդք Ռոմի Մեսսիբայ Եգեկիէլի, որոց առաջին բնակութիւն յափունս Երասխայ էր, ըստ ազգագրի որումն (Matthieu. La Turquie):

Այս ամենայն դրութիւնը՝ ազգակցութեան կամ ծագման հայ լեզուին ընդունելի եւ բաւական չհամարելով՝ հայազէտ Եւրոպէացիք ոմանք (Վիլլու — Շրոտէր — Ատելունկ), եւ ոչ մի լեզուի ածանց կամ կցորդ ճանչցան զհայկականն, այլ անազգական, անհաղորդ, ինքնազուտի, ի բարեւական խառնակութենէն զատուցեալ. որ է ըսել նախնական լեզուին այլալլութիւն, որպիսիք էին եւ ուրիշ գլխաւոր տոհմապետաց լեզուք:

Եւ արդ ո՞ր կամ ի՞նչ հետեւութիւն եւ բովանդակութիւն այսքան կարծեաց եւ դրութեանց. ուստի՞ կամ յորմէ՞ ծագումն լեզուիս Հայոց որով եւ ազգիս: — Եթէ արժան է դասել առնոցմէ, ահա կու տեսնեմք բաժանեալ յոյժ յոյժ զկարծիս գիտնոց եւ քննըշաց, մինչեւ նոր իմն բարել համարել

զՀայաստան, և հարկ կու լինի և յակամայս անգամ ի վերայ բերել թէ ոչ աստուստ կամ անասուս ծագեալ է Հայն, այլ և՛ այս և՛ այդ և ամենայն ի հայկականէն, ըստ որում կը վկայի առնչութիւն և լծակցութիւն դրեալ թէ ամենայն սոհմական լեզուաց երից մասանց աշխարհի, կամ երից նահապետութեանց ջրհեղեղեան գերդաստանին: Չկայ և ոչ մի աշխարհ կամ ազգ, ոչ Հնդկաստան, ոչ Բաղտրիա, ոչ Պաղեստին և ոչ Բաբելոն անգամ, յոր այսքան հեղինակաց և գիտնոց այլակարծեաց և այլակրից դառնան ուշադրութիւն և յառին աչք, որպէս Հայաստան, յորմէ խոստովանին կամ զծագումն ազգաց զանազանից և հեռաւորաց, կամ զազգակցութիւն և զածանցումն լեզուի նոցա. և եթէ քերականական առեղծուածք և վերլուծութիւնք զսանկրիտ կամ զայլ մեծ և հարուստ լեզու կու ճգնին ցուցանել՝ մայր և ծագող կամ զանձարան յոգունց այլոց, պատմական և աշխարհագրական աւանդութիւնք և գրոյցք՝ ի Հայաստան կը հաւաքեն զհաւանութիւն և զերեւոյթ. և կենդանի յիշատակարան և փորձք իսկ իրացն անկ և անոր շուրջը կը ճշգրտին՝ նոքին իսկ լեզուք սոհմականք: Բաբելոն զսեմականս միայն ունի իր շուրջը և զարիականս ի միոյ կուսէ. Հնդկաստան՝ զարիականս աստի և զանձանօթ Սինէացին անտի և զկղզիո. իսկ Հայաստան որպէս բաժանման և սփռման սոհմից՝ այսպէս և լեզուաց կենդրոն երեւի շառաւեղարձակ. անընդմէջ ի հարաւոյ ունենալով սահմանակից զսեմականս, զԲաղդէացին և զԱրամացին և զԱսորեստանեայն, յորոց հարաւագոյն եւս Արաբացին և Հերրայեցին. և յեւրոյ հարաւոյ զարիականս, զՄարաց և զՊարսից հին լեզուս, որոց անդրագոյն Հնդկին հարուստ, յարեւմտից հարաւոյ Ասորւոյն բոլ՝ Քամականք, Փիւնիկականն և Քանանացին, և անդրագոյն Եգիպտացին. իսկ յարեւմտակողմն բարբառք մերձաւորք Քամիրք և Փոնդացի խառնեալք ընդ հինն Հելլէն՝ որ անդրագոյն փոխի ի Յոյն նոր, մինչեւ ի կղզիս Ելլադայ. ընդ հիւսիսի արեւմտից՝ Խաղտեաց և Կողքեաց բարբառք, և ընդ հիւսիսի՝ Մեոսիաց, Վրաց և Կովկասայնոց. իսկ ընդ արեւելս հիւսիսի՝ Սկիթական և Սարմատական լեզուք. և արեւմտից և հիւսիսոյ՝ այս երկու կողմերէն կու սփռին ամենայն սոհմական և այժմու բարգաւաճ լեզուք Եւրոպիոյ, Յոյն, Լատին, Կելտ, Կիմմերեան, Գերմանացի, և Սլաւեանն ցեղ բազմազան ազգօքն: Առոնք ի բնութենէ իսկ, որ է ասել, ի զրից աշխարհիս մերոյ և ի շրջակայիցն ազգաց և լեզուաց ակնբերել կը վկային. իսկ աւանդութիւնք և կարծիք գիտնոց և բանասիրաց է ինչ՝ որ բնաւ չունին կամ չեն ցուցաներ հաստատութեան փաստեր, և է որ շատ կամ սակաւ հաւանելիք են և մեզ, թէ և

աչ մեծապէս կարեւորը. բաւ է որ օտարը և ոչ համազգիք մեր են աւանդողքն. ոչ եւս Հայք ըստ ինքնասէր պանծանաց զօտարս իրենց երկրէն և լեզուէն կ'ըսեն ելեալ, այլ օտարը ինքնին կ'ը խոստովանին զինքեանս կամ զընկերոն ծագեալ ի Հայոց կամ գէթ խնամիտ սոցա: Եւ եթէ այսու հանդերձ չարաչար անձնատեսութիւն համարուի պարծել Հայոց ընդ երբեցութիւն իւրեանց և ընդ կենդրոնականութիւնն, թերեւս ոչ փոքրագոյն վատութիւն և կուրսութիւն պիտի ըլլայ այսքան վկայութիւններ և աւանդութիւններ չտեսնելը, և զարմանալի կազմութիւնը և ճոխութիւնը սեփական լեզուին, որ պիտի յաջնեցնէ միշտ և պիտի տանջէ զկարծիս տարախոհից բանասիրաց ցորչափ կենայ հայ լեզուս ի գրի, և հայ աշխարհն՝ յերկրի:

Իսկ մեք ի թողուն հօս զխնդիր լեզուաց նշանակենք անոնց խուսն բազմութեան մէջ, որոնցմէ երեւնիւ չափ վերագոյն յիշատակեցինք, զվեցեալն մեծամեծս, և ախրողս և հարուստս, զպեղատեանն յարեմուտս, այսինքն զյունալատին, զգերմանացին յարեմուտս հիւսիսոյ, զուլաեանն ընդ հիւսիսի, զսկիւթական կամ զթուրք ընդ արեւելս հիւսիսոյ, զհնդկապարտիկն կամ զարիական յարեւելս հարաւախառն, և զարաբացին ընդ հարաւ, և ի միջակի սոցա զհայկականս, որ թէ ոչ հոծութեամբ ծաւալած է այսօր բնդարձակ երկրի և ազգաց մէջ, բայց պահէ զարմանալի միութիւն և ամփոփութիւն իւր սեփական ազգին բերնին մէջ, և իր հետ ուրուած է երկրիս ամեն կողմը. և զարմանալի քան զայն՝ ունի ի ներքս յինքեան ընդարձակութիւն և ճոխութիւն, որով սակաւք քան զնա կ'ը գերազանցեն, իսկ շտեմարանութեամբ բառից զանազան առաջեալ լեզուաց, թերեւս ոչ սանկրիտ և ոչ այլ ոք ի լեզուաց կ'ը հաւասարի իրեն:

Յուշ առնել կարեւոր կ'ը համարիմք և զայս, զի Հայաստան որպէս երբեմն կենդրոն և յետոյ չուարան, և յետոյ անցարան եղաւ ազանց. վասն զի ցրեւեալքն ի Բաբելոնէ ոչ պէպի հարաւ միայն կ'երթային, այլ և դէպ հիւսիս, որպէս ինքն Հայկն, ապա անցան և ընդ Հայաստան աշխարհ մանաւանդ ընդ արեւմտեան Հայս, որ 500 տարի յետ գալստեան Հայկին գեռ չէր նուաճուած ի Հայկազանց, և ոչ գիտեմք ստուգիւ թէ յորմէ՞ սոհմից բնակեալ էր: Եւ ոչ անցարան միայն եղաւ սոհմից և գնդից աշխարհս մեր, գիմելոց ընդ հիւսիս և ընդ արեւմուտս, այլ և ասպնջական սոհմից և գաղթից բազում անդամ յօժարութեամբ և երբեմն բռնութեամբ, որպէս և ի վերջ նշանակեցինք, և այս գրեալթէ մինչեւ ցկատարած միապետութեան ազգիս, այսինքն ցվիրջ Արշակունեաց հարստութեան. ինչպէս և անկէ վերջ բռնաբարեալ և բնակեալ ի հիւսիսայնոց, յարեւելեայց Սկիւթաց

և ի հարաւայնոց Արարկաց. և եկք և խառնուրդք այնքան այլատոհմ և այլաձայն խմբից, (որոց ուրուհիք միանալով Հայոց նախարարութեանց հետ, ցեղեր հաստատեցին յաշխարհի մերում), ի հարկէ մեծապէս այլալեցին կամ յեղանակեցին հին հայկական լեզուն. անոր համար առաւել քան ի սմա՝ ի հեռաւոր առնչակիցս իւր պէտք է գտնել նմանութիւններ հոմացեղ լեզուաց, զոր օրինակ սանսկրիտ լեզուի ընդ հելլեն և ընդ գերմանացի, որոց սեփական աշխարհք առաւել անխառն մնացին. և կամ ուրիշ խօսքով աւելի հեռաւոր ազգաց լեզուաց հետ կը գտնուի նմանութիւն ընդ հայկականիս, քան ընդ մերձաւորաց կամ միջազատից. վասն զի հեռաւորքդ հնազոյն հատուածք կամ անցորդք են ի Հայաստանեայց, որոց լեզուն զտազոյն էր, և տակաւ նոր զաղթականութիւններէն կամ ազգերէն մղուելով և քշուելով գամ քան զգամ հեռացան, և կենդանազոյնս պահեցին զախպս կամ զբառս ի Հայս խօսուած լեզուին. այսպէս ի սանսկրիտ՝ յարեւելս, կելտաց լեզուին մէջ՝ ի ծագ արեւմտից, և ի սակսոնն՝ ընդ հիւսիսի արեւմտից, որոշազոյն կ'երեւին հայկական նիշք և մերձաւորութիւնք յայժմուս. որպէս շատ հին առեն ընդ անընդմէջ դրացիս մեր, ընդ Մարասպարոս՝ յարեւելից կուսէ, ընդ Փոքիզացիս կամ Գամիրս՝ յարեւմտից, և ընդ Վրացիս՝ ի հիւսիսոյ, և ընդ Խաղտս կամ Պոնտացիս՝ յարեւմտից հիւսիսոյ:

Ը

ԱՆՈՒՆ ՄԵՐՈՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ

ՈՐՔԱՆ և ընդունայն համարուի ըստ ինքեան ձայն մը, բացա-
արելու համար իրի մը իսկութիւնը, այնքան և կարելոր է անոր յիշատակը.
մինչեւ ասել թէ առանց անոր կարելի չէ բան մը ճանաչել. և ոչ միայն
միտք կը պահանջեն զանուն, այլ թուի թէ և սիրտն անգամ կը խնդրէ զայն.
առաջին գրեթէ հարցումն իրարու հանդիպող անծանօթից՝ է ինչիւր իրենց
անուանց. առանց անոր միշտ թերի կը համարուի ծանօթութիւնն, իսկ զայն
գիտելով կը համարինք ծածկել ծանօթութեան պակասութիւնքը: Եւ ո՞ր
որաւարուի բարբառ առաջին ծանօթից հանդիպելոց՝ թէ ոչ միմեանց
անունը. կամ ինչ աւելի ախորժելի յիշատակ հեռացելոյն, թէ ոչ իւր
անունն գրոշմեալ իր ձեռամբ: Պատուականագոյն և սրբազնագոյն ժառան-
գութիւն են մեզի ազգաբանութիւն հաւուց և նախնեաց մերոց, և աւելի
զգուշութեամբ քան զազամանդ և զգոհար կը պահեմք յապահովի լոկ
անանց անուններն իսկ. և որոնք որ ունին պատմութիւն ազգային, դեռ
զինքեանս սխալած չեն համարիր, եթէ ունենան միայն իրենց նահապե-
տաց իշխանաց անունները: Ասորեստանեայց երկայն ինքնակալութեան
երկաստանս զարերը կը պատկերացնեն իրենց թագաւորաց շարանուն
գաւազանը, և մեր ազգին այն ժամանակի կեանքը և կացութիւնը՝ 30ի
չափ լոկ անուանք Արարատայ տանուտեարց. զորս հասոյց մեզ բազմ-
երախան Խորոսնցի, և այն միայն ցամաք անուններով անընդհատ կը պա-
հուի թել պատմութեանս, մանաւանդ թէ ազգութեանս ի սկզբանցն մինչեւ
ցայժմ: Եւ որովհետեւ նշանական ինչ են անունները, իղձ է հնասիրաց
ճանաչել կոչման պատճառները, զոր սակայն չկարեն սաուզել յիշատա-
կարանաց լուսութեամբ. ո՞րքան եւս առաւել ցանկալի է գիտել զոկիգրն և
զղաածառ պէսպէս անուանց՝ որովք կոչուեցան մեր հայրիկիք ի զանազան
ժամանակս կամ ի զանազան ազգաց: Արդէն իսկ յառաջինթաց քննութիւն
ծագման ազգիս և լեզուիս, ծանոյց մեզ զկարեւոր անուանսն, բայց զի կան
ուրիշներ այլ, կարեւոր համարիմ դեռ չմխուած ի ճառս պատմութեան անցից
աշխարհին, քննել և կարգել անոր պէսպէս յորջորջումները, բոս գրոց և
ըստ լեզուաց ազգաց. կամ պասելով ըստ հնութեան ժամանակի կոչմանցն,

որովք և պատմական կերպարանք կամ յեղափոխութիւնք աշխարհին յանդիման կը լինին:

Ա. Հնազդոյն անուանք մեր Հայրենեաց կը գտնուին ի հարկէ ի հնագոյն և ի սրբազան մատենանս Երրայեցւոց. յորս նախ առաջին կ'ընծայի Եղեմ կամ ԱԴԻՆ և յարաւորն Հեղեն կամ Հեղենե պարսկական, ինչպէս ցուցուեցաւ յառաջնում՝ պրակի:

Բ. Եւ երկրորդ ընդ նմին՝ Արեւելից անուն, ըստ կողման գրեցն, և ասոր վրայ եւս հոն ճառեցինք, և յաւելունք աստ զի ոմն մեր հեղինակ միջնադարեան (Ոսկի. ԺԴ), ընդ պարծառն կամ սեփական շնորհս ազգիս կը համարի թէ «Արեւելեանք կոչին Հայք». և այլ ոմն (Ոսկի. Ա) ի բան մարգարէին Դաւթի. (Սղմ. ՀԴ. 7.) «Զի ոչ յարեւելից և ոչ յարեմաից, » և ոչ յանապատէ լեռանց » և այլն. «Յարեւելից Հայոց թագաւորքն են, » կ'ըսէ, և յարեմաից Հոռմայն, և յանապատէ Բաբելոնին»: Եւ թագաւոր մեր Լեւոն Գ «Արեւելեան տուն» կը կոչէ զՄեծ Հայս ի պարզեւազիր յիշատակարանի Սաղմոսամեկնչին՝ զոր կ'առաքէ անգր:

Գ. Համեմատութեամբ աշխարհագրաց գրից և նկատմամբ արիական ինքնակալ պետութեանց, մեր Հայրենիք կոչին և Հիւսիսական, մանաւանդ թէ մեր պատմահօր հետ «Հանուրց հիւսիսականաց վեհազոյն». այս մակդիրը թուի ինձ թէ և հազար տարի առաջ կը գործածէ մարգարէն Եղեմ կիէլ ի զկծանեն զազոս յարուցեալս ի վերայ Երուսողեմի, և Աստուծոյ արդար դատաստանէն հարուածեալները, յետ յիշելոյ զԱսուր, զԵլամ, զՄոսոր և զԹորեւ, և զԵդոմ, ամենէն վերջ կ'ըսէ (ԼԲ. 30.). «Անդ » ամենայն իշխանք հիւսիսոյ, և ամենեքեան նոքա զօրավարք Ասորեստան» և ոյն, իջեալք վիրաւորք հանգերձ ահին զօրութեամբ խրեանց » և այլն: Միայն Հայոց և Քաղզէացւոց համար կրնար այսպէս ըսել մարգարէն:

Դ. Իսկ Երեմիա մարգարէ որ գրեթէ նոյնպէս գնոյն հարուած կը սպասնայ և զրաժակ ցասման արբուցանել տղգացն, այլուտ ոկսելով կարգը, ճշգրտագոյնս կը սահմանէ մեր աշխարհը ըստ գրեցն, յետ Ելտմայ և Պարսից (ԻԵ. 25.). «Եւ ամենայն թագաւորացն Հիւսիսոյ արեւելից, մեր» և ձաւորաց և հեռուորաց... և թագաւորն Սիւակ արբոցէ յետ ամենեցուն»: Սիւակաւ ոչ Սիւնիք այլ Քաղզէացիք կը ճանաչին յանուն գից նոցա, և նախընթացին անշուշտ Հայք և կոմկասեանք:

Ե. Յայտնագոյն, իսկական և սրբազանեալ հին անուն մեր Հայրենեաց ի բնապիրս սուրբ Գրոց է ԱՅՐԱՐԱՏ, որ և 4-5000 տարիէ հետէ ոչ միայն կը ճանաչի այլ և կը լսուի իսկ ի վերայ լեռանցն և այժմեան նահանգին

Երեւանայ, անուան հնութեան և պատճառներուն և պէսպէս ստուգարանութեանց վրայ ծանօթութիւն տուինք շորորոյ պրակին մէջ: Մինչեւ ցէ և Զ վար նախ քան զՔրիստոս, այս անուն սեփական կը պահուի ի Ս. Գիրս. Եւայի, Երեմիա և Տաթևի վրայ գրող հեղինակը, երկիր ի լերինս և ի Թագաւորութիւնս Արարատայ կը կոչեն մեր աշխարհը և ազգը. ոչ թէ հասարակ էր և յայնժամ այդ անունը մեր հայրենեաց վրայ, այլ վասն զի այնպէս էր ճանչցուած յերեցագոյն սրբազան գրչաց, և իբր վսեմական, բերդազական և նսիրական իրեն անուն: Բայց նոյն անուամբ կ'անուանեն նաեւ հնագոյնք քաղկեացւոց պատմչաց, ինչպէս կը տեսնենք ի Մարիբաւ (առ Խորոհեցոյ). իսկ մերայինքս սեփականելով Արարադ անունը աշխարհիս մեծ և միջին նահանգի մը վրայ, նոյնպէս կը կոչեն ամենեքին մինչեւ մեր յետին պատմիչը, Առաքէլ և Զաքարիա: Նոյն անունը Հարաբող¹⁶⁸, կ'ըսուի թէ կը կարդացուի նաեւ ի բեւեռաքանդակ արձանո, որ մեզ երկրայելի է, մանաւանդ զի ոմանք կ'ընթեռնուն Հորաբաւ, այլք Հորաբաւս: (ԺԺ Ասիակ. Որդ. Լոնտ.):

Զ. Դարձեալ ի նոյն արձանս կ'ըսուի թէ կարդացուի և Աւեհիա փոխանակ Հայաստանեայցս, որուն բնութեցումը եթէ երկրայութեան տակ չըլլար, կ'ըսէինք թէ Յաւանայ՝ Յաբելի որդւոյ անուամբ է, որ ըստ Վրաց հաւ է թորդմայ:

Է. Թէ մեր աշխարհը Նոյ նահապետի անուամբ ալ ստուգիւ կոչուած է վասն բնակութեան յետ ջրհեղեղի, ոչ գիտեմ, այլ կ'ըսեն ոմանք¹⁶⁹ այն պատճառաւ անուանել զայն Պարսից Արամ-Նոյե, կամ Թուրս Էմեռե:

Ը. Յերից շառաւեղաց Նոյի՝ Յաբելի վիճակելով աշխարհս Հայոց և իրեն ժառանգութեան սկիզբն ըլլալով, իրաւամբք կը կոչուի Յաբելակոն Նահանգ ի բանասէր Մադիստրոսէ մերմէ. որպէս և զցեղապետն այն սեփականելով պատմիչը մեր (Յովհ. Կաթ. — Խորոհեցի) կոչեն Մերս Յաբել. իսկ յանուն Գամբելի կամ Գամբրայ, առաջնոյ պայազատի Յաբելայ, և անոր թիրառ որդւոյ անուամբ կոչիլ երկրիս Հայոց՝ թէ ոչ առանց հանանութեան, այլ ոչ ուրեք կը գտնեմք յիշեալ:

Թ. Առաջին բնիկ ժառանգ մեր հայրենեաց երկրին յորդւոց Յաբելի ըլլալով Արքանազն Դամբրեան կամ Թիրասեան, իւր անուամբ ծանոյց զաշխարհն ի վաղ ժամանակաց¹⁷⁰, և ոչ հարեւանցի կամ քիչ մը ժամանակ այլ բովանդակ գարեր, առ մերս և առ օտարս. սրբազանն Երեմիաս նախ կը հնչեցնէ զանունս, հրաւիրանաւ ընդէմ Բաբելոնի « Պատուէր տու ք յինէն » Ալլարատեան թագաւորութեանց և Աւքանագեան զնյին, որով հարկ է

թէ ոչ զՄեծն՝ զՓոքը Հայս իմանալ, գուցէ և զՓոխադասին: Երիցագոյնք ի պատմչաց մերոց և ի մատենագրաց (Կորիւն), անխտիր իբր սեփական և ընտանի սարսանգեան սօգ կը կոչեն զՀայս. .

Ժ. Բայց աւելի յաճախագոյն յանուն Թորգոմայ Հարազատին Ասքա- նազայ կը ճանաչի մեր ազգը, Տոն Թորգոմայ, որպէս կը յիշէ նոյն ինքն Եզեկիէլ յողբն ի վերայ Տիրոսի, զոր յուշագոյնք ի մեկնչաց վասն Հայոցս իմանան և ոմանք ի վերայ Կապապոլիկեցոց. և ինչպէս Ասքա- նազայ Համար ըսուեցաւ, նոյնպէս և այս սոհմապետի անուամբ ընտանե- րար կը կոչեն հնագոյնք ի պատմչաց մերոց (Ագաթ. – Բազանդ) մեր հայրենիքը՝ Թորգոմայ սօգ, Թորգոմական աշխարհ և յայտ է ուրեմն թէ ի հնագոյն (կորուսեալ) յիշատակարանս այս անունները իբր աշխարհածա- նօթք կը գործածուէին:

ԺԱ. Ի նախայիշեալ կոչման մարդարէին Երեմիայ, Երրայեցի բնագիրն և Լուսին և նոր Թարգմանութիւնք կ'ըսեն. «Պատուէր տուք յինչն Թագաւո- » ռութեանց Առաքաւայ, Միկեկայ և Աքանազայ». Նիկողայոս Դամասկացի հին պատմիչ, վասն տապանին կ'ըսէ նստեալ ի Պարիս լերին ի սահմանս Միկիայ, որով կ'իմանան բանաբնիւնք (կալմէթ – Ս. Մարդէն) մասն մի աշխարհիւ, զՓոքը Հայս, կամ ստուգաբանեն զՄանաւազեանն Հայկայ սրդ- ոյն անուամբ, մեր ծանօթ պատմութեան մէջ, շատ չեն յիշատակուիր Մա- նաւազեանք ընդ բարդաւած սոհմս, այլ ոչ աննշանք կը Համարուին և ի սակաւ յիշատակէն, զի ոչ ընդ յետեալսն կը գասուին ի գահամակին Նիրսիսի. և յետ նուագման առհմին և անճեալ ըլլալուն Հակառակամար- տութեամբ յետ Տրդատայ մահուան. և ի զօրաբաժնին 1000 հոգի կը գու- մարի իրենց վաշտուն. և Թովմաս Արծրունի ընդարձակագոյն կը կարծեցնէ անոնց երկիրը Մանաւազեան ճահանգ կոչելով, յորոց յամենայնէ անհա-ւան չթուիր շատ հին աստն նշանագոյն և Հարստագոյն ըլլալը Հայկա- րուն տոհմիդ. բայց թէ արդարեւ միջակողմն Հայաստանեայց աշխարհիս առոր անուամբ կոչուեցաւ Մինիաս կամ Մեննի, որոշ չենք կրնար ըսել:

ԺԲ. Այս Մեննի կամ Մին անունը կը Համարին ոմանք զԼուսաւոր տարր ԱՄՄԵՆԻԱ անուան, որով գրեթէ ամենայն աշխարհ արդ մեր հայրե- նիքը կը ճանաչէ, օրինակագիր յոյն մատենագրաց օրերէն սկսեալ. և ինչպէս առ մեզ Հայ անունը՝ օտարաց մէջ դա հոչակագոյն և իսկագոյն է. վասն որոյ և պատճառ կոչմանն քննեալ ի բազմաց և պէսպէս մեկնաբանեալ և յորջորջեալ. շատք ի մեկնչաց յերայտականէն ստուգաբանելով, կ'ըսեն Հար-Միկեկ կամ Ար-Միկի այսինքն Լեառն Լուսնի, կամ Ար-Միկի,

Լեւոնն Ռուբը, կամ Ար-Միհնէի, լերինք Մինեայց վերայիշեցելոց. բայց Ս. Գրոց երբայական բնագրի մէջ չի գտնուիր այս անունը, այլ ի քաղ-
զէական հին թարգմանութեան, յորում Հոբմիհնէ կը կոչուի աշխարհս մեր.
Նոյն և յայլ թարգմանութիւնս, որք փոխանակ Արարապայ իբրեւ հոմանիշ
կը գործածեն այս անունը: Եւ ամանք յերբայաւիրացդ (Ֆէյլըլինկ —
Տէպորըֆ — Գիբրիէր) ի սեմականն Արամայ կը պնդեն ծագեալ զանուն
աշխարհիս. բայց այլք ի յարեթական լեզուէ կը վիճին լինել արամ անու-
նը: Ոմ (Րոմմել) ստուգարանէ Ար-մոն-այա, Լեոն ի վայր մահկի (չուսնի).
և այլ ոմ (Ֆապէր) զԹորգոմայ իսկ անուն աստի կը համարի կերպացեալ
Թոկ-Արմա, չառլով ինչ իմաստ Թոկ մասնկան, այլ Արմա և Թոկարմա
նոյն համարելով, որպէս Գովգ և Մագովգ: Զհնութիւն անուանդ Յոյնք,
ինչպէս տեսանք ի նախնիքս պրակի, կը հանեն ի խումբ արգոնաւոր-
դաց, Արմինիոս անուամբ մէկէ մը կամելով կոչել մեր աշխարհը. և ոմանք
ի բեւեռաքանդակ արձանս իսկ կ'ընթեռնուն Արմիկա անունը:

Կը հաւատան մեր պտամիշք յԱրամայ ի վեցերորդէ պայազատէն
Հայկայ հոշակեալ անուանն՝ Հայաստան աշխարհի վրայ, զոր ընդարձակեց
և հոշակեցոյց նա աշխարհակալութեամբք, և նուաճելով մաս մը Փոքր
Ասիայ՝ Յաբեթականք տեղւոյն կամ Յաւանեանք, այսպէս այնուհետեւ կոչե-
ցին զաշխարհն, և մեր ազգը Արմէն: Բայց որովհետեւ Հայկայ որդին ալ
Արմենակ կը կոչի, որ է Արամ անուն նուազականաւ հանդերձ, թուեցաւ
ի մերոցս ոմանց իսկ՝ իրմով սկզբնաւորիլ կոչմանդ, որ և մեզ անհաւան
չթուիր. վասն զի և ոչ նորա միայն՝ այլ և որդւոյ և թոռին անուանք Արա-
մայիո և Հարմաս նմանաձայնք կը յառաջնն քան զԱրամդ քաջ. և որպէս
մի ըստ միովէ յանուն Ասքանազայ, Թորգոմայ և Հայկայ կոչեցաւ աշխարհս՝
պէտք էր որ իրմէ վերջ ալ յանուն անպրանկանն կոչիլ՝ Արմենակայ.
Բայց դիպողագոյն է և ի քաջութենէն Արամայ բարգաւաճել և ծանօթեալ
անուանն ընդ ամենայն աշխարհ: Այլ թէ յԱրամայ և թէ յԱրամենակայ և
թէ ի Սեմեանն Արամայ՝ նշանակ ձայնիդ թուի արութեան և քաջութեան
ցոյց, զոր արդ ի յարեթական լեզուաց մարթ է ածանցել. — Թէպէտ
և առ մեզ բնական անուն ազգիս չէ դա, այլ կը վարի իսկ երբեմն ի
նախնեաց (Խոր. Բ.), և կը կոչի ազգս և աշխարհ, Արամեանք, Տոն
Արամայ, Արամեան ազգ. Արամագնեայք, Արամեան նախնեք: Պէտքս
յեղյեղմամբք և ծեքանօք կը կոչեն զմեզ Յոյնք և Հոռոմք Արմենիա և
Արմենիի, Պարսք՝ Արմէիք ըստ Խորոնեցւոյ, կամ Էրմին ارمنی. Արաբք՝
Արման կամ Արմայ ارمنی Թուրքք՝ Էրմենի ارمنی. Կովկասեանք՝ Էրմէլի կամ

Էրմինյա . Խտալացիք և Գաղղիացիք միջին գարուն՝ Էրմինյա Erminia , Հերմինի Herminie . և նոր ազինք Եւրոպիոյ իւրաքանչիւր ըստ ցանկութեան իւր լեզուին և արտաձայնութեան : — Արդ հնագոյն յիշատակաւոր Արմինիա անուն կը գտնուի առ պատմիչս Յունաց , Եկատէոս , Քսաքթոս , Երոզոս և այլք , թէ ստույգ չեն ընթերցուածք բեւեռաքանդակացն , այլ հնագոյն և որագոյն եւս յիշատակ կը համարին ոմանք գտնել և ի բնագիրս Ս . Գրոց ի մարգարէութեանն Ամուսայ (Գ . Յ .) , սպառնալեաց խօսքն առ Հրեայս թէ « անկանիշիք ի լերինն Ռեմանայ » . որ ի բնագրին և յայլ թարգմանութիւնս է Արմոն . և զՀայաստան կ'իմանան անուամբդ : Ռեմանայ մերձաձայն կը գտնուի եգիպտական կոչումն ազգիս Ռեմենեն , որպէս կ'ընթեռնուն յարձանս Սեսոսարի յեգիպտոս :

ԺԳ . Անծանօթ կամ տնտուր առ օտարս և սեփական բնկացս Հայ և ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունը , նախապատիւ բնաւից և ցանկալի մեզ քան զամենայն կոչմունս որուն պատճառն է Հայկ ազգապետ մեր , առ որ ընդ հուպ պիտի պահնայ խօսքս և պիտի ցուցանէ որ անունն բնիկ կոչումն է Հայ և ոչ ինչպէս հիմակ սովոր եմք երկար և նայ Յ տառիւ յօգել և հնչել : Եւ կարելի է կարծել թէ Թորգոմածին քաջ ազգապետս ունէր այլ անուն ծնեկական , և յարութեանն սեփականեց զ'Հայ մականուն , յորմէ Հայկ և Հայկն կոչուեցաւ , և իրեն վիճակեալ աշխարհը Հայաստան , որպէս թէ հսկայից կամ արեաց ոստան . և անկից թերեւս յարակոչութիւն Մեծն անունն , Մեծ Հայք , Հայոց Մեծաց , որ առ օտարս կը գործածուի ի խտրութիւն երկու մեծամեծ բաժնից աշխարհիս , զոր Մեծ և Փոքր Հայք կ'անուանեն , այլ առ բնիկ նախնիս մեր ծանօթ չէ այսպիսի ինչ , այլ իբր պարծանաց և արութեան անուն կը գործածուի Մեծաց Հայոց կոչումն , որպէս Պարսիցն՝ Արեաց :

ԺԵ . Հին բառագրոց մէջ յիշուած կը գտնեմք և այլ կոչումն Հայոց , Գդնի կամ Գդնի , որ այլուստ ամենեւին անծանօթ է մեզ , և կը թողումք ի հետաքննութիւն բանախուզից :

ԺԶ . Կը թողումք հօս յիշել կամ կրկնել զվարկաբարոյի զրոյցս Աննեանն Բերոսոսի և պէսպէս իրմէ յորջորջումները Հայաստան աշխարհիս , միայն հաւաստագոյն զՍկիւրիոյ կամ զՍակեան կոչումն կը համարեմք , վասն զի և ցարդ Շակաշէն գաւառ Ուտիոյ վկայ է ոչ միայն հօս բնակելուն հինահար ազգիս , այլ և իրեն ընդհանուր ծաւալման և աւադտակին ընդ Հայս ի Փոքր Ասիա : Եւ կարծեմ թէ Սկիւթական կրօն՝ առաջին ի հերձուածս , յիշեալ յիսկիփանեայ , մեր աշխարհը կ'ակնարկէ . և կը

Համարիմ թէ հեռագոյն ազգը, ինչպէս Եդիպտացիք, շատ հին ժամանակ Սկիւթս կամ Սակս կը կոչէին զՀայս:

ԺԶ. Ի հեռագոյն պարսիկ կամ զանգիկ գիրո, ինչպէս առաջին պրակն երեսն մէջ ըսինք Սէրիկենոյ կը կոչուի մեր աշխարհը, կամ այս նախաբնակ երկիրը կը կարծուի ի բազմաց մերը նշանակել:

ԺԷ. Յոյնք արդոնաւորաց առասպելը յառաջ մղելով ոչ միայն զԱրմինիոս Թեաւղացի ըսին (Սարբ. ԺԱ. ԺԴ. 10) նախահայր ոմանց ի մեքազնեայցս, այլ և ելուզական առաջնորդէն՝ կոչուած մեր աշխարհը Յասուհիս, թերեւս զՀայագոսն կամ զՀայոց տունն անունը այդպէս լսեցին և յեղեղեցին Յոյնք ծեցարանը:

ԺԸ. Վերք մինչեւ ցայժմ Սամիէր կը կոչեն զՀայաստան և Սամիէի զՀայս. Սամիէթի անուն կը պահուի ցարդ Գուգարաց գաւառի մասի մը վրայ, որ անանջրպետ սահմանախառն էր վրաց աշխարհին հետ. աստի և բոլոր աշխարհը նոյնպէս կոչեցին, իսկ անուան պատճառը պէսպէս կարծեցին. ոմն կը թարգմանէ զանունդ Հայոց արժանիս շահրից կայսերանց. բայց հասարակաց հաւանելի է վասն հարուստեղմն բնակութեան ազգիս առ զրիւք վրաց՝ այս անունը առած էին ի նոցանէ, ինչպէս և մերքս հիւսիսայինս կամ ծմակայինս կը կոչէին զՎիրս և զԵրվանանս:

ԺԹ. Առ հինո Հելլենաց կը թուի ոչ զանազանել ի Փոխդոյ զՀայաստան և Փոխզս կոչել զՀայս. ինչպէս որ ասոր համար վերը ըսինք ազգաց ծագման վրայ ճառելով, թուի թէ և Համիր աարբեր անուամբ չէր ճանաչէր զՀայս՝ գէթ զարեմանայս: Զոյն կը թուի նշանակել լսելեայն և Երիպիլէս. իրեն Բաքոսը կ'ըսէ, անցեալ ընդ Լիւդիա, Փոնդիա, ընդ Պարսս, Բակարիա, ընդ սառնապատ Մարս, և ընդ համօրէն Ասիա (Փոքր), և Հայաստան չի լսուիր:

Ի. Աշխարհագիր ոմն (Պտարան) ժէ վարու, կ'ըսէ, Նեստորական Ասորիք Զարթեքտիպէս? կը կոչէին զՀայաստան, իբր թէ Գայլոց Լերինս. թերեւս յանուն Զաւ կամ Զարդ գետոց, որոց հովիտը սահմանակից են Ասորեստանեայց. այլ ոչ գիտեմ ո՞րքան է սառուցութիւն վկայութեանդ:

ԻԱ. Արշակունեաց հարստութեան ասեն չէր անճաշ կոչուիլ Հայաստանեայց նաեւ անոնց անուամբ, և տո մերոն իսկ կը գտնեմք (Ազաթ.) կոչել զաշխարհս Արշակունեաց երկիր կամ Դոռան:

ԻԲ. Նոյնպէս և յանուն Պարբեւոց կը կոչեն երբեմն մեր աշխարհը օտարք, ինչպէս Ստարաոն իսկ երբեմն, Ափրիկանոս, Կիպրենոս և այլն: Բայց զասոնք աւելի տիրապետական կոչումն անուանելու է քան բնական:

Թ

ԹՈՐԳՈՄ - ՏՈՒՆ ԹՈՐԳՈՄԱՅ

ՆԱԽԱՐԱՅԵԼԵԱՆ և Բարեխական ցեղապետաց միջնորդ, և աւելի քան զայլ ցեղապետս Հայր ազգաց ճանչցուած՝ Հսկայ նահապետ մը կու յիշեն ուրբ և արտաքին գիրք և կենդանի աւանդութիւնք շատ ազգաց, որ մեր առանձին պատմութեան մէջ այլ առաջին կամ սկզբնական տեղն ունի, և որոյ անուամբ կոչուէր մեր Հայրենի երկիրն և ազգ, նախ քան զՀայ կոչուիլն, և կոչուի եւս մսեմական զրուցուածոց մէջ, և եթէ նախաքրիստոսեան կամ առաջին դարուց ազգային պատմութիւնք գտուին՝ հաւանական է որ մեր աշխարհն և ազգ Հիմկու անունէն աւելի գրուած ըլլայ Տուն Թորգոմայ, կամ Ազգ տանն Թորգոմայ. որոյ հաւաստիք են մեր մնացեալ հնագոյն քրիստոնեայ հեղինակք. որոց յամենայնի պարագլուխն Ս. Գր. Լուսաւորիչ իր մէկ Կոնդակին մէջ (թէ և յաւարենէ թարգմանած) կ'ըսէ իրեն համար «Կացի յաթոռ եպիսկոպոսապետութեան տանն Թոր» զոմայ և Աքսանագեան ագիւն»։ Իր Ժամանակակից կենսագիրն և առաջին պատմիչն մեր Ազաթանդեղոս՝ գրեթէ միշտ Հայոց հետ Թորգոմայ անունն այլ յիշէ, և աւելի ասով կու նշանակէ մեր աշխարհը. «Ընթերցեալ «ԶԹորգոմայ ազգին զՀայաստան աշխարհիս զաստուածապարգեւ աւետեաց» աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց»։ — «Այս իշխանք և բիւրաւորք ի մէջ Հայաստան աշխարհի Տանն Թորգոմայ»։ — «Բղիւնցին Հայոց Տանն Թորգոմայ՝ շնորհք քարոզութեան աւետարանին»։ և այն։ Նոյն (Դ) դարուն յունահայ պատմիչ մ'այլ (Փաւս. Բուզ.) նոյնպէս կ'անուանէ. «Յիշեցուցիչք» պատմութեանց ազգացն Հայաստան աշխարհին Որդոց Թորգոմայ»։ — «Սահմանաց երկրին Հայոց ամենայն բնակիչք Տանն Թորգոմայ, Հայ լեզուն» առհասարակ»։ — և յատկաբար եւս «Երկիրն լեզուին Թորգոմական» աշխարհին»։ Այսպէս և Ե ոսկեղէն դարու հեղինակք մեր, որոց յառաջալէմի Խորենացի¹⁷¹, վասն Հայկայ պատմէ թէ իր ընտրած հաստատ բնակութեան տեղն անուանեց Հարք, այսինքն թէ «Հարք են ասա բնա» կեալք ազգի տանն Թորգոմայ»։ որով յայսինէ մեր ազգապետն թէ ինքն զինքն ճանչնար պետ և նախարար ազգի տանն Թորգոմայ. իսկ ազգն իր

երտխտեաց համար յեառյ անոր անուամբն վարեցաւ. զոր և վարեցին ամենայն վսեմագիր և հնաշնորհ հեղինակք մեր, որ ժԲ դարով կու վերջանան. այսպէս Յովհ. Կաթ. ի սկիզբն ժ դարու. «վաղարշակ Պարթևս թագաւորէ Տաևն թորգոմայ» : Գր. Մաղիստրոս ի ժԱ դարու. իր թոռն Ներսէս Շնորհալի ի ժԲ դարու երգէ զՀոսիսիմէ.

« Երգային շուշան ձագիկ բուսեալ ի սաւերս թորգոմի,
» Ոռոգեալ արեամբ սրբոցն Պետրոսի և Պողոսի » :

Հայաստանի երեք կողմերու՝ հիւսիսայ, արեւելից և արեւմտից շատ ազգերն, ինչուան ուր որ հին պատմութեան ծանօթութիւն հասնի, զիրենք խոստովանին սերունդը թորգոմայ, բայց ոչ մի ոք այսպէս իբրեւ զմերայինս զՀայո՝ հազարամայ վկայութեամբ գրոց հեղինակացն զնոյն սեփականէ և հաւաստէ պատմութեամբն, վասն որոյ և հաւանագոյն քան զայլս նովին անուամբ հռչակի և ի Ս. Գրոց 1000 տարի յառաջ քան զիւր հայկաբան գրիչս. Քրիստոսէ առաջ Է դարուն մէջ աւելի ծանօթացան Հայք Հրէից, որոց ինչուան այն ատեն մեր աշխարհն սովորաբար Արարադայ անուամբ յիշուէր. յետ առման Երուսաղեմի Նաբուգոդոնոսորէ, նիզակակիցք սորա Հայք՝ աւելի եւս ճանաչուեցան. այն ատեն յետինն մեծ և աստուածարեալ մարգարէից Եզեկիէլ, մեր աշխարհին սահմանապարիսպ լեռներէն իջած գետոյ մը եզերք գերի բերուած նսանելով « առ ափն Քորար գետոյ », ընդ մէջ Ասորոց և Հայոց, ճանչցաւ ասոնց վաճառականները՝ որք « ի » Տաւնէն թորգոմայ » ձիովք և հեծելովք լնուին զհրապարակս վաճառուց Տիւրոսի (Եզեկ. ԻԷ. 14.) ճանչցաւ և անոր կտրիճերը՝ որք իր հայրենեաց գերութեան գործակից եղան թէ և ստիպմամբ քան կամաւ¹⁷⁹, վասն այնորիկ և բուն իր ազգին թշնամեաց պէմ ոչ իբրեւ Երեմիա հրաւիրէր զԱյրարատեան գունդն և զԱքքանազեան թագաւորութիւնս (Մեծ և Փոքր Հայք), ալ և անոր հետ ասոնց այլ սպառնայ՝ մեր հիմայ խնդրեալ անուամբ. « Ժողովեցից զքեզ և զամենայն զօրութիւնս քո... Գոմեր և ամեն » ներքին որ շուրջ են զնովաւ. և Տաւնէն թորգոմայ ի ծագաց հիւսիսայ, և » ամենեքին որ շուրջ զնովաւ » (Եզեկ. ԼԳ. 6.) : Մեր պատմութեան հմուտքն այս թորգոմայ տունը՝ որ ի ծագս հիւսիսայ, հիմայ գրեթէ ամէնքն իմանան զՀայոս և զսահմանակիցս, « որ շուրջ զնովաւ », Կովկասեանս. ինչպէս և քաջահմուտք ի հին օտար Հարս՝ Եւսերիոս Կիսարացի, Թէոփոլետոս, Իսիդոր Սելևրիացին. բայց ոմանք ի նախնեաց զանազան և հեռուոր կարծիք ունեցան. Քաղզկացի թարգմանիչք Ս. Գրոց և Թալմուտք

Հրէից՝ ինչպէս զԳերմանացիս իմանան այդ հիւսիսային թորգոմանները. Արարացոց թարգմանութիւնն աւելի ստուգիւ զՎրացիս. յԵրուսաղէմեան մեկնութիւնն՝ զԲարբարոսս, որով անուամբ ոմանք (Փրեկուլփ) իմանան զՓոլեզացիս, վասն զի ասոնց հայր համարի թորգոմ ի Յովսեպոսէ, Հերոնիմոսէ. իսկ յոմանց՝ (Պոշար) Կապպովկացոց հայր, որ և չեն հեռի ի ստուգութենէ։ Իսկ այլք զՍկիւթացիս իմանան տուն թորգոմայ և թորգոմանս¹⁷³, և զեռ զանուն նորա լսեն ի թիւրք կամ թիւրքմէն և ի թաթար ժողովուրդս. զայս այսպէս համարին և ոմանք ի վարդապետաց մերոց¹⁷⁴ և պատմաց թաթարաց իշխանութեան տակ, որպէս Մաղաքիա աբեղայ, որ զՍկիւթս գրէ ի Գովգայ և զԳովգ ի թորգոմայ, հանդերձ խառնրդով Հազարացի սերնդեան և յառաջ քան զնա անտարակուսարար իմն Միխայէլ Աստի, « Յայտ է թէ յազգէ թորգոմայ են » (թուրքք)։ Այս յայտութեան ապահովութիւնը քննելու կամ հաւանելու համար, նոյնպէս ուրիշ ազգաց այլ թորգոմական ըսուելու պատճառն իմանալու, եւս առաւել մեր Հայոց բնիկ տուն թորգոմայ ըլլալն հաւաստելու համար՝ պէտք է արդ քննել տեսնել թէ ո՞ր է այդ ցեղապետն ազգաց թորգոմ, որոյ անուամբ նշանակին ժողովուրդք Ասիոյ, արեւմտեան ծայրերէն ինչպէս գրեթէ Զինաց սահմանները, և ընդ հիւսիսի մինչեւ ի Սիպերիոյ սահմանապատ անապատները։

Թորգոմայ գրայ մեծ խնդիր մը կայ. վասն զի Ս. Գիրք մեր զթորգոմ որդի ասեն Գոմերայ. ոմանք ի հարց և պատմաց (Սիւնկելոս — Յովհ. Կաթող.) զթորգոմ և զեղբարսն փոխանակ Գոմերայ՝ ասեն որդի թիրասայ որդոյ Յաբելի. իսկ Քաղղէայիք (Աբիդենոս. Մարիրաս) ըստ վկայութեան Մով. Խորոսեցոյ, յորոց և ինքն և ամենայն հետեւող պատմիչք մեր, զթորգոմ ասեն որդի թիրասայ, և զթիրաս որդի Գոմերայ¹⁷⁵. որով կրկին են թիրասք և թորգոմք, մին՝ յիշեալ ի Ս. Գրոց որդի Յաբելի և Գոմերայ, միւսք անյիշատակք՝ որդի և թոռն Գոմերայ։ — Հոս պարզ շփոթութիւն մը կամ սխալ մը չերևար, որպէս ոմանք ըսին և մեղադրեցին զպատմահայր մեր Խորոսեցի, որպէս թէ Ս. Գրոց ըսածը թողլով հեթանոսացր նախապատէ, այլ կամ տարբեր է Ս. Գրոց թորգոմն ի մերոյս թորգոմայ, ու ազգակից և տեղակից, և երկուքն ալ զիրար յաջորդած, և կամ զարմանալի առակ մը կայ Նոյի սերնդեան չորրորդ ազգին վրայ. վասն զի երեք որդւոց թոռներուն վրայ այլ նոյն տարակոյտը կայ, ինչպէս մասնաւորապէս գիտեր է մեր պատմահայրն այլ. զՍեմայն՝ ի Ս. Գրոց իսկ գիտեմք, այսինքն զԿաթիւն որդի Արփաքսաղայ, զոր բազումք չեն ընդունիր, և զՍաղայ անմիջապէս Արփաքսաղայ որդի ասեն և ոչ թոռն. այսպէս և

զՆերբովթ՝ Ս. Գիրք գնեն երրորդ ի Նոյէ, որպի անուանելով Քուշայ, բայց գիտելու է որ նախ Քուշայ Հինդ որդիքը և երկու թոռունքը կու համբէ, յետոյ զառ կերպով մը կ'ըլտէ. «Եւ Քուշ ծնաւ զՆերբովթ»։ (Մն. Ժ. 8. Թ. Մնաց. Ա. 10.) Խորոնեցի ուշմագոյն ասորի Հեղինակի քննութեամբ զՆերբովթ զասէ որպի Միսարեմայ որդւոյ Քուշայ. նման նոցին և թորգոմ որ երրորդ է ի Նոյէ ըստ գրոց՝ ըստ Հին պատմչաց ազգարանութեան որ ի նմին ազգերէ առած են, չորրորդ է, որպի գոյով թիրառայ ուրումն չյիշելոյ, զոր օրինակ կայնանն. արդ եթէ հարկ է ընդստել կամ չընդունել զկայնան, նոյնպէս և զթիրառան կրնամք թորգոմայ հայր ճանաչել կամ ոչ. յառ թէ ճանաչուի նահապետն մեր Հայկն որպի թորգոմայ, և թորգոմ սերունդ Յաբելի և Ժառանգորդ Հայաստան աշխարհի։

Ս. Գիրք, ինչպէս ասեանք, Յաբելիայ անդրանկան ցեղապետութիւնը հասցրնէ մինչև ի թորգոմ, նշանակելով զնա երրորդ որպի Գամբայ՝ որ քան զերէցսն և զնախնիս ծանթագոյն է արտաքին պատմչաց և ժողովրդոց, որք թէ՛ անուամբ թէ ազգակարգութեամբ բիշ մը օտարանան յերբայական դրոցն. զինքն յիշատակողաց մէջ առաջինն է մեր ազգային պատմութիւնն, առեալ ի Մարիբայայ կամ ի հնագոյն եւս աւանդութենէ. Մարիբայ ըստ Քաղզէացի գրոց կարգէ զազգարանութիւնն, Բապետոսթէ, Մերոզ, Սիրաթ, Թակլաթ, որ են ըստ Խորենացւոյն մերոյ՝ Յաբել, Գամբ, Թիրաս, Թորգոմ. որով ուս ոչ չորրորդ կ'ըլլայ ի Նոյէ ըստ Ս. Գրոց, այլ Հինգերորդ. ըստ այսմ մեր ուրիշ պատմիչք այլ կարգեն. միայն Յոհ. կաթ. և Վարդան ըստ Սինկելսի Բիզանդացւոյ կարգեն Յաբել, Թիրաս, Թորգոմ. նոյնպէս չորրորդ ի Նոյէ, այլ փոխանակ Գամբի՝ Թիրառայ (որպէս Յաբելի) որպի համարելով. իսկ Վրաց պատմիչն¹⁷⁶ ի Յառանայ որդւոյ Յաբելի կ'իջեցնէ զմեր նահապետն, կարգելով Յաբել, Յառան, Թարշիշ, Թորգոմ¹⁷⁷. Ահա չորս Հինդ տեսակ ազգարանութիւն, քիչ զանազանութեամբ, որոյ մէջ նշանաւորն է ազգակարգութեան թիւն, այսինքն փոխանակ չորրորդ ի Նոյէ ըսուելու Հինգերորդ ըսուիլն¹⁷⁸, որ ուղղակի հաւանակ կ'ելլէ Ս. Գրոց, սակայն գիտելու արժանի է որ, Նոյի երեք որդւոց այլ թոռնորդոյն վրայ այսպիսի տարաձայնութիւն մը կայ, և մէկն (Սեմայն) նոյն իսկ Ս. Գրոց մէջ, տեղ մը Սեմայ որդւոյն Աբփաքսաղայ և Սաղայի մէջ գնելով (մէկուն որպի միւսոյն հայր) զԷպանան և տեղ մը ոչ, չորրորդ ի Նոյէ. նոյնպէս Քամայ ցեղին մէջ այլ մեր պատմահայրն կու յիշէ, հետեւելով հմուտ Ասորւոյ մը, զՄհստրեմ չորրորդ ի Նոյէ, որ ըստ Ս. Գրոց երրորդ է, որպի գոյով Քամայ, իսկ ըստ մերոյ՝ որպի Քուշայ

որպէս Գամայ : Այսպէս ժամանակագիրք կարգեն և և զԹիրաս չորրորդ ի » Նոյէ , իսկ Յարեթ երրորդ , թէպէտ ըստ մերում թարգմանութեան ոչ » ուրեք ի բնագրի գտանի » : Կայնանայ համար ոմանք ի մեկնչաց (մերոց) աւանդեն (երկիւղածաբար) , թէ գիտութեամբ անունը դուրս ձգուած ըլլայ ի Ս . Գրոց , իբրու զի նա եղաւ առաջին կուռք շինող . թերեւս իր սերնդակիցք կամ հասակակիցք հօրեղբորորդիք այլ նոյն կամ նման ամպարշառութեան մը համար վատանուն և տնանուն սեպուեցան իրենց պապէն կամ ի մեծ նահապետէն Նոյէ : Թողլով այս կարծիքս , Ս . Գրոց ազգաբանութեան չհակառակելու համար , դարձեալ երկու ճամբայ կայ մեզի . կամ Մարիրաս և օտար պատմիչք շփոթած կրնան ըլլալ , կամ իրենց Թորգոմն ոչ է որպիսի Գոմերայ յիշեալն ի Ս . Գրոց , այլ եղբորորդի այն յիշեալ Թորգոմին . վասն զի հաւանական է որ Գոմեր դառ յերկից յիշելոց (Ասքանազ , Թիփաթ , Թորգոմ) , ուրիշ շատ որդիք այլ ունեցած պիտի ըլլայ , անոնցմէ մէկն այլ կրնայ ըլլալ Թիրաս՝ անուանակից իր եղբորը (Թիրասայ որպէս Յարեթի) , ինչպէս որ իր մէկ ուրիշ եղբայրն այլ՝ Յաւան՝ գրեթէ նոյն անուամբ որպիսի մ'ունէր զԹարշիշ : Գարձեալ կրնայ այլ ըսուիլ թէ մեր հին պատմիչքն ի շարեւն Յարեթ , Գոմեր , Թիրաս , Թորգոմ , ոչ ազգաբանութիւնն ուզեն իմացնել , այլ Հայաստանի նահապետքն կամ նախնիքն , իբրու թէ յետ Յարեթի իր անդրանիկն Գոմեր գրաւեց զՀայաստան , յետոյ Թիրաս (իր եղբայրն կամ որդին) , յետոյ Թորգոմ : Այդ ասոնցմէ որն այլ ըլլայ՝ միշտ օտոյդ է որ Թորգոմ թոռն կամ թոռնորդի էր Յարեթայ , և հաւանօրէն որպիսի կամ թոռն Գամերի քան թէ Յաւանայ . և այս մեզի բաւական ըլլայ :

Գալով Թորգոմայ անուան վրայ , այսպէս կոչեն պատմիչք մեր և Ս . Գիրք ըստ Եթեանասնից թարգմանութեան , իսկ հրէայէն բնագիրն և անոր հետեւողքն գրեն Թորգոմաս կամ Թորգոմա որ և Թռաձերմա . Յովսեփոս՝ Թռկրամ , Վիրք Թարգամոս կամ Թորգամոս , Մարիրաս Թռկրազ , ուրիշ մը (Փրեկուլի) Տիգրաս և անոր սերունդքն այլ Տիգրասեանք որ են Փոխզացիք ըստ մտաց յիշողացն . անվաւեր պատմիչ մը կոչէ Թակեռան , և Սկիւթացիք ըստ Երողոտի իրենց ցեղապետը անուանէին Տարգիտասու , և շատոնց հաւանական երեւեցաւ ի Թորգոմայ ըլլալ նոցա . արգէն Թակլադ կոչմանն այլ հեռու չէ այդ . ինչպէս ուրիշ կողմանէ այլ Տիգրաս անուան մօտենայ Թիդրամիս , որ է հեռագոյն նմանութիւն Թորգոմայ կամ Թորգոմայ : Երբայագէտք այս անունն թարգմանեն Ուզգուարիս կամ զօրութիւն , և կամ Եկ , այսինքն օտար անդէ եկած . ոմանք յերկու զաանելով

Թուրք-Արմա զառաջինն աւելորդ իմն սեպեն, և Արմեան կամ Արմեն (զուցէ լաւ եւս Հարմա) համարին զրուն անունն, կամ զառաջինն ըսա հին սանսկրիտ լեզուի Դուք, Դուգա իմանան Տղայ կամ Սերունդ-Արմայ այս մեկնութեան (եթէ ռառյոք ըլլայ) կրնար յարաբերիլ Աֆղաններուն աւանդութիւնն այլ, որք յիշեն Յաբեթի երեք որդիք, Արմէն, Աֆղան, Կարգուլ, և համարին յառաջնոյն զՀայս, ի վերջնոյն զՎիրս, ի միջնոյն զիրինք (Պրոռէ): Ի Գալեառն հին լեզու Բրիտանաց այլ Թուկարմա ասեն թարգմանի Կոպրատուրիք-կղզի: Իսկ նկատմամբ մեր լեզուին և բնիկ անսւանց, նշանակելի է վերջաւորութիւնը ո՞ր կամ ամ, որ մեր շատ հին անուանց յանկակից է, ինչպէս Արամ-ենակ, Հարամ, Գեղամ, Բիւրամ, Բագամ, Պառքամ, Զար 'մայր, Կապամ կամ Կադմոս, և այլն. յորոց յայտ է թէ ամ մասնաւոր և հայրանունական իմաստ մը պիտի ունենայ: – Այսչափ այլ այս ցեղապետի անուան համար, գանք հիմայ պատմութեանն:

Ս. Գրոց բրած Սեմայ ազգաբանութեան նայելով, մեր Թորգոմէ եթէ անմիջապէս Գոմերայ որդի է՝ իբրեւ 130-50 տարի ջրհեղեղէն ետեւ ծնած կ'ըլլայ, ըստ Եթանասնից, իսկ եթէ թոռն է նորա կամ՝ թոռնորդի Յարեթի՝ իբր 250 տարի ետեւ. և ապրած է 600 տարի, ըստ ատանդուութեան պատմչաց վրաց¹⁷⁹. և ինչ որ մեր պատմիչք իր որոշոյն՝ մեր Հայկ նահապետին համար վկայեն, զնոյն իրեն համար այլ բան՝ թէ «էր նա » այր քաջ և հսկայ... որոյ էին բազում կանայք, և ծնան նմա ուսաներք » և դասերք, (և) որդւոց և գտներաց նորա... և չբաւէր երկիրն բազմութեան աթի նորա»: Եւ այս ոչ միայն յառաջ, այլ և յետ բաժանման և սփռելոյ ազգաց և լեզուաց. վասն զի ինքն Թորգոմ այլ արեւելքէն կամ Նոյաբնակ երկրէն գէպ ի Սենաար գացող ձեռներէց կտրիճներէն մէկն էր, ուր տարեր էր և որդւոց առջինեկներն, և անշուշտ զոմանս այլ հոն ծներ էր, ուր և որդիքն այլ որդւոց և թոռանց տէր եղած էին, ինչպէս մեր պատմութիւնն յայտնապէս յիշէ որ Հայկն ի Բաբելոն ծնաւ. զիւր անդրանիկ Արամենակ, և նա զիւրն Կադմոս: Բաբելոնէն դարձող նահապետաց մէկն այլ ինքն էր, բայց թուի թէ (իբր 50 տարի) յառաջ քան զիր և իրմէ յանդուգն որդին՝ զՀայկն. ինչպէս վկայէ պատմիչն և յաւելու, թէ «Եկն բնա » կեցաւ ի մէջ լեռանց Մասեաց և Արագածու». կամ լաւ եւս ըստ վրացի բնագրին ընդ մէջ Արարաղայ և Մասեաց, առջինով իմանալով զհին երկիրն Արարատեան, զտուն Նոյի, զոր և հաւաստէ պատմիչն Թորգոմ ազանց բնակութեան երկրին հարաւային սահման դնելով «զմիւր լեռան (որ » թուի նոյն ինքն Արարաղ) յերկրին Կորդուաց, հանդէպ Մարաստանի ».

և դարձեալ մեր հին և կորուսեալ պատմւոյ մէկուն ճեշտեալ հաստատ ըսնքն վասն Հայկայ, թէ յետ դարձին ի Բաբելոնէ նախ բնակեցաւ այն տեղն՝ որ էր տուն նոցա նախնի, շինեալ ի Զրուանայ, այսինքն ի Սեմայ, « հօրն և եղբարքն հանդերձ » . այս խօսքս որ երկամութեան առիթ կրնայ ըլլալ, աւելի երեւի յարմարիլ Հայկայ հօրն և եղբարք համար՝ քան Սեմայ . այսինքն թէ, այն տեղ Զրուան շիներ էր բնակարան, ուր և Հայկն բնակեցաւ իր հօր և եղբարքն հանդերձ :

Բայց եթէ արդարեւ Թորգոմ բնակեցաւ այլ հօս՝ ոչ երկար տարիներ . այլ զի շատ կտրիճ զաւակներ և թոռներ ունէր, « և չբաւէր երկիրն » բազմութեան ախի նոցա » . բաժնեց անոնց սահմանները, նախ ինքնին աւիրելով և շատերը ինքնին տանելով և տեղաւորելով . և բոլոր այն ժառանգած երկիրն, ըստ պատմութեան վրայ՝ հարաւն ի հիւսիս կոչուաց և կոչկաս լերանց միջոցն, արեւելքէն յարեւմուտք այլ՝ Կասպից և Սեւ ծովուն միջոց . ուր նախ իր անդրանիկ եղբարքն, հարքն և հօրեղբարք տիրէին, ըստ աւանդութեան մերոց իսկ պատմւոյ, ինչպէս որ յիշեցինք մենք այլ ազգարաժանման մէջ (66) . նախ Գոմեր, յետոյ Թիրատ իր որդին (կամ եղբայրն) . որոյ համար կ'ըսէ Յովհ. Կաթղ. « Եւ վասն զի զԹրատ » կացիս ինքեան անձին առանձին Թիրատ պալազատէր, պարտ վարկաւ » զի զայլ եւս վիճակեալն իւր սահմանո՝ յերիս հատուածս բաժանեալ » տայցէ ի կալուածս որդւոց իւրոց : Ուստի... և Ասքանազայ որ նախ » զմերազնեայս յիւր անուն Ազքանազեան անուանեաց, զՍարմատս նմա » պալազատէր . իսկ Թիրատայ զՍարմասայ . իսկ Թորգոմայ զմերազնեայս » սեպհականել . որում տիրեալ՝ զԱքառնազեանն նախ անուանեալ՝ յիւր » անուն նուանէր Տոս Թորգոմայ : Արդ այսպէս իմա Աքառնազեան զմեզ » և տուն Թորգոմայ . և այսպէս քեզ հաւատարմացին որ վտոն նահապեհ » տութեան ազգիս մերոյ է բան, թէպէտ և ոմանք աչազգարար և ոմանք » այլարանաբար զրուցաց վէպս տան » :

Աքառնազ, կ'երեւի որ երկար տուն բնակեցաւ յերկրի մերում, Թորգոմայ և Ներրովթայ և այլոց ի Բաբելոն գնացած և բնակած ժամանակ, մինչև ի դարձն անտի, հարիւրաւոր տարի : Այս պատճառաւ է որ յառաջ քան զԹորգոմ և յետոյ՝ երկար տուն յանուն Աքառնազայ կոչեցաւ մեր երկիրն և ազգն . և ինչպէս վերը Թորգոմայ համար բռնք՝ թէ հին տուն և ընտիր և վսեմեկան հեղինակաց մէջ ասոր անուամբ քան Հայկայ՝ անուանի մեր ազգն, այսպէս այլ Աքառնազայ էր . զոր օրինակ տեսնեք Երեմիայ մարգարէին վկայութիւնն յառաջ քան զԵղեկիէլին, « Պատուէր

» ասուք յինչն Այրարատեան գնդին և Ասքանագեան Թաղաւորութեանցն » . և Գր. Լուսաւորչայ ինքնագրութիւնն եպիսկոպոսապետ « ասնա թորդամայ » և Ասքանագեանս ազինս » . որոյ հետեւող և համանուն և համարին. Գր. վկայաւորէ ի ԺԱ գարաւ նման ձեւով մը զինքն անուանէ , և սկզբնագիր Թարգմանիչ վարդապետ մեր Կորիւն սկսանի զպատմութիւնն ասելով. « Զաս- » քանագեան ազին և զՀայաստան աշխարհին » և այլն , այսպէս և այլք : Բայց որպէս Հայկայ անունն առաւել ընդարձակելով խափանեց զհօրն՝ զԹորգոմայն , այսպէս ասորն այլ զիւր եզրօրն (կամ զհօրեղբօր) զԱսքա- նապայ : Թերեւս աւելի քան զհիմնու աշխարհակալս , այն հին հսկայ երկրակալաց հպարտութիւնն էր իրենց բնակած տեղւոյն վրայ անուննին Թաղալ , ինչպէս մեր Հայկայ և իրենց զարմից վրայ մինչեւ ցԱրամ պատ- մեն մեր պատմիչք . այսպէս անոր նախնիքն այլ ըրին . և մանաւանդ Թորգոմ , որ ոչ իբրեւ զԱսքանազ Հայրենի ժառանգութեամբ և խաղաղու- թեամբ տիրած կ'երեւայ , այլ քիչ մը բռնութեամբ այլ , և բոլոր իր որդւոց ժառանգեցուցած ընդարձակ երկիրն այլ իր անուամբն Տուն Թորգոմայ անուանած , զոր ահա գրեթէ իբր 2000 տարի զերջ նայնպէս անուանէր Եղեկիէլ մարդարէ , և յետ նորա այլք . և Վրաց պատմիչն՝ միշտ Կով- կասայ և Հայաստանի երկիրն և ազգերն նովին անուամբ կ'անուանէ , Թոր- գոմեանք և սուն Թորգոմայ , գրեթէ ինչուան Քաղզէացուց ինքնակալութեան տաւն կամ Սկիւթաց մեծ արշաւանաց :

Թորգոմայ ասուն կամ երկիրն , նախ (ըստ զերազրելոցս) հայկական լեռնապարուն (Մասեաց) և Հայաստաւորսի միջոցն էր . որ նեղ գալով իր բազմածին սերնդոցն , Թողուց զանիկա իր անգրանկան և մեր նախահօր Հայկայ , և անոր եղբարց տուաւ անոր հիւսիսեկողմը ինչուան Կովկասու լեռնախութը , ընդ մէջ Պոնասսի և Սեաւ ծովուց : Այս միջոց երկիրս Հայ- կայ եօթն քաջ և հսկայ եղբարցն ժառանգութիւնս եղաւ ըստ Վրաց , որոց անուանք են ըստ երեցութեան Քարբրոս կամ Կարդուչ , Բարդուս , Մովս- կան կամ Մովկան , Լեկան կամ Լեկոս , Հերոս , Կովկաս , Եգրոս կամ Եգրէս , որք Թուի Թէ իրենց նախկին և հայկական հնչմամբ կոչէին Կարդ , Պարա , Մուսկ , Լեակ , Հեր , Կուսկ , Եգեր :

Կարդ կամ Քարթլոս որ երկրորդ ի հսկայից Թորգոմազանց , ժառան- գեց իր երէց եղբօր՝ Հայկայ երկրին անմիջապէս հիւսիսեկողմ՝ երկիրը , զոր և իր անուամբ մինչեւ հիմայ Վիրք կոչեն Քարթլի , և զիրենք այլ Քարթրուլի , իսկ մեք Վիրք և Վրաստան կոչեմք՝ յետոյ և օտար ծագմամբ առաջ եկած անունով . այն հին ասեններն մեր Տայոց և Գուգարաց նա-

հանգքն այլ վրաց կամ Գարթլեաց ժառանգութիւն էին. որոց երկրին սահմանքն, ինչպէս մեր Հայոց՝ ատեն ատեն շատ փոփոխեցան և ընդարձակեցան: — Պարտայ վիճակեցաւ Գուգարաց արեւելեան ծայրէն Կուր գետոյ և Հոյկայ բաժնին մէջ եղած երկիրն, ինչուան Կուրի և Երասխայ խառնուրդ և ի ծով թափած տեղն, որ յետոյ Հայոց Ուաի և Փայտակարան նահանգքն եղան. և միով անուամբ Առան կամ Ռան ըսուեցաւ. իսկ հոյկայն անունն այլ ինչուան հիմայ մնայ Պարտաւ քաղաքին աւերակօք, որ յետ Հայոց իշխանութեան՝ Աղուանից մայրաքաղաքն էր: — Մուակայ կամ Մովկանայ ժառանգութիւնն եղաւ Կարպայ և Պարտայ երկրին հիւսիսային արեւելակողմը՝ իօռ կամ Փոքր Ալազան գետոյն հովիտը, կամ թէ ասոր և Կուր գետոյն միջոցը. ուր և իր անուամբ քաղաք մը շինեց, որ ցարդ կ'երեւի Մուղան աւանաւ: — Իսկ երկու Արազանից գետամէջքն տուաւ բաժին Հերայ, և անոր անուամբ կոչեցաւ երկիրն այլ քաղաք մ'այլ Հէրեր, որ և Խորանքաւ: Ասոր սահմանն արեւելքէն կ'երթար ինչուան Կովկասայ լեռնապարիսպը, որ ինչուան այն ատեն « էր անմաթաձայն » (Վրդ. Պամ.), այսինքն անբնակ. այն միայնութեան և զժարութեանց մէջ բնակեցան Լեկ, ի հարաւային արեւելս Հերայ և Մուակայ բաժիներուն արեւելակողմը, որոյ անունը ցարդ կու հոչակեն քաջակոխ Լեկզիք, ինչուան մեր օրերս իրենց ազատութեան վրայ կոռելով ընդ Ռուսաց. — և Կովկաս կամ Կուակ՝ որ հիւսիսային և արեւմտեան կողմերը տարածուեցաւ, և իր անուամբ բոլոր երկայնանիստ լեռնապարն և երկու ստորոտքն այլ ինչուան այսօր աշխարհածառթ են Կովկաս կոչմամբ, և հիմայ զանազան ցեղեր բնակին հոն: — Կուակայ և Կարպայ սահմանաց արեւմտակողմն ինչուան ի Սեաւ ծով (կամ յԱքանաղեան) բաժին եղաւ Եգերայ, և անոր անուամբ կոչեցաւ առ ամենայն աշխարհագիրս և պատմիչս, և հիմայ այլ նոյնպէս ծանօթ է Անարա ըսուելով:

Որչափ որ մեր Հայաստան աշխարհին անունն և պատճառն ստուգութիւն ունի մեր առջեւ, նոյնչափ այլ կ'երեւայ այս Հայկայ եղբարց և իրենց աշխարհաց անուանքն. զոր ոչ միայն մեր և վրաց պատմիչք յիշեն, այլ այս հիմայ մեզի ծանօթ հեղինակներէն հին Հրեայք, և ըստ ոմանց նաեւ Խազիբք ի ժ. պարու¹⁸⁰. որք ոչ միայն 8 այլ և 10 որդիս համբն թորգոմայ, յորոց ոմանք զեռ անուամբ այլ նոյնանման են, ինչպէս առաջինն Ագիտր կամ Այգիտր, որ է Հայկն, երկրորդն Տիտու, որ Թերեւս ըլլար Վիտու. երրորդն Ուվար (Բարդուս). չորրորդն Ուկիւ (Մովկան). մնացեալքն նման չեն մեր նախայիշելոցն, այլ ուրիշ կովկասեան ազգեր

յիշեցնեն, և են հինգերորդ՝ Պիգայ. վեցերորդ՝ Դասնա. եօթներորդ՝ Գոգար, յորմէ խաղրաց թագաւորն կ'ըսէր իր ազգին ծագումն և անուանէր զինքն թագաւոր թողարմեանց. Արարացիք այլ յիշեն զթողար իբր որդի Յարեթի. ութերորդ՝ Ծանուր, յորմէ մեր պատմչաց ծանօթ ազգն Ծանարաց. իննե-
 րորդ՝ Բոյկար, յորմէ Բուլղարքն՝ յիշեալ նախ քան զամենայն պատմչս ի Մ. Խորենացւոյ. առսներորդ՝ Սափր, յորմէ Սաբիր Հոնք, թերեւս և Սիպերիացիք: Այս ետքի վեց որչառց անուանքն տարբեր սեպելով մեր պատմչաց յիշած ետքի շարսն, փոխանակ ութի կամ առսին՝ 14 որդիք յիշուած կ'ըլլան թորգոմայ, կամ 14 ցեղք և աշխարհք: (Վիւլ. Սէն Մարկ. Բ. 22): Այս միտարանութիւն մեր և վրաց պատմութեան՝ կամ աւանդութեան կողմաստիւնց ընդ աւանդութեան Հրէից կամ խաղրաց, զոնէ կու ցուցնէ թէ շատ հին և ընդարձակ է կարծիքն թորգոմայ զաւակաց տարածուելու Տաւրոսի լեռներէն ինչուան կողմասայ հիւսիսային ստորոտքը և անկէ այլ անդին ասիական Ռուսաստանի մէջ. և կրնայ ըստիլ թէ կողմասայ զանազան ցեղերու շաւն սերունդք են այս բազմածին և մեծագոր նահապետին որչառց և թսոանց: Եւ ոչ միայն ընդ հիւսիս տարածուած վկային թորգոմազունք, այլ և ընդ արեւելս և արեւմուտս. յարեւելս Սկիւթաց, թաթարաց և թիւրքմէնից հայր անուանելով զնա, որպէս առաջ յիշեցինք. և ցոյսօր այս ետքիներս (թիւրքմէնք) ճանաչեն և աւեն զիրենք հօրեղբորորդի Հայոց (Էմ-օղլու). և որչափ այլ օտարալեզու ըլլան, ինչ այլ որ ըլլան, միշտ իրենց թիւրք կամ թիւրքմէն անունն այս աւանդութեան անժխտելի պաշտպան մը պիտի ըլլայ: — Իսկ թորգոմայ յարեւմուտս այլ ծաւալելն կ'ընդունին ոմանք ի Հարց և ի մեկնչաց, անկից սեպելով զծագումն ազգաց կամ տոհմից Փոխպացւոց, Կապադովկացւոց և Գաղատացւոց, ինչուան ոմանք (Փրեկուլի — Պոշար — Ֆլորիտի) անոր անուամբ ճանաչեն զՏրոքմի ցեղ կապադովկիոյ կամ Պոնտոսի: Իսկ ոմանք ի մեր պատմչաց (Միխայէլ Ասորի. Վարդան. Մի. Այրիւ.) զԱմազոնս այլ ի թորգոմայ համարին, և ցուցնեն թորգոմայ բազաւորարիւն մը ինչուան փոքր Ասիոյ արեւմտեան ծայրերը, որոյ թագակալ արու Ժառանգը պակսած ըլլալով, կանայք ձեռք ձգած ըլլան իշխանութիւնը, և իշխոն քաղաքը շինեն ի Տրովադա¹⁸¹: Ուր յայտնի կ'երեւի առասպել առասպելի, աւանդութիւն աւանդութեան կցած, սակայն և աջնպէս կ'ընդարձակի թէ ստոյգ և անստոյգ տարածումն թորգոմական ճիւղերու, որոյ արմատն հաստատուած է ի Հայաստան. և զոնէ հաւանական է թէ իր որդիքն և թոռունքն միայն միակողմեան ընթացք մը չըսնեցին ի բա-

Ժանման և ի ցրման խրեանց, ինչպէս այլ նաՀապետք, այլ իրեք կողմ
այլ գացին, յարեւելք, յարեւմուտք և աւելի ի հիւսիս:

Այս իրեք կողմերուն դէպ ի յմր գնաց ինքն Թորգոմ, ուր հաստա-
տեց իր վերջին բնակութիւնն և ուր հաճաչեցուց իր 600ամեան գլուխն,
ոչ ստոյգ բան մը գիտեմք և ոչ աւանդութիւն. նոյնպէս և ոչ այլ ինչ իր
կենաց կամ գործոց մը. և աչ այլ որոշ հասկընամ Գր. Մագիստրոսի
ոսմորական մթաբանութիւններէն մէկը, զոր կու գրէր ահեկի ամսեան 23ին
պատահած որոտման և ձեռն վրայօք. « կամ եթէ ի Թորգոմեան երկց
» եօթնանկեանցն եռակի բարդեցելոյ Ահեկան. որում Արտաշէսն Պարթեւ
» բաղէալ » և ույն, և յետոյ այս թագաւորի մեռնելու ասան ըսած նշա-
նաւոր խօսքը կը յիշէ ըստ աւանդութեան վիպասանից:

Թորգոմայ որդւոց և թոռանց այլ գործքերը (զատ ի Հայկէն) միայն
ի Վրաց պատմութեան յիշուին համառօտիւ. յօտարաց միայն քանի մը
հին ծանօթարարք և մեկնիչք (Սուրբատ — Յոհ. Մանիքացի) յիշեն զԵրվ-
կաս ի սերնդոց Յարեթի, իրրեւ պատեհազմով հալածուած ի Թուրանայ,
զոր համարին յաջորդ կամ թոռն Նինոսի. որ հաւանօրէն նշանակէ Ասուրի՝
այսինքն զԱսորեստանեայց կոխն ընդ Կովկասայնոց և Թորգոմազանց,
ինչպէս որ Վրաց պատմիչք այլ յիշեն: Իսկ Կովկասայ համար մեր պատ-
միչն Վարդան այլ վկայէ, որ մի էր յերկց քաջագունից ի մէջ ութ եղ-
բարցն, « Երեք յորդւոց նորա (Թորգոմայ) նախագահք եղեն, Հայոսն,
» Քարթլոսն և Կովկասոսն, և տիրեցին ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ցծով
» Կազրից »:

Ժ

Յ Ա Յ Կ Ն

ՍՐԲԱՋԱՆ կամ համաշխարհային պատմութիւնն և ազգային պատմութիւնն ի սկզբանէ միախառն կու գան ինչուան ի Թորգոմ նահապետ . անոր զիմաց քաշուի աստուածահիւս լճաբազայրն, գրեթէ ամենայն ազգաց համար, բաց ի Հրէից . բայց մինչդեռ այլք ի մեծ և յերկար մթութեան մեան, մեր պատմութիւնն կամ ազգային աւանդութիւնն կու սկսի անմիջապէս Սուրբ Գրքոց՝ Յարեթի ազգաբանութեան լրած տեղէն, ի նոյն ինքն ի Թորգոմայ անդրանիկ որդւոյն, որ ժառանգելով անոր յարեթաբաժին երկիրը, փոխանակ նորին և անոր նախնեացն կու թողու հոն և իրմէ սեւրեալ ցեղին վրայ իւր անունը . և մինչդեռ առաջին տնտանքն հետ զհետէ կու քաշուին, կու ծածկուին կամ քիչ քիչ յիշուին, այնուհետեւ մնայ իր անունն երկրին բնիկ ժողովրդեան մէջ, որ անով կոչեն զիրար Հայ և զաշխարհն իւրեանց Հայաստան . և անշուշտ այս և այսպէս ըսուած և լսուած է (գոնէ հոն) 4400 տարիէ ի վեր : Այսչափ երկայն դարեր (որ խիստ քիչ ազգաց ժամանակագրութեան մէջ գտուին) չի կրցան մոռացնել կամ նուազել զանուն Ազգապետին մերոյ Հայկոյ . 44 դար առաջ իր որդիքն և անոնց ապաւինած անձինք ի զանազան սոհմից՝ զՀայկն հռչակէին իրրեւ ազատարար և պաշտպան իւրեանց ի բռնաւորութենէն Բելայ, յետ այնքան պարուց այսօր այլ ի բերան և ի սիրտ իր սերնդոց քաղցր և գրեթէ պաշտելի է այդ անունդ յետ անուան Աստուծոյ : Քրիստոնէութիւնն և անկէ առաջ այլ ճշմարիտ աստուածապաշտութիւնն օտար և մոլոր ազգաց զառածմունքէն զգուշացունելով մեր նախնիքը՝ չի դրաւ ի կորգի աստուածոց, այլ իրրեւ աստուածամերձ և վեհագործ անձն զասեց ի պարս համաստեղութեանց, և հոն ընդ մէջ Երեւանոսի և Երկուորեակի տեսանէ և ճանաչէ ցայսօր իւր պայծառանձմ Հայկն :

Սուրբ զիրքն, ինչպէս ըսինք, մինչեւ ցինքն ազգաբանեն զՅարեթեանս, և անմիջապէս իր հօրն անուամբ լռելով՝ Հայկն մնայ ընդ մէջ անժիտելի պատմութեան և ընդ մէջ աւանդութեան . որով և երկրայութեան և հակառակութեան ենթակայ կրնայ ըլլալ և եղած է . կենդանի կամ շօշափելի

արձանաց պակասութիւնն, օտար ազգաց լուծիւնն, զարուց հնութիւնն, և զխցազանց մերձաւոր ըլլալն՝ թէ ժամանակաւ և թէ գործովք, կ'աւելցընեն այս տարակոյսս, մանաւանդ ի միաս օտարազգեաց, ուր մեր հայրենական սիրտն կանխելով, բաւական կու սեպէ ի հաւատս, մերազգի պատմչաց և Հարց միաձայն վկայութիւնը, պատմութեան անառասպիւ ճշմարտանմանութիւնը, այն մեծ անձին անուան յարատեւ մնալն թէ ի վերայ ազգին և թէ ի զանազան տեղիս աշխարհին իւրայ։ Այս ետքի փաստս հասարակաց մտաց այլ պէտք է մեծ հաւաստիք մ'ընծայել թէ եղած է Հայկն, զորոյ անունը կրէ ազգ մը յառաջ քան զժամանակս իւր Արմէն կոչուելուն յօտարաց, որ և ինքնին ըստ գրաւոր յիշատակաց 2500 ասարւան՝ և ըստ աւանդութեան պատմչաց 4000 տարւան հնութիւն մ'ունի. և զարձեալ ինչուան հիմայ մեր աշխարհին մէջ մեզի ծանօթ 10 կամ 15ի չափ Հայկ անուն տեղուանք, աւելի ի հարաւային կողմանս աշխարհին, զամէն երկչոտ և երկմիտ պիտի ստիպեն կանգ առնուլ և ալ անսւան հնութեան և կրկնութեանց պատճառը պահանջել։ Ուրիշ արձան չունենալով՝ պէտք է այս փաստս ուժով բռնել և ասկէ սկսանիլ Հայկայ և մեր բնիկ պատմութիւնը։ Մանաւանդ որ մինչ հին մատենագրութիւն չունելով, կու ստիպուիմք յօտար ազգաց մեր հնութիւնները քննել, այս բանիս նկատմամբ՝ անոնցմէ այլ զուրկ եմք, այսինքն, ոչ թէ միայն զՀայկն չեն յիշեր, այլ և ոչ Հայ անուամբ զազգ նորա, այլ նախայիշեալ անուամբք (Թորոգոմ, Արարատ, Արմէն և այլն)։ Որով Հայ անունն գրուածով այլ գտնեմք նախ ի մեր ընտիր հեղինակս Դեզմարուց։ Լսեցինք երբեմն թէ բեւեռաքանդակ արձանաց վրայ կարդացուեր է Հայ կամ Հայկայ անունն, այլ մեզ անստոյգ է և տեղին և բնթերցուածն։ Հայկայ անունն և պատմութիւնը գիտեմք, որ գրուած էր յունարէն և ասորերէն գտնէ Քրիստոսէ վար մը առաջ ի ձեռն Մար Աբասայ. բայց հիմայ ասոր ոչ բնագիւրը և ոչ լիակատար թարգմանութիւնը ունենալով, հնագոյն պատմիչք մեր մնան ի Դեզմարէ յետ Քրիստոսի։ Իսկ մնացեալ արձանագրութիւնք ազգայինք անոնցմէ այլ նոր են, թէպէտեւ ըստ որում նիւթական արձան՝ հնագոյնք քան զԶեռագիր գաղափարս պատմութեանցն։ Սակայն որպէս քան զպատմիչքն հին են պատմութիւնքն, հնագոյն են և հայակիր անուանք տեղեաց. մանաւանդ որ յոմանս ի տեղեացն հիմայ Հայ բնակիչ այլ չիգտուելով հին ատեն անոր հոն բնակիլը յայտնի է։ Այսպիսիք սեպելու է Հայք գեղը ի ստորոտ Զարասպեն Քէլի-շիւ (Կապոյտ-սիւն) լեռին, յորոյ վրայ բեւեռաքանդակ արձանագիր կայ յ'9000՝ բարձրութեան. — Հայկ, ի

Պէրվորի վիճակի Հէքարեայ գաւառի կամ նահանգի Կործայից, թէ նոյն իսկ այս հիմկու նահանգին անունն այլ չէ ծագած ի Հայք—արք անունէ կամ յԱլլադար գաւառէ Կործայից. — որոյ մօտ ծանօթ է և Հայկան կամ Հէքան գետը ի Նօսարդ. որպէս ի հնումն յիշեալ (Պատմ. Հոփսիմ.) Հայաստան գաւառ ի նոյն կոչմանն. — և անկէ ոչ շատ հեռի յարեւելից հիւսիսոյ հիմկու վան գաւառին ուսմանաց մէջ զանազան տեղիք ամէնուն ծանօթք, Հայոց ձոր գաւառակն, յորում պատմութիւնն յիշէ զՀայք, որ թուի հիմայ խեբ կոչուիլ. Հայկա—րեղեմ, Թեցեալ աւերակ հին և մամոռս քարերով. Հայկաւան, մօտ ի վան քաղաք. — միւս կողմէն՝ ի հիւսիսի արեւմտից՝ պատմութիւնն յիշէ զՀայկաշէն ի Հարք, և ճանապարհորդն կամ անդացին ցուցնէ զՀայք (կամ Փայք) ի Խնուս, զՀայք աւան յԱլաշկերտ, և ինչուան յերկրին Կոտորայ այլ, ի ստորոտս Չիմէնտաղ լերին՝ Հայք գեղ մը, որք ամենեքին արձագանգ տան մեր ազգին անժխտելի ընդհանուր կոչմանն Հայ՝ և աշխարհիս Հայաստան:

Օտարաց անծանօթ ըլլալով՝ անոնց ստուգարանութեան տակն այլ չէ ընկած այս անունն, ինչպէս Արմէնն և Արարդն. իսկ ըստ մերոցս անտարակոյս է որ ծագած է յանուանէ մեր ազգապետին Հայկայ. իսկ իր անունն ուստի ծագել է կամ ինչ նշանակէ, շատ գծար է գուշակելն, իր կարճ և գրեթէ վանկ մ'ըլլալուն համար: Ազգերնուս կոչումն զոր հիմայ Հայ գրեմք և վերջին գիրն այլ հնչեմք որպէս Մ գիրն յունական կամ անգղիական, ստուգապէս է ՀԱ, ինչպէս ցարդ բնիկ երկրցիք կ'անուանեն զիրենք, և հոլովելով այլ Հա—ոց կ'ըսեն, մինչև Հաոց այլ լսուիլ, զոր օրինակ Հաոս ձոր վիճակն, որ է Հայոց ձոր ըստ նախնի գրչաց, այսպէս թուի և Հաուց Թառ = Հայոց — Թառ, փոխաձայն գրուած ի նախնեաց իսկ: Արդ այս հնչումն և նոյն ինքն մեր ազգապետին անուան նուազական վերջաւորութիւնն Հայկ, յայտնէ թէ իր բնիկ կոչումն էր Հա, ինչպէս որ և վրաց հին պատմիչն կոչէ զնա Հա—ոս, որ է ըսել Հա¹⁸³. և այս ձայնին յարմարի պատմութիւնն այլ, որ վկայէ թէ Հայկ զազգ իւր ինքնին անուանեց յոգնաբար Հայք: Այս փոքրիկ և հազագային հնչումն իբր յատուկ անուն մեր նախահօրն, շատ խոր հնութիւն և իսկական բան մը ցուցնէ, և աւելի զարմանալի է երբ յիշենք մէկ մը իր հօր և նախնեաց աւելի երկայն և յօգեալ անուանքը, Թորգոմ, Թիրաս, Գոմեր, մէկ մ'այլ իր որպէս և թողանց անուանքը, որ ամենեւին իրենին չեն նմանիր և ընդհանրապէս Ար ու ամ վանդովք յօգեալ են, ինչպէս Արամեանկ, Արամայիս, Ամ—ասիա, Գեղ—ամ, Ար—ամ, Արա և այլն¹⁸³: Թէ հարց և թէ որպէս

անաւանքն՝ Արիական լեզուի յատկութիւն յայտնեն, իսկ իրենն կարծես թէ սեմական զազաւար մ'ընծայէ, կամ թէ սկզբնական լեզուին և ժամանակին նահապետաց յարմարի, ինչպէս Նոյ, Սեմ, Քամ, Ռար եթ (Վասն զի մեզի յաւելուած մ'երեւի այս եր վերջաւորութիւնն մեր Նոյեան նահապետին անուան)։ Եւ այս անուան աննմանութիւնն ու եզականութիւնն այլ կրնար բիշ մը զօրացընել անոնց կարծիքը, որ առասպելեալ կամ գիշախառն անձ մը համարին զՀայկն։ Բայց ինձ երեւի թէ Հա մեր ազգապետին երկրորդական կամ մակ-անսին մ'է, և գուցէ ոմանք նոյն իսկ մեր լեզուէն ստուգարանէին Հի-անալ կամ Հայ-իլ բառերէն, որպէս թէ հիա-նալի կամ հայելի, հոյակապ, երեւելի անձն. իսկ ես կ'ընարեմ մեր Հատուն և ձայնէն առնուլ իրր ոյժ և զօրութիւն նշանակութեամբ. որով կազմած կամ բաղադրած են Հ-զօր, Հասակ, Հսկայ, Հ-ոգի և այլն բառերն. և մեր նախայիշեալ հին բառադրոց մեկնութեանն հաւանիմ որ զՀայք — Հսկայք թարգմանէ. և թուի թէ ի Բաբելոն աշտարակաշինութենէ ետեւ հսկայամարտութեանց ասան առած ըլլայ Հա (կամ անկէ ծագած Հայկ) կոչումը։ Յայտնի է որ անգղ-գերման լեզուաց մէջ համաձայն բառն այլ High կամ Heag (Հայ — Հիկ) նշանակէ Բարձր։

Ոչ միայն նուազարար և փաղաքշարար անուանած է Հայկ իբր Հայակ, այլ իբրեւ այդ նշանական անունն իրեն սեփական, (զոր օրինակ և տխրեցնին Ներսիսիմայ հսկայ կոչուիլն ի Ս. Գիրս), սովորութիւն եղած է ի հնուց անուան ծայրը աւելցնել անձնորոշ մասնիկը Ն, և իբր բնիկ անուանել Հայկն, մանաւանդ երբ այդ անուամբ նշանակուի մեր նահապետին նուիրեալ աստղն, զոր Յոյնք և Լատինք կոչեն Որիոն, յանուն առասպելեալ դիւցազնի միայ. որպէս ընթեռնումք ի Ս. Գիրս Յովբայ, « Քճ բա » ցեալ իցէ զպատրուակ Հայկին » . և Եսայի « Աստեղք երկնից Հայկիս » հանդերձ . — « Ի վերայ հօթնաստեղաց Հայկիս » . և ի վարս Ս. Դիմիտրիոսի Արիստագացուոյ շատ անգամ, « Ուսոյց ինձ զկարգաւորութիւն Հայկին... և յարժամ բանին դրունք Հայկին » : — Թողլով առայժմ Հայկին աստեղազարդ երկնականաբնութիւն մէջ բռնած անգն, միայն անուանուլ դնենք, որ թուի ինձ թէ այսու որոշեալ հնչմամբ Հայկն ծանօթ էր ի հնումն և մերձաւորաց ազգիս, յորս ամենամօտքն էին փռլագացիք, որպէս տեսանք (92), և սոքա ճանաչեն իրենց գիւցախառն ներդաշնակ երգահնար մը Հայկիս կամ Հիակնիս անուն Ինչպէս, ի Լատինաց Hyagnes կոչեցեալ¹⁸⁴։ Անուանց նմանաձայնութիւնն երբեմն պատմութեան այլ նմանութիւն կու գտնէ. այսպէս թուի հնառէր և բնասէր Հելուտիացուոյ

մը (Տիւպուա, Բ. 16.) կարծիքն այլ, որ Յունաց առասպելաց յիշեալ Ալեքսան Թագաւորը Կոլքեաց՝ նոյն համարի ընդ Հայկայ. Հայկն առէ ի Բաբելոնէ եկաւ ըստ ազգային և Քաղպէացի աւանդութեանց. այն քաղաքն Արեւու նաւորական քաղաք էր. արդ Յայնք այլ Ալեքսեայ համար աւան թէ էր որդի արեւու և Պերսեայ գետեր արեւու¹⁸⁵ :

Ռերիշ փիլիսոփայ հեղինակ մ'այլ (Վելնէյ), պատմութեան հեռաւոր և բռնադրօսեալ նմանութիւն մը կու գանէ՝ զՀայկ գիւցային կամ առասպել ջանալով ցուցնել, և անոր հալածութիւն ի Բելայ կամ ի Բաբելոնէ՝ համարի Յունաց առասպելը իրենց Ապոլոն շառաւուռոյն վրայօք, որ ի դից և ի գիւցարնակ Ոլիմպոսէ հալածուելով իջաւ յերկիր ի Թեսսաղիա և անոր Ալմեայ Թագաւորի հովուաց երգ և երաժշտութիւն սովորեցնէր: Երաժշտապետի պառաւսով կու սիրեմ զՀայկ Ապոլոնի նմանցնել, որուն փոխդական Հայակնի աւանդութիւնն այլ միաբանի, բայց ուրիշ կողմանէ հաւանականութիւն չեմ գտներ: Զորմանք չէ օտարաց և նորոց տարակուսելն կամ այլաբանելն զՀայկայ, երբ մեր հնագոյն պատմաց և աւանդաբանից մէջ այլ անսեղի զրոյցներ ըլլալն կ'իմացնէ մեզի Խօրենացին, զգուշացնելով հաւատաւ անոր կամ անոնց՝ սրբ « Ահա՛ն իմն յաղագո Հայկայ և նմանեացն կակազել » էին: Իսկ իր պատմութիւնն զոր ի Մարիրասայ, յԱրիւզենեայ և յազգային զրուցաց հաւաստեր էր, քիչ ալլալութեամբ և յաւելումով քանի մ'ուրիշ պատմաց և աւանդաբանից՝ մեր պատմելեացն նիւթն է, և կ'ընծայէ մեզի նախ գիւցակերպ հսկայ կարիճ մը, վարպետ աղեղնաւոր և զինաշարժ, հակառակորդ երկրիս առաջին բռնաւորին (Բելայ), յարմէ գոնէ իր հայրենի տոհմը և երկիրը կ'ազատէ, և քաջութեամբ վճռուելով զրոնութիւնը, կ'ապահովէ զազատութիւն երկրին խրոյ, զոր և շինութեամբք և քաղաքական կարգօք և իմաստութեամբն յարդարելով կու թողու իր որդոցն:

Թորգոմայ որդւոց անդրանիկն է Հայկ կամ ամենէն քաջն, ըստ վկայութեան մերոց և օտարաց, որպէս տեսանք, այն հին նահապետաց ազգաբանութեան համեմատութեամբ՝ իր հօր կենաց իրր 100որդ տարին ծնած կրնայ սեպուիլ, կամ իրր 350—400 տարի յետ ջրհեղեղի, յԱրարատեան կամ ի Նոյաբնակ երկրին, ջրհեղեղին վկայ և ազգահայր նահապետաց քով, Յաբեթի ընտանեաց և Ժառանգութեան մէջ, որոյ և յետին թռն կամ պայազատ կրնայ ըսուիլ, հոն ի հասարակաց հայրենիսն ի լսյս գալով, և որոյ անունն այլ կրէ իրրեւ սեփական իւր տոհմին կամ իրրեւ ուղիղ պայազատ. մեր հին պատմաց¹⁸⁶, թերեւ և վիպասանից մէջ. կոչելով Հայկն յարեթեան կամ յարեթածին, մանաւանդ ուր Բելայ

և Տիտանայ գեմ յիշուի : Հին նահապետաց մէջ սնած՝ անոնց նոյեան աւանդութիւններն այլ ընդունած էր : Բայց ոչ երկար սարիւրներ հոն ձեռաց. այլ երբ միաբանեցան շատք ի նահապետաց երթալ ի Սենաար, Թորգոմ այլ այն յանդուպն և ձեռնարկող սանուտեարց մէկն ըլլալով, զՀայկ այլ մէկտեղ տարաւ հոն , մինչ սա զեռ նորահաս երիտասարդ կ'ըսուէր ըստ այն ժամանակին . վառն զի պատմութիւնն վկայէ թէ ինքն զԱրմենակ (իւր անդրանիկը) ծնաւ ի Բաբելոն . և ըստ այսմ տանուտեարց ցրուիլն այլ յԱրարատայ, գոնէ Թորգոմայ հետ ելլողներուն, պէտք է ըլլայ յառաջ քան զսովորական նշանակեալ թուական ազգաց բաժանման (525 տարի յետ ջրհեղեղի), կամ թէ առաջին ցրուելու ատեն ելած ըլլայ, զոր յիշեցինք (75) . դարձեալ պէտք է հաւանիլ որ հարիւրաւոր տարի բնակած ըլլայ Հայկն ի Բաբելոնի, որովհետեւ ոչ միայն որդիք ունեցաւ հոն, այլ և որդեց որդիս, որք արդէն չափահաս կտրիճք էին՝ անկէ ելած և յԱրարատ դարձած ատեն : Նոյնն գուշակուի և բնակահանուր պատմութեան և Ս. Գրոց ոճէն , թէ ելեալքն յԱրարատայ ոչ կարճ ժամանակ բնակեցան ի Սենաար , հաւանօրէն իրենց առաջին նահապետական կամ տանուտիւրական օրինօք . և որովհետեւ երկիրն դաշտ էր ընդարձակ, և ոչ լեռինք կային և ոչ քարինք ու քարայրք, անոնց մէջ ապաւինելու, կամ անոնցմով իրենց բնակարան շինելու , ինչպէս սովոր էին յերկրին Արարատայ , պէտքն և միտքն իրենց նոր ճար ցրցուց . « Ասեն այլ ցրնկեր իւր, եկայք արկցաւք » աղիւս, և թրծեցուք զայն հրով, և եղեւ նոցա աղիւսն ի տեղի քարի, » և կուպր ի տեղի շաղախոյ » : Այս նիւթերով բնդարձակ քաղաքներ կամ պարսպապատ բնակութեան տեղուանք շինեցին, որք յետոյ Բաբելացւոց և Քաղկեացւոց թագաւորներէն նորոգուելով և դարձեալ աւրուելով, մինչեւ ցայսօր կու թողուն աւերակներ զանազան դարուց խառնուրդ : Այս շէնքերուն մէջ Ս. Գիրք կու յիշեն ութ մեծամեծ քաղաքներ Ասորեստանի և Բաբելոնի և Տիգրիսի ու Եփրատայ միջոց, և ասոնցմէ զատ Բաբելոնի մեծ աշտարակը, որ այն ահեղ և մեծագոր հսկայից արժանի մեծագործ շէնք մը պիտի ըլլար և յիշատակ ապագայ դարուց . եթէ ոչ ցրուէր Աստուած անոնց մեծամտութիւնն այլ իրենց շինուածին հետ մէկտեղ, և զիրենք այլ մէկմէկէ զատէր աշխարհաքարոզ լեզուաց խառնակութեամբն, զոր յիշեցինք ի սկզբան պատմութեանս :

Հոս կ'ուզեմք նկատել որ այս շինութեանց ձեռներէց առաջնորդ կու ցուցընեն մեզի Ս . Գիրք զՆեբրովթ . որ է Բէլ ըստ արտաքնոց . և ըստ ոմանց թարգմանութեան կամ իմացուածոյ նաեւ Ասոր որդին Սիմայ¹⁸⁷ . Իսկ

մեր աւանդաբան պատմիչը երեք գլխաւոր ասեմքն է շինարար, զմէջ, զՀամ-
ստոր և զՀայկին։ Երկրորդն՝ եթէ ոչ նոյն ինքն Ասուր է, մի ըլլալն յայտնի
չէ . բայց ոմանք փոխանակ նորա՝ զՓաղէկն ասեմքն առաջնորդ Սեմեանց .
իսկ երրորդին՝ այդինքն մեր ազգապետին ձեռնբերիցութիւնն վկայեալ է և
յորինակագիր պատմահարց մերոց . որոց հայրն և ազբւրն Մարիբաս¹⁸⁸ ի
Քաղաքացոց հին պատմաց յսեմ՝ և վայելուչ օրինակաւ կարգէ իր և մեր
և Հայկայ պատմութեան սկիզբն . զոր և տրժան է ընդ վաղարշակայ ամե-
նայն ազգասիրի արձանագրել իր գիւանաց մէջ . « Ահեղը և երեւելիք
» առաջինքն ի գից , և մեծամեծաց աշխարհի բարեաց պատճառք , որ
» սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան... Թորոց մի էր և Յապետոս .
» թեանն Հոյկ , անուանի և քաջ նախարար , կորովաձիգ և հաստաքեղն...
» զեղապատշաճ և անձնեայ , քաջագանգուր , խաչատակն և հաստաքազուկ : Սա
» ի մէջ սկայիցն քաջ և երեւելի լեալ » : Այս մեր ազգապետին բարե-
մասնութիւնքը ուրիշ ազգային հին պատմիչ մ'այլ՝ կամ նոյն առաջին
պատմիչն ուրիշ թարգմանք ալ (Սերիոս . Մովս . Կաղանկ .) յիշեն , կոչելով
զնա Սկայազոր կամ Հզոր զօրութեամբ , Արի , մարտիկ յոյժ , զեղեցիկ , յարի
անձամբ և այլն . յորս գլխաւոր գիտելի յատկութիւնքն են նախ հսկայա-
բիւնն , որով կ'իմացընեն հինքն զմեծութիւն և զոյժ մարմնոյ . որոյ հետ
իմանալու է և բռնութիւնն ու բռնաւորութիւնն . աւելի այս յետինս՝ ըստ
Սուրբ Գրոց . բայց արտաքինը և դամիկը ըստ երեւակայութեան հաճոյից
աւելի մարմնոյ յաղթանդամութիւն իմանալով , անճոռնի հասակներ և չափեր
կու ստեղծեն , ինչպէս Բելայ համար ալ կ'ըսեն թէ 60 կանգուն հասակ
ունէր , իսկ Հայկին համար 36 կանգուն . անշուշտ առաջնոյն չափն
Նաբուպոլսոսոսորայ կանգնած անդրոյն չափն առած է . երկրորդն ալ զուցէ
տնդրիէ մը զոր Հայք կանգնեւ լին ի պատիւ իրենց նախահօր , որպէս
յետայ կանգնեցին վահագնի և Գիսանեայ և այլն : Բայց հսկայութենէն
աւելի յատկացընեն պատմիչը զգեղեցկութիւն կամ զվայելչութիւն մարմնոյ
և կերպարանաց ազգապետին մերոյ . որով կ'իմացուի ալ թէ ազգերն ի
վազուց կու յարգէր և սիրէր այս անձնական ձիրքը , և ընդ ուժոյ պա-
հանջէր շնորհք և զարդ կերպարանաց իր կարիճներէն և գովելիներէն .
որոյ մեծ հաւատութիւն է և Արայի պատմութիւնն . իսկ հոս մեր զիցազին
ընծայուած մասնաւոր շնորհքն են խաչատակն ըլլալն , որ թուի վառվռուն
նայուածքն , և քաջագանգուր , որով կ'իմանամ երկայն և հիսուած խոպո-
պիքներն , ինչպէս Ասորեստանեայց անդրեաց վրայ տեսնեմք . այս երկու
մասնաւոր յատկութիւնքն ալ իրրեւ սեփականք Հայոց արդէն զիստուած են

յօտարաց իսկ . Հին Հռոմայեցիք յիշեն և կոչեն վարսագեղ զՀայս , իսկ հիմայ շատոնց ծանօթ է Հայոց աշեղութիւնն : Մեր գիւցազին երբորդ և մեծ ձիրք եւս վկայի քաջութիւնն , և իբրեւ սեփական ընծայութիւն մակդիր Արի այր , ինչպէս Բելայ Ահեղ արքայ . և մարտիկ յոյժ բացատրութիւնն այլ յիշեցընէ այն հսկայից կոխներն որ Բարեւոյնի խառնակութեան տառն եղան , և որոց մէջ անուանի հանդիսացաւ մեր նահապետն : Բայց իր ամենէն յատուկ և եղական և գրեթէ սրբազնացեալ տուրքն է աղեղնատրոսրիւնն , որոյ համար զանազան բացատրութեամբ կոչի Աղեղնատր , կամ լաւ եւս յոյժ աղեղնատր , կամ կորովի աղեղամբ , հաստաղեղն և կորովաձիգ , և կրնամք թերեւս անուանել զՀայկն մեր հեղինակ աղեղան . Իթէ ոչ իբրեւ հնարողութեամբ՝ անշուշտ գործածութեամբ առաջին աղեղնատր աշխարհի . Թէպէտ հոս ազգադրոյց և գրաւոր աւանդութիւն մը (Դիւանք Աղթամարայ), զգիտն լարաշարժ գործոյս այլ ընծայէ Հայկայ , և կերպով մը սրբազանէ այլ . վասն զի յերազի երեւցաւ նմա կ'ըսէ աղեղն և նեա , զոր շինելով և ի գործ ածելով , հարուածեց այնով իր թշնամիները . և այս պիտաւածս , ըստ զրուցաբանութեանն , եղաւ . յետ դարձի Հայկին ի Բարեւոյնէ և ի բնակութեան ի Հայոց Զոր . բայց ստուպագոյն է թէ և ի գաշտին Սենա-արայ ցուցեր էր Հայկն իր կորովաձգութիւնը հաստ աղեղամբն , որով մրցէր ընդ Ներքովթայ կամ Բելայ , այն որ անուանէր որսորդ հսկայ առաջի Աստուծոյ (Ծն. Ժ. 9) :

Յառաջ քան զաշտարակաշինութիւնն՝ որոյ վախճանն էր , ըստ Սուրբ Գրոց , յիշատակ մարդկան թողուլ յերկրի , անոր հեռաւոր կողմերը ցրուելէն առաջ , Սենաարայ մէջ բազմացեալ նահապետական օրինօք տարէին և միարանութեամբ և միով լեզուաւ . իսկ երբ դարձեալ շատցան և այն ընկարձակ դաշտն այլ իրենց նեղ եկաւ . և ձեռք զարկին շինութեան աշտարակին , արդէն ներքին շփոթութիւններն սկսեւ էին նահապետաց մէջ , և իշխանաօրութեան կամ բռնութեան ոգին կու զօրանայր . փոխանակ բնական օրինաց բռնութիւն կամաց և ձեռաց երեւցաւ . յորում յաջողագոյն կամ յանդգնագոյն գտուելով Ներքովթ որդին Քուշայ Քամեան , և ըստ աւանդաբանից ոմանց՝ (վարդան) քաջորսորդութեամբն կերակուր ճարելով աշխատողաց աշտարակին , զոմանս սիրով շահեցաւ , զայլս բռնութեամբ և բազմութեամբ իր կուսակցացն և ամենուն վրայ կ'ուզէր իշխել . հարկ էր կամ շատ հեռանալ այն կողմերէն , կամ զինքը ճանչնալ տէր և իշխող , հակառակ տանուտիրական օրինաց նահապետացն՝ որք ստիպուեցան այս երկու հնարից մէկը բռնել : Բայց մէջերնին զօրագոյնքն՝

Թէպէտ քիչք՝ երրորդ ճամբայ մ'այլ փորձեցին, բոնութեամբ բոնասիրին դէմ կենալ. կամ նուաճել զնա և Նոյեան հրամանաց և կարգաց հաւանեցնել, կամ իրենց ցեղը և առնել անոր բռնարարութենէն ազատ պահել: Հոս ուրիշ արեւելեան աւանդութիւն կամ առասպել մ'այլ (զոր յիշէ պատմահայր մեր Խորենացի) աւանդէ Թէ ոմանք այլ այս շփոթիցս մէջ ջանային խաղաղել զոմենքը հաւասար իրաւանց աէր և անատրբեր ցուցնելով, յորոց էր և Էփեսոսոս Պիսիդիոս բոռած մէկն (որոյ անունն յայտնապէս այլ-այլեալ է ի Յունաց), և զոր Պարսք նոյնացուցին ընդ առասպելեալ զիւցազինն Բիսրասպի Աթադակայ. որ և հնազանդելով Ներքովթայ՝ իր ցեղին աւանաւորութիւնը ժառանգեց, և սկսաւ հասարակայնութիւն մը քարոզել (communisme), որ ինչպէս հիմկու ատեն շատերը գլխէ կու հանէ և հաստատ զլիաց անընդունելի է, այն ատեն այլ նոյնպէս եղաւ. ոմանք հետեւեցան իրեն, մանաւանդ որ, կ'ըսեն, առեղծապաւորութեամբ և կախարդութեամբ այլ խաբիւրէր զիրենք, իոկ ոմանք այնով աւելի ճանչնալով անոր խաբէութիւնը՝ հալածեցին իրենցմէ:

Ահա այս ատեն կ'երեւի Թորգոմայ դառնալն յերկիրն նահապետական. իսկ Հայկն դեռ մնալով ի Բաբելոն, անպրաճկութեամբ Յարեթեան ցեղին պայազաւան ճանաչուէր, և քաջութեամբ ու իմաստութեամբ նշանաւոր ի մէջ հսկայիցն. որով « և ընդզիմակաց ամենեցուն որք ամբառնային զձեռն » միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և զիւցազանց »: Ուրիշ իրաւախոհից նման կ'ուզէր որ ամէն սանուտէր իր վիճակին տիրէ, բայց շատերէն այլ զօրաւոր ըլլալով, ոչ միայն բանիւ, այլ և ուժով դէմ կենար անոնց բռնարարութեանը, և պաշտպանէր զտկարս: Այսպէս պատմութիւնն ընծայէ մեզի զազգապետն մեր նախ և առաջ արդար և հզօր պաշտպան իրաւանց, նեղելոց և նուաճեալ ազատութեան. ինչպէս որ զԲէլ ցուցանէ առաջին բռնաւոր և անիրաւ նուաճող օտարաց ազատութեանն: Հարկ էր որ այս կրկին ոգիք միանգամայն և կրկին հսկայք քաջք, իրարու դէմ գային. Բէլ արդէն ոչ միայն իր Քամեան ցեղին նահապետաց բազմութիւնը հնազանդեցուցեր էր, այլ և Սիմական ցեղը, ասոր վիճակեալ երկիրներուն մէջ բնակելով և քաղաքաշինելով. կարգն եկաւ Յարեթեանց այլ, որոց առաջնորդ և պաշտպան կեցաւ Հայկն, և « Խորթաւանեալ ամբարձ » զձեռն իւր ընդդէմ բռնաւորութեանն Բելայ, ի սարածանել ազգի մարդկան » ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն » խօլաց և ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեղեալ այր իւրաքանչիւր զսուր » ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր

» պատահմունք ի գէպ ելանէին Բելայ բռնանալ ունել զամենայն երկիր » : Բէլ ոչ միայն մերձաւորաց , այլ և բաւական հեռաւորաց վրայ այլ իր իշխանութիւնը տարածեր էր . թէ և յայտնի չէ թէ այն հին ասեւն Բնչ էր հնազանդելոց պտրաքն կամ հրամայողին իրաւունքն . ըստ աւանդաբանից՝ Բէլ ոչ տանուաէր՝ այլ թագաւոր անուաներ էր զինքն՝ թագով այլ պսակելով և չէր թողուր ուրիշներու այդ պատիւը , և ուզէր որ զինքը ամէնքն ճանչնան գերագոյն տէր , և ինչուան , թատուած մը յերկրի , զոր և ջանայր հաւասացընել Բիւրասպեան կախարդանօք , ըստ հին պատմչին մերոյ¹⁸⁹ . իր պատկերն այլ փորագրելով խաւրէր ի պաշտօն ազգաց և լեզուաց : Հայկն արհամարհելով այս բաներս , բայց յետ երկար կռուոյ և փորձոյ (իրր 50 տարիներու) , չկարենալով այլ քիչերով Բելայ միաբանից բազմութեան գէմ կենալ , իր հօրը և եղբարցն ճամբան բռնել ուզեց . ժողովեց իր սերունդքը , որդիք և թոռունք , որոց թիւն կու հասնէր մինչեւ 302 կտրիմ մարդ¹⁹⁰ , զատ ի կանանց և ի սկար հասակաց . անոնց հետ՝ առաջուց իրեն իրեւ ծառայող անձինք և կամաւ իրեն ապաւինեալք , որք հարկ է թէ միանգամայն քանի մը հազար պիտի բլլային . ասոնց ամէն ստացուածքն այլ մէկտեղ տանելով Բելայ ուրիշ տեղ զբաղած ատեն , կամ գէնքով ճամբայ բանալով , իր հարց և յետոյ մեր հայրենեաց երկրին բղխած գետերուն ընթացքը բռնելով՝ գէպ ի վեր ելաւ՝ երթալու յԱրարատեան և ի նոյեան քնաշխարհն . և անցնելով Ասորայ (Սեմայ անգրանկան) սեփականեալ սահմաններէն , և կարելով տնոր և Յաբեթական ցեղապետութեան անջրպետ կորճայից լեռներն՝ մտաւ ի նոյաքնակն Արարատ : Ահա այս փախուստն է Հայկին ի Բաբելոնէ , զոր վշտէն համեմատէ կամ համարի Ապոդոն յԱրամազդայ հալածեալ¹⁹¹ :

Հայկայ դարձն յերկիր նախնեացն եղաւ իրր 2500 տարի յառաջ քան զԹուական Փրկչին . և իր նահապետական տունը մտած օրը՝ ըստ աւանդութեան տօմարագրաց և տօնագրաց մերոց՝ կարգեց գլխաւոր օր տօնի տարւոյն կամ տարեգլուխ . վասն զի , կ'ըսեն , այսպէս բրին ամէն ցեղապետք այլ , իրենց երկիրը մտած օրերնին . իսկ Հայկայ մտած օրն էր ըստ յուլեան (հին) տօմարի , օգոստոս 11 կամ ըստ ալլոց՝ 13 (23-25 ըստ նոր տօմարի) . և մինչեւ ցայժմ այս է հաստատուն տարեմուտ հին հայ տօմարին կամ Յայոմսուտրաց և Սարկաւազի ըսուածին . բայց այն օրէն ոկգընաւորեալ Թուականն , որ և Հայկայ Շրջան կ'ըսուի , սկսած է քանի մը տարի ետեւ , 2492 տարի յառաջ քան զծնունդ Փրկչին , երբ Հայկն յաղթելով իր հակառակորդին՝ բոլորովին ազատեց զտունն թորգոմայ ի

բռնութենէ Բեւայ: Վասն զի այսօր իշխանութիւնն ոչ միայն Սենաարայ վրայ, այլ և հեռաւոր աշխարհներ սփռած էր, և նոյն ինքն թորգում իր մէկայլ զաւակօքն անկէ ազատ չէր, նաեւ Արարայ և Կովկասեան երկիրները անոնց բաժնելէն վերջն այլ. ինչուան որ Հայկն հաստատուելով իր տարաւան բաժնին մէջ և նուաճելով չորս բաւորը, յայտնապէս գլուխ քաշեց և ինքնագլուխ ազգապետ եղաւ:

Հայկ քիչ տունն բնակեցաւ ի Լեւոնտն Արարատ, ի հին նահապետական ասան, որ հաւանորէն կային ի Բաբելոն չգացող կամ անկէ շուտ դարձող բնակիչք. որոց մէջ անշուշտ մնացեր էր հին նոյական լեզուն. և հարկ էր որ Հայկայ լեզուն այլ (եթէ նոր էր Բաբելոնէն բերածն) խառնուէր հնոյն հեա, մինչդեռ զատուելուն վրայ շատ աւարիներ չէին անցեր¹⁰³: Նահապետական շինուածոց վրայ ինքն այլ քիչ մ'աւելցուց, և բոլորն այլ թողուց իր թոռունը՝ Կադմեայ. որոյ անուամբ յետոյ տեղն՝ մերձակայ սահմանափն՝ Կադմեայ տուն բնուեցաւ, և Հայոց տէրութեան աստին հարաւային արեւելեան սահմանակալ կու սեպուէր այդ տան իշխանն, և մեծաթիւ զօրաց բանակ ունէր: Այսպէս Հայկայ առաջին բռնած տեղն ի հայրենիո մեր, յետին սահմանածայր եղաւ իր որդոց պայազատութեան ասան. վասն զի հարաւէն դէպ հիւսիս տարածեցաւ իր ազգն և տէրութիւնն: Ինչպէս որ նախ ինքն այլ ելնելով ալսկէ իր ընտանեօքն՝ դէպ յարեւմտեան հիւսիս գնաց Տիգրիսի հստանաց դէմ, և հաւանորէն անցաւ Բաղիշու գետոյն ձորէն, կամ վանայ ծովուն արեւմտեան եզերքէն, որ այն ասան այսօրն յառաջ եկած չէր յայս կողմս. և զառնալով այլ աւելի յարեւմուտք՝ Արածանի գետոյն հովիտները մտաւ, թէպէտ այն ասանուան ընթացքն յայտնի չէ, և հաւանորէն շատ տարրեր էր հիմրկուրնէն. բայց գրեթէ անտարակոյս է որ այժմեան Արածանոյ արեւմտեան ազերիականց մօտ հասաւ՝ որք ի Սրմանց լեռանց կ'իջնեն ի վաշտն Խնուայ, լեռանց միւս կողմը թողլով Երասխայ ազերիակունքը: Այս է այն յարձրաւանդակ դաշտն, ուր գրաւ Հայկն իր հաստատ բնակութեան տունն, « և անուանէ » զանուն լեռնապաշտին ՀԱՌՔ, այսինքն թէ Հարք են աստ բնակեալք՝ » ազգի տան թորգումայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն » ՀԱՅԿԱՇԵՆ »:

Հարք կոչումն երկրին աներկրայելի է, թերեւս ոչ նոյնքան մեր պատմահօր առած հաճոյական և նոյնանիշ մեկնութիւնն՝ (ազգին) Հայրերն իմանալով նախ հոս բնակած. թերեւս Հա—արք լինի բնիկ կոչումն՝ ըստ Հա անունն ազգին և ազգապետին, յաւելմամբ արք (մարդիկ) բառին, որ-

պէս և Գուգ-տրք: Սակայն ստոյգ և իրաւ է որ մեր ազգին Հարանց բնա-
վայրն եղաւ այս տեղս, որ յետոյ Տուրուբերան աշխարհին գաւառաց մէկն
սեպեցաւ. և թերեւս ոչ միայն Հայկն իր սերնդեամբն՝ այլ նաեւ իր հայրն
Թորգոմ գտնէ մէկ քանի որդւովքն հոն բնակած ըլլայ ատեն մը. յորոց
թերեւս Հեր կամ Հերոս իր անունն թողած է Հերեան կամ Հերեր գեղջ
վրայ, որպէս կոչեցաւ և կոչի իսկ ի վրաց՝ իւր աշխարհն Հերեթ. իսկ
այս պիւղս որ յաւուրս թարգմանչաց մերոց ընծայեց մեզի մեր ազգին
նրբագոյն իմաստասէր հանճարը, զԱնյաղթ Դաւիթ, հիմայ այլ նոյն
անունը պահէ քրդաձայն կոչմամբն Խըրդ և նշանակէ գաւառին գլուխը
Երասխայ և Արածանոյ անջրպետ լերին լանջակողմը: Իսկ Հայկաշէնն
պանծալի և փափագելի Հերեթէն իջած վտակին վարերը, զաշտին արեւե-
լեան կողմերը նշանակուած է, իրեն մօտ այլ Հարամիկ անուն, որ կրնայ
Հարանց նման հին անուան մնացորդ մ'ըլլալ: Այս կողմերս քրդաբնակ
ըլլալով լաւ քննուած չեն, գուցէ ուրիշ և աւելի ստոյգ նշաններ այլ ու-
նենան մեր Հարց և ազգասպետին բնակութեանն. որոցմէ մէկն այլ սեպուի
կարծեօք՝ Էլփիս կոչեցեալ գիւղն՝ ընդ մէջ Հերեթայ և Հայկաշէնի, որ
յիշեցնէ մեր հին աշխարհագրական բառագրին ըսածն թէ « Հայկն զԱրփի-
» սոն շինեաց »: Պէտք չէ մոռնալ նաեւ Հերեթէն քիչ հեռու և լեռան
մը անդիի կողմը, հիմկու վարդոյ վիճակին մէջ Պասքամ գիւղաւանն
այլ, որ կրէ զանուն Հայկայ թոռանց մէկուն: Այսքան մեզի կիսածառօթ
տեղանշանքս այլ բաւական են հաւաստելու թէ ստուգիւ ազգասպետն մեր
Հայկն բնակիր է այս լեռնազաշտի մէջ: Առոր հարաւակողմը երկայ-
նաձիգ լերան մը ստորոտ (թերեւս Զեւեհագ Լ.) դէպի Տարօնու կողմը,
Հայկէն առաջ եկած բնակած էին քիչուոր մարդիկ. ասոնք մէկէն Հայկայ
իշխանութիւնն յանձն առին, վտինալով որ չըլլայ թէ Բեւայ կողմնակից
երեւնան և ֆեաս կրեն: Այս զիպուածս՝ զոր յիշած են թէ հին քաղզէացի
պատմին Հայոց (առ Մարիբասայ), և թէ մեր հնագոյն նախնեաց վիպա-
սանքն և զրոյցքն, գուշակել տայ որ կարեւոր պարագաներ այլ ունեցած
պիտի ըլլայ:

Այն ատեն որ Հայկն ի Հարք և ի շրջակայ կողմանս իր հօրը սեփա-
կան բաժնին մէջ իշխանութիւնը և տունը կու հաստատէր, եղբարքն այլ
իրենց տունը տեղը կու շինէին. բայց, եթէ հաւատանք վրաց պատմու-
թեան, ամէնքն այլ վտինալով ի Բեւայ՝ անոր գերագոյն իշխանութիւնը
կու ճանչէին. թերեւս Թորգոմ հայրերնին խոհեմագոյն սեպէր զայո՝ որ-
դիքը մեծագոր հսկային բռնութենէն անկտակած պահելու համար. և Հայկն

առ անհատութեան ծեր նահապետին՝ կու լուր : Իսկ երբ յետ մահուան նորա ինքն անցաւ ի նահապետութիւն բոլոր թորգոմազանց, ամէն յարաբերութիւն կարեց ընդ Բեւայ . և կանչելով եղբայրները, իբրեւ իրենց վիճակները հաստատելու համար, և ուրիշ իրեն հպատակ սոհմապետներ, ամէնուն իմացուց որ Բէլ ոչ միայն անիրաւ բռնաւոր մ'է ի վերայ երկրի, այլ և աստուածութեաց, ոչ միայն հնազանդութիւն՝ այլ և աստուածային պաշտօն կու պահանջէ ի մարդկանց, որով իրեն հնազանդիլն անգամ իրենց և իրենց հարց պաշտած միայն Աստուծոյ հակառակիլ պիտի սեպուի : Նահապետաց օրհնութիւնն մեր վրայ է, ըսաւ, Աստուած մեզի ընդարձակ երկիր և բազմասերունդ զաւակներ և ընդոծիններ տուաւ . ինչո՞ւ վախճանք ի Ներքովթայ . մենք մեզի բաւական ենք, Աստուած այլ օգնական : Ամէնքն հաւանեցան և հնազանդեցան Հայկայ, իբրեւ տանուտեառն թորգոմայ ցեղին : Մեր ազգին ընդունելի տաւանութիւն եղած է թէ Հայկայ զլուի քաշելուն զլիաւոր պատճառն էր Բեւայ անաստուածութիւնն . և ընդունելի է թէ Հայկն և թոռունքն ճշմարիտ աստուածապաշտք էին, ինչպէս ուրիշ ցեղապետաց մէջ այլ կային յառաջ քան զԱրահամ . և թիրեւս աստուածապաշտութեան ու նահապետաց երկիւղածութեան մէկ նշան մ'այլ սեպուի միակեցութիւնն . Վիրք թորգոմայ համար կ'ըսեն թէ շատ կանայք ունէր, բայց մեր գիտնագոյն պատմիչք՝ թէ Հայկայ և թէ իր թոռանց միշտ կին մը յիշեն և ոչ կանայք : Եւ այս հին և միին ժամանակ, գրեթէ ինչուան Ասորեստանեայց տէրութիւնն ի Հայո (առ Շամիրամաւ), մեր պատմութեան մէջ ամենեւին գիցարանական յիշատակ մը չկայ . որով և շատ հաւանական կ'երեւի մեր բարեպաշտ նախնեաց կարծիքն այլ զՀայկայ, որ ոչ միայն անձնական այլ և կրօնական ոգւով հակառակէր Բեւայ : Այս երկու հակառակորդքն յամենայնի մէկմէկու ընդդիմակ ներկայանան մեզի . և թերեւս միակ ընդդիմակք . քանզի Սեմայ սոհմապետքն նուաճեալք էին ի քամածին Ներքովթէն, և մեր յարեթածին ազգապետն միայն մեաց պաշտպան հայրենի և աստուածային իրաւանց :

Արդ երբ երկու հակառակորդքն այլ իրենց իշխանութիւնը ամրացուցին և ապահովեցին, մէկն (Հայկ) նահապետական պարզութեամբ, միւսն աշխարհակալաց նախօրինակ խրոխտանօք, հարկ էր որ գործով այլ յայտնուէին . բայց մեր նահապետն ոչ Բեւայ գէմ երթալու միտք ունէր և ոչ բաւական զօրութիւն . իսկ սա զանէ բոլոր Սինաարայ և Միջագետաց մէջ սփռեալ առհմերէն կտրիճները ժողոված էր քովը՝ իր հակառակները նուաճելու համար, յետ ամենեցուն և տկարաց՝ կորզը հասած սեպեց Հայկայ :

Այս մեծ գիպուածս աւանդող պատմչաց սակաւ մնացեալ զրոյցքն այլ մեզի բաւական քաղաքական կրթութեան և հրահանգաց զաղափարներ կ'ընծայեն, որ թիրեւս ոմանց նոր փիլիսոփայից անհաւատալի երեւայ. այսպէս են նախ Բելայ և Հայկայ պատգամաւորութիւնքն: Բէլ իր որդւոց մէկն դեռ պանսլոթեան զլուխ դնելով՝ հաւատարիմ և կտրիճ մարդիկներով խաւրեց առ Հայկին, որք խաղաղութեան ձեւով գալով՝ կրցան հասնիլ առ սա և բռնաւորին պատգամը տալ, որոյ իմաստն այս էր. « Ամէն ցեղ և ընդունոր ցրուեցան երկրիս վրայ՝ ինծի հնազանդին և պատշաճ պատիւը տան, ես այլ զիրենք խնամեմ և պաշտպանեմ. դու միայն ինքնազլուխ մնացիր, և քեզի հետ քու ցեղակիցքդ մոլորցուցիր. որոնք կենաց օգուտն անգամ յամաստութեամբ մտնալով՝ քեզի հետ ելան գնացին դէպ ի հիւսիս, սառնապատ անբնակելի լեռանց մէջ պահուեցան: Թողէք այլ անյարմար մտածութիւնն այլ բնակութիւնն այլ. եկէք նորէն ի Սեհաար, բնակեցէք մեր ջիրմիկ և բարեբեր վաշտերուն մէջ, վայլեցէք երկրին բարութիւնը: Եւ եթէ դու Հայկ՝ քու աղեղանդ փորձերը կու սիրես, եւ և Բելայ որ սապեան եղիր. իրեն որսական բարակները վազցուր սիրած Հրէոցդ ետեւէն: Զայս խոստանայ Բէլ. իսկ եթէ դեռ յամաստեալ մնաս այս անգոս, ինքնին Բէլ կու գայ զքեզ որսալու »: — Այս պատգամն կ'երեւի թէ ոչ բերան առ բերան խօսեցաւ որպիսի Բելայ ընդ Հայկայ, այլ ինքն այլ ուրիշի բերնով իմացուց Հայկայ, զորցէ վախնալով առկէ, կամ մեծութիւն սեպելով անոր չերեւալ ինչուան որ միտքը չիմանայ: Իսկ Հայկին պատգամին սպառնալիքն այլ լսելով՝ բոլորովին մերժեց առաջարկութիւնը, մտնաւանգ թէ խոստութեան խոստութեամբ այլ պատասխանեց, կ'ըսեն. « Գիտեմ որ Բէլ շան պէտ հաջէ, շան պէտ որոսայ, իր հետեւողքն այլ նոյնպիսի են: Իսկ եթէ կ'ուզէ՝ գայ մեր վրայ և տեսնէ մեր ճարտարութիւնն այլ »:

Բելայ որպիսի և պատգամաւորքն դարձան առ նա ի Բաբելոն. յորոց իմանալով Հայկայ վստահութիւնն՝ Բէլ հարկաւոր սեպեց ժողովելու մեծ բազմութիւն զօրաց հետեւակաց հանդերձ իր փորձած կտրիճներու, որոց մէջ կային 60 անուանի հսկայք անճոռնի գէմքով հասակով և ուժով, որոց ամէն մէկն առասպելեալ զիւցազանց կարգ կրնար բռնել: Հոռ մեր պատմիչն (Խորենացի) թուի գիտմամբ յիշել որ բազմութիւն զօրացն Բելայ հետեւակ էր. բայց ուրիշ կորուսեալ պատմիչի (Ստեփ. Ռոշք.) մնացեալ տող մը « Հիծելոցն սրաթեւութեամբ առ Բէլն հասին », կրնայ թէ՛ անոր կողմէն թէ՛ գիմացիներն կարծիք տալ այս հեծեալները. թէ և ուրիշ պատմիչ այլ կ'իմացընէ յետ պատերազմին, որ զոնէ իբրեւ գրասա կային

ձիանք այլ ի բանակին Բելայ : Այս բանս կարեւոր սեպեցի յիշել վասն մեծ խնդրոյն, թէ զորքան հին է ձիաց գործածութիւնն ի պատերազմի : Թէ ոչ զօրքը կրելու՝ անոնց բեռները և պաշարը կրելու համար հարկ էր գրաստ վարել. և ասոնց հետ վերջին յիշեալ պատմին յիշէ նաեւ ուղտեր ի բանակի Բաբելոնացոյն . և այս այլ առաջին յիշատակն է այդ հարաւասէր անասաւոր անդրուվարին ի Հայաստան մանեւուն, որ կարաւանաց պատահաւաւ մինչեւ հիմայ գտուի մեր ցրտակլիմ հայրենեաց մէջ :

Ներքովի Մարաց և Աւարպատեկանի միջոց լերանց ոտորոտքը պատեւելով (ըստ վրաց պատմութեան), ի հարաւային արեւելքէն դէպ յարեւմուտս հիւսիսայ գլխեց, ի առնն նահապետաց, յերկիրն Աւարպայ, որ եղեր էր առն Նադմեայ : Սա բոնաւորին մօտենալը իմանալով և յառաջապահքը անսնկելով թողուց անդր և ընտանեօքը փախու ի Հարբ առ Հայկ, և մեծ վախով լուր տուաւ . « Գիտեա, ըսելով (ըստ հին պատմ. մրչին) » սլ մեծդ գիւցադանց, զի գլխեալ գայ ի վերայ քո Բէլ, յաւ լեւորեք քաջօք և երկայնադիւղօք հասակօք . սկայիւք մրցադօք : Եւ իմա » ցեալ իմ գմերէ լինելն նորա ի առն իմ, փախեայ . և զամ աւասիկ » տագնապաւ : Արդ տնապարեա խորհել զոր ինչ գործելոց ես » : Ներքովի անաշխատ անիւնց Նադմեայ տանն, ուր թերեւս ինքն այլ ծներ էր ի միջի նահապետաց . և փութացաւ Հայկայ վրայ երթալու, անոր բոնած ճամբէն, Հողոս պահակէն, կամ հիմկու Ռահվայի և Բաղիշու ճամբէն : Այս ճամբուն գլուխը, Մշոյ գաշտին և վանայ արեւմտեան այս պարատափին միջոց և անջրպետ ծանօթ է մինչեւ հիմայ Ներքովայ լեռն, Նաւրուստ կամ Մամրուստ կոչուած, յանուն բոնաւորին, որ հաւանօրէն հոս կեցած կամ յիշատակի արժանի բան մը բրած պիտի ըլլայ . զոր ոչ յիշէ գրաստը պատմութիւնն . իսկ աւանդութիւն տեղացեաց մինչեւ ցայժմ առասպելախառն զրուցէ, թէ Ներքովի բոնաւորն եկեր էր ի հարաւոյ այս կողմերուն այլ անիւնու, և այս լերանս վրայ կու շինէր իրեն բերդ և բնակարան մը . և երբ աւարտեց բարձրակառուց շինութիւնը, սանեաց վրայ ելնելով և իր ժողովրդեան հաւատացընել ուզելով որ ինքն ամենակարող է՝ լարեց զաւղեղն յերկինք ի վեր, որպէս թէ անոր իշխողն այլ (զԱստուած) զարնէ և վար ձգէ . իսկ Աստուած ծովէն մեծ ձուկ մ'առած՝ նետին գլխաց դրաւ . որոյ արիւնն վար վազելով՝ Ներքովի կարծեցուց թէ իր ուզածն էր զարկածը . այն առնն Աստուած վերէն կայծակներ թափելով՝ կործանեց Ներքովի շինածը, և զինքն իրեննիրովն շէնքին հետ մէկտեղ լերան անգունդքը իջուց, և անկէ ջուր բղխեցնելով ծածկեց աննշան բրաւ սեղը .

միայն այն բղիած ջրէն են ինչուան հիմայ լերան վրայ եղած լճերն : Նոյն ասան, կ'ըսեն, Ներքովթայ ուղտերն այլ որ Դատուանայ ծովեղերքէն աւազ բերէին շէնքին համար, քարացեալ մնացին հոն . և առնք են ինչուան հիմայ լիցոռ քարեր ըսուած մեծամեծ ապառաժի կոտորքն՝ որ Նամրուտայ և Դատուանայ միջոց իրբեւ շարեալ կան 60իւ չափ : Վանայ ծովուն եզերքն ուրիշ տեղուանք այլ կան որ Բելայ առասպելախառն ատանդութիւններ պահեն, ինչպէս քիչ մ'ետեւ տեսնենք . և գոնէ զայն կու հաւաստեն թէ Ներքովթայ դիպուածն այս կողմերս եղած է :

Գլխաւոր դիպուածն որ է Ներքովթայ և Հայկայ պատերազմն, ասոր յաղթելն և անոր սպանութիւն, հիմայ մեզի մնացեալ պատմիչք՝ երեք քիչ շատ զանազանութեամբ պատմեն և կրնան երեք աղբիւրք ըսուիլ (որ են Խորենացի, Վլրաց պատմիչն, և Սերիոսի սկիզբն եղած հատուածքն) . բայց ամէնքն այլ մէկ մեծ դիւցազնական վիպասանութենէ մ'առաջ եկած կ'երևին, կամ շատ հին պատմութենէ մը՝ որ ժամանակին վսեմութեամբը և ծանրութեամբը պատմուած է, և երեքին յիշածն այլ ըստ մեզ այսպէս միաբանին : Ներքովթ՝ զեսպանագնացութեան օրինակին համեմատ՝ ծանրէն քաշելով մէկէն անձամբ չելաւ Թորգոմազանց վրայ, մանաւանդ որ զեռ բոլոր զօրաց բազմութիւնն այլ հասած չէր . այլ կ'աղմոսի տան և Հորբայ միջոց տեղ մը դադրելով (թէ ոչ յիւր անուն լերինն) յառաջամարտ գունդը զրկեց 60 հսկայիւքն : Հայկն այլ նոյնպէս յառաջ շնետուելով, այլ զինքն պահելով Ներքովթայ դիմամարտելու, ընդդէմ անոր հսկայիցն հանեց իր հսկայ եղբարքն և որդիքն . ինքն այլ ետեւնին կեցաւ իւր վերջապահ և ապաւէն . երկար և զանազան կուոյ գործեր եղած են, և ոչ մէկ պատեւրազմ միայն, ինչպէս կրնայ կարծել մէկն միայն Խորենացոյ պատմածը յիշելով . և երկու կողմին այլ տազնապ և դժարութիւն հասած : Առաջին պատերազմն կ'երևի Բզնունեաց և Խոռխոռունեաց դաւառին կողմերը եղած, ի ստորոտս Մասիք (Սիփան) լերին, ուր կեցած էր և Հայկն : Ներքովթեանց ինչուան հոն մօտենալուն շոպասելով Թորգոմազունքն յարձակեցան անոնց վրայ, և հսկայից անուան և գործոց արժանի եղաւ պատեւրազմն ահաւոր, « խառնեալք ի միմեանս ահաղին և սաստիկ բախմամբ իրբեւ » զձայն սրոտման ամպոց . և հոգն որ վերանայր ի ներքոյ ոսից նոցա » թանձրանայր որպէս զամպս . փայլատակունք զինուց նոցա որպէս յերկ » նից հատանէին, ձայնք նոցա որպէս զգոռալոյ շանթից, և նետք և քա » րինք որպէս տեղատարափ թօթափեալք, և արին որպէս զհեղեղս գետոց » յորպեալ ընթանայր » : « Եւ եղին կոտորածք յերկոցունց կողմանց անթիւ

» և անհամար: Եւ Հայկն կայր յետուստ կողմանէ իւրոցն և սրտապնդեալ
 » քաջալերէր զնոստ տհեղազոյ ձայնին, և ինքն իրրեւ զկայծակն աս-
 » պատահէր շուրջանակի, և բնկենայր զվտթսուն հսկայքն ձեռամբ քաջաց
 » հարազատացն, որք բոլոր թշնամի գունդն այլ վանտելով յաղթական
 խնդութեամբ ժողովեցան տո Հայկն, ոչ այնքան իրրեւ իրենց այլ Ասատու-
 ժոյ թշնամիներուն յաղթողք սեպուելով:

Ներբովթ այս անկարծելի գործը տեսնելով և թերեւ չի լմեցած՝ փու-
 թացաւ յանկարծոյն Հայկեանց վրայ հասնիլ՝ հակառակ կողմէն, այսինքն
 վանայ ծովուն հարաւային արեւելեան եզերքը պատելով: Հոս Ռշտունեաց
 գաւառին գլուխը՝ Բեկոս անուամբ գեղ մը կայ, որոյ համար մինչեւ յայժմ
 ոտմիկն զրուցէ թէ Բեկայ յիշատակաւն է, անոր սպանուելէն ետեւ հոս
 բերուած և գաղարած ըլլալով: Հայկն որ իր հակառակորդը կու գիտէր,
 ինչպէս նա զոտ, փութացաւ իր կողմանէն Բեկայ առջեւ ելնել, ծովուն
 հիւսիսային կողմէն պատելով, և աւելի շուտ հասնելով յետոյ Երուանդու-
 նեաց ըսուած գաւառը, հոն չորս զին լեռնապատ ձոր մը իջաւ, որ իր և
 իրեններուն անուամբ Հայոց ձոր ըսուեցաւ և ըսուի մինչեւ հիմայ, որոյ
 արեւելքէն գայ Հորգոմայ գետն և թափի ի ծովն՝ այդ անուն գիւղին քով,
 որ գեւ Ժէ պարուն մէջ շէն էր, հիմայ չյիշուիր. իոկ գետն հիմայ Խո-
 շուպայ անուամբ ճանաչի: Ասոր աջ կողմը բարձրկեկ և ամուր տեղ մը
 կեցաւ Հայկ, տեսնելով հեռուանց Բեկայ զօրաց յառաջահասները. միան-
 գամայն գուշակելով որ շատ մեծ բազմութիւն պիտի հասնի, փութացաւ
 ինքն իր քիչուոր գունդը բանակեցնել ամուր և ճարտար գիրքով, երեք-
 անկիւնի ձեւով մը, որուն ծայրը ինքն կեցած էր. աջ թեւը՝ որ վանայ
 ծովուն կու նայէր՝ յաճնեց իր երեք որդւոց՝ զանդրանիկն Արմենակ առաջ-
 նորդ գնելով. ձախ թեւն այլ տուաւ ուրիշ երկու որդւոցն, զԼեւոնը գնելով
 զԵղազոս որդի Արմենակայ, զոր իրրեւ անդրանկածին պայազատ, միանգա-
 մայն և կարիճ՝ նախապատուել կ'երեւի. մնացեալ որդիքն և թոռունքն և իր
 եօթն դասերաց որդիքն այլ (Սերիոս պոմ.) անոնց օգնական տուաւ, զամանս
 այլ վերջապահ թեւին առաւ. հաւանօրէն իր եղբարքն այլ հոս հոն բաժնուած
 էին: Հայկայ դիտածն էր, ինչպէս ըսաւ այլ իրեններուն, փութալ չսպա-
 սել բոլոր թշնամեաց հաւաքելուն, այլ դիտել գտնել թէ ո՞ր կողմն է ինչ,
 և հոն յարձակիլ. կամ ուժով յարձակմամբ մը յանկարծ վրան հասնելով
 և զնա սպաննելով՝ բոլոր բանակը վախով ցրուել, կամ գտնէ այն անհղ
 բանաւորին և իր հսկայից հետ կոռուելով՝ քաջութեամբ մեռնիլ՝ քիչեր
 շատերէն:

Նոյնպէս Բէլ այլ զՀայկն դիտելով, իր յառաջահաս զօրքերը շապեցնելով հասաւ Հորդամայ գետոյն ձախ եզրը և Հայկայ դիմաց բարձրագոյն բլրակի մը վրայ կեցաւ. որ՝ ժամանակ շտալով անոր զօրաց գումարելուն ու շարուելուն, իր բանակը յառաջ շարժեց զգուշութեամբ. Ներրովթ այլ իրենները առաջ քշեց. «Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց հրս» կայիցն ի միմեանս՝ ահագին զորպիւն ի վերայ երկրի տռնէին շահա» տակելով, և ահա պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն սկսեալ» զունքն զմիմեամբք հարկանէին : Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց » արք յաղթանպամք բերանոյ սրոյ դիպեալք՝ տապալ յերկիր կործա» » նէին. և մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի » : Այս անգամ այլ Ներրովթ իր յուսոյն վրիպելով սկսաւ յետ քաշուիլ՝ իր բլուրը, սպասելու յետամնաց զօրաց բազմութեան հասնելուն. Հայկն այլ նոյնպէս իր տեղը քաշուեցաւ. թերեւս գիշերն և յողնութիւնն այլ կու ստիպէին : Եւ թէպէտ այս դիպումին մէջ այլ ինքն աւելի յաղթող սեպուեցաւ՝ ուշ ետ քաշուելով, բայց ապագայն կու յժուարանայր. վասն զի իր նուազած զնպին նոր օգնական չկայր, իսկ Բելայ ետեւէ ետեւ կու հասնէին զօրքն. որով սա աւելի վստահագոյն նորոգեց պատերազմը, Հայկն հարկաւ և իր սովորական սրտոտութեամբք յանձն առաւ. մանաւանդ որ հիմայ ինքնին Ներրովթ իր հսկայից զլուխ կեցած յառաջ կու յարձակէր : Հայկն այլ ուժով զէմ յարձակեցաւ բայց չկարցաւ. քշել այնքան բազմութիւնը, որ երթալով այլ կ'աւելնար և կու մօտենար իր բանակին. պէտք եղաւ որ շուտ շուտ յետ քաշուի, և տեսնելով հակառակորդը մօտեցած՝ նորէն դառնայ զէմ յարձրկի : Այս կերպ կռուին երկու կողմին այլ օգտակար կ'երեւար. Հայկեանց՝ ժամանակ շահելու և զիրքերին փոխելու. իսկ Բելեանց՝ երթալով մօտենալու անոնց. և թերեւս ասոնց աւելի շահաւոր կ'ըլլար, եթէ իրենք այլ նոյնպէս կանոնաւոր յառաջ երթային, և ոչ խառն ի խուռն արշաւանօք՝ որոյ օրինակն այլ անզգ սաստութեամբ տուաւ ինքն Բէլն Ներրովթ. որ Հայկայ իրաւ կամ կեղծ փախչիլը տեսնելով՝ իր զօրացմէ յառաջ անցաւ իրեն զինակրան և քիչ մարդով, և կու ջանայր որ զՀայկն պաշարէ և ի ձեռք ձգէ : Հայկն այլ նախատեսութեամբ իրեններուն ապսպրեց որ յետք կենան և զինքն ետեւէն պաշտպանեն, իր վրայ յանձն առնելով զէմ առ զէմ կռուիլն. որոյ ժամանակն այլ շատ չուշացաւ : Այնքան իրարու մօտեցեր էին երկու հսկայապետքն՝ որ երես դարձնեն յաղթուիլ և կեանքը վտանգել էր. թէ և հիմակուան զրից մէջ այլ աւելի Հայկն վտանգեալ կ'երեւար, սակայն կանգ առաւ և կանչեց ահեղ հակառակորդին.

« Ի՞նչ կ'ուզես , ինչո՞ւ ետեւէս ետ անկեր . շնո՞ւ տեսներ որ ես այն »
 » Հայկն եմ աղեկնաւոր . միթէ կ'ուզե՞ս որ անտխալ նետերս թափեմ »
 » Վրայդ : — « Ջրեղ բռնելու եմ եկեր , կանչեց Ներսիսիմ այլ խրոխտա- »
 » նօք , բռնել , որպէս զի չըլլայ թէ իմ կտրիճներս զքեզ սպաննեն : Իսկ »
 » քու աղեղդ ու նետերդ պահէ՛ , որ երբ տանիմ զքեզ ի Բաբելոն հոն իմ »
 » շանցս հետ աղացս որոտողութիւն բնես » : — « Բու բրածդ է շան գործ , »
 » կրկնեց , կ'ըսեն Հայկն , և քու ետեւէդ եկողներուն . ուրեմն պէտք է որ »
 » կտպարճս պարզեմ վրանիդ » : Այս լսելով սկսաւ հսկայաբոյլ յառաջ գալ ,
 « և ունէր ի ձեռին իւրում զաղեղն որպէս հեծան հզօր մայրափայտեայ » :
 Մէկ մեծ և ծանրակշիռ գործողութեան մը որոշիչ վայրկեանը հասեր էր .
 Բէլ յաղթութեամբն գօցէ կեանքէն մեծ բան չէր վաստակէր , բայց Հայ-
 կայ յաղթուելովն թերեւս աշխարհիս հնազոյն ազգաց մէկն պիտի չի մնար .
 ուրեմն այս գործն ոչ երկուս գիմամարտից կենաց և մահու խնդիր էր , այլ
 ազգի մը և ազգաստեան , և այն ազգն էր մերն . եթէ մէկ կետի կամ
 մէկ թելի վրայ էր այն ատեն ազգիս բազին , այն կէտն լաւ գիտէր մեր
 ազգահայրն այլ , և իր երեքթեանն նեախն ծայրը զրեր էր վստահու-
 թեամբ : Վստահ էր Բէլ այլ , բաց իրեն հսկայներէն , նոեւ իր ամուր
 սպասողինութեան վրայ այլ , զոր անթափանց սեպէր ի զինուց . վասն զի
 ունէր « ինքն գլխանոց ազաւցեալ երկաթի , նշանաւորօք վերջիւք , և տախ- »
 » տակս պղնձիս թիկանց և միջաց և լանջաց , և պահպանակս բարձից »
 » և բազկաց . գօտեւորեալ զմէջսն , և յահեկէ գտախն՝ երկայարի , և նիզակ »
 » անարի ի ձեռին իւրում աջոյ , և յահեկումն վահան » պղնձի : Հայկայ
 սպասողինութենն չի պատմուիր . աղեղնաւոր էր , ինչպէս իր որդիքն այլ
 միշտ անուանի աղեղամբ հազարաւոր տարիներ . և աղեղնաւորաց չէր
 վայլեր ծանր սպասողինութիւն . միայն կամար գօտին յիշուի հանգերձ
 օղակաւն՝ յոր կախէր իր վրիժուց և քաջութեան գործաւորները , իր մահ-
 արձակ կտպարճը : Այսպէս այլ բրաւ հիմայ՝ երբ բաւական մօտեցաւ
 Ներսիսիմայ գիմաց . ինք զինքն աղէկ դիրք մը գնելով , « գտեղի կաշեալ »
 » պտարտասի ընդդէմ նորա (Բելայ) աղեղամբ , և կանգնէ զկապարճսն »
 » ընդ գեանոյ ընդ ինքեան յօղս սկայօրէն կամարին . և ընդ գիրկս »
 » մտեալ զօրութեամբ , լի բարշէ պինդ զլախալիճն , զիպուցանէ զերեք- »
 » թեւեանն կրծից տախտակին , ընդ պղնձի վահանն ի թափ անցուցտնէ »
 » ընդ մանդէն արձանն ի լուսանցոյցս արեգակնացայտս , և շնչոս ընդ »
 » մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր հարստի վտարեալ նեան . և »
 » այսպէս ճոխացեալն Տիտանեան՝ զաստուածակարծեալ հսկայն յերկիր

» զարկուցեալ փչէ զողին: Իսկ ամբոխն (նորա) անեալ զայսպիսի ահագին
 » գործ քաջութեան՝ փախեալ իւրաքանչիւր գէպ երեսաց իւրեանց» (Խո-
 թենացի – Սերիոս – Վրդ. Պամ.)¹⁹³:

Այսպէս բովանդակեն հին պատմիչք մեր Հայկայ գիւցազնական և ըստ
 մեզ՝ անգին գործն, վասն զի անով մեր ազգութեան ծնունդ եղաւ, և Բե-
 լայ այն հպարտ որսորդին և առաջին աստուածընդդէմ մարդոյ և զրկա-
 հար բռնաւորին կտտարածր, որ ի հարկէ իր ազգայնոց կամ հետեւողաց
 պատմութեան մէջ լուռ և անյիշատակ է. ինչպէս Հոռովմայեցւոց մէջ Հոռ-
 մուլոսի չարաչար մահը, զոր ծածկելով համբաւեցին յերկինս յաստուածո
 յափշտակեալ: Նոյնպէս ըրին և Բաբելացիք իրենց վեհագոյն առաջնոր-
 ւին, նախնիքն ընդ համաստեղութիւնս դասեալ, որպէս և մերք իրենց
 Հայկն, և յետ մահուան նոցա նախանձընդդէմք զնոյն առողն իւրա-
 քանչիւր իւր զիւցազին անուամբ կոչելով, և անոր որսորդական ճար-
 տարութեան նշան գրելով մօտի շուն համաստեղութեան նշանն. իսկ յե-
 տին Բաբելացիք յայտնապէս իսկ աստուած ըսելով պաշտէին զՆերբովթ
 յանուն Բէլ կամ Բահալ, որով և մեծագոյն բան զամենայն աստուածո
 կամ բուն իսկ Աստուածն ճանաչէր. և յետ հազարաւոր ամաց նոր նորո-
 զողն Բաբելոնի և Ժառանգ հոգւոյ Ներբովթայ զոռոզն Նաբուգոդոնոսոր՝
 կանգնեց անոր անդրին կսթողաձեւ 60 կանգուն բարձրութեամբ և 6 լայ-
 նութեամբ: Բայց ոչ հոն և ոչ յաստեղս, այլ Ներբովթայ ստուգագոյն
 զիրքն եղաւ Հայկայ նեախն տակ Հորգովայ հովտին մէջ, որ այս յիշա-
 տակաւ ըսուեցաւ Հայոց Զոր. և այն բլրատափն յորոյ վրայ ընկաւ նա՝
 և իրեններէն շատքն, Հայկն անուանեց Գերեզմանակ, որ և մինչեւ նոր
 ատեններ կոչուէր Գերեզմանք: Չաստուածութեան կարծեաց անհաւանք,
 նոյնպէս և մեր պատմութեան, կամ թէ անգէտք՝ կ'ըսէին թէ Բաբելոնի
 աշտարակին կործանման ասեն՝ փլածին տակն ընկած և կորած ըլլայ
 Բէլ. արժանաւայել զրոյց, որ և մեզի այլ տխրութելի կ'ըլլար՝ եթէ մեր
 գեղեցիկ և պանծալի ազգային աւանդութիւնը շունենայինք. որ եթէ չափա-
 զանց այլ հոշակէ իր նախահօր ոյժը կամ ալեղնաւորութեան ճարտարու-
 թիւնը, հսկայի մը պղնձապատ սպառազէն մարմինը կողմէ կողմ ծակելով
 թափանցիկ և հանելով զսլաքն ի գուրս, յիշելու է որ հին ատեն սովո-
 րական էր պատերազմաց մէջ նետահար մահն, նաեւ զրահագեղոս մարտ-
 կաց. իսկ նետին մատ մը աւելի կամ պակաս ներս մխուելն կամ գուրո
 երնելն պատմութեան հիմը չաւրեր: Տեղական աւանդութիւն մ'այլ մինչեւ
 ցայսօր կու գրուէ թէ Բելայ մարմինը ի Հայոց ձորէն դէպ ի Բելու առ-

նեղու ատեն՝ Ոստանայ և Նարեկայ միջոց տեղ մը իջուցին, և նետը որ գեռ կրծոց մէջ մխուած էր՝ դուրս քաշեցին կոնկէն, անանկ որ կողմէ կողմ մարմինը ծակուած՝ արեւու լոյսն միջէն շողաց, և անոր համար մինչեւ ցայժմ այն տեղի գեղն կ'անուանի Տշող։ Որչափ այլ անհասարակ կամ ծիծաղելի են այսպիսի ամենգութիւնք, այնքան սիրելի է ազգայնոց հին ժամանակի յիշատակներ կամ ամենգութիւններ պահելն։ Իսկ ստուգախնդիր պատմութիւնն Ներքովթայ գիտական համար կ'ըսէ, թէ Հայկն զեղիւով օծել և զմեկ առաւ, և խաւրեց իր բնագաւառը ի Հարբ, « և թաղել ի բար- » ձրաւանդակ տեղում, ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց »։ որք այն տեղ մնացեր էին, մինչդեռ ամենայն կարծեք Հայկայ հետ ի պատերազմ գնացին։ Այն՝ և գեռ ետեւի հին ատենուան սովորութիւնն էր մեռեալ-նեբը (գոնէ նշանաւոր անձինք) բարձր տեղուանք թաղել, թէ շէնքերու և թէ բնական բարձանց։ Բեկայ բուն թաղուած տեղն անյայտ է, ետքի ատեն սահմանուած բուն Հարբ գաւառին մէջ էր, թէ առաջին ատեն ընդարձակ էր Հարբայ անունն, և գուցէ Ներքովթայ ընոն այլ անոր սահման սեպուէր, և հոն թաղուած ըլլայ։ Բայց անշուշտ ոչ ի Բեկու գիւղն, ըստ նախայիշեալ ամենգութեան ռամկին, այլ հաւանօրէն Հայկայ դաստակերտ տան մօտ ի Հայկաշէն, ուր էին իր ընտանիքն։

Պատերազմէն և Բեկայ մեռնելէն ետեւ Հայկեանք ի հարկէ փախուտականաց ետեւէն ընկան, գոնէ ինչուան Արարադայ և Ասորեստանի անջրպետ ընենբը, և անոնցմէ աւար առին շատ ձի, ուղտ և ջորի։ և ինչուան որ բաւորովին Բեկեանց վրէժխնդրութեան կասկածն չվերցաւ՝ առաջին բնակութիւնին չգարձան։ Իսկ այս վրէժխնդրութիւնս տարակուսական է, վասն զի անով հրապարակաւ խոստովանել մը կ'ըլլար Բեկայ խայտառակամահ սպանուելուն և Հայկայ յաղթութեան։ Բայց այս այլ ստոյգ է որ Հայկն ժամանակ մը կեցաւ մեծ պատերազմին եղած ձորը, հոն տեղուաւքն այլ շէնքերնու և յիշատակարաններ թողլու, որոց գլխաւորն եղաւ իր բանակին ճակատած տեղը դաստակերտ մը, զոր և իր ուրիշ ձեռագործաց նման անուանեց ՀԱՅԲ, յանուն իւր և ազգին, որոյ տեղն է անշուշտ Ձորոյն հիւսիսակողմը, և անունն պահուած մինչեւ հիմայ Խեքոց վահրով (Հայք = Խեք)։ որոյ մօտ է այն երկայնանիստ ընոնաբլուրն այլ՝ յոր հասին նախ Հայկեանք և ուսկից « ի վեր գերեսս ամբարձնալ՝ երեւեցաւ » նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բեկայ, ցան և ցիր յան- » գուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով »։ բոլոր ընոնագագաթն պարոպով պատած է, և մինչեւ հիմայ մնացեր են 3-4 կարգ անհիւսկ

մեծամեծ քարերն, շատն այլ փլած կամ փլուցած լեռնէն վտր թափած. քարանց տաշածութիւնն կամ ողորկութիւնն թերեւս կիկլապեան ըսուած հնութիւնը չի ցուցընէ, բայց տեղացեաց յիշատակն զայս այլ հաստատէ Հայկայ Բերդ ճանչնալով և անուանելով. որ ի հարկէ զանազան ատեն նորոգուած և քակտուած է բնութեամբ կամ բոնութեամբ. մէջն միայն քարափսր ջրամբարի նման փոս մը կայ, որ անշուշտ ի Հորդոմայ կ'առնուր իր ոգեպահ ջուրը՝ թշնամեաց վտանգի ատեն, ինչպէս որ ուրիշ շատ հին Հայոց բերդերու մէջ այլ կ'երեւի այս, և ազգային վաղեմի և կարեւոր ճարտարապետութեան արձան մ'ըլլալով՝ քննութեան արժանի է. մանաւանդ այս Հայկայ բերդս իր սահմանօքն, որոյ համար արդէն հին գրաւոր աւանդութիւն մ'այլ (Գիսանք Աղթամարայ) կ'ըսէ, թէ ի բնակել Հայկայ հոս՝ « ազդեցութեամբն Աստուծոյ շինեցին զմեծ Բլուրն անառիկ բերդ ի յահէ » թշնամեաց». և կ'աւելցընէ այլ թէ « եկին ի վերայ նոցա այլազգիք », որոց անունն ջնջած է բնագրին մէջ. և այս առթիւս կ'ըսէ աւանդողն, աղեղն երեցաւ Հայկայ յերազի, և անով հալածեց զթշնամիս:

Ուրեմն կարեւոր էր Հայկայ հոս ուշանալն, միանգամայն և երեւի թէ միայն Բեւայ սպանմամբ չհաստատեց նա իր տունը և ազգը. այլ և ուրիշ հսկայագործ կամ զինգազնային քաջառնութեամբք, զոր ծածկեց մեզմէ ժամանակն, և թերեւս զեռ յայտնութիւն: Այո բերդս որ Հայոց Զորոյ շինուածոց զլուխ և սլաակն էր, կամ ինքնին Հայկն կամ իր որդիքն ի յիշատակ այն մեծամեծ գործոցն՝ որով իրենք քիչուորք՝ շատերուն և զժուարութեանց յաղթող եղան, գերագոյն նախախնամութեան երախտեօք անուանեցին Աստուածաշէն. վսեմագոյն գրեթէ և հնազոյն անուն շինուածոց յերկրի մերում, բարեբաղդաբար և մնացեալ մինչեւ ցայժմ՝ թէ ոչ բերդին վրայ՝ այլ մօտ անոր յարեւելակողմն գեղին վրայ, որ գեռ շէն է և հայաբնակ. արդեօք և այն Հայկայ ընկերաց ուղղակի սերունդք են, որոց համար ասէ վերոյիշեալ գրաւոր աւանդութիւնն թէ « Եւ յետ նորա (ի) զարմիցն » մնացին ի բերդն Աստուածաշինայ »:

Որքան խոր հնութիւնք և սրբան խորին քննութեանց պէտք, յառաջ քան զստուգել որչափ բան որ կրնանք մեր ազգահօր վրայ ստուգել, և մանաւանդ յառաջ քան զմերժել զամենայն աւանդութիւն քաջահին՝ իբրեւ զառասպելս զիւցաբանութեան Հելլենաց կամ այլոց: Այսքան յիշատակաց մէջ (թողլով զաղեղան երազատեսութիւնն), թէ և փիլիսոփայական հաւաստիք մը չըլլայ իրաց, այլ և ոչ փիլիսոփայական անտեղութիւն մը կամ հրաշախառն բաներ կան, ինչպէս շատ հին ազգաց ծագման և պատմու-

Թեան սկզբանց մէջ. և եթէ կային մեր հին հեթանոս նախնեաց մէջ այլ աշխարհի զրոյցք և առասպելք, մեր քրիստոնեայ հարքն զանոնք թօթափեցին և ստոյգը կամ ճշմարտանմանը զտեւոյլ տւանդեցին, զայս այլ խնդութեամբ կ'ընդունիմք, որ այսքան բաներ ստոյգ ճանչցուած են մեզմէ հմուտ և բարեպաշտ անձանց գաւառմամբ: Բայց ունիմք մեծ և ուսումնական փառս մ'այլ, թէ ոչ պատմութեան այս կարեւոր պարագայից, զոնէ անոր ժամանակին կամ տարէթովն. որ և նոյնպէս պանծալի յիշատակ և առաւելաշնորհք մ'է ազգիս, ինչպէս ազատութեան կամ ազգութեան ձեռնաշին: Այս փառս է Հայկոյ Շրջաւնէ կամ Թուակաւնէ, զոր մենք ուրիշ տեղ մանրամասն բացատրեր եմք, բայց հոս իբրեւ բնիկ աղբրը քով ըլլալով, զոնէ համառօտիւ պէտք չէ զանց առնեմք ըսելու, որ եթէ Հայկ, ըստ կեդակարծ աւանդութեան իր յԱրարազ հասած օրն տարեգրութիւնը, ստուգապէս Բելայ յաղթելով իր Թորգոմազանց ազատութիւնը ապահովելն այլ թուական մ'ըրաւ, ինչպէս որ կու վայլէր այնպիսի մեծ դիպաց. և եթէ ոչ Հայկն՝ զոնէ իր որդիքն պէտք էր այնով հաշուէին իրենց ազգային տարիքը. և այնպէս այլ ըրին և կ'ընեն մինչեւ ցայժմ, թէ և չգիտաբար կամ մոռացութեամբ պատճառին: Մեր պատմչաց մէջ միայն Յովհ. Կաթուղիկոս կու յիշէ այս հին գործոյ և ժամանակին թուական մը, որ ըստ մեզ ոչ է ստոյգ, այլ շատ մօտ ի ստոյգն. ի Հայկայ մինչեւ ի թագաւորելն Վաղարշակայ 2297 տարի կու գտնէ, որ է ըսել 2446 տարի մինչեւ ի Քրիստոս (սեպեւոյլ զՎաղարշակ թագաւորեալ 149 տարի նախ քան զՔրիստոսի թուականն): Եթէ Բելայ մահուանէն վերջի դիպումէ մը սկսի ոտ Հայկայ թուականն՝ խօսք չունիմ, բայց մեր ազգահօր թուականն կու վայլէր սկսած ըլլալ այն մեծ գործէն, և է իսկ այնպէս. իսկ այս թուականս է 2492 տարի նախ քան զՔրիստոսի թուականն. որ մեր ազգային ժամանակագրութեան բեւեռն ըլլալով՝ պէտք է լաւ ճանաչել և հաստատ բռնել. և որոյ երկու մեծ հաւաստիք ունիմք՝ մէկն պատմական, միւսն ուսումնական: Պատմականն է Ափրիկանոսի և Եւսեբեայ քաջ ժամանակագրաց հաշիւքն՝ որ նախնի Բարեւաքոց և անոնց յաջորդ Ասորեոսանեայց, Մարաց և Պարսից թագաւորութեանց տարիները մանր մանր գումարելով, Քրիստոսէ ինչուան Բելայ թագաւորութեան վերջի տարին կու հանեն այս յիշեալ թուականս 2492 տարի: Իսկ ուսումնական կամ չափաբերական փաստերնիս մեր ազգային ծանօթ ժամանակագրութենէն կ'առնուիմք, որ Հայոց Բոսական կ'ըսուի. և ամենուն յայտնի է որ հիմայ (1864) անոր 1313-4 թուին մէջ եմք. ըսել է որ սկսեալ է սա յամի

Տեառն 552, երբ տօմարի մանաւանդ թէ տօնացուցի նորոգութիւն մ'եղաւ ի Հայոս. իսկ այն թուականին առաջին տարւոյն սկիզբն այլ՝ այսինքն առաջին օրն՝ եղբիւր է յուլիսի 11 (552 ամին Քրիստոսի): Այսպիսի տարեգլուխ՝ անկանոն անյարմար բան մ'է, եթէ կարեւոր պատճառ մը չունենար. պատճառն այլ այս է՝ որ տօմարացիքն կամ ժողովն Դուռայ՝ միայն նոր թուական մը հաստատեցին, բայց հին տօմարը տարւոյն սկիզբն չփոխեցին, վասն զի ռամկաց մեծ շփոթութիւն կ'ըլլար, որք յանդիշատակ ժամանակաց աննահանջ և փոփոխական արեղակնային տարիներով հաշուէին իրենց ժամանակը. սակայն գիտունք և մանաւանդ կրօնից պաշտօնեայր՝ զոնէ տարւոյն եղանակաց վրայ սահմանեալ տօները ճիշդ կատարելու համար պէտք էր հաստատուն տօմար մ'այլ ունենային. այսպէս մեր ազգն այլ ունէր, և նման Եգիպտացւոց, անշուշտ և հին Քաղզէացւոց, որք հաստատուն աստեղարաշխական կէտէ մը սկսեալ էին թուականին, այսինքն առտեղ մը, և սովորաբար շնիկ աստեղ բարձրագոյն կէտին վրայ եղած ատեն արեւուն գիրքը և տարեգլուխը զուգելով, ինչուան որ նորէն նոյն բարձրագոյն կէտին զուգէր արեւն և տարեգլուխն՝ մէկ շրջան մը սեպէին, և անտանէին Շեկան յըջան (Սորիական ըստ Եգիպտացւոց, կամ Մենոֆրեան տարի)¹⁹⁴. որ է 1460 արեղակնային (այսինքն 365 ¹/₂ օրեայ) տարիներու, և 1461 աննահանջ (365 օրեայ) կամ շարժական տարիներու¹⁹⁵. Այս հաշուով կու գտնեն Եգիպտացւոց շրջանաց և թուականաց սկիզբն. այսով այլ մենք զմերս գտնեմք. վասն զի արդէն մեր տօմարին մէջ երկու տեսակ թուական նշանակեմք, մէկն հասարակ և Հայոց թուական ըսելով, զոր ի վերն յիշեցի, միսն Յայսմատարաց կամ Սարկասագայ ըսելով. այս եաքինս է անշարժ արեղակնային տարիներով չափած, և մեր գիտուն տօմարագիտաց ծանօթ է Հիւն Հայ անուամբ: Արդ մեր շարժական թուականն որ անդադար կու համրուի, հարկաւ ժամանակի որոշեալ կէտէ մը սկսած է, զոր ինքն իրեն գտնելն գժուար է. ըսել է որ այն կէտն է նաեւ անշարժ տօմարին սկիզբն, կամ պարզ եւս ըսելով, եղած է ժամանակ մը որ երկու տեսակ տարեաց գլուխքն այլ նոյն մէկ օրը սկսած են, թէ՛ կրօնական և թէ քաղաքական նաւասարդն (տարեգլուխ) մէկ են եղած: Հիմալ մեր երկու տեսակ տարեաց զուգութեան կէտն կամ տարին փնտռելու ըլլանք՝ կու գտնեմք ո՛չ յամի 552 (յորում սովորական թուականս մեր հաստատեցաւ), այլ յամի Տեառն 428, ի վերջանալ Արշակունեաց թագաւորութեան և ի ժամանակի Թարգմանչաց մերոց. բայց արդէն ասոնց գրութիւններն յայտնի է որ անկէ առաջ այլ այս շարժական և անհաստատ

տարւոյ կիրառութիւն կար, և այն տաւն չէ՛ հաստատուած այս Շնկան շրջանն ի Հայո, և ոչ շրջան մ'այլ առաջ, որ է ըսել 1032 տարի նախ քան զՔրիստոսի թուականն, զի այս տաւն ոչ մեր ազգին և ոչ մեր գրաւցեաց մէջ նշանաւոր գէպք մի չի յիշուիր. այլ եթէ շրջան մ'այլ ի վեր ելնենք՝ կու. հասնիմք Քրիստոսէ առաջ 2492 տարւոյն, որ է վերը պատմութեան ցուցած Բելայ սպանման տարին և մեծի ազատութեանն և ազգութեան Հայոց ի ձեռն քաջին Հայկայ. որ և թուի թէ ինքնին, որպէս նախ ըսինք, հաստատեց այս տարին թուագլուխ իր ազգին ժամանակագրութեան, և արեգակնային սաւոյդ տարւով կանոնաւորեց. լուսն գի հին տօմարն այս կանոնաւոր տարւոյն համար կ'ըռէ Հին Հայն. և դարձեալ ուրիշ քաջահմուտ տօմարագիտէ մը (Սարկաւազ վարդապետ) գիտեմք, որ Շնկան շրջանն ծանօթ էր Հին Հայոց և անուանէր Հայկայ շրջան. բայց ինչպէս Եգիպտացիք¹⁰⁴, Քաղկէացիք և Հրեայք և այլք՝ քաղաքական կամ առօրեական օրինօք արեւուն տակերեւոյթ շարժումնքը գիտելով շարժական տարւով հաշուէին հասարակօրէն, այսպէս և մերազգիք (մինչեւ ցայժմ ըստ Հայ թուականին). իսկ հաստատուն տարին քահանայից և գիտնոց ծանօթ էր, այլ հրապարակաւ չէր ի գործ ածուէր. այսպէս վարուեցան մեր նախնիքն այլ ինչուան Քրիստոսի 122 թուականն, յորում Արտաշէս Բ Հայոց հին տօմարը ուզեց Հռովմայեցոց տօմարին յարմարեցնել և հաստատուն տարիներով վարիլ, և թողուց Հայկայ շրջանը. բայց թէպէտ ուրիշ դրած կարգերէն ոմանք ձեացին, այլ տարեթուին հին սովորութիւնն անփոփոխ ձեաց հաստարկեաց մէջ, ինչպէս անկէ ետքն այլ, և դեռ Հիմայ այլ այնպէս հաշուի և նշանակի թուականն Հայոց: Արդ Հայկայ շրջանին կամ հին հայ տօմարին տարեգլուխն կամ նաւասարդն միշտ զուգի ընդ 11-23 օգոստոսի (ըստ Յուլեան և Գրիգորեան տօմարաց), որ է անպատշաճ տեղ մը եղանակաց մէջ, և պատճառն յառաջ նշանակեցինք ըստ աւանդաբանից մերոց՝ թէ Հայկայ յԱրարազ մտած օրն ըլլայ, որ էր ասին 13 օգոստոս. և հանդիպի 2450-2497 տարիներուն միջոց նախ քան զՔրիստոս: Սակայն եթէ լաւ գիտենք մեր հայ ամսոց սկզբնաւորութիւնքն, արեգական ամիսն Արեգ՝ կու. հանդիպի ճիշդ և ստոյգ զարնային հասարակածին օրը, մարտի 9 = 21. որ է արգարեւ բնական տարեգլուխ, ուռից կու ջանային սկսիլ նաեւ Հրեայք, Պարսք և ամենայն կիրթ և բանգէտ ազգք կամ ազգապետք. և մեր տօմարաց մէջ մինչեւ ցայժմ նշանակեմք այս գեղեցիկ, ճշմարիտ և հնութեամբ պանծալի կարգաւորութիւնը, զժաղպարար առանց գործածելու և օգտելու: Գանէ ճանչնանք մեր հին նախնեաց գիտութիւնը և արդիւնքը.

որոց առաջին և հեղինակ ինքնին Հայկն վկայի ի հին առնարագրաց մե-
րոց. ոչ միայն արեգակնային շրջանին իւր անուամբն կոչուելովն Հայկայ
շրջան, այլ և հին աւանդութեամբ ազգայնոց, թէ Հայկն դրած ըլլայ տա-
ւոյ և ամսոց կարգերը և անունները. և ազգիս աստուածաշնորհ պարգեւաց
մէկն այլ ըլլայ այս կարգաւորութիւնս, մինչեւ մեկնիչն հին առնարագրու-
թեան Հայոց ըսէ. «Չարժումն ամսոց Երայեցեաց և զանշարժութիւն հայ
» ամսոցդ սահմանեաց Բարձրեալն. զի հաւատ և գիր և առնար՝ այս
» երկու ազգիս միայն ետ Աստուած, և այլոց ազգացդ մարդկան են արա-
» ռեալ... զՏումարս՝ անդ Մովսէս. աստ՝ Հայկն յառաջ քան զնա»։ Նոյն
դարձեալ. «Թառաջ քան զՄովսէս» ոչ ուրեք էր գիտութիւն արուեստիս,
» բայց միայն ի Հայ ամսոցդ, որ էին յառաջ քան զՄովսէս. քանզի ասեն
» թէ ի ձեռն Հոգւոյն որ ազգէր ի նահապետսն՝ Հայկն առաջին նահա-
» պետն Հայոց՝ զամիսքդ կարգեաց, և զանուանս ուստերաց և զստերաց
» իւրոց ամսոցդ կոչեաց»։ Առաջին աւանդութիւնն որ և ի հնագոյն
գրուածի է, այլ աւելի հնագոյն և սիրելի կարծիք և համարումն կ'ընծայէ մեր
նախնեաց առ նահապետն իւրեանց Հայկն. իբրեւ ոչ միայն քաջութեամբ՝
այլ և գիտութեամբն և բարեկարգութեամբք Հայր և հեղինակ ազգին։ Իսկ
երկրորդն, այսինքն ամսոց անուանքն ըստ Հայկայ զաւակաց կոչուած ըլ-
լալուն, աւելի շատոց զրոյց է, ոմանք՝ ինչպէս հոս յիշած հեղինակս (Վա-
նական, Վարդան), նոյն իսկ Հայկայ կ'ընծայեն այլ անուանադրութիւնը.
իսկ այլք՝ աւելի պատշաճապէս, թէ «Հայկ եղ որպէս և զստերաց իւրոց
» անուանս, զոր առեալ Հայոց զանուանս ուստերաց և զստերաց նորա՝
» եղին ի վերայ ամսոցդ, վասն մեծարանաց հօրն, և են այսոքիկ Նա-
» ռասարդ և Հոս և Սահմ և Մեհնէկ և Արեգ և Մարեթ, զստերք էին Հայ-
» կին. իսկ Տրե և Քաղոց և Արաց և Հրոտից որպէք էին Հայկին. իսկ
» Մարգաց և Հարոսահ՝ զոր այժմ Անկի կոչեն, զայսոցիկ ի գործոյ առին
» զանուանս»։ Ուրիշներն օտարեր կերպով կ'ըսեն. ինչպէս վանական
առաջին եօթն ամսոց անուններն Հայկայ արու զաւակացն սեպէ, յետոյ
երեքն՝ զստերաց, իսկ Մարգաց և Հրոտից ըստ եղանակաց ստաւոյ. բայց
իւր կարծիքն է թէ «Ստուգապէս ամենայնպէս ի վերայ յեղանակացդ» տառւոյն
յարմարեալ է։ Այսպիսի քննութեան տեղն հոս չէ, բայց ի հարկէն բե-
րուած մեր կարծիքն այլ ըսեմք համառօտիւ, թէ անհաւանական չէ որ ի
սկզբան Հայկայ զաւակաց և ուրիշ գիւցազանց անուանքն գրուած ըլլան
մեր ամսոց վրայ, բայց հիմայ յիշուած անուններն չեմ կարծեր նոյն.
Բայց գուցէ Հոս ըլլայ խոս ծանօթ որպիսի Հայկայ, այլ հաւանագոյն երեւի
յետոյ գիցաբանական և աստղաբաշխական սկզբամբք գրուած ըլլալ։

Իսկ խօսք մ'այլ Հայկայ որդւոց թուոյն վրայ բռնելով, պատմիչք եօթն զսւտար յիշեն առանց անուտն, հինգ այլ արու. Բեւայ զէմ ճակատամարտին մէջ այլ յիշուեցան հինգ որդիք Հայկայ, յանուանէ Արմենակն միայն. իսկ պատմութեան մէջ յետոյ յիշուին և Խոս և Մանասազ : Թերեւս այս յիշեալ երկուստանից թուոյն յարմարցուցին աւանդաբանք և ամարագիրք երկուստան տմոց անուանին :

Այս ամէն միջանկեալ զրոյցներէս մեր բնդունած հետեւանքն է նախ, որ Հայկն որպէս ազգապետ և կարգադիր, միանգամայն և հմուտ նահապետական օրինաց, իբրեւ սրբազան կարգ մը սեպած էր տօնից և յիշատակաց և աւուրց հաստատութիւնն այլ, վասն այնորիկ և առջին Տօմարադիր ըսուեցաւ. որ և պատճառաւ իր ցեղազարմութեանն (ի Յաբիթայ) Յաբերթեան տոհմար ըսուեցաւ¹⁷¹, ըստ մերոց տօմարաբանից : Երկրորդ՝ զի Ներբովթայ յաղթելուն աւարին թէ ինքն և թէ իր յաջորդն ազգային թուական մը սեպեցին, և զլուսն արեգակնային շրջանին, որ նորա անուամբն ըսուեցաւ Հայկայ յրչակ, և որոյ սկիզբն է նախայիշեալ 2492 ամն նախքան զՔրիստոսի թուականն. ապա ամենայն իրաւամբք կրնամք և պէտք է մեր ժամանակագրութիւնն և ազգային թուականն սկսանիլ այս տարիէս, որ և յեա Հրէից՝ ամենէն ստուգագոյն, հնագոյն, նուիրական և պանծալին է ի թուականս ազգաց. յիշաի ուրեմն պարծի հին տօմարագիրն մեր այս հնութեան և առաջնութեան վրայ :

Բայց պէտք է այս խնդիրներէն թօթափիլ և նորէն զՀայկն գտնել, իր յաղթանաց Զորէն գուրս. ուսկից՝ պատմութիւնն կու գրուցէ որ՝ զարձաւ յառաջին առն նահապետաց, ի ժառանգութիւնն կազմուի, զոր Ներբովթ զրաւեր էր, և ուր թերեւս կային բռնացեալ Բաբելացիք, զորս հալածեց. և անշուշտ հոն այլ ամրոցներ շինեց, և երկար առնն այլ բնակեցաւ յապահովութիւն աշխարհին, վասն զի սահմանակից էր թշնամոյն երկրին հետ : Խորհնացին այլ յիշէ այս բանս, բայց վերջը նորէն ի Հարք զարձաւ կ'ըսէ, ի բնագաւառն իւր, և հոն այլ կարծեցնէ անոր վտխմանն. իսկ միւս հին պատմիչն ընդ հակառակն ի Հարք երթալն ոչ յիշէ, այլ և որսշակի կ'ըսէ թէ հոս յառաջին տունն Արարատեան բնակեցաւ, և մեռնելու առննր առաւ ի ժառանգութիւն կազմեայ, որպէս յառաջն, իսկ իր անգրանկան՝ Արմենակայ, պատուիրեց որ երթայ իր բնարած և ստանը հաստատած տեղը, ի Հարք գաւառն : Երկուքին ըսածն այլ համաձայնի այսպէս. ի Հայոց Զորոյ եկաւ Հայկն ի տուն կազմեայ, բնակեցաւ որչափ բնակեցաւ, և Բեւայ աւարներէն մեծ մաս մը հոն թողուց՝ կազմեայ,

միանգամայն և կարիճ մարդիկներ « յիւրոց ընդոծնացն արս անուանին » . որպէս զի թէ պէտք ըլլայ՝ Բաբելացւոց զէմ գնէ . և ինքն գնաց իւր տիրական տեղը, ի Հարք : Բայց յետ ժամանակաց որ և է պատճառաւ՝ դարձեալ ի տուն Կապանայ եկած է (ինչպէս թերեւս շատ հեղ տյլ գայր) , և հոս այս սրբազան և սրբազիր Արարադեան երկիրը, ուր որ ծներ այլ էր ընդ առաջին որպիս և թոռունս Նոյի, ուր թերեւս անոնց շաաներն Թաղաւեր այլ էին, ուր թերեւս ինքն իսկ Նոյ . հոս և ազգահայր մեր Հայկն կնքեց իր նահապետական (իրք՝ 400ամեայ) կեանքն, իբր 50 տարի մը յետ մեծի պատերազմին և սպանման Բեւայ . և եթէ վերոյիշեալ Յովհ. Կաթողիկոսի թուականը սկսկնք Հայկայ մահուանը՝ 2446 տարի նախ քան զՔրիստոսի թուական, որ է 477 տարի Շրջանին և թուականին Հայկայ, թերեւս վերջին ըլլալով Նոյեան պայազատաց՝ որ այն երկրորդ մարդկութեան ընդ նաստան բնավայրը՝ յԱրարադ բնակեցան ու մնացին . և որոյ մօտ հաւանօրէն կային դեռ իբրեւ զրակիցք՝ Սեմայ պայազատքն այլ , մինչեւ յԱրարազամ նախահայր Հրէից :

Հայկայ այս նահապետաբնակ և յաւիրժայիշառակ երկրին մէջ վախճանիլն՝ նոր հաւաստիք մ'այլ կրնայ գրուիլ իրեն ընծայուած ուղիղ աստուածապաշտութեան , որոյ վրէժինդիւր և ջատագով կեցաւ ընդդէմ Քամեանց և Բեւեանց . և զոր ազնւագոյն ժառանգութիւն թողուց իր ազգին, որք ընդ նախահարց Արարազամու՝ Նոյի հաւասարը պահէին, թերեւս մինչեւ այս մեծ նահապետին տունն, երբ տարապաշտական հմայութեան շողորմ մը կու յիշուի Հայկազանց մէջ : Ասոնց աստուածապաշտութեան հոս յիշելու արժանի հաւաստիքն այլ այս է որ ամենեւին Հայկայ պաշտօն մատուցանել կամ աստուած ճանչնալ յիշուած չէ մեր պատմութեան մէջ , ինչպէս որ յետոյ ուրիշ քանի մը դիւցազանց համար յիշուի . իսկ համաստեղութեանց մէջ զասելն զՀայկն՝ յետ ժամանակաց կ'երեւի , որ թէ և մոլոր սկզբամբ ըլլայ այն ասեւն, կամ ի հակառակութիւն Բաբելացւոց , հիմայ որ այլ սնոտի կարծիքն հեռացուց մեզմէ ճշմարիտն Աստուած Քրիստոս, կ'ուրախանամք մեր ամենարժեայ ազգապետը երկնից լուսաւորաց մէջ անուանել և տեսնել իւրանուն պայծառ աստղը, և շնորհակալ եմք մեր սրբազան մատենագրաց այլ որ զայդ անկորուստ աւանդեցին ի թարգմանութեան Աստուածաշունչ գրոց մուծանելով : Այս առթիւս յիշեմք որ մեր աստղաշխական կամ տօմարական գրոց մէջ երբեմն Հրատ մոլորակին տեղ այլ Հայկն ըսուի . կայ նաեւ Կիլիս համաստեղութեան տեղ այլ Հայկն ըսուած . ինչպէս երբեմն այլ Հայկն և Շամփուր նոյնանիշ համարի . իսկ

Շամիրով թուի Սայլ համաստեղութեան մօտը կամ մասն իմանալ : Այս ամէնս այլ ցուցքննն որ երբ ախտարաց պաշտօն մտաւ ի Հայս , և ըստ օրինակի այլոց՝ ազգային դիցազունքը յերկինս դասաւորել ուզեցին մե-
րայինք, նախ և ի վեր քան զամենայն զՀայկն պատշաճեցուցին Հոն : Թե-
րեւս Հայկայ ըրած տոմարական կամ տօնական ինչ ինչ կարգաւորութիւնքն
այլ (զոր յիշեցինք վերը) այս բանիս աւելի պատճառ տուած ըլլայ . և
զայս այլ Հայկայ թողած կամ իրեն ընծայուած բարի յիշատակաց մէկն
պէտք է ճանշնամք :

Ամենէն զլիաւոր յիշատակն և երախտիքն այլ է իր սերնդոց տալ և
տպահովել ազգային ազատութիւն և իրաւունք, զոր նաՀապետական օրէնքն
և աստուածախառն բաժանումն բարեկական դաշտին տուեր էին մարդկան ,
և զոր Ներսիսիմ կ'ուզէր վերցնել : Արդ այն ցանկալի իրաւանց և ազա-
տութեան , որոյ վրայ միշտ և առաւել եւս մեր ժամանակները խեղիւր և
կոխ կ'ըլլայ , առաջին քաջ և յաղթօղ նաՀատակ պատմութիւնն հոչակէ
զՀայկն , ի մեծ պատիւ իր ազգին , թէ և դժբաղդարար իր յետին սերունդքն
շատ առնն զրկուեցան ինքնազլխութեան շնորհքէն : Ինքնազլխութեան
անհրաժեշտ հարկաւոր է ինքնուրոյն օրէնք և քաղաքական կարգք , մա-
նաւանդ այնպիսի տւթով ազգ կամ աւերութիւն մը ձեւացնողին պէտք է
որ թէ առտնին բարեկարգէ , և թէ զրոհեցոց դէմ զգոյշ և ապահով պա-
հէ . ուստի անտարակայս է թէ Հայկն այսպիսի կարգեր և զգուշութիւններ
զրաւ . և պատմութեանս կարգին բերած քիչ շատ յիշատակքն իրեն պա-
տեհազմական հմտութեան , բնականութեան և ամրութեան շինուածոց , յիշա-
տակարաններ ամբառնալուսն կրնան վկայ ըլլալ այս բանիս : — Առտնին
վարչութեան կամ պայազատական օրինաց մէջ այլ դիտելու է՝ ժառան-
գութեան առբքը . որ թէ Հայկայ և թէ իր սերնդոց պատմութիւնն կ'ե-
րեւայ , որ նախ անդրանկութեան իրաւանց մեծ պատկառանք ունէին . առ-
նուէրն կամ նաՀապետն երբոր որդիքը մեծնային և որդւոց տէր ըլլային ,
իր սահմանաց մօտ տեղուանք կու սփռէր զանոնք , անդրանիկը քովը պա-
հելով . ընդ հակառակն կ'երեւի թէ (շատ հեղ) իր զստերաց ընկերները
իրեւ տուն—փեւայ իր մօտ կ'առնուր : Երբոր խիոտ բազմանային հայրենի
տան մէջ , նաՀապետն ինքնին կու հեռանար անկէ՝ նոր տուն մը հաստա-
տելու , որ և իր անդրանկան նոր ժառանգութիւն պիտի ըլլար , իսկ առջի
տունը կրսեր որդւոց կու արուէր . մինչեւ առ յետագայս այլ մնաց այս
սովորութիւնս , ինչպէս յիշէ Մխիթար Գոշ ի դասաւորանագիրս իւր . « Զտուն
> հօր՝ կրսեր որդւոյն սովոր են տալ » (Գլ. ԶԶ) :

Հայկայ ուրիշ յիշատակ կամ արձան չի գտուիր , որպէս ի սկզբան

ըսինք, բայց քանի մը համառոտաբան պատմաց տաւական. բայց թէ հին ատեն երկայն տեղեկութեամբք գրուած էր իր դիւցազնական քաջագործութիւնն, և թէ անգիր զրոյցներ այլ կային, զայն այլ յիշէ պատմութիւնն. և բառագրոց մէջ մնացեալ քանի մը առողք պատմականք¹⁹⁸ (զոր ի կարգին խառնեցինք) վկայ են թէ նախնիք մեր անտարբեր չէին իրենց աշխատութեան անմահ ազգագործն. և անշուշտ իրենց վիպասանից երգոց մէջ պէսպէս այլաբանութեամբ ստոյգ և սուա զրոյցներ այլ կար Հայկայ վրայ, զոր յետոյ ժամանակին երկարութեամբ իրարմէ ընտրել չկարացին ոմանք, և այնպէս խառնեցին իրենց գրուածոց մէջ, որոց համար ըսէ Խօրենացին, « ի բայ բանից և անոն իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակաղէ »¹⁹⁹ :

Յայտնի է որ ազգն՝ ամէն բանէն աւելի իր նահապետին վրայ մեծօգուտ քաջութիւնը կու գիտէր և հիանայր, իբրեւ գերաբարկային իմն շնորհք և գաղափար ուժոյ և վայելչութեան, միանգամայն ասել զիւցային աստուածախառն իմն անձն և օրինակ. այնպէս որ զրեթէ Հսկայ և Հայկ ըսելն միանայ ի միաս նախնեաց մերոց քաջասիրաց. ըստ այսմ և հին ընաիր գրիչք մեր՝ ազգային ոգւով և լեզուով՝ փոխանակ մեծամարմին Հսկայի կ'ընեն Հայկապատ (Փիլ. Լին. Ագաթ.). անհնարին ուժով ըրած բանին՝ Հայկաբար, զոր օրինակ Ագաթանգեղոս Տրդատայ համար ասէ. « Առեալ » Հայկաբար զուրկ արձանսն ի վերայ ուսոց ». ուր կրնայ և կարծիս այլ տալ թէ Հայկն այլպիսի գործ մ'այլ ըրած ըլլայ, այսինքն մեծամեծ քրեիր շարժած, վերուցած, ձգած, ինչպէս յունական Հսկայքն այլ: Անվախ և կտրիճ քաջը կոչեն Հայկապարտ (Թ. Արծր.). թերեւ Հայկայ վայելչութիւնն այլ իրեն նուիրեալ աստեղ հետ խառնելով, գերազանց իմն յանդգնութեամբ, սրբազան անձն մը՝ որ միայն կրնայ այսպէս անվախ յանդգնել՝ զամենաշնորհ Աստուածածինն իսկ կոչէ Հայկանման ի պատրուակն Հայկին խորհրդաբանելով զսորք և Քրիստոսածին որովայնն: « Գարբիէլ յաւետաւոր » թութին առաքեալ Հայկանման Կուսին, երջանիկ և երանելի տիրուհւ լոյն, հրեղէն թեւօք սաւառնեալ, ուրախ լեր բերկրեալ և Տէր ընդ քեզ, » ասէր: Եւ ի վերջոյ. « Խորեւ զՀայկն գեղեցիկ փայլելով զԱստուած » ընդալցուք: (Ս. Գր. Նարեկ. յՈՒ է դայ):

Եթէ այսպիսի դիւցախառն միանգամայն և նահապետական անձի մը որ և է յիշատակն ցանկալի է, և կորուստ յիշատակացն ցաւալի, պէտք է միխթարական ըլլան նոր տոննս անոր արժարձմունքն ի բանասէր սերունդս իւր և յօտաբոս իսկ²⁰⁰. որոց մեծագոյնն և արժանաւորն է հոմերական Վէպքն ի Հայկն որ զրեթէ մեր արդի մատենագրութեան և ազգային պարտուց մէկ պակասութիւնը լեցուց:

Ժ Ա

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ Յ՝ԱՐԱՄ

ԱՐՄԵՆԱԿ – ԱՐԱՄԱՅԻՍ – ԱՄԱՍԻԱ – ԳԵՂԱՄ – ՀԱՐՄԱ

ՀԱՅԿԱԶ տէրութեան երկիրն ըստ աւանդութեան վրաց՝ էր բոլոր
 Մեծն Հայք, ի Թուրքոմայ ժառանգեալ, որոյ վրայ կ'աւելցընեն ոմանք
 նաեւ այն երկիրները՝ զոր յետոյ իր յաջորդքն ստացան և ձեւացուցին
 Հայոց աշխարհը կամ որոյ տիրեցին Արշակունիք. ինչպէս որ ասէ վարդան
 պատմիչ վաղարշակայ ընդարձակ տէրութեան համար, թէ ժառանգեց
 «Ջսահմտնսն զոր Հայկն ստացաւ զաւակօք իւրովը և որդւովք եօթն
 » զստերաց իւրոց»։ Բայց ստոյգ պատմութիւնն, ինչպէս տեսանք, մեզի
 ցուցընէ Հայկայ ձեռքին աակ՝ Հայաստանի միջին հարաւային չորս աշ-
 խարհքները միայն, այն այլ մասամբ, այսինքն են Եսրճայք, Մոկք, վա-
 րդաւական և Տուրուբերան։ Իր երկրակալութեան ընթացից գլխաւոր ուղ-
 ղութիւնն էր ի հարաւոյ ընդ հիւսիս, ինչպէս նաեւ իր որդւոց և թոռանց.
 միայն թէ ինքն զէպ յարեւմուտս գնաց, անոնք զէպ յարեւելս։ Յիշեալ
 աշխարհաց առաջինները ինքն կտակաւ կամ հրամանաւ թողեր էր Եղզ-
 մասի և ուրիշ որդւոց և թոռանց, իսկ ետքինը որ իր բնիկ ստանն էր
 (Հարք), թողուց իր անդրանկան պայազատին՝ Արմենակայ. որ եթէ առաջ
 այլ հոն բնակէր կամ չէր, հօրը մահուանն ասին գաւեհցաւ իր որդւոյն
 Եղզմեայ տունը. և նոր պատուէր առաւ հօրմէն՝ երթալու ի Հարք, ուր
 և յետ կտատարելու անոր մահուան և թաղման օրէնքները (որոց վրայ լու-
 պատմութիւնն, որպէս և գերեզմանին տեղը), գնաց ի Հայկաշէն, և բնա-
 կեցաւ բաւական ժամանակ իր միւս եղբարք և որդւովքն, մինչեւ աճելով
 լցուցին այն սահմանները։ Ապա Արմենակ իբրեւ տանուտէր և ազգապետ՝
 իր երկիրը թողուց և բաժնեց իրմէ ետեւ եկող երկուց եղբարցն Խոռայ և
 Մանաւազայ, և ասոր որդւոյն՝ Բազայ, որք սփռեցան ի Հարքայ զէպ
 յարեւելք, մինչեւ Աղթամարայ ծովուն արեւմտեան և հիւսիսային եզերքն։
 Իսկ ինքն բոլոր ընտանեօք՝ որդւովք և թոռամբք և կրտսեր եղբարք և
 անոնց ընտանեօք և ընդսծնօք չուեց գնաց զէպ ի հիւսիս արեւելից, Արա-

ծանույ Հոռանաց գէմ ելնելով, մինչեւ անոր ականց ծաւալեալ գեղեցիկ և ընդարձակ Հովիտն Բազրեւանդայ, ուր և ժամանակ մը կ'երեւի բնակած, եթէ այն տեղն հիմկու զիրք և բնութիւնն ունէր, և հոն թողած զմասնս յիրոցն. և անկից անցնելով Եփրատայ և Երասխայ անջրպետ՝ Հայկական լեռնապարէն, սկսաւ իջնել և կամաց կամաց բնակիլ ի պարահովտին Երասխայ, որ և բուն Հայոց գետահովիտն եղաւ, և Այրարատեան բնաշխարհ. և նոյն ուղղութեամբ յառաջելով հասաւ գրեթէ մինչեւ ի հակակովեաց լեռները, անոնք՝ որ զԱյրարատ աշխարհ բաժնեն ի Գուգարաց ։ Ասոնց ստորոտէն քիչ հեռու գեղեցիկ և ընդարձակ դաշտի մէջ հաստատեց իր տանուտիրական բնակութիւնը՝ մօտ բարձր լեռան մը, որ պէտ Հայաստանի մէջ չափեալ լեռանց գրեթէ երկրորդ ճանաչի բարձրութեամբ, և Մասեաց պէս և աւելի իսկ դատուած ուրիշ լեռներէ շեղջածեւ կ'ամբառնայ ։ Այս տեղը և Արմենական բնակութիւնը կայտառ գրչով մը նկարագրէ մեր պատմահայրն Խորենացի, անշուշտ իր նախապատմչէն առած, ի Մարիբաւայ, զոր և արժան է ընթերցուիլ. « Արմենական առեալ զամենայն բազմութիւնն, խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ ի խորին գաշատալար մի ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց, գետոց կտրկաշատ հիւսիս յարեւմտից ընդ մէջ անցելոց (որ են Երասխ և օժանդակք իւր), և զգաշտն արեւելեայ գոգցես իմն որսայտեալ, ձիգ յարեգակն կոյս գերկայնութիւնն պարզեալ. և (առ) ստորոտովք լեռանցն բազում ակառակիտ բղիտեալ աղբիւրք, որք ի գետոց հաւաքումն եկեալ՝ հեղարար առ ոահմանօքն նոցա, ծնիւքն լեռամբք և եզերօք դաշտին՝ պատանիք ոմանք իրրեւ առ երիտասարդութեօք ճնմիցին ։ Այլ հարաւայինն արեգակնաճնմ լեռան՝ (Մասիս) սպիտակափառ ունելով զգագաթն, ուղղորդ ի յերկրէ բուսեալ, երեքօրէիւ, որպէս ասաց ոմն ի մերոց, քաջագօաւոյ առն շրջապատեալ ճանապարհաւ, և առ փոքր փոքր ի շեշտումն անկեալ, ծեր ոմն արպարեւ լեռան ի մէջ երիտասարդացեալ լեռանցն » ։ Այս երկու լեռանց միջոցն (Մասեաց և Արագածու) բուն Այրարատեան աշխարհ կուշեցաւ յետոյ և ազնուազոյն մասն աշխարհիս Հայոց. այս այն երկու լեռներն են՝ զոր մեծ աշխարհագիրն Բիդլէր նմանեցուց երկուց զրանց պահակաց, յորոց միջէ կ'անցնին խոր արեւելքէն եկողք յարեւմուտք ։ Արմենակ՝ այս լեռանց հիւսիսայնոյն ստորոտը, և անոր այլ աւելի հիւսիսագոյն կողմը հաստատեց իր բնակութիւնը, ուրիշ տեղուանք այլ շինելով, յորոց մէկն ըլլայ Թերեւս հիմայ Արամշը ըսուած գեղն. ի հարաւակողմն Արագածոտն գաւառի. որ է Արագած լեռան չորս կողմի և մանաւանդ գէպ

ի հարաւ ուսմանները. և անունին առած են, ըստ պատմչին՝ յԱրմենակայ անուանէն. վառն որոյ սաուգարանն հիմայ Արմենակայ—ազած տեղ, գուցէ համառօտելով զԱրմենագածն, եթէ այսպէս կոչուած էր ի սկզբան. կամ թերեւ լաւ եւս է կարծել որ մեր նահապետին անունն Արմենակ բաղադրեալ էր յԱր(այր) և Մեն կոչմանց, և առաջինով միայն կոչեց լերան և գաւառին անունը. որ յետոյ Այրարատայ 20 գաւառաց մէկն գրուեցաւ. իսկ հիմայ գաւառն ուրիշ մանր վիճակներ բաժնուելով (Թալին, Թալիշ, Բիւրական և այլն) լեռն գետ հին անունը կրէ, փոխեալ յայլազգեաց յԱրակէզ, Լեռնէն և գաւառէն աւելի Արմենակայ անունը անմահացեալ է իր սերնդոց և ազգին վրայ, և թէպէտ հասարակօրէն իր թոռն թոռնորդոյն՝ Արամայ՝ անուամբ կ'ըսուի ազգերնիս Արմեն կոչուած, բայց թերեւ հաւանազոյն է որ այն երկիրն և ժողովուրդ որ մի ըսա միով է կրեց զանուն տան Ասքանազայ, Թորգոմայ և Հայկայ, առոր յաջորդին անունն այլ առած ըլլայ, որ է իսկ Արմեն, թողլով զ'Այ մասնիկն գգուական. և զայլազգ գրուածս կամ կոչուածս, ինչպէս Արամանեակ, Արմանեկ, Արմանեակս, Արմենիկ²⁰¹.

Յիշեցնէ պատմութիւնն՝ որ Արմենակ յետ ծննդեան և զարգացման իր պայազատին Արմայիտայ, շատ տարիներ այլ ապրեցաւ, ըսել է որ երկար առեն ազգապետաց յետ Հայկայ, մինչ յ'220 թուական սորա իրմէ որդիէ որդի յաջորդաբար ութ ազգ՝ Հայոց նահապետ եղան 300 տարւոյ չափ, մինչև Ասորեստանեայց բռնակալութիւնը. յետ որոյ ընդհատեցաւ ուղիղ իշխանական ազգասերութիւն Հայկայ, և երբեմն անսր ցեղէն երբեմն յօտարաց կացին Հայպետքն. բայց յետ հազար և աւելի տարիներու, Քրիստոսէ 7 դար առաջ դարձեալ յիշուին ազգապետք Հայոց յԱրմենակայ ցեղէն իջած, որոց սերունդքն այլ Դ Հայոց մէջ կամ Անգեղ տան կողմանց իշխանք և տանուտեարք, յորոց էր վաղարշակայ ժամանակակից իշխան Տորք հսկայն:

Բ. Արմենակայ եղբարց մէջ աւագագոյնն կ'երեւի Խոս, թերեւ և Հոռ, մանաւանդ եթէ իւր անուամբն կոչուած է մեր տոմարին երկրորդ ամիսն Հոռի. այդ անունդ հիմայ աւելի ռավօրէն ծանօթ է պակաս, ծուռ կամ խոր նշանակութեամբ, թերեւ և խուռ (նայուածք). դարձեալ Խոսն, և յախոսն հոմանիշք լսին. յորմէ կրնայինք կարծել թէ իր ահեղ նայուածքէն կամ շարժուածքէն Խոս ըսուած ըլլայ, եթէ այդ բառն այլ ալիպէս լուռէր այն առին. այս իմաստին կրնայ նպաստաւոր ըլլալ նաեւ Խոռայ երկրորդ բնակութեան մէջ (զոր յետոյ պիտի յիշենք) Խոռոսնի անուն տեղն,

որ նոյնպէս խոլոտ նայուածք նշանակէ: Իր անդրանիկ և ազգապետ եղբօր ի հիւսիս երթալէն ետեւ, Խոռ ժառանգեց հօրը՝ Հայկայ դաստակերտ ուտանն և զաւտոն Հարք, ընդ Մանաւազայ միւս եղբօրն, որոյ յետ զինակից էր Բելայ գէմ պատերազմին մէջ. և յետ ժամանակի ասոր Թողուց տեղը՝ րոս հայրենի օրինաց, և ինքն քիչ մը յառաջ քալեց գէպ յարեւելք՝ հիմակուան Աղթամարայ ծովուն արեւմտեան հիւսիսային անկիւնը, ուր որ Արաղածայ նման սրաձեւ բարձրանայր Հին Մասիք լեռոն, հիմայ Սիփաւ, և անկէ քիչ պակաս բարձր կ'երեւի. այս լեռան բոլորաթիւն մինչեւ ի ծովեզրն իր անուամբ Խոսխոռունիք²⁰³ ըսուեցան, և Տուրուրեանի 16 զաւառաց մէկն են, Հարքայ, Ապահունեաց և Բզնունեաց բով: Այս Արարատեան Մասեաց անուանակիր և նախանձաւ լեռին արեւելեան հարաւային ստորոտը մինչեւ ցայժմ ճանաչուի Խոսաւեց գիւղն, որ այս կտրին գիւցազին դաստակերտ ուտանն ըլլալ իմացընէ: Գեղերուն մէկն այլ յարեւելեան հիւսիսի՝ Արմիզոնք անուանեալ՝ արդեօք Արամազունք գուշակել տայ թէ Արամազայ պէս անուն մը. ինչպէս այլ ըլլայ՝ շատ Հին շէնք և անուն մը ցուցընէ, ինչպէս Տարօնք, Յրօնք, Ասողօնք և այլն: Այս զաւառս այլ շինելով և բնակութեամբ լեցընելով Խոռ՝ Թողուց իր կրտսերաց, եղբարց և որդւոց, և ինքն Արմենակայ պէս շուեց ի հիւսիս, և անոր սահմաններէն այլ անդին անցնելով, այսինքն Վրահայոց կամ հակակովկաս լեռներէն, ինչուան Գուգարաց արեւելեան կողմը գնաց և բնակեցաւ, որուն վկայէ Հին պատմիչն թէ, «Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ» զշէնս իւր». և երկու շէնք, զոր մեր միջին դարու պատմիչք ստէպ յիշեն Խոսակերտ և Խոժոռնի, որք և հիմայ այլ ճանաչուին Շուլտովերի վիճակին մէջ (ի հինն Մոբոփոր): Այս շուազնացութիւնք նահապետաց մերոց յայտնի նշան են ժամանակին շինութեան, բազմածնութեան և երկարակեցութեան:

Խոռայ պայազատքն այլ Հայոց մէջ ամենէն Հին և նախապատիւ ցեղ մը ձգեցին, «Մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց, արք» ըաջք և անուանիք»: Հայկեան քաջութիւնն աւելի իմն սեփական սեպուեցաւ իր այս որդւոյն (Խոռայ) և անոր ցեղին. այնպէս որ Վաղարշակ այլ անոնցմէ ընտրեց իր՝ Թիկնապահքը, որոց զլիաւոր և ցեղապետն ըլլալով այն ատեն Մախրազ կամ Մալխազ ոմն մեծ, Թիկնապահութեան պատին այլ Մալխազութիւն ըսուեցաւ, և երբեմն փոխանակ Խոռխոռունեաց տէր կամ իշխան ըսելու Մալխազ կ'ըսուէր, և Հայոց հարիւրաւոր նախարարաց և պատուաւորաց մէջ շատ հեղ նախապատիւ և նախադաս էր

իշխան կոչմամբ³⁰³, Հայկայ ցեղասերութիւնը յայտնի պահած ըլլալուն համար. ինչպէս որ Սիւնիք այլ այո ցեղապահութեան համար թէ նախապատիւ եղան և թէ Հայկազունք կոչուէին ց'ԺԱ դար: Բայց ինչպէս ուրիշ մեծամեծ և հին Հայ տոհմեր, այսպէս այս այլ շատ հեղ երկու զլիւսուար ճիւղ կամ տէրութիւն ունէր, մէկն կ'ըսուէր բուն Մայիսագ, միւսն խոռոտունի: Դ և Ե դարուց մէջ շատ անգամ ի պատմութեան յիշուին Մաղխազք և նահապետք խոռոտունեաց, որպէս Գարշոյլ, խորէն և այլն:

Գ. Երբորդն յանուանէ ծանօթ որդիս է Հայկայ Մանասագ (և յեղափոխմամբ Մանազաւ) որպիս, որոյ անունն այլ նշանական յատուկ իմաստ մը խոստանայ. ի սանդորիտ լեզու Մանավաս՝ մարդիկ նշանակէ և շատ հաւանական է. Ման, մեն (յորմէ և Ար-մեն-ակ) անսամբ սկսեալ և կցեալ է իր որպէսն անուան նման (բազ) ճայնով: Սա այլ ժառանգեց զՀարք յետ խոռայ, և անոր երկրորդ բնակութեան (խոռոտունեաց) հիւսիսակողմն այլ շէնցուց, որ է Հարքայ արեւելակողմն և Ապահոսէք գաւառ կոչեալ յետոյ: Այս երկու գաւառաց ռահմանամէջն (Հարքայ և Ապահունեաց), Արածանայ վտակաց մօտ՝ հաստատեց իր բնակութիւնը, որ յետոյ ընդարձակելով և ամրանալով մեծ և նշանաւոր քաղաք մ'եղաւ և մինչև ցայժմ կայ և ծանօթ է Մանազկերտ անուամբ, որով և Հայաստանի ամենէն հին և անցեալ քաղաքն է, 4000 տարիէ առելի ըլլալով սկիզբն, որոյ չափ հին խիստ քիչ քաղաք կայ բոլոր երկրիս վրայ. յայտնի է որ անոնց պէս այս այլ փոփոխեալ է և առաջին շինուածքին հետքն գտնել դժար է, սակայն նոյն անունը և տեղն պահած, և միշտ բնակուած և շինուած է: Հայոց հին ցեղից և գահուց մէջ նախադասներէն մէկն եղան Մանասագեանք այլ, ինչպէս կ'երեւի գահնամակաց մէջ, ուր անոնցմէ զատ նշանակի և Ապահոսէք, կամ երկու անգամ Ապահունի նշանակի, մէկը և առաջինը՝ բուն Մանաւագեանը ցուցնելով. երկու տոհմն այլ հայկական զօրահանդիսին մէջ հաղարական հոգի կու տային, որ նոյնպէս ցեղին մեծութեանը վկայ է: Միջին դարուց տառն, կամ Սկիւթացուց և Բիւզանդացուց աշխարհակալութեան՝ Հայաստանի ամուր միանգամայն և վաճառաշահ քաղաքաց մէկն ըլլալով Մանազկերտ՝ բռնաբարութեան և պատերազմի առիթ էր. հիմայ փոքր քաղաքաւան մ'է: Ապահունեաց գաւառին անուան ծագումն յայտնի և ստոյգ չէ. հին բառակարգ աշխարհագիրն Հոն կամ Հոն կոչէ զշինողն Ապահունեաց, որ գուցէ Մանաւագայ որդի ըլլայ, եթէ ստոյգ է շինողը. վասն զի գաւառին անունն կարծել տայ թէ շինողն Ապահ պիտի կոչէր. զիսոնց ոմանց և մեկնչաց կարծիք է թէ յանուանէ Ման-աւագայ՝ Հայաստ

տանի միջնաշխարհը հին ատեն Ման կամ Մին կոչեալ ըլլայ, և այն անունն է Երեմիայ մարգարէութեան մէջ յիշեալն ըստ երբայեցի և լատին օրինակաց Ս. Գրոց. յայն անուն և Նիկ. Դամասկացի Թուի Լեոն Մինեայ կոչել զսապանակիր ընդ: Անտարակոյս է որ յետ եղբարցն Արմենակայ և Խոսոյ ի հիւսիս չուելոյ, Մանաւաղ ոչ միայն ժառանգեց իր հօր Հայկայ ոստանը, այլ և կ'երեւի թէ անկէ Հնոսացաւ. որով իր անունն մնաց այն և մերձակայ գաւառոց վրայ, և հարաւայնոց ծանուցաւ իրբեւ տուն Մանաւաղայ կամ Մինայ:

Դ. Բազ որդին Մանաւաղայ՝ բնակութիւնը՝ հասատտեց Աղթամարայ ծովուն հիւսիսային արեւմտեան եզերքը, Խոռխոռունեաց, Տարօնայ և իր հօր Մանաւաղայ ոստանէն կալուածոց միջոց, և ինչուան ի ծովն տարաւ. ծելով շինութիւնը, թէ զերկիրը և թէ զաղի լիճն անուանեց Բզնունի, ինչպէս գրեն պատմիչք մեր և միշտ նոյնպէս յիշեն զգաւածն զայն. որով իմացուի թէ կամ անունը այլալեւեր են յետինք, և կամ նախապէս ըստ Բազն անուանէր ինչպէս պապն այլ Հայկն. այս անունն է հնագոյնն որ տրուած ըլլայ հիմայ վանայ ծով կոչուածին: Բազայ գաստակերտն կամ ուսանն ուր էր՝ յայտնի չէ, թերեւ ծովէն կ'ուած ըլլայ, ինչպէս որ յառաջելով և բարձրանալով թէ՛ այս գաւառին և թէ Խոռխոռունեաց մեծ մասն եր ծածկած է, ինչպէս գրեթէ զԱրծկէ այլ, որ գաւառին գլխաւոր քաղաքներն մէկն էր, և մօտեցած ի Խյար՝ մեծագոյն եւս քաղաք, հիմայ երկուքն այլ գրեթէ աւերակ. ուրիշ մեծ քաղաք մ'այլ կայր, կ'ըսեն բնակիչք կողմանն՝ Արծկէի հարաւակողմը, զոր բոլորովին ծածկեր է ծովն: Բզնունեաց առհմն այլ մեծ և նախագահ տոհմից մէկն էր հին ատեն, ստորեւ քան առաջին յիշեալսն. և իր զօրաբաժինն էր 3000 մարդ, որով շատուր ըլլալն այլ կ'իմացուի, ինչպէս հիմայ մեր ընդուն գուշակէ, նախապէսին անուան ստուգաբանութիւնն այլ: Բայց պատմութեան մէջ վերջերն գրեթէ չյիշուիր այս մեծ տոհմը, և պատճառն այլ ստույգ նշանակուի, որ է այս: Բազայ գաւառին սահմանակից (չէ յայտնի կողմն) էր Որդունեաց երկիրն այլ, որք սերեալ էին անշուշտ Որդ կամ Որդի անուանեալ նախապէսին, որ Թուի թէ էր եղբայր կամ որդի Բազայ. այս երկու ցեղքն յետ հազարաւոր տարեաց իրենց հին բնակութեան սահմանաց վրայ կուուելով Հայոց անիշխանութեան միջոց մը, յետ մահուան Ս. Տրդատայ, գիւրար ջարդելով շատ քիչցան. անոր համար Արշակունեաց և Սասանեանց իշխանութենէն ետեւ՝ չի կրցան այլ իրենց նախապետութիւնը քշել, և ընկան ուրիշներու իշխանութեան սակ և անյիշատակ եղան: Այս երկուքն

առհասպեաքն այլ Ռազ և Որդ՝ իրենց հօրեղբարց պէս՝ կ'երեւին յեա ժաւանակի նոյն հիւսիսային ճամբան բռնած և խոռայ երկրորդ բնակութեան մօտ բնակած. ուր և խոռակերտի մօտ կայ մինչեւ հիմայ Ռազկերտե կամ Ռազարեբրդ, և Ռազու ձոր՝ անոր մօտ ի Տաշիրս, ինչպէս նաեւ Ռազում լեւոն ի նոյն գաւառի. հոն է (Տաշիր) նաեւ Որդաձորն յիշատակեալ ի պատմչաց. և այս ամէնքն հաստատեն հին պատմչին բաժնն այլ չըսածն այլ. այսինքն թէ խոռայ և թէ իր եղբորսպեաց վերջին բնակութիւնը ի լեւոնս և սկզբան ի հովիտս Կուր գետոյ, ի սահմանակցութեան Տաշրաց և Գուգարաց:

Ե. Հոս այս հին նահապետաց երկու իրարմէ հեռու բնակարանները յիշելով, մէկն ի Տաւրուբերան աշխարհի, միւսն ի Գուգարս, զարմանք և դիտելիք կու գայ, թէ ինչո՞ւ անոնց երկուքին միջոց գաւառքն ամենեւին յիշեալ չեն բնակութեամբ, որպէս արժան էր ըլլալ. այսինքն ի Հարքայ և յԱպահունեաց բնական կու գար անցնիլ ի Ռազրեւանդ և ի Կոզովիտ և անտի յԵրասխաձորն կամ հովիտն. լուծիւն հին պատմչին և բնութիւն երկրին գուշակել առայ, որ այն հին ատեն գտնէ Ռազրեւանդ և Կոզովիտ ընդարձակ ծովակ մ'էին, որոց եղբակից էր մեծ հրաբուխ լեւոն Մասիս. և անշուշտ առոր քովերէն (վանայ ծովուն արեւելեան հիւսիսէն զաւել) անցու յետոյ Արմենակ, Խոռ, իր եղբայրն և եղբորորդիք յԱրագածաւան և ի Տաշիր երթալու ատեն: Այս կարեւոր և մութ ինդիւր թողլով ի քննութիւն երկրաբանից՝ գտնանք ի պատմութիւն Հայկազանց, և յերրորդ ազգապետն մեր,

Զ. ԱՐԱՄԱՅԻՍ, կարծուի 60 տարւոյ չափ և մինչ յ'280 թուականն Հայկայ ազգապետեալ, շինութեամբք և քաջութեամբ գործոց անուանի եղեալ, ըստ ակնարկելոյ պատմչաց, եթէ անուանի ստուգաբանութենէն չեն գուշակեր իր քաջագործութիւնը, վասն զի զ'Արմայիս՝ Արարիկն իմանան. ինչպէս Մագիստրոս, «Ո՛ր Արմայիսեան արութիւն». և յառաջ քան զնա՝ Յովհ. Կաթ. զովութեամբ ասէ, թէ «Սորա արիական քաջամասնութեան » հանդէսք՝ բաւական քեզ յառաջնոցն քան զիս մատենագրացն՝ պատմի». բայց զի չհասան այդ քաջագործ հանդիսից պատմութիւնքն, և ոչ գիտեմք թէ ընդդէմ որո՞ց էր գործածն, Ռաբելացոնց թէ այլ կողմանց³⁰⁴: Իր զլխաւոր և հաւանական թողած յիշատակն է գաստակերտ մը՝ որ հազարաւոր տարի Հայոց տէրութեան մայրաքաղաք եղաւ, այն է Արմաւիր կամ Արամայիր, զոր «և անուանէ յիւր անուն». ասէ պատմիչն (Խորեն): Արմաւիր անունն ինչուան հիմայ ծանօթ է՝ այդ հին գաստակերտին փլատակաց վրայ.

Հայկայ որդին այլ թոռն այլ Այրամ՝ ասոր նման անուամբ կոչուած են՝
ուրիշ բառ կամ մասնիկ մ'այլ Հեսն սեննալով. իսկ ասոր անուան
կցորդ բառը, որով քաղաքն անուանի՝ կ'երևի զուգաձայն և զուգանիշ Հին
Թրակացոց խրիս կամ Ռրիսս բառը, որ նշանակէ քաղաք²⁰⁵. Ինչպէս
են իրենց քաղաքներն Սելիմարիա, Մեսեմարիա կամ Մենեարիա (Մանա-
ւիր) և այլն։ Այս քաղաքը կամ ոստանը, հաստատեց Երասխ գետոյն
եզերքը «ի վերայ սարոյ միոյ», այսինքն բարձրկեկ տեղ մը, հաւանօրէն
գետոյն հիւսիսային եզերքը, ինչպէս որ Հիմայ այլ է, թէպէտ և բաւական
հեռացեալ շէնքէն, ինչպէս որ արդէն Քրիստոսի Ա զարու վերջերն այլ՝
Երուանդայ ասեն՝ այնքան հեռացեր էր, որ դժար կ'ըլլար քաղքէն ջուր առ-
նուլ, և անոր համար թողուց նա զհին զ'2300 տարուան մայրաքաղաքն
Հայոց և շինեց զնորն, Երուանդակերտ. բայց Արմաւիր իբրեւ Թագաւո-
րական կալուածք և ամրոց ճանաչուէր մինչեւ ի կէս Ե զարու. յետ որոյ
աւերեալ անշքացաւ, և Հիմայ միայն տեղն յայտնի է, Թեփեախի ըսուած
գեղին քով, բոլորովին ամայի և խաղան վարձած, ոչ շատ հեռու ի Սար-
տարապատ քաղաքէ։ Արմայիսայ յաջորդ Հայկազունքն մինչեւ ի ռոնա-
կալութիւն Ասորիստանեայց՝ թէ և առանձին դաստակերտներ շինեցին Այ-
րարատ աշխարհին զանազան կողմերն, բայց առաջ կամ վերջը ամէնքն
այլ յԱրմաւիր բնակեցան՝ որ արդէն մայրաքաղաք մը ձեւացեր էր հանդերձ
ամրութեամբն. որոյ և պարիսպքն և աշտարակք յիշուին Արմայիսայ թոռն-
որդոյն ատեն, որոց շինող անշուշտ ինքն էր հիմնադիրն. Թերեւս նոյն և
անկող սօսի ծառիրու՝ ի յիշատակ հօր իւրոյ Որմենակայ. յորմէ կրնամք
զուշակել թէ հոս փոխադրեց անոր մարմինն այլ, և թերեւս այն սօսիքն
իր դերեղմանին շրջապատքն էին, որ սրբազան տեղ մը դառնալով, քիչ
ատենէն անոնց տերեւոց ձայնքն այլ հովերուն շատ կամ քիչ փչելուն
չափով՝ զանազան հմայից նշանք համարուեցան. և սրբազան կամ կրօնա-
կան անձանց կայանք եղաւ, թերեւս և քրմարան և յետոյ մեհեան և
վարժարան։

Է. Արմաւրայ շինութենէն կու սկսի անոր մատուակող Երասխ գե-
տոյն հոչակն այլ, որ Հայոց սեփականագոյն գետն եղաւ, ինչպէս իւր հո-
վիտքն այլ ազգերնուս ամենէն հին և մեծ քաղաքաց յատակ և անոր պէս-
պէս անցից յիշատակարան։ Իր անունն այլ զբաւ Արմայիս, յանուն թոռին
իւրոյ Երաստայ²⁰⁶ ըստ պատմչին, որոց վերջաւորութիւնքը նման չեն, և
հաւանելի է թէ մեր ազգապետին թոռն այլ Երաստ կամ Արաստ կոչէր,
թերեւս երկու վսեմական անուանց բարդութեամբ Ար և Աստ, մին Աս-

առեծոյ նշանակ, միւսն հայկական Արամեանց. մանաւանդ զի օտարաց մէջ Արաքս կամ Արաս և ըստ Պարսից Արագ կոչի գետս : Բայց Բնչ պատճառաւ այս հայկազնոյն անունը գրուեցաւ գետոյն, մեր պատմութիւնն լռէ, այլ հետաքնին և բազմահմուտ հեղին պատմիչն Պրոտարքոս՝ գետոց անուանարանութեան գրոց մէջ պատմէ խառնակ ասանդութեամբ, թէ գետն առաջ Երփոս կամ Ակմոն կ'ըսուէր, և Արաս ո՞նէ Հայոց թագաւոր՝ որդի Պիլոսի՝ նետով զարկաւ սպանեց զիր պապը՝ զԱրքեւ, և տեղը անցաւ. բայց իզճէն և յարհաւրաց տանջելով և վախնալով ինք զինքը նետեց գետոյն մէջ, և անկէ անուանակոչեցաւ : Ուրիշ պատմիչ մ'այլ (Էտեսիփոն վասն Պարսից առ Պրոտարքոսի) կ'աւանդէր թէ Արաս Պարսից հետ մեծ և զժար պատերազմ ունէր. աստուածոց պատգամներէն իմացաւ որ հիթ իր երկու կոյս աղջկունքը զսէ անոնց՝ կու յաղթէ թշնամեաց. Արաս աղջկանցը արեան չգիմանալով, յաղթութիւնն այլ չուզելով փախցընել, իր մէկ արքունական պաշտօնէին (որոյ անունն էր Մեսալքս) երկու զստերքը զսհեց. նա այլ հայրենի աղէխարշութեամբ և վրէժխնդրութեամբ՝ թագաւորի զստերքը սպանեց, և փախաւ Սկիւթացոց քով. իսկ Արաս յուսահատեալ և չկարենալով վրէժխնդիր այլ ըլլալ՝ ձգեց զինքն ի գետն : Մեր պատմութեան լռութիւնն այլ չարգելուր կարծել թէ այդպիսի դժադղ դիպուած մը հանդիպած ըլլայ, այսինքն Արմայիտայ սիրելի թոռան ողբերգական մահ մը գետափութեամբ. թերեւս ուրիշ նշանական դիպուածովք, զոր այլափոխութեամբ յիշեն օտար պատմիչքդ, և այդ նշանական և եղբրական դիպաց համար համբաւն տարածեալ ըլլայ յարեւելս և առ հեղինոս, որպէս յետոյ և համբաւ եղբրական մահուն Արայի և դիականն, այլափոխութեամբ գտանի յիշեալ և ի Պղատոնէ : Այսպէս մարդկային բնութիւնն կամ սիրտն ի սկզբանէ հետէ աւելի զգայուն գտուած է առ ցաւալիս բան առ ուրախակոտն. և առ մերս գալով, մինչդեռ մեր պատմութեան յաջողութեանց և զլիաւորագոյն դիպուածոց անգամ տղէտ են օտարք, անոր սրտահար դիպուածները իրենց ողբերգութեան նիւթ առած են. և այս հայկազանց հանդիպածքն կարծես թէ ցուցանեն ողբերգութեանց առաջին նիւթ ըլլալ, պատմական կարգաւ յառաջելով բան զամենայն հեղինական դիպաց զանց գէպս : Իսկ այս անուանակոչութեան գէպքը՝ նման է Հոռիմայեցոց հին պատմութեան յիշածին այլ, (Լիւ. Ա. Գ.) թէ Տիրերիոս՝ մի ի պայազատաց Ենէասայ, գետափէժ ըլլալով յԱպուլա (Սպիտակ) գետ, սա անկէ ետեւ մինչեւ ցայժմ Տիրերիոս կոչի :

Երոտիտայ պատմական ասանդութեանց վրայ խօսելով յիշենք աւելի

անվաներ զրոյց մ'այլ, յԱննիսեանն Ռերոսոսէ, ըստ որում Նոյ յետ ջրհեղեղի ծնած է բաց յայլոց և զուտոր մի Արագս անուն, յորմէ կու-
չեցաւ գեան Երասխ: Առի թէ և Ս. Ճիլտաս Բրիտանիացի որ ի Զ գարու
իր խրատական գրոց մէջ Հայրենեաց վրայօք այլ խօսի, յիշած ըլլայ
զԱրագս զուտոր Նոյի և մայր Բրիտանի, յորմէ Բրիտանիացիք. որով հա-
մաձայնի ընդ մերայոցն աւանդութեան զՄանիանէ. ըստ Աննեայ՝ Բրուսոս
և Նեպոս որդիք են Սկիտայ, որոյն Արագայ. և տոոր անուամբ կ'ընէ
Սկիտայ կոչուեցաւ Հայաստան ի նախնուն. Արագայ համար այլ ասէ
թէ նկարէին կէս կին կէս իժ, մարդու հետ պլլուած:

Ը. Երաստ Արմայիսայ մը որդւոյն որդին էր, չըսեր մեր պատմութիւնն,
այլ միայն երկու որդի յիշէ մեր երրորդ ազգապետին, զԱմասիա՝ որ իր
յաջորդն եղաւ, և զՇարս. սմանք ի յետին գարու զրչաց մերոց (Եղ.
Զմիւռն.), այսոր տեղ երկու անուն կու գնեն Շարս և Սագ, և սմանք՝
(Երեմ. Զէլէպ.) այս երկուքը միացնելով Շարագ: Շարա՝ ըստ պարսկա-
կանին Շէրէ, նշանակէ սրկրամուլ, շատակեր. արդ պատմութիւնն և աւան-
դութիւնն վկայեն թէ այսպիսի էր Արմայիսայ երկրորդ որդին, միանգա-
մայն և յորպիւսիս. թերեւ և բազմակին ըլլալով, հակառակ նահապե-
տական օրինաց, աւր եղաւ շատ զաւակաց և թոռանց՝ որք այնքան բազ-
մացան և տարածեցան Արմայիսայ կալուածոց մէջ, մինչեւ ուրիշ որդւոց
բաժինները նեղցընել. անոր համար հայրն խաւրից զՇարա ամենայն ըն-
աանեօքն իր զատակիրտին (Արմարայ) և Երուսաղէմոյ Հիւսիսակողմը, և
Արագածոտան արեւմտեան Հիւսիսակողմը, ընդարձակ և բարեբեր գաշա-
մը, որ թէ յԱրագածայ և թէ ի Գուգարաց լեռանց իջեալ վտակներով
ոռոգի և բարդաւածի, և հոն բնակեցուց. որ և անոր անուամբ Շիրակ կո-
չեցաւ, և Այրարատայ ընդարձակ և բազմաշէն գաւառաց մէկն եղաւ, և
ի միջին գարու արքունիք Ռազրատունեաց հարստութեան: Շարայի շատկե-
րութեան կամ շոպլութեան համբաւը՝ իբրեւ առակ ազգէ ազգ բերնէ բերան
անցաւ, մինչեւ յետ 2-3000 ամաց ազգային ռամկական տոածից մէջ
կ'ըսուէր շատկիրաց համար, «թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ
» համարքն չեն». և ըստ համբաւոյն և աւանդութեան գուշակի թէ շոպլ
և շուայտ, կերող արբեցող, զրօռասէր կենցաղասէր տնձ մ'էր, և այնպիսի
անձանց նախատիպ, թերեւ յետոյ և պաշտօնընկալ ի Հայս, որպէս Բա-
գոսն Հոռոմոց: Ըստ այսմ դիտման անյարմար չէ Շարայի եղբայր մ'այլ
ունենալն Սագ անուամբ, նոյն պարսկերէն իմաստիւ Նուազարանաց, որ
խնջայից և գինարբուաց յորպորակք և ախորժակք են: Շարայի թոռանց

կամ մերձաւոր սերնդոց և պայազատաց մէկն իր անուան մօտ կոչմամբ յիշի Գուշար, որոյ սերունդքն բնակեցան Շիրակայ հիւսիսակողմը և Գուշարաց լեռանց ստորոտը, լեռնահովիտ և լճոտ երկիր մը, որ կ'երեւի թէ Գուշարայ սերնդոց մէկուն անուամբ կոչեցաւ Աշոցք գաւառ, և Արարատայ հիւսիսագոյն մասն եղաւ. և յետոյ առանձնակ իշխանութիւն կամ պայազատութիւն մը սեպուէր այս գաւառս, իրրեւ սահմանամէջ Հայոց և Վրաց. այս եռքններս փոխանակ Աշոց ըսելու՝ Ապոց կ'անուանեն զգաւաւոր: Արշակունեաց Թագաւորութեան հիմնողն վաղարշակ՝ Գուշարայ սերունդքը հաստատեց իշխանական տէրութեան երկրին. և այս երկրին անուամբ միայն կու յիշուին անոր (Գուշարայ) ցեղն՝ Աշոցան²⁰⁷ կոչելով, մինչև ի Ե դար, ընդ բաւական մեծապատիւ ցեղս, որոյ զօրաբաժինն այլ արքունի բանակին մէջ էր 500 ոգի:

Թ. ԱՄԱՍԻԱ Թոնոնորի Հայկայ և չորրորդ ազգապետ մեր, երեւի իբր յ'280 Թաւն Հայկայ կամ աւելի եաքս տաճուտէր նստեալ Հայոց յԱրմաւիր: Իր անունը Մազիստրոս ստուգարանէ Աստանօր տեսութիւն, չգիտեմ զոր սկզբամբ կամ լեզուաւ. այս անունս Եգիպտացոց Թագաւորաց մէջ այլ գտուի Ամասիս կոչմամբ, և հելլենաց այլ ոչ անծանօթ և ոչ հետաւոր. մանաւանդ ասով նշանաւոր՝ որ աշխարհիս մեծագոյն և հնազոյն մասին անունն Ասիա՝ նախ այս մեր նահապետին անուան մէջ պարունակի. յորմէ Թերեւս խորհրդածեն ռմանք ի նոր բանասիրաց մերոց՝ թէ սա ինքն ըլլայ նախ հիմնարկող Ամասիս քաղաքին Պոնտոսի, և անկէ նախ այն կողմերն, ասպ բոլոր մեծ մասն հին երկրին կոչեալ ըլլայ Ասիա: Ասիկայ շատ մեծ պարծանք կ'ըլլար թէ մեր նահապետին և թէ իր սիրընդոցս, եթէ բաց յանուան նմանութենէն՝ ուրիշ փաստ մ'այլ ունենայինք. այլ զինչ և ըլլայ՝ նշանական է հնութիւնն՝ որոյ չափ վեր չեն ելներ ուրիշ ազգաց աւանդութիւնքն զԱսիոյ և զԱմասիոյ: Մեր հին պատմիչն Ամասիոյ համար կ'աւանդէ միայն շինութիւնք Այրարատեան գաշտին և աշխարհին հաբաւակողմը, և անոր և բոլոր Հայաստանի բարձրագոյն լեռին անուանաւ կոչութիւնն յիւրմէն՝ Մասիս կամ Մասիք, որպէս կոչուէր և Խոռխոսունեաց մէջ եղած բարձր լեռն Յիպնայ (Սիփան), և որոց ձայնակից է Մասիս լեռինք՝ Միջագետաց և Հայոց ռահմանակցութեան վրայ, յորոց գուշակի մասնաւոր նշանակութիւն մը անուան, սեփական լեռանց, որ մեզ անծանօթ է:

Արդ Ամասիա յետ երկար ատեն բնակելոյ յԱրմաւիր և ծնանելոյ հոն բաց յայլոց՝ երիտ որդիս՝ Գեղամ, Փառոիս և Յուլակ, առաջինը Թողուց հոն

իր տեղ, և մէկայլ երկուքովն անցաւ Երասխ գետը, զէպ յարեւելս հարաւոյ երթալով իբրեւ աւուր մը ճանապարհ, կամաց կամաց ոկսաւ ելնել Այրարատեան բարձրագոյն լեռին հիւսիսային տափերուն վրայ. որոյ և բոլոր տիքն բնակութիւններ հաստատելով՝ այն այլ առանձին գաւառ մ'եղաւ և անուանեցաւ յետոյ Մասեաց—ոտն: Գլխաւոր երկու մեծ բնակարան շինեց «մեծապէս ծախիւք» ըստ պատմչին, լեռան ամուր և խորունկ տեղումնքը. մէկն անոր հիւսիսային արեւելեան կողմը, լեռնոսէն բլրեալ աղբերականց քով, և տուաւ զայն Փառոխի, որոյ անուամբն այլ փասախոտ ըտուեցաւ: Այս անունս և ոտուգարանութիւնն երկբայական է. միջի ի տառը բնիկ հայկազնեան չերեւիր այլ Սեմական³⁰⁸. բայց եթէ անունն սեպուէր փարախ ըստ այժմու նշանակութեան՝ հօտից տեղ, և շէնքն այլ փորտխոտ. չեմք այլ կարծեր թէ շէնքին վերջանունը պարսկերէն խոստա, աստուած, բառը նշանակէ: Իսկ միւս շէնքը՝ յանուն Յսկակայ կոչեցաւ Յոսկեհտ, և առաջինին արեւմտակողմն էր և անկէ հեռու իբրեւ օրումն մը ճամբայ հեռեակ գացողի:

Ամասիոյ այս երից որպէսց զրուած պերճ ու պայծառ անուանքն՝ որ գեղեցկութիւն, լոյս և փառք իմացընեն, մեծածախ շինութիւնքն տան գուշակել, իր պերճասէր և բարգաւաճ բարքն ու վիճակն, միանգամայն և հարուստ ու յառաջացեալ քաղաքականութիւն մը, որոց չափն և արգասիքն կամ միջոցքն մեզմէ անծանօթ են, այլ թերեւս սովորաբար կարծուածէն աւելի՝ ժամանակին խաղաղութեամբ և երկարակեցութեամբ: Ամասիա իր անուամբ կոչեալ գաւառին մէջ ասին մը բնակելով իր կրսեր որպէսց քով նորէն դարձաւ իր հայրենական ոստանը, և քիչ տարիէ վերջ՝ մեռաւ. ինչպէս թուի շատ երկար չապրելով, վասն զի յետ մահուան ցուցանէ պատմիչն զծնունդ Հարմայի թոռին նորա:

Ժ. ԳԵՂԱՄ հինգերորդ ազգապետ մեր, գեղեցկանուն և գեղեցկաշէն, ըստ հայրենի օրինաց բնակեցաւ յԱրմաիւր այնքան ատեն, մինչեւ իր անդրանիկ և պայազասն Հարմա այլ որպէսց սէր եղաւ, և այն կողմերը նոր տամբք լեցընել սկսաւ. ապա թողուց զնա յԱրմաիւր՝ յոստանն տիրական՝ հանպերճ անոր մանր օրվեկօքն, ուզելով որ իր օրինաւոր ժառանգն մնայ պապուն հաստատած տեղը, և անկէ հտեւ ուրիշ տեղ չփոխադրին ազգապետքն³⁰⁹: Իսկ ինքն անոնց կրսեր եղբարց նոր տեղ և բնակութիւն պատրաստելու համար գնաց զէպ ի հիւսիսային արեւելք, ուր կ'երեւային երկայնաւար լեռինք իբրեւ արեւելեան պատուարք այն երասխեան և արարատեան ընդտրձակ դաշտաց՝ ուր սերունդքն Հայկայ ազգէ յազգ սփռուէին:

Այս լերանց մէջ քանի մը բարձր գլուխներ և մանաւանդ ամենէն բարձրագոյնն՝ որ Հիմայ Նալթէփէ և Աղ առդ կ'ըսուին, և յետ Մասհաց և Արագածու բարձրագոյն չափեալ լեռան է Հայոց (12010) Գեղամայ աչքը քաշեց: Այն առններ որ դեռ երթեւեկ և բնակութիւն այլ չկայր երկրիս վերայ, գետերն միայն դարձիւր ճամբայ էին, և բարձր լերանց զագաթներն՝ ուղղեցոյց. այսպէս Արմենակ զԱրագած դիտեց և գնաց ի Հիւսիս, խոռ զՅիպոյայ Մասիքն, Ամասիա զմեծն Մասիս, Գեղամ այլ զսա, որ և յիւր անուն կոչեցաւ Գեղայ կամ Գեղայոյ լեռուն, և իր լծակիցքն այլ մէկտեղ լէրիք Գեղամայ. որոց թերեւս ոչ այնքան ձիւնածոյր զագաթն ի տունջեան, որքան բոցարձակ բաժակքն ի գիշերի իրեւ ցամաքաւար լապտերք ձգէին մեր առաջին երկրաշէն նահապետքը: Գեղայ լերան մատենալու յարմար ճամբան այլ էր իրմէ իջած գետը՝ (Ազատ) որ դէպ յարեւմուտք երթալով Արմուրէն ոչ շատ հեռու խառնէր յԵրասխ. անոր ականց Հասնելով Գեղամ՝ կու տեսնէր որ այն լեռն քովիներէն զրեթէ պատուած սրաբարձր է, և քովերէն տեղ կայ՝ Արարատեան պարահովտին պատուարը անցնելու, ինչպէս որ բրաւ ինքն այլ: Եւ հրը այն կողմը պատուարներէն վար նայեցաւ՝ ոքանչիլ գեղածիծաղ միանգամայն և շարժուն սեսարան մը նկարեցաւ աչացը. բնդարձակ տաշտածեւ հովիտ մը՝ չորս կողմէն բարձր լեռներով պատած, և մէջ տեղը կապոյտ ու պայծառ մեծկակ ծովակ մը իր հովտին ձեւով, որուն երեսն իսկ 6500 ոտք բարձր ըլլալով, մեծ ծովուն երեսէն, տմառ աստիճան շատ զով և զուարճալի պիտի ըլլար. և այս եղանակին համար՝ թերեւս իր նախորդաց ամէն բնակած տեղերէն վայելուչ և զանազան էր: Ասկէ անդին ի հարկէ չէր ուզեր անցնիլ. այն բարձր լեռը իր անուամբ կ'ընէին հաւեւ, անոր սաորոտքն այլ՝ ծովուն գիմաց՝ շէնքեր շինեց և անուանեց կամ անուանեցան Գեղարքունի, ինչպէս Հիմայ գրուի, գուցէ լաւ եւս Գեղամունի կամ Գեղակունի ըլլար, քան Գեղարքունի, որպէս ոմանք գրեն, բայց ոչ ըրա նախնեաց. պէտք չէ այն հին ժամանակ անուանց ածանցման և բարդութեանց օրէնքն հիմկու օրինաց հետ նոյն համարիլ: Ոչ միայն Գեղամայ շէնքերն՝ այլ բոլոր իսկ այն ծովուն բոլոր տիքն, և մանաւանդ արեւմտեան ու հարաւային կողմանքն ըսուեցան Գեղարքունի գաւառ, և ծովն այլ նոյնպէս. որք դարձեալ նահապետին անուամբ կոչին եւս Գեղամաշէն գաւառ, մանաւանդ հարաւակողմն, և Գեղամայ ծով: Տօնական գրոց ճակատը (մեծանուն Սոյումանի) վասն գաւառին առի «Գե» զաքունի՝ որ յորջորջեցաւ յանուն Նախարարին Գեղամայ» և վասն ծովակին «Դաշնաւոր անուանեալ ծովուն Գեղագունեաց»:

ԺԱ. Արդ Գեղամ իր սիրուն գաստակերտաց մէջ բնակեցաւ երկար ատեն, և հոն ծնաւ զաւակ մ'այլ զոր Սիսակ անուանեց, թերեւս ուրիշներ այլ. բայց սա աւելի սիրուն և յոռաշաղէմ եղաւ շատ բարեմասնութեամբ. վասն զի այն ատեն աւելի յարդի եղած՝ մարմնոյ վայելչութիւն և ճարպկութիւն ունէր, հսկայտկերպ կազմուածք՝ ուժով, բայց պտտշաճագեղ, և անոր համեմատ շարժուածք և լինթացք, երազութիւն և յաջողութիւն ի զինաշարժութեան, մանաւանդ աղեղնաւորութեան, յորում Հայկայ սիրելի յիշատակն արթնցրնէր. և ձեռաց ու ոտից շարժման հետ՝ լեզուի այլ վայելուչ շարժուած, զոր կորովաբան կոչէ պտտմիչն. ճարտարարան և համոզող խօսուածքը գուշակել սալով, կամ թերեւս այն ատենուան յարմար աօնից և հանդիսից մէջ յորպորախօս կամ երգիչ: Այս սիրուն և ճարպիկ որդւոյն թողուց Գեղամ իր Գեղաքունի գաւառը հանդերձ ամենայն շինուածովքն, և իր հաւատարմաց մեծ մասն. և ծովակին հարաւակողմէն առաջ անցաւ անոր հետ, Երասխայ լինթացքը բռնելով վէպ յարեւելս հարաւոյ, ինչուան գետոյն քարալիւղ հոսանաց տեղն, որ է հիմայ ընդ մէջ Գարաւոյաղ և Գարատաղ նահանգաց, իսկ այն ատեն՝ քիչ մը տարբեր լինթացք ունէր. ինչուան այս տեղս Սիսակայ սահման կտրեց, որ զաւելրենիոփ շէնցրնէ. արեւելքէն այլ անշուշտ ինչուան առաջին լեռանց կարգը սահման դրաւ, ուսկից յետոյ Սիսակայ սերունդքն առաջ անցնելով ինչուան կուրի և Երասխայ անջրպետ լեռները բռնեցին. և բոլոր այս երկիրներս հանդերձ Գեղամայ ծովուն բոլորոփ Սիսակայ ցեղին ժառանգութիւն եղաւ. և Հայոց հին ու զլիսաւոր նահանգաց մէկն, որ յանուանէ նահապետին Սիսական աշխարհ լսուեցաւ, զոր և Պարոք և Արարացիք մինչեւ ցԺԱ զար Սիսեճան կոչէին. իսկ մերայինք աւելի շատ անգամ կոչեն Սիսեթք, որ կ'երեւի յանուն Սեռան կղզւոյն Գեղամայ ծովուն. և այն այլ անուանեալ թուի ի Սեռակ նահապետէ, որ ի սերնդոց Սիսակայ, եթէ ոչ և ինքն Սիսակ սեւ նշանակէ. և թէ ասոնց թէ թերեւս հնագոյն Գեղաման բնակչաց պատճառաւ՝ այս աշխարհս է, բոս իս, նախամարդարէին Երովպիս կոչած երկիրն ի նկարագրութեան դրախտին: — Գեղամ այսքան ընդարձակ բաժին լեցրնելու և շէնցրնելու համար, Սիսակայ առաւ բազմութիւն ծառայից և ընդոծնաց, և որպէս թուի այն կողմիրը տեղ տեղ առաջուց ցրուած ու բնակած մարդիկը, զորս իր իշխանութեան տակ առած էր: Այս Գեղամայ մասնաւոր խնամով մեծցուցած ցեղն Սիսական՝ այսպիսի ծագման համար, միանգամայն և պայազատաց քաջութեան և հարազատութեան համար՝ շատ հեղ յետոյ բուն Հայկազունի լսուեցաւ աւելի քան

զայլ ամենայն ցեղս Հայոց . և ըստ այնմ այլ երբեմն գահագլուխ եղաւ ամենայն ցեղից, շատ անգամ այլ միայն քանի մը ցեղէ յետագաս . Հայոց ամենայն հարստութեանց տառն այլ, մեծագաւախ և քաջանշան եղաւ ցեղոս, Բագասորութեան այլ հասաւ ի ԺԱ–ԺԲ դարս . և թերեւս քան զայլ ամենայն տոհմն և տունս Հայոց իր նախնի իշխանակոտն և արիական սեփականու . Թիւոր, թէ և այլափոխեալ և նուազեալ, պահեց մինչև ի յետին դարս, և զեռ հիմայ այլ գտուին սերունդք նոցա մէկիք կոչմամբ պատուեալք :

Միայն Սիւնիք չեն ի Սիտակայ յառաջացեալք, այլ և Աղուանք, ըստ առանգութեան հին պատմաց մերաց, զոնէ Կուր գետոյ և Սիւնեաց մէջ եղող Աղուանք, այսինքն են բնակիչք Արցախ և Ուտի նահանգաց . և այս անունդ (Աղուանք), կ'ըսեն, նայն Սիտակայ ընծայուածէն յառաջ գայ, վասն զի իր անոյշ բարուց համար Աղս անուանէին . և երբ նա իր բնիկ հօրը առած բաժնէն այլ դուրս ելնելով զէպ յարեւելք բնակութիւն հաստատեց ի լեռնակողմանս Արցախոյ, և անաից ի վայր ի գաշտն միջագետաց Կրի և Երասխայ, զոր և լցին իր սերունդքն, բոլոր այն միջոցին բնակիչքն Աղուանք կոչեցան . թէ և տառնձնակ գլխաւոր առհմեր և ցեղեր այլ ունէին, անշուշտ անոր զաւակաց և թուանց անուամբք, ինչպէս Ուտեացիք, նախագաւախ քան զայլս, որ և բոլոր նահանգի մը անուն տուին, և երբեմն բոլոր իսկ Աղուանից լեզուին, և թուին յտառջ եկեալ յՈսա կամ Ոստա անուն անձէ մը, (որպէս և յետոյ գտուի Ոստ կամ Ոստ անուն նախաբար յաւուրս Ս. Տրդատայ) . – Գարգաւանցիք, որ նոյն Ուտեացւոց նահանգին մէկ գաւառը բռնեցին . – Գարգարացիք, որ ի հնումն մեծագոր և մեծատարած ցեղ մ'եղած են, մինչև երբեմն Աղուանից կամ Ուտեից լեզուին տեղ՝ Գարգարացի ըսել, բայց յետոյ նուազեալ՝ չեն յիշուիր, սակայն զեռ անոնց անուանակիր գետն ծանօթ է ի գաշտին Կրի – Երասխայ . – Մօղեացիք, որ Կրի յայն կողմն (արեւելեան) բնակէին, և առանձին ազգ համարէին շատ հեղ անկախ ի Հայոց, և աւելի բնիկ Աղուանից յարակից : Բնիկ Աղուանք ըսինք այդ Կուրի արեւելեան կամ ձախակողմը և Կովկասայ ողնաշարին միջոց Թորգոմական ազգը, զոր յիշեցինք ի սկզբան Թորգոմայ պայազատութեան մէջ (էջ 121) . որք և միայն Կուրի անդժուար ընթացքն ունենալով անջրպետ հարթածաւալ երկրի մը մէջ, շուտով իրարու հաղորդեցան լեզուաւ և սովորութեամբք, և երբեմն քաղաքական վարչութեամբ²¹⁰ : Օտար պատմաց այդ հողքի արեւելեան Աղուանքն միայն ծանօթ են, զորս և Alvani կամ Albani կոչեն . սմանք յիշեն նաեւ զՌատիացիս (Otene) և զՄադգէացիս (Sodri) : Հոյկազանց ժամանակ բոլոր Երասխ և

Կուր գետոց միջագետաց երկրին (այսինքն Սիւնեոց, Արցախոյ, Ուտիոյ գուցէ և մասին Փայտակարանի) կ'իշխէր Սիսակայ պայազաան. վաղարշակայ ատեն Առան անուամբ մէկն էր ցեղապետն, զոր և հաստատեց նա յիշխանութեան երկրին միանգամայն և զինուորական կողմապիս Դրուարեւելից. անկէ ետեւ ասոր անուամբ բոլոր երկրին այլ կոչեցաւ Առան, և այսպէս ծանուցաւ Պարսից մէջ այլ մինչեւ ետքը: Այս Սիսակայ և Աղուանից նկատմամբ ըսածներուս մէջ՝ կան երկբայական և քննութեան խնդիրներ, զոր ուրիշ տեղ լուծելու է: Դառնանք հիմայ մենք մեր ազգապետին, հօրն Սիսակայ, որոյ ուրիշ մեծ շինութիւն մ'այլ յիշէ պատմութիւնը:

Եւ է սա Գեղամի կամ Գեղամէ պատտակերտն, զոր շինեց Գեղամ նորէն Գեղայ լեռանց ստորոտը, բայց ոչ յարեւելակողմն, ի բաժնին Սիսակայ, այլ յընդդիմակողմն Գեղաքունեաց, յարեւմուտս, յԱրարատեան աշխարհի, և ի բաժնի Հարմայի, կամ մանաւանդ անոնց մէկ ուրիշ եղբօր, որոյ անունն ոչ յիշի, այլ անոր որդւոյն, որ է Գասն կամ Գասնիկ: Այս պատտակերտը, որ թուի յետին բնակութիւն Գեղամայ, շինեց լեռանց ամուր ձորավայր տեղ մը, Ազատ գետոյն ականց մօտ, գեղեցիկ զրիւք, և այլ աւելի գեղեցիկ և տհաւորահայեաց տեսարանօք, զոր աւելի շէնցընելով Գառնիկ՝ իր անունը թողուց վրան, և մինչեւ հիմայ ծանօթ է Գասնի կոչմամբ, թէ և աւեր ամայի. բայց և աւերակաց մէջն այլ ունի զգեղեցկապոյն մնացուած ճարտար շինուածոց, Գեղամէն աւելի մեծ և սիրելի և սրբազան ձեռքի մը, մեծին Տրդատայ, որոյ Թաղտ կամ Սարատայր կ'ըսուէր առ յետինս, և ի նախնեաց Հովանոց Խոսրովիպիտոյ: Գեղամայ լեռանց և ծովուն պարատափին արեւմտակողմը, այսինքն Արարատեան աշխարհին արեւելեան հիւսիսային մասն, մանր գաւառներ բաժնուած է ըստ օրինակագիր աշխարհաց, որք են սկսեալ ի հարաւոյ Արած և Ուրծ, Մագազ, Կոտայք, Նիզ, Վարսաճուանիք կամ Նրադկուանիք. հաւանական է որ ամէնքն այլ Գեղամայ և Գառնիկայ որդւոց և սերնդոց սեփականութիւն ըլլան. ինչպէս ետքինն համար յիշուի որ վաղարշակայ թոռն Ա. Արտաշիսի ատեն վերած անուամբ կտրիճ և վարպետ աղեղնաւորի մը անուամբ կոչեցաւ, որ էր ի սերնդոց Գառնիկայ և ի պայազատաց կողմանցն:

Գեղամ իր երկու աւագ որդւոց բաժինները զատելով յարեւմուտս և յարեւելս, անոնց երկուքին միջոցաւ ընակելն նշանական բան մը կ'երեւի. գուցէ նախանձու կամ բռնարարութեան արգելք մը դնելու, նոյնպէս և հրամայելն Հարմայի որ Արմաիրը չթողու, կրնայ կարծիք մը տալ ասոր վրայ կասկած կամ նուազ սէր ունենալու: Այս այլ դիտելու է, որ

մեր ազգապետքն Հայկայ ուստանէն ելնելով՝ միշտ դէպ ի հիւսիսային արեւելք կ'երթային . հիմայ Հարմայի հայրենական բնակութեան թէ հիւսիսը թէ արեւելքը բռնուած էր , ինչպէս և հարաւ , անոր համար ի դէպ զայ հօրը պատուէրն Արմաւրէն չեղնելու . բայց եթէ դէպ յարեւմուտս կու մնար ասարածուիլ . ուր երթալու ինչ արդելք կար , չեմք գիտեր , մանաւանդ երբ հիմակուան երկրին դիրքը նկատեմք , վանանդայ և Բասենու ընդարձակ և բարեբեր դաշտերը , նմոն Շիրակայ . սակայն իրենց բնակադմութիւնն և ձեւն այլ նշտն ասն հին ատեն ջրով բռնուած ըլլալու , ինչպէս որ Բագրեւտնդայ համար ըսինք : Գուցէ եւս այն կողմերը դեռ Հայկայ հօրեղոր՝ Ասքանազայ սերնդոց յետին արեւելեան սահմանքն էին . որոց հետ խնամութեամբ և բարեկամութեամբ ապրէին Հայկազունք : Ասոնք իբրեւ վարկած թողլով յընտրութիւն բանասիրաց , ՀԱՐՄԱՑԻ մեր վեցերորդ ազգապետին համար կրնամք ըսել որ վրան պատմութիւն մը չյիշուիր . բայց միայն բոն մը , որ վերը ըսածնուս նպաստ կրնայ ըլլալ . այսինքն ասնուեալաց և տոհմից սոհմանները տարածելուն : Վասն զի հին պատմիչն Հարմայի ազգապետութեան միջոց յիշէ , թէ այս ատենն սկսան Հայկազունք աւելի « բազմանալ և ընուլ գերկիրն » , սփռելով չորս կողմն . տնշուշտ ոչ իբրեւ զառաջինն՝ ազգապետին առաջնորդութեամբ նախարակ երկրին եզերքները քնելով և ընդարձակելով , այլ թերեւ (և բռնութեամբ այլ) միջամուկ ըլլալով ի բոսին օտարաց , կամ անոնց միջէն ճամբայ բանալով ի խնդիր նոր բնակութեանց³¹¹ :

Մինչև հիմայ յիշածնիս ցուցանեն որ յետ Հայկայ հինգ ազգապետք իբրեւ 350 տարի , շինեցին և լցուցին Այրարատ աշխարհին մեծ մասը , նոյնպէս զՄինիք , զմասն Գուգարաց , անոնց հարաւաբնակ եղբարքն այլ , այսինքն Հայկայ առաջին բնակութեանց մէջ թողեալքն , անշուշտ լցուցին զՏուրուբերան , և Աղձնեաց , Մոկաց , Կսրճայից ու վառպուրականի մասերը . հաւանորէն նաեւ Դ Հայոց կամ Մոփաց արեւելեան մասը՝ որ Տարոնոյ սահմանակիցն է . իսկ անոր արեւմտեան և հիւսիսային մասը , Բարձր Հայք և Տայոց աշխարհը , երբ սկսան բնակիլ և շինուիլ ի Հայկազանց՝ անծանօթ է . և երեւի թէ անոնցմէ առաջ բնակեալ էին ի Բաքեթական գարմից : Ուրեմն մինչև հիմայ յիշեալ հինգ վեց ազգապետքը կրնանք կոչել աշխարհաշէն , ինչպէս որ կոչին այլ իրաւամբ ազգածիւրք . անոնց յետագայք աւելի աշխարհակալ և ազգավար . ինչպէս որ սիտի տեսնենք ի պատմութեան Արամայ :

Ժ Բ

Ա Ր Ա Մ

ՅԵՏ Հայկայ իր պայազատաց մէջ ամենէն նշանաւորն քաղաքական վարչութեամբ, ազգաշէն խնամքով և պատերազմական քաջութեամբ՝ եղաւ Արամ. ահարկու օտար ազգաց և սիրելի ընտանեաց. մինչեւ ըստ Հին աւանդութեանն, զոր կանխաւ յիշեցինք (էջ 111), ազգերնուս Հայ անունն՝ որ կամ դեռ չէր լսուած կամ խիստ քիչ լսուած, խափանուելով՝ օտարաց մէջ Արմեն հռչակեցաւ յանուն այս նոր նահապետիս. սր զէնքերով բնադարձակեց թէ իր տէրութիւնը և թէ ազգին անունը. միայն թէ զէնքերը փառասիրութեամբ և ազաւորութեամբ չառաւ ձեռք, ինչպէս շատ աշխարհաւալը, այլ նախ իր ազգապետին Հայկայ՝ և անոր որդւոց սեփական երկիրները նորէն հայկական իշխանութեան տակ առնելու, սակից քանի մը կողմեր զրկուեր էին, կամ իր նախորդ տաճարաբաց թոյլ և վախկտա կառավարութեամբն, և կամ մանաւանդ յանդուգն յափշտակեցաց բռնաւորութեամբ. խնուան ի Նինոս՝ որ ժամանակակից էր Արամայ, վկայեն Հին պատմիչը (Յուստին. — Դիոդ.) թէ ամենայն ազգապետք իրենց երկրին տիրէին. Նինոս առաջին եղաւ որ օտար երկիրներու տիրէ. Արամ 30 տարի մը յառաջ քան զՆինոս պայազատեց (իրը 2087 տարի նախ քան զՔրիստոս), երբ դեռ Հին Բաբելացւոց թագաւորութիւն մը կար՝ Արաբացի ցեղի մը ձեռք, որ Բելեանց առաջին կտրճութիւնը և բռնութիւնը չունեալով՝ անհոգութեամբ թողին իրենց երկրին չորս գին եղած աւելի մասը ազգաց իշխողներուն զօրտնալ և իրարու սահման կոխել. Այսպէս ըրին Բաբելացւոց և մեր Հայոց երկրին միջոց և սահմանակից եղող քանի մը ուժով կամ յանդուգն իշխողք. որք Հայաստանի երեք կողմէն ալ (բաց ի Հիւսիսոյ) յառաջ գալով, և անոր եզերական գաւառաց տիրելով՝ կը ստիպէին զՀայս դէպ ի Հիւսիս քշուիլ. և զի այն կողմն ալ արդէն բաւական բնակուած էր այն տունն Հայկայ եղբարց սերնդեամբք, հարկ էր Հայոց կամ նուաճիլ օտարներէ կամ վճնտիլ և նաեւ նուաճել զօտարս. Այսպէս ըրաւ Արամ, որ և բնաւորութեամբն աւելի նուաճելու քան նուաճուելու համար եղած էր. ոչ միայն կտրիճ, անվախ և կոռուող, այլ և իր ազգին,

նախնեաց և երկրին վրայ մեծ և հաստատուն նախանձ ու սէր ունող, որով և պատրաստ առ ամենայն գործ և ի ջան՝ Հայկայ իրաւունքն և որդւոցը ժառանգութիւնն ապահովելու:

Այս բանն համառօտ՝ այլ ազգու և մեզի պանծալի կերպով կը բացատրէ մեր պատմութեանց նախապատմին (Մարտիրոս) . « Սա այր եղեալ » հայրենասէր և տշխատասէր, լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենի » նեաց՝ քան թէ տեսնեն զորդիս օտարածնաց կոխելով զաւանան հայ » բնեացն . և հարազատից արեան նորա՝ ախրել արանց օտարածնաց » : Մեր պատմութեան մէջ, և կարծեմ թէ նոսի ամենայն ազգաց և ժողովրդոց մէջ, առաջին անձն և իշխողն Արամ եղած է՝ որուն հին պատմիչք և երգիչք այս ցանկալի և աշխարհածանօթ, այլ ստուգիւ հազուադիւս Հայրենասէր անունն ընծայած են, և զոր արժանապէս ժառանգեր է այն առաքելութեամբ՝ զոր միտ անունն հաստատէ, աշխատասէր: Աւանց աշխատասիրութեան ընդունայն և ուստ է հայրենասիրութիւնն. գուցէ հայրենեաց բարիքը և վայելքը սիրել մ'ըլլայ, բայց բարերարել հայրենեաց և վայելել տալ հայրենակցաց՝ այո է բուն հայրենասիրութիւնն՝ որ անկարելի է յաջողելու առանց մեծ և շատ աշխատութեան: Իր պայազատութեան առջի քանի մը տարիները զժարութեամբ տեսնելով օտարաց բռնաւորութիւնը՝ աջալըջութեամբ համբւեց և պատրաստեցաւ բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու . որոյ համար հարկ էր զէնքի և կռուի կրթել իր ժողովրդեան երիտասարդները, և յիշեցընել Հայկայ օրերը՝ որոցմէ վերջը 300 տարւոյ շտի կ'երեւի թէ պատերազմ եղած չէր այն կողմերը: Բայց մեր նահապետին հնարած կամ փառաւորած աղեղն՝ թէ պաշտպանութեան թէ որոյ պատճառաւ միշտ Հայկազանց ունէր էր . անոր հետ աւել ու նիզակ շարժող այլ կար. որոնց կրթութիւնն և թիւն աւելցընելով Արամ՝ քիչ աւելուան մէջ ինչուան 50000 ոգւոյ զօրագունդ մը կազմեց, որոց գեռ հազիւ քսաներորդ մասն ձիաւոր էր. բայց ամենքն այլ կարիճ, յաջող և ճարպիկ երիտասարդներ. միանգամայն և ընտրուած ուժով, հսկայակերպ և ահարկու մարդիկ:

Այս է առաջին թուով յիշուած զօրագունսն Հայոց ի պատմութեան . որոյ և առաջին փորձն գործն և յաջողութիւնն եղաւ ընդդէմ Մարաց: Այս ազգս՝ որ հնազոյն ազգաց մէկն է և ի հոռոմ և յերոպացի լիզուաց՝ Մեդ կոչուի՝ իր նախահօր Մադայի անուամբ, որ էր ի զաւակաց Բարեթի, (և այս ժամանակիս պատմութեան մէջ ալ սովին անուամբ յիշուի ի Խորենացոյ) թէ հաւանակցութեամբ, թէ բարուք և թէ լեզուաւ, (թուի թէ

և կրօնքով) հին ազգաց մէջ տմենէն նմանն և մերձաւորն էր մեր Հայկազանց. երկուքին սովորոյթքն այլ ի բաղարական օրէնս և անտեսութեան, եւս և ի զինուորութեան՝ նմանք էին, աղեղնաւորութեան և հեծելութեան մէջ հաւասարապէս վարժք ըլլալով, երկուքին երկիրն ալ աղէկ ձիոց երամակներ բերելով: Անտարակոյտ է որ Հայոց պէս ալ իրենց ազգապիտեան և թագաւորներ ունեցեր են, և բաւական կրթութիւն և պարզացումք. բայց իրենց հին պատմութիւնն բոլորովին կարած է, և ծանօթն կը սկսի յետ Ասորեստանեայց ինքնակալութեան կործանման և նոր թագաւորութեանց ծագման (Քրիստոսէ ը կամ թ զար առաջ): Գուցէ իրենք ալ ի սկզբան Ռիլայ ընտելութիւնը զգացին, և յետոյ թոթուելով Հայոց պէս ազատ էին. Արամայ աստե՛ն իրենց թագաւորն կամ առաջնորդն Նիւքար անուամբ մէկն էր, «Հպարտ և պատերազմասէր». որ իր երկրին և Հայաստանի անջրպետ սահմանը անցնելով՝ մեր աշխարհքը կոխեր էր. այս սահմանը բնական բաժնոց և պարիսպ մ'ունէր երկու ազգաց մէջ՝ այն երկայնաշար լեռանց գօտին՝ որ վանայ և Ուրմիոյ ծովերը և Տիգրիսի ջրերը՝ արեւելքի ուրիշ գետերէն կը զատէ, և հիմայ Քէյի-Շին կ'ըսուի, հին աստե՛ն՝ յարեւմտեայց Զակրոս կոչուէր, իսկ յարեւելեայց Զարասպ: Այս լիաներէն անցնելով Նիւքար բազմութեամբ աւերոց զօրաց, և յանկարծ յանկարծ յարձակելով՝ վերջապէս արիւր էր մեր հին Պարսկահայք ըսուած նահանգին, և հաւանօրէն վասպուրականի արեւելեան և հարաւային կողմանց այլ, և երկու տարի էր որ կը ճնշէր անոնց բնակիչը, որք ինչուան այն աստե՛ն Հայկազանց երկիր և ժողովուրդ սեպուէին: Արամ իր հինգ բլուր զօրօքն հկաւ առոր դէմ. բայց կամ անոր աւելի բազմաթիւ և զօրաւոր զունդերէն, և կամ աւելի արիւն թափելէն զգուշանալով, և կամ՝ որ հաւանաւորոյն է, այն աստե՛ն դեռ կարգաւորեալ ճակատամարտ չէին ընել, այլ աւելի խարէական յարձակումնք, ինքն՝ այլ գիշերուան մութը և կանուխ առաւօտուն հանգիստ քունը հնարք առնլով, դեռ արեւը չծագած յանկարծ վազեց կոխեց կոտորեց Նիւքարայ բանակը, « և զնոյն ինքն զՆիւքարն կոչ » չեցեալ Մապէս՝ ձերբակալ արարեալ », բոլորովին ցրուեց անոր զօրքն այլ տիրապետութիւնն այլ, իր իշխանութեան տակ ձգելով երկիրը ինչուան ի Զարասպ լեռը, ուր թերեւս Հայկայ իշխանութիւնն ալ հասած էր, ինչպէս որ յիշեցինք (էջ 126), և ուր իր անուամբ Հայք գեղ մ'այլ ետքի գորհրու մէջ ճանչցուած էր, իսկ այն լեռանց վրայ յարմար անցնելու տեղ մը (9000 ոտք բարձր) հիմայ յայտնի է բեւեռաքանդակ արձան մը, որոյ կանգնող և գրողն դեռ անծանօթ, կրնայ կարծիք տալ թէ Հայոց սահմանա-

Ժայրը նշանակէ. և եթէ ստոյգ է (ըստ Խորենացոյ) վանայ արձանագրութեանց ի Շամիրամայ գրութեամբ ըլլալն, կրնայ Ջարասոյայ արձանն այլ Արամայ յիշատակն կարծուիլ: Բայց իր ստոյգ կանգնած յիշատակն, թէ և վայրենի, եղաւ նոյն ինքն բոնութեամբ բոնութեան Նիւքար (որոյ անուան տողին մասն հաւանորէն Նոր նշանակէ, իսկ երկրորդն գուցէ զոս կամ պատերազմն)¹¹². զոր բնաց տարաւ Արամ՝ մինչեւ իր մայրաքաղաքը՝ Արմաւիր, և հոն ասոր պարսպաց զլիաւոր աշտարակին ժայրը հանել տուաւ և երկաթէ ցից մը զարնելով ճակատին՝¹¹³ գամել կախել « ի անոյլ անցտուրացն » և ամենայն եկեղոցն անդր, ինչպէս որ Հայկ այլ բրաւ Բելայ մարմնոյն ի Հաւք: Եւ ամ յաղթուց բարբարոս ուժը, կամ յաղթուողաց անիրաւութիւնը ցուցնելու համար՝ հին ասոն ասանկ պատուհասներ կու տային, ինչպէս քիչ մ'հաք Նիւքարայ յաջորդին այլ հանդիպած պիտի տեսնենք: Իսկ անոր բռնութենէն ազատած երկիրը՝ Արամ յանձնեց Սիւսակայ ցեղին, որով յայտնի կ'երևի թէ Նիւքար վասպուրականի կողմանց տիրեր էր, որ և Սիւնեաց սահմանակից է Երասխ գետով բաժնուելով, որոյ եզերքը կը տիրէին Սիւնիք. և ահա ինչուան այս (Արամոյ) ատենէն իրենք եղան մեր աշխարհին արեւելեան կողմին պահապան կամ կողմնակալ, ինչպէս որ յետոյ Արշակունեաց թագաւորութեան կանգնելուն ատեն այլ՝ վաղարշակ զանոնք հաստատեց, նոյնպէս իրմէ վերջն եկողք այլ:

Այս ատեն հաստատուեցաւ Հայաստանի հարաւային կողմին ալ սահմանակալ և պահապան կազմէական ցեղն, որ է սերունդ թոռին Հայկայ, և նախ այս մեր նահապետէն այնպէս հաստատուած: Վասն զի արեւելքէն շրջան առնելով Արամ՝ եկաւ իր երկրին հարաւակողմը, որ սահմանակից է Ասորեստանի, և երկուքին միջոց կան Կորճայք (Քիւրտիստան) որ մեր հին հայրենեաց 15 աշխարհաց մէկն էր: Արդ այս կողմերուս այլ, որ Հայկազանց ժառանգութիւն էր՝ ուրիշ բռնաւոր մը տիրեր էր, Սեմական ցեղէ, Բարշամ անուամբ, որ թոյի այն լեզուին մէջ որդի ուրեւո նշանուկել, և այս անուամբ Ասորոց չաստուած մ'ունենալն յայտնի է. նոյնպէս և անոնց այս Բարշամս այլ աստուծոյ պէս պաշտելն վկայէ մեր հին պատմիչն: Սակայն իր անոնց մէջ առած պատիւն՝ Արամայ քաջաց ձեռքէն անարգական մահուամբը գտաւ: Ինչպէս կ'երևի, Բարշամ Նիւքարէն աւելի քաղաքակիրթ էր, և գուցէ հին Ասորայ ցեղէն պայազատութեամբ կ'իշխէր Ասորեստանի մէկ մասին, և սահմանն ընդարձակելով տիրեր էր Հայոց բաժնին ալ. ասոնք իրենց մօտ Կորճայից լեռներուն ապաւինելով անոր բռնութենէն կրնային փախիլ. բայց անով ինքն ալ աւելի խստանալով

գաշտակողմերը կ'աւրէր և ակամայ նուաճողներուն զրոյ ծանր հարկ ձգելով սաստիկ կը նեղէր. այնպէս որ Տիգրիս գետոյն այն առաջին տափակ և բարեբեր եզերքն անապատ դարձուցեր էր. վախ և սպառնալիքն այլ շորս գի տարածեր էր. վասն զի 40000 զինուած զրահուած հեանակ և 5000 այլ հեծեալ զօրք ունէր. ինքն այլ կարճութեամբ տնուանի և հոկայից ցեղէն ինչած կը սեպուէր: Ասոր հետ պէտք եղաւ որ Արամ բուն պատերազմական կարգաւ գէմտղէմ կուէր. պատերազմին տեղն կ'երեւի Ալահնեաց և Մոկաց աշխարհաց միջոցն ըլլալ. ուր զարնուեցան ըշուեցան Բարշաբայ զօրքն գէպ ի Կորդուաց լեռները. Հայք ետեւնուն ընկնալով վանսեցին ինչսւան լեռներուն անդիի ուղքը. Ասորեստանի գաշտագետներ, Բարշաբ որ իր հսկայական ցեղին և տնուան նախատինք կը սեպէր՝ իրեն հակառակող մ'ունենալն, թուի թէ կ'սւղէր անձամբ Արամոյ հետ զարնուիլ. բայց ասոր քաջ զինակիրքն՝ իրենց աւրը պաշտպանելով զարկին սպանեցին զԲարշաբ, զոր իր ազգայինքն Ասորիք՝ ինչպէս Բաբելոնցիք զԲէլ՝ շամրչեան իրենց աստուածներուն դասակից ընել, ի վարձ առջի քաջութիւններուն: Արամ ոչ միայն անոր մահուամբ Հայաստանի սահմաններն ազատեց, այլ և առջիններէն աւելի ընդարձակեց՝ Ասորեստանի հիւսիսային կողմին այլ տիրելով քանի մը տարի, ինչուան որ Նինոս զօրացաւ և աշխարհակալեց: Երկրին հարաւային կողմն այլ ապահովելով և յանձնելով Կազմեայց և Կորդուաց, Արամ յառաջ անցաւ գէպ յարեւմտեան հարաւային կողմերն, ինչուան Միջագետաց գլուխը, այսինքն Տիգրիսի արեւմտեան բարձրաւորիտը, մինչեւ ցեփրտա գետ, որ էր բուն սահման Հայոց արեւմտեան կողմէն: Արամ առաջին եղաւ ի Հայկազանց, որ անցաւ այս մեծ գետը և կսիւնց արեւմտեան կողմը, որ և իր տիրելոյն եղաւ մասն Հայաստանի, բայց բուն Հայկազանց օրինաւոր երկրէն որոշելով Փոքր Հայք կ'ըսուի: — Մինչեւ հստ Արամ աշխարհապահ էր, այսինքն իր հայրենեաց սահմաններն ազառող, շինող և պահող. ասկէ անդին աշխարհակալ եղաւ. մինչեւ հստ ստոյգ հայրենասէր էր, ասկէ անդին աւելի աշխատասէր և շտափազանց հայրենասէր:

Յայտնի է որ բնիկ Հայաստանի (Մեծ Հայոց) այս արեւմտեան սահմանակից երկրն սովորական և աւելի ծանօթ անուամբ Կապպադովկիա կ'ըսուի. այս անունն առած է շատ ետքն երբ Պարսիկք աիրեցին, և ասոնց ընդուաւ կ'ըսուի թէ Քարսոս երկիր նշանակէ, որուն կը համաձայնի մեր մէկ հին վարդապետն այլ Երկիր Մրձասարաց Թարգմանելով: Հին Յայք (ինչպէս Հոմերոսի ասեն) Սպիտակ — Ասորիք (Լեզոսիւրի) կ'անուանէին այս

աշխարհւոյն, իսկ մերազգիք՝ որ աւելի մերձաւորք է ծանօթք էին՝ Գամիրք կ'անուանեն, յանուն Գոմերայ որդւոյ Յարեթի, որ արգարեւ երկուքին այլ նախահայրն է, և Հայաստանէն ելնելով բնակեցաւ այդ կողմերը. ուստի մեր թարգմանիչք և առաջին մասենագիրք այս անունը կը պահեն, (որ և կը ստուգուի ինչուան հիմայ կենարիոյ մօտ կամարակ գեղի անուամբ, և Քէօմիար գետով): Մէկ հին նախագետի (Գոմերի կամ Գամիրի) սերունդք ըլլալով²¹⁴ Հայք իրենցմէ շատ օտար պիտի չսեպէին զԳամիրս, մանաւանդ անանկ հին ժամանակ՝ որ ազգաց բաժանումն և իրարմէ ծագումն շատ մութ բան չէր. ուստի կրնանք ըսել թէ Արամ՝ իրբեւ խնամեաց և մերձաւորաց մէջ մանկելով համարձակ կ'երթար այս կողմս:

Բաշոր պատմութեան ծանօթ միջոց՝ Փոքր Ասիա, որուն մէջ է կապագովկիա, միշտ մանր տէրութիւններ և աշխարհներ բաժնուած է. միայն ետքի տառնեմ օտար հզօր աշխարհակալաց ձեռքի տակ ընկած է բոլորը մէկէն. միայն այս մեր նախագետին ժամանակ, այսինքն Արամայ, մեր պատմութիւնն կը յիշէ՝ որ այս աշխարհին (զոնէ մեծագոյն մասին Փոքր Ասիոյ) վրայ բռնացեր էր հսկայազօր իշխան մը, զոր և Տիտանեան կոչէ. և կ'իմացուի անուանէն՝ սր էր Պայապիս Քաաղեայ, թէ Բաբելոնցի պիտի ըլլայ²¹⁵. արդէն նոյն մեր պատմիչն Բաբելոնի առաջին թագաւորաց մէջ կը յիշէ զԲաբ իրբեւ սրբի Նեբրոսթայ, և զՔաաղեայ թոռնորդի Բաբայ, նոյն ինքն զՔամ զնախահաւ Նեբրոսթեանց կամ Բելեանց այլ՝ Տիտան կ'անուանէ. դարձեալ, արտաքին պատմիչք ալ այս կողմերուս հին բնակիչները Տիտանեան կ'անուանեն, յորոց էին ըստ նոցա Կոռնոս և Արամազդ և Հերմէո կամ Տեւտաա, և առաջին թագաւորքն Մանէս, Ակմոն, Ուրանոս և այլն. որով մեր պատմիչն ըսածն թէ զԱրամայ՝ «յարեւմուտս ընդ Տի-» աննեայն է ոտա գործ քաջութեան», կրնանք իմանալ նաեւ ուղղակի կապադոկիոյ և Փոնդիոյ բնակիչները, ինչպէս նաեւ իրենց տիրապետը Բաբ մը Քաաղեայ և Բելայ ցեղէն, «որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծո-» վուց մեծամեծաց, զՊոնդուն և զՈւկիանու», այսինքն զմէջ Սեւ ծովու և Միջերկրականին, որ է ըսել բաշոր Փոքր Ասիայն հիւսիսէն ի հարաւ. որոյ և մեծագոյն աշխարհն էր Գամիրք կամ Կապագովկիա: Արդ Արամ երբ իր հորոց հին հարուային սահմաններն ազատելով անկից յարեւմուտք կու գար՝ կամաց կամաց կոխած երկրին տիրելով, մինչեւ հասաւ անոր ամենէն բարձր և նշանաւոր լեռան քով, որ կրնայ այն աշխարհին Արարաան ըսուիլ, և է Արպէոս (Էրճիկ) լեռոն ըստ Յունաց, որ հաւանօրէն Արեգ կամ տոսր նման պէտք էր կոչուիլ. ինչպէս որ այն երկրին մեծագոյն

գեան այլ՝ Ալիս ըստ Յունաց Արեգան կոչի ի նախնեաց Հայոցս : Այս լերան հիւսիսակողմն է արեւմտեան Ասիոյ հնագոյն և անուանի քաղաքաց մէկն և մայրաքաղաքն Կապադովկիոյ՝ Կեսարիա, որ այն ասան չէր նշանաւոր ոչ իրրեւ քաղաք և ոչ իբր շէնք, այլ յարմար զիրք մ'ունէր. անոր համար Արամ հոն դարեցաւ և ուզեց քաղաք մը շինել²¹⁶ : Տիտանեանն՝ որոյ ուր նստին յայտնի չէ, (բայց թոյի թէ ի հարաւակողմն էր) լսելով որ ուրիշ զօրաւոր մ'եկիր է իր տիրածին տիրելու՝ փութացաւ վնասելու . բայց ինքն հալածուելով յԱրամայ՝ որ հետն 40,000 հետեւակ և 2000 ձիաւոր բերած էր, փախաւ ընկաւ ինչուան Կիլիկիոյ հարաւակողման կրդգեաց մէկուն մէջ, ի Կիլորոս կամ ի Կրեստ²¹⁷, ինչպէս ասել մը բռնք (էջ 71) : Ապա Արամ անարպել իշխանարար տիրեց ինչուան Արեգան գետոյն արեւմտեան արմուսկը կամ դարձուածը զէպ ի հիւսիս . և իր բնարած անդը կամ շինել տուած քաղաքը՝ անոր շինող և իր անդակալին անուամբ Մշակ կոչեց, զոր Յսնք չկարենալով արտարերել՝ Մագաք կոչեցին, անկէ յետոյ մեր մէջ այլ Մամակ անուանեցաւ . ահա այս անգս է որ յիշխանութեան Հոովմայեցոց 2000 տարի վերջը Կեսարիոս անուանեցաւ ի Տիրերիոս կայսերէ և անկէջ այլ ինչուան հիմա՝ նոյնպէս կոչի (Պայտերի ի Տաճկաց) :

Բոլոր Հայկազանց տէրութեան միջոց որ 2000 տարեկն աւելի տեսց, գրեթէ մինակ այս Արամայ աշխարհակալութիւնն կը յիշուի, որ և ետքի ասաններ եղածներէն աւելի նշանաւոր և հաստատուն և իրական եղաւ . մասն զի անով մեր ազգն և երկիրն ընդարձակեցաւ . և առջի բուն Հայկազանց երկիրն՝ Եփրատայ արեւելակողմը՝ ըսուեցաւ Մեծ կամ Արեւելեան Հայք, իսկ գետոյն անդիի կողմինը և Արամայ տիրածը՝ Փոքր կամ Արեւմտեան Հայք : Եւ ինչպէս Մեծ Հայք՝ Հայկայ որպէս կամ ուրիշ նահապետաց անուամբք զանազան աշխարհներ բաժնուած էր, այսպէս Փոքր կամ Արեւմտեան Հայք այլ բանի մը աշխարհ բաժնուեցան . և նախ Գամրաց արեւմտագոյն մասն՝ որ Մշակն հաստատուեցաւ՝ ըսուեցաւ Ա Հայք, իբր զի յարեւմտից կամ ի Յունաց կողմանէն գալով՝ այն է առաջին երկիր և կուտակալութիւն Հայոց . միանգամայն և առաջին երկիր նուաճուած և շինած ի Հայոց : Անոր հիւսիսային արեւմտեան կողմը՝ մինչեւ Մեծ և Բարձր Հայոց կողմերն՝ եղաւ նոր աշխարհ մը և ըսուեցաւ Բ Հայք, զանազան գաւառներ բաժնուելով, որոց մէկն էր Կողոպեան և անոր մէջ Բ Հայոց մայրաքաղաքն ալ՝ յետոյ և հիմայ Սեբաստիա ըսուած : Մաժակայ և Սեբաստիոյ կամ Ա և Բ Հայոց արեւելակողմն մինչեւ ցեփրատ և ցՄեծ Հայս՝ ըսուեցաւ Գ Հայք, որոյ մայրաքաղաքն այլ եղաւ Մեղիտիճէ, ըստ ոմանց Շամիրամայ

մէկ անուամբը: Ասոր անմիջապէս սահմանակից մասն Մեծ Հայոց Եփրատայ արեւելեան կողմն՝ որ կ'երեւի թէ դեռ բուն Հայոց երկիր չէր սեպուեր, հիմայ այնպէս եղաւ և ըսուեցաւ Դ Հայք, որ և առանձին և հնագոյն եւս անուամբ կ'ըսուէի Ծոփք: Կ'երեւի թէ ասոր հիւսիսակողմն եզող Մեծ Հայոց մէկ աշխարհն այլ՝ Կարիճ՝ ինչուան այն ատեն Հայկազանց երկրին մասն չէր, և հիմայ եղաւ ու ըսուեցաւ իր բնական գրիցն համեմատ Բարձր Հայք: — Թէպէտ և յետ 2000 և աւելի տարիներու Կ. Պօլսոյ կայսերութիւնն հաստատուելն ետեւ՝ այս հին արարատեան բաժանմունքը փոփոխելով՝ Ա, Բ, Գ և Դ Հայոց անուանքն այլ իրար անցան Յունաց մէջ, բայց մեր պատմիչք դեռ ջանացին հին ազգային բաժանմունքը հաստատ պահել: Այս ամեն աշխարհներն այլ Արամայ ատեն դեռ լաւ բնական կուտ կամ մարդաշատ չէին. անոր համար ինքն որ հաւանօրէն Փոքր Ասիոյ ուրիշ կողմերու այլ տիրեր էր, գոնէ Պայապիսը հալածելու ատեն, այն անգերէն գերութեամբ և գաղթութեամբ շատ մարդ բերելով՝ բնակեցուց իրեն նուաճած և բաժանած աշխարհաց մէջ. և զանոնք իր ազգին հաւատարեւու համար՝ պատուիրեց և ստիպեց «ուսանել զխօսս և զլեզուս» հայկական»:

Այս հնարքը որ աշխարհակալի և բռնաւորի մը համար զենքերէն շատ տեւի զօրաւոր է, և ընդարձակիլ ուզող ազգի մը համար՝ յարմարագոյն միջոց, և դրսուանց սաստիկ հայրենասիրութեան մը նշան, առաջին օրինակ է ի պատմութիւնս՝ այս կերպ խիստ և բռնական հնարից՝ օտար ազգեր բռնաբռնին նուաճելու և իւրացընելու համար, զոր յետոյ շատեր բանեցուցեր են և միշտ պծգալի եղած է. գուցէ անսլ ազգերնիս բան մը շահեցաւ, և նոյն ինքն Արամ այլ, բայց ոչ իր պատին. միայն եթէ չկայ ուրիշ բանաւոր պատճառ մը՝ զոր պատմութիւնն լռէ. ինչպէս կրնայ ըլլալ այն գաղթած ազգերուն անկրթութիւնը կամ անկարելիութիւնը իրենց մայրենի լեզուն պահել՝ նոր և մեծ ազգի մը շրջապատին մէջ, ինչպէս էր Հայոցն, որք ոչ միայն Եփրատայ մէկ կողմէն անոնց սահմանակից էին, այլ և մէկ այլ կողմն այլ անցան, և Արամայ նոր առած աշխարհաց մէջ քիչ շատ օփոնցան. արդէն այն տեղուանքը պահելու համար՝ Արամ 10,000 զօրական թողեր էր Մշակայ քով, որք ի հարկէ սփոնցան այն կողմերը և շատ տուն տեղ հաստատեցին: Դարձեալ յիշելու է որ բնիկ Գամիրք շատ տարբերած չէին ի Հայկազանց, և առաջուց ինչպէս երկրաւ այսպէս և լեզուաւ մօտ էին իրարու, միջասահման մ'ըլլալով Արեաց և Յունաց լեզուներուն: Արդ թէ՛ այս հին և նախնական պատճառաւ ըլլայ, թէ՛ Արամայ հնար-

քոֆ՝ Կոպպովկացուց Ծնացեալ յիշատակներէն այլ յայտնի է՝ որ ոչ միայն իրենց անձանց և շինից անուններն՝ մօտ և նման են Հայ անուանց, այլ և սօմարներն գրեթէ նոյն է, այսինքն իրենց տարւոյն չափերը և ամօց անունները²¹⁸։ Մեր նախնիք այլ օտարաց բուն Կոպպովկիա ըսածն (զոր Արամ տրոհեց յԱ, Բ, Գ, Հայք) միշտ Գամիրք Հայոց կ'անուանեն, որոշելով անոր հիւսիսային մասէն՝ որ ինչուան Սեւ ծովուն եզերքը կը ձգուէր և կ'ըսուէր Պոնտական Կոպպովկիա կամ Գամրակոն Պոնտոս, ըստ մերոցս, որ յետոյ սոսկ Պոնտոս ըսուեցաւ։

Մեր քերականայր պատմիչն այս բռնեքո յիշելն ետեւ կ'ըսէ. «Արգ»
 «սա (Արամ) այսպէս հզօր և տնտանի եղեալ, յանուն սորա՝ մինչեւ
 «ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեօք ազգք՝ զաշխարհս
 «մեր անուանեն»։ Կամ ինչպէս առաջուց այլ կ'ըսէ. «Ընդարձակել զուս-
 «մանս Հայոց յամենայն կողմանց, յորոյ անուն և զաշխարհս մեր անուա-
 «նեն տակնայն ազգք. որպէս Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Ասորիք և Պարսիկք
 «Արմէիք (կամ՝ Արմէնիկ)»։ Այսպէս կրնամք ըսել մենք այլ, թէ Հայկն
 իր անունը տակեց արարատեան աշխարհին մէջ, իսկ Արամ իրենը սեր-
 մանեց՝ անոր եզերքները, ուսկից սփռեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ, և միայն
 մեզմէ զատ, ամեն օտարք այլ մեզի և մեր աշխարհին այս Արմեն անունը
 տուեր են և կու տան։ Գուցէ այս Արամայ տարած ու բերած զաղթակա-
 նութենէն մնացած են Գամրաց և Պոնտոսի կողմերը քանի մը Արմեն
 անուամբ տեղիք, ինչպէս ինչուան Սեւ ծովուն եզերքը և Սինոպի մօտ՝
 Արմենե աւան. իսկ Արմենիակ գաւառն՝ յետոյ Հոռոմ կայսերաց ատեն
 անուանած է։

Պատմիչն այս խօսքէն ետեւ կ'աւելցունէ «Բագում և այլ գործք արու-
 «թեան ի սմանէ գտանին կատարեալ. այլ մեզ բաւական լիցի տեսցեալ»։
 Նոյնպէս և ի սկզբան կ'ըսէ. «Արամայ բագում գործք քաջութեան պատ-
 «մին մարտից նահատակութեան... պրնդարձակութիւն պատմութեան սորա
 «և զգործս քաջութեան թէ զիմրոյ կամ առ որով ժամանակաւ, թէ կա-
 «միցիս արտաքոյ այսորիկ գրոց կարգեսցուք և կամ թողցուք. ապա թէ
 «ոչ՝ ի ոմին»։ Եւ ասով կ'իմացնէ, որ ըստ սովորութեան խոյ՝ գործոց
 մաս մը պատմած է, մաս մ'ալ թողած. և պէտք ալ է թողած ըլլալ, որ
 կարենայ բագում գործս ըսել։ Այլ այս շատ քաջութեան գործքերը, զոր և
 Արամայ աշխատաւոր կոչումն կը պահանջէ, հաւանքին իր տէրութեան այս
 ատենս բրաւ, երբ ի Նոր և յարեմտեան Հայս էր, վասն զի երկար ատեն
 այլ հոն կեցաւ կ'ըսէ պատմիչն²¹⁹։ Անշուշտ Կոպպովկիայէ դուրս տեղեաց

այլ տիրած պիտի ըլլայ, և պիտի տիրէր՝ զուցէ իր հալածած Տիտանէն աւելի՝ եթէ իրմէ ալ մեծ և զօրաւոր աշխարհակալ մը յերեսան չեղնէր, որ և պատմութեան մէջ առաջին աշխարհակալ և միապետույն է:

Հայկայ քաջութեամբ ստացած երկրին բնական տպահովութիւն և պատրուարան էր Տարոս լեռանց պարն, որ հստ կորդուաց (և հիմայ Գիւրախտան) անսամբ կը յիշուի. այս լեռանց հարատեկողմէն սկսեալ մինչեւ ի Հնդկադէն սկիւննս կամ անոր գէպ ի հիւսիս երկրնցած ծոցերը (Պարսից ծոց և Կարմիր ծով) կը ձգուի անհուն տարածութեամբ երկիր զաշտ ու անապատ, որուն վարի մասն է Արարիա, վերինն՝ ուստի կ'անցնին Եփրատ և Տիգրիս՝ հին աշխարհի առաջին մեծ և հզօր տէրութեան տեղն էր, Բաբելոնաց և Ասորեստանեայց անսամբ հռչակուած. որուն հիւսիսային սահմանը Հայոց հարաւային սահմանաց կը հասնէր. յիշեալ լեռինքն կորդուաց անջրպետ եղաւ Հայկայ և Բելայ հակասկիւթեան և տիրապետութեան: Հայկէն մինչեւ ցԱրամ 400 տարուան միջոց՝ ինչպէս իր յաջորդքն մեր պատմութեան մէջ նշանաւոր մը չեղան, այսպէս այլ Բելայ յաջորդք Բաբելոնի առաջին թագաւորաց հարստութիւնն. և ինչպէս մեր մէջ Արամաւ նորոգեցաւ և զօրացաւ տէրութիւնն, այսպէս իր զրացի մեծ տէրութեան մէջ այլ՝ Նիւոսի, զոր ոմանք Բելայ կամ Ներբովթայ ցեղէն սեպն, ոմանք յԱսորայ. բայց այս և ասոր նման խնդիրները՝ որ այս մեծանշան անձին վրայ եղած են, մեր պատմութենէն դուրս թողլով՝ միայն մեզի հարկաւորագոյնը յիշենք. որ ստ եղաւ կանգնող կամ վերականգնող Նիւոսի և Ասորեստանեայց հզօր միապետութեան: Նիւոսէ մայրաքաղաքն՝ Հայկայ օրերէն ի վեր կանգնուած էր՝ (յԱսորայ կամ մանաւանդ) ի Ներբովթայ. Նիւոսս՝ նորոգեց և կամ իր թագաւորութեան տօնոն հաստատեց ի Նիւոսէ, (որ թուի թարգմանիլ Նիւոս աւան), որ առաջինն եղաւ երկրիս մեծ և համաշխարհական քաղաքաց, (ինչպէս յետոյ Բաբելոն, Աղեքսանդրիա, Հոմո, և այլն) և երկար գարեր այլ, (իրեւ 1300 տարի): Նիւոսէ որ յետ այնքան գարերու ալ մէջն միայն 120,000 մանր սողայ սունը, որոյ պարիսպքն 100 սաք բարձր էին, 1500 աշտարակներն 200՝, կենդրոնն առեակն հնազոյն³⁷⁰ և հզօրագոյն իշխանութեան, զօրութեան, բարգաւաճանաց և շաղկութեան, սր բազմաթիւ ազգապետք հարկ տալու և օրէնք առնելու գային, կրնար գրեթէ դրակից բոլորիլ Հայոց, այնքան մօտ է մեր հին աշխարհին սահմանաց, հազիւ թէ օրուան մը ճամբայ հեռու Մոկաց կողմէն, և հազիւ 30—40 մղսն յԱմասիէ քաղաքէ՝ որ կ'որոնայից մէջ կամ քովն է: Այսքան կիպ մօտաւորութիւն անկարելի էր որ Հայաստանի վրայ

մեծ ազդեցություն չունենայ. որուն թէ և մայրաքաղաքն՝ Արմաիր՝ Երասխայ հիւսիսային եզերքը բաւական հեռու Նինուէն որ Տիգրիսի վրայ է նստած, բայց Հայկայ և իր եղբարց և թոռանը կաղմոսի բնական աեղիքն՝ ուր և իրենց սիրունւոյքն կը պայազատէին՝ շատ մօտ էին. մանաւանդ որ Արամ ոչ միայն մինչև Հայկայ հին սահմանը կը տիրէր, հապա անկէ այլ անդին՝ լեռանց դաշտակողմը, որ է ըսել ինչուան բուն Նինուէի սահմանները, զոր պահպանելու յանձնել էր կազմեան ցեղին. բայց տարակոյս չկայ որ Նինուէի շինութեան ատեն՝ Հայոց սահմաններն նորէն իրենց լեռներուն քշուեցան: Նինոս կը փափագէր բոլոր Ասիոյ տիրել, ի կողմնասայ մինչև ի Նեղոս, յիփրասայ մինչև ի Հնդկիս. բայց շատ հեռու չզացած պէտք էր նախ մօտաւոր և զրակից ազգերը նուաճել. և ասոնց ամենէն մօտն էր Հայոցն, միանգամայն և ամենէն դժուարինն, վասն զի Արամ էր այն ատեն Հայոց նահապետ:

Հայոց և իրենց հարաւային դրացւոյն մէջ ի սկզբանէ ի վեր թշնամութիւն կար, պատճառաւ Հայկայ և Բելայ հակառակութեանն. Նինոս այլ (որ Բելայ ցեղէն կ'ըսուի) ըստ աւանդութեան մեր հին պատմէին՝ (Խոր. Ա. ԺԴ.) այս հակառակութիւնն ունէր և կ'ուզէր հին վրէժն առնուլ. բայց նախ թէ՛ իր աշխարհէն և ազգէն ունեցած խռովութեան վախն, և թէ Արամայ քաջագործութեանց համբաւն՝ արգիլեցին զինքը. և երկայն տարիներ ուրիշ գործոց պարապելով՝ յարմար առնին կը սպասէր. «յամա ձեզս,» նկատել որսալ գաջողութիւն աւուրց, բառնալ ջնջել զամենայն ճեռ» սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ»։ Արամ այլ Նինոսի շուտ շուտ տանել զօրանալը կը տեսներ, և երկուքն ալ կ'որճայից լեռները իրարու անջրպետ ձգելով՝ զիրար կը գիտէին առանց համարձակելու իրարու գէմ անցնիլ. երկուքն ալ ջանալով իրենց աշխարհը շէնցընելու, բայց Նինոս նաեւ իր իշխանութիւնը տարածելու. որոյ համար ընծաներով և դաշնակցութեամբ իրեն ձգեց Արարացւոց (Եմէնի) թագաւորը, զոր Արիէս կամ Արայոս (որ է Արայ) կ'անուանեն պատմիչք, և անոր կտրիճ զօրաց հետ՝ նախ իրենց երկուքին միջոց եղած Բաբելացւոց տկար թագաւորութիւնը վերուց, ապա իր երկրին արեւմտակողման՝ այսինքն Ասորոց տիրեց. և զօրքերն տեւցնելով պարձաւ գէպ ի հիւսիս՝ Հայաստանի վրայ: — Եթէ մեր հին պատմութեանը նայելով և եթէ օտարի մը (Դիոդ. Բ.) որ մինակ կը յիշէ զայս, Արամ այնպիսի բռնութեան և բազմութեան գէմ կենալը խոհեմութիւն չսեպեց, այլ իրմէ զօրաւորին կամ բռնաւորին խոնարհեցաւ.²³¹ Օտար պատմիչն (Դիոդորոս) փոխանակ Արամայ՝ Բարզան կոչէ Հայոց նահապետը և րազատոր պատուաւ

նուամբ: Ներսոս Հայաստան մտնելով սկսաւ ասպատակել, և քանի մը քաղաք տւրեց. Բարզան՝ որ գուցէ Արամայ մէկ որպէն էր կամ իր այն կողմը դրած (կապմէական) կողմնապետն, եկաւ խաղաղութեամբ Ասորեստանեայց ինքնակալին տոջեւ, որ մէկէն ետք կեցաւ պատերազմ, անշուշտ չյուսալով այլ անսով կարենալու տիրել այնպիսի բնկարձակ և զժուարին երկրի՝ անանկ զօրաւոր առաջնորդի մ'առնելու: Եւ հոս թէ՛ մեր և թէ՛ օտար պատմիչն միաբանին թէ թողոց Հայոց տիրապետին իր տէրութիւնը. և ըստ մերոյ պատմիչին՝ թոյլ տուաւ անոր կամ իր կողմէն աւելցուց՝ «վարաւ» կալածել մարդարեանայ, և երկրորդ նորա կոչել»: Վարաւալն բուն հին թագաւորական թագն չէր, այլ ճակատին վրայ մագերի ժողովող պրակ մը, որ մարդարտով բանած էր, և անշուշտ այս մարդարիսն այլ յԱրաբիոյ բերած բնծայ մ'էր Ներսոսի առ Արամ. ուսկից ինքն այլ փոխարէն անոր քաջ և վարժ զօրքերէն օգնական գտնող մը ինկրեց, Մարաց զէմ երթալու, որոց անյարմար էին իր պաշտարնակ զօրքերու: Մարաց թագաւորն այն ատեն կ'անուանէր Փասակ և կամ Փասակ (զոր Փառնոս կոչեն օտարք). զէմ ելաւ անոնց բայց կարծածէն աւելի զօրաց և զօրովարաց հանդիպելով՝ յաղթուեցաւ. շատ մարդ կորուսանելով՝ ինքն ալ բռնուեցաւ իր կնաւն և եօթն որդւօքն. զորս անիննայութեամբ խաչել տուաւ Ներսոս, որ նման պատուհաս մ'էր Արամայ բրածին առ Նիւքար, որոյ թերեւս յաջորդն էր Փառնէն, եթէ ինքն Նիւքար օրինաւոր առաջնորդ էր Մարաց:

Ներսոս ասանկ ճարտարութեամբ իր սահմանակից չորս մեծ տէրութիւններէն ապահովելով, զերկուքը նուաճելով (զՖարեհացոց և զՄարաց) երկուքին հետ այլ գահակցելով (Արարացոց և Հայոց), 17 տարւան մէջ, կ'ըսեն պատմիչք, ախրեց բոլոր արեւմտեան Ասիոյ, ի Պարսից մինչեւ յԵւլեպոնոս, ի Պոնտոս մինչեւ ի Միջերկրական, և երեսնի չափ աշխարհք կը համրեն, որոց կէսն ի Փոքր Ասիա, կէսն յԱսորիս, ի Միջագետս և յայնկոյս Տիգրիսի մինչ ի Պարսկային ծոցն, ի Մարս և յեզերս կազրից ծովուն. և հոս այլ զՀայաստան բնաւ չյիշելով՝ այլ անոր սահմանակիցները, անսարակոյս կ'ընեն մեր աշխարհին ազատութիւնը և անոր իշխողին քաջութիւնն և խմաստութիւնն. կ'արդարացրին և անոր վրայ սքանչացող մեր իրաւասէր պատմիչը, որ Հայկէն ետքը մինչեւ ի Տիգրան Երուանդեան, իրեւ 1800 տարւան միջոց, միայն զԱրամ կը գտնէ արժանի քաջաց և մեծաց անուան, «մասն որոյ ոիրեմ կոչել այսպէս ըստ» քաջութեան, Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ իմ քաջաց ազգք» քաջքն. իոկ միջոցքն՝ որպէս զէպ ումեք թուիցի կոչել»: Թէ՛ այս պատ-

միչս (Խորենացի) և թէ իրմէ հաքն եկողք²³² կ'իմանան՝ թէ Նինոս ակամայ և վախով պատուեց զԱրամ իրեն երկրորդ անուանելով. շատ աւելի անգին կ'անցնի բազմահմուտ Գերմանացի մը (Ռոմմէլ ի Գերմ. Հանրազգիտ. Armenien բառ), զԱրամ ոչ միայն հարկատու չէր ըսելով Նինոսի, այլ և անոր յաղթող. թէպէտ և անտարակոյս է որ բարոյապէս յաղթուեցաւ Նինոս յԱրամայ, որոյ քաջութիւնն և խելքն չթողուց անոր որ գէպ ի հիւսիս յառաջ գայ. այլ պարծուց յարեւելք, մինչև ի Բաղարիա, որուն տիրեց ճարտարութեամբ կնկան մը՝ (Շամիրամ) որ տիրեց նաեւ անոր սրտին, և յետոյ թագին այլ:

Գրեթէ բոլոր Նինոսի թագաւորութեան ատեն (52 տարի) ապրեցաւ Արամ՝ իշխելով Հայոց իբր 80 տարի փառօք և բարեօք, գուցէ ծերութեանն ատեն իրեն գործակից ունենալով վերոյիշեալ Բարզանը, թէ ոչ և յաջորդ. վասն զի պատմութիւնն՝ որ իրեն յաջորդ և որդի կ'ընծայէ զԱրայն գեղեցիկ՝ ասոր կենաց պիպուածով և իրեն 12 տարեկան որդի մը (Կարպոս) ժառանգ թողլովն այլ՝ կ'իմացընէ որ ինքն Արայ այլ երիտասարդ էր Հայոց իշխած ատեն. ապա կամ թոռն և ոչ որդի էր Արամայ, և կամ ասոր ծեր հասակին պտուղ. ինչպէս կրնանք գուշակել պատմչին այս խօսքէն այլ. «Բայց Արամ զկնի ամի կենաց իւրոց՝ ծնաւ զԱրայն, յետ որոց» և այլս բազումս կեցեալ ամաց՝ մեռաւ»:

Կրնամք առանց կողմնասիրութեան ըսել, թէ սառից կամ սառագողոյն երեւցած պատմութեան մէջ հնազոյն և սիրելագոյն և պանծալի կերպարանք մ'է Արամայն. որ Հայկայ նման շատ յիշատակներ թողած էր աշխարհին մէջ. որոց մոռացութեան պատճառ կու տայ մեր պատմահաւն (Մարիրա), մէկ մը այն ժամանակ պատմութիւն գրելու սովորութիւն չըլլալն, մէկ մ'այլ Նինոսի նախանձն և իրմէ առջիններուն յիշատակը ջնջելն, որուն հետեւեցան և իր յաջորդքն՝ որք տիրեցին այլ Հայաստանի: Ի վերայ այս ամենայնի, կ'ըսէ նոյն պատմիչն, թէպէտ և բուն թագաւորական պատմութեան գրոց մէջ չգրուեցան այլ, բայց առանձին մանր յիշատակագիրներ և երգիչներ անմոռաց աւանդութեամբ թողուցին յետոց արժանաւոր անձին գործերը, ուսկից յետոյ գիտունք քաղելով գրեցին պատմութիւնը²³³:

Ժ Գ

ԱՐԱՅՆ ԳԵՂԵՑԻԿ - ՇԱՄԻՐԱՄ

ԱՐԱՅԵԱՆ ԱՐԱՅ (ԿԱՐԴՈՍ) - ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ

ԱՐԱՄԱՅ և Նիկիտի յաջորդներուն առան բոլորովին կերպարանափոխի կ'ըլլայ պատմութիւնն Ասորեստանեայց և մանաւանդ Հայոցս. և անտեկ փոփոխ և զգայուն դիպումած մը կը հանդիպի հոս՝ որ շատերուն զօտ զխաղաղանակաւ և ողբերգական գէպք մը կ'երեւի, սակայն ամենեւին տնհաւատաւի չէ անոնց՝ որ Շամիրամայ բարուցը հաւատան, որոյ միաբան վրփայն ամենայն հին պատմիչք: Այս կինս որ և առաջին տիկին այսինքն տիրապետող կին եղաւ ի վերայ Ժողովրդոց՝ հին պատմութեան ամենէն նշանաւոր և տարօրինակ անձանց մէկն է. անոր համար ոմանք բոլորովին առաւելեալ և մտահոգ մէկ մը համարին զնա. սակայն անաչառ քննիչք խոստովանին՝ որ թէ և շատ առաւել կայ իր պատմութեան մէջ, մանաւանդ իր ծագմանը վրայօք, և թէ շատ ետքի և օտարաց դիպումածք՝ իր վրայ զրուցուած են, ի վերայ այսր ամենայնի ինքն ստոյգ պատմական անձ է, և վրան ըսուածներն մասամբ ճշմարիտ. զորոնք քննել և վատել՝ մեր պատմութեան մասն չէ, բայց այսչափ ըսելս հարկաւոր էր՝ Շամիրամայ մեր պատմութեան մէջ այլ մեծ և նշանաւոր տեղ մը բռնելուն համար, որ և կերպով մը իր պատմութեանն ալ նշանաւորագոյն մասն է, և աւելի մանր պարագաներով պատմուածն, ի Մարիբասայ և մեր նախնի Հայկազանց երգերէն, որոց համաձայնին կոտորածսայ և Դիոդորի Սիկիլիացոյ մնացորդ յիշատակարանքն:

Արամայ մահուանէն 2 տարի վերջը թագաւորեց Ասորեստանեայց այս հրէշաւոր կինն, որ բնիկ Ասորի, Սեմայ ցեղէն էր կ'ըսեն, իսկ անունը շատ կերպ կը մեկնեն²³⁴. Էրկանը (Նիկիտի) մահուանէն կամ փախչելէն ետեւ, որուն արդէն անօրինաբար կին եղեր էր, չուզեց, կ'ըսեն, ուրիշ օրինաւոր ամուսին ունենալ. այլ իր անթիւ հպատակաց և զօրապետաց միջէն հաւնածը կ'ընտրէր ընկեր անառակութեան, և յետոյ կը թողուր, մանաւանդ թէ տղանքն կու տար, և անոնց մարմնոյն վրայ մեծ հողաբլուր մը կը կան-

գնէր, որ Թիլք բուսեցան. ոմանք կ'ըսեն թէ այս հողաբլուրներն կամ Թիլք իրեն գիտարաններն էին զօրաց բռնակը և երկրին զիրքը քննելու համար. ոմանք այլ ուրիշ պատճառ կու սան, բայց կը միաբանին թէ Շամիրամ բարձրացընել տուաւ այն ձեռագործ բլրոց շատերն՝ որ զեռ կ'երեւին Միջագետաց և Ասորոց կողմերը: Իր անկարգ բազմանաց մեծ կրակ եզաւ մեր ազգին Նահապետն այլ, և այնչափ աւելի քան զուրիշներն՝ որչափ որ սա թէ յերաւի բնական շնորհքով կերպարանաց վայելչութեան զարգարուած էր, մինչև Գեղեցիկ մականուանիլ²²⁵, և թէ հոգւոյն ազնուութեամբն, որով կ'ատէր զմելի տիկինը: Արայ պայազաան Արամայ՝ վերը յիշածիս համեմատ անոր կրտսեր որդին էր, և գուցէ առջի Հայկազանց սովորութեան համեմատ՝ նոյն վերջինեկութեանը համար Արամ իրեն թողուց իր ստանը, Արմաւիրը. անյրանիկ զաւելները զրկելով դէպ յարեւմուտք՝ ուր նոր գաւառաց և աշխարհաց տիրեր էր. գուցէ հոն խաւրեր էր և զԲաղդա՝ որ նիզակակից էր Նինոսի: Ասիկայ իր ինքնակալութեան ետքի տարիները պատուեց զերիաասարդ ազգապետն Հայոց զԱրայ՝ թոյլ տալով անոր որ իր հօր պէս մարգարտակապ վարսակալ կապէ նշան իշխանութեան, միանգամայն և նախապատուութեան յիշխանս՝ որք Ասորեստանեայց իշխանութեան մեծութիւնը կը ճանչնային: Արայ իր անձին և սրտին համեմատ վայելուչ կինակից ունէր զՆուարդ, որ յայտնապէս ստուգաբանի Նոր վարդ, և որ մեր պատմութեան մէջ առաջին յանուանէ յիշեալ Հայուհին է, առաջին իգական հայ անուն. իրենց ամուսնութեան պտղոց մէջ կը յիշուի մէկ մը միայն, իրեն յաջորդն և յետոյ անուանակիրն, զոր ծնողքն անուաներ էին Կարդա, որոյ յունական վերջաւորութիւնը թողլով՝ կրնանք կարծել թէ այդ անունն տրեւ կամ պայծառութիւն նշանակէ՝ ըստ պարսիկ լեզուի²²⁶: Յայտնի է թէ այսպիսի սիրելի, պարկեշտ զակի տէր և ամուսնոյ մը յարգը որչափ աւելի զգուելի և զայրանալի կ'ընէր՝ այնպիսի անառակ անամօթ տիկնոջ մը հրապոյրքը և հրաւերքը, ինչպիսի էր Շամիրամի շուսյա և թանձրամարմին²²⁷: Եթէ մեր պատմին բաժըր գիտենք՝ Շամիրամ Նինոսի ողջութեան ատենէն լսեր էր Արայի գեղեցկութիւնը, և շատոնց փափագէր անոր. սակայն առջի տարիները ծածուկ հրեշտակութեամբ սկսաւ հրապուրել զնա, յետոյ երբ ամենուն այլ յայտնի եղաւ իր լրբութիւնն ուրիշ տեղ ըրածներով, աւելի յայտնի պատգամներով և ընծաներով և ինչուան Նինոսի ինքնակալութեան թագը խոստանալով կը յողորէր շատ տարիներ, մինչ զբազած էր Բաբելոնի շինութեանը և ուրիշ գործերու. բայց Արայ ոչ հրապոյրը յանձն առաւ և ոչ ընծաները, մինչև որ Շամիրամ

պարտադ ի յարձար ատեն գտաւ, և Նինոսի աշխարհակալութիւնը ի գլուխ ասանել ուզելով, իբր թէ բողոքովին զՀայս նուաճելու համար՝ « առնու » զբազմութիւն զօրաց իւրոց և փութայ երթալ հասանել յերկիրն Հայոց ի » վերայ Արայի: Բայց որչափ դիմաց էր նշանակել՝ ոչ այնչափ ինչ ի սպա- » նանել զնա և ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ՝ զրոամբ » ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ. զի առ յոյժ ցանկականի մա- » լեզնութեանն, ի բանսն որ զնմանէ՝ որպէս ի տեսութիւն շամշութեամբ » վառեալ էր »:

Շամիրամայ այլաճակ փափագն առաջնորդ եղաւ առաջին անգամ մեր աշխարհըր ստնակոխ բնելու օտար զօրաց՝ որք անկէ ետքը այլ և այլ պատ- ճառաւ բիւր անգամ հոն թափեցան: Հայաստանի հարաւային կողմնակալքն չկրցան զէմ գնել անոր բիւրաւոր բանակին, որ հեղեղօրէն վազելով հա- սաւ ինչուան միջին աշխարհըր և Հայկազանց ոստանը, յաշխարհն ի գա-ւառն և ի դաշտն Այրարատ, որ ըստ ոմանց այս տունն և Արայի պատ- ճառաւ այդ անունն առած³²⁸ է, բայց ըստ այլոց անկէ առաջ՝ նոյն դաշտին մէջ շինութիւններուն պատճառաւ³²⁹: Հաւանելի չէ որ Արայ ինչուան իր ոս- տանին սահմանները կոխել թողու Շամիրամայ՝ առանց անոր զօրաց առջեւն ելնելու: Մեր գրաւոր և անգիր աւանդութեանց մէջ երկու տեղ յիշուի Արայի և Շամիրամայ պատերազմը. մէկ մը այս յիշեալ Այրարատ գաւառն, մէկ մ'այլ շատ յարեւելեան հարաւ՝ Տոռպայ (վան) գաւառին մէջ, ոչ շատ հեռու Հայկայ և Բիւլայ ճակատամարտին տեղէն. վան քաղքէն քանի մը ժամ հեռու Աւանս տանին մօտ կայ Լէզք գեղը, ուր մինչեւ հիմայ կ'ա-ւանդեն տեղացիք թէ եղած բլլայ Արայի պատերազմն և մահն և լցուիլն յետ մահուան. զոր և քիչ մը մութ խօսքերով յիշէ Թովմ. Արծրունի պատ-միչն, թէ այն գեղին դիմաց Երիվարաց արձակման դաշտ բոռած տե-ղին մօտ կայ գողաձեւ տեղ մը՝ ձեւացած երկու կարդ « արձանաշար քա- » ռակարկառ » մեծամեծ քարերով. բայց հոս աւելի Շամիրամայ (յետագայ) կոտորածն կարծել տայ այս պատմիչս՝ քան Արայի զօրացն: Որչափ այլ անծանօթ է հիմայ մեզի մեր այս քաջ, առաքինի և զեղեցիկ նահապետին գործերն ընդզէմ Շամիրամայ, յայտնի կ'երեւի որ ասեւօք հոշակուած էր մասնաւոր դիպուածներով ալ, և միայն մէկ իրարու հետ զարնուելով մը լնցած չէ պատերազմն և Արայի մահն: Այս՝ կամ վերջին պատերազմն եղած է բուն Այրարատեան գաւառին և դաշտին մէջ, ուր « զայ հասանէ » տաքնապաւ », Շամիրամ, զուցէ Արայի աւելի պատրաստութեան և զօրաց շատնալուն ժամանակ չթողլու համար. և ինչպէս կ'աւանդեն մինչեւ հիմայ՝

Շամիրամ բանակեցաւ Կոտայից գաւառին եզերքը լերան մը վրայ՝ զոր Հայք զեռ կոչեն Շամիրամայ լեռ, որոյ գիմացն՝ յարեմուստ, է Արայի լեռն, ուր մեր նահապետն բանակած էր, և մէջ տեղն է գաշտ, մասն Այրարատայ, ուր կայ գեղն Արամօն, նոյն Արայի յիշատակաւ մը այսպէս անուանած ըստ ոմանց²³⁰։ Այս լեռնամէջ դաշտիս վրայ եղաւ Հայոց և Ասորեստանեայց պատերազմն. որու յաղթելէն ալ յազմուելէն ալ կը կատարէր Շամիրամ. և նոյն իսկ իր զօրաց բազմութեան վրայ վստահութիւնն կը վախցընէր որ Արայ քաջութեամբ մինչեւ ի մահ կոռելով իր բուն փափազը պտրապ հանէ. անոր համար « և ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայր » զօրապետաց իւրոց՝ թէ պէպ լինիցի հնարել ապրեցուցանել զԱրայն » . և կ'երելի այլ թէ զօրապետքն ջանացին այս բանին , և Արայի հետ նորէն բանադնացութիւնք եղան , ինչպէս կրնանք գուշակել մեր մէկ կորուսեալ պատմչի մը այս կարճ մնացեալ խօսքէն . « Ապա գեղեցիկն Արա պատգաւ » մաւորէ զգօրավարն իւր առ Շամիրամ » . յիշատակ զօրավարաց և ձաւկառու նշանակեն երկու կողմէն այլ կարգաւորեալ բանակներ և երկար կռիւ , զոր նախ զօրավարքն ըբին իրարու գէմ . Շամիրամ հաւանօրէն իր անձնապահ գնդովն հեռու կեցած բարձրէն կը դիտէր . նոյնպէս և Արա ի սկզբան . բայց յետոյ անշուշտ թշնամեաց բազմութիւնն իրեններուն տկարանալը տեսնելով ինքն այլ նետուեցաւ անոնց մէջ . և ինչպէս նոյն կորուսեալ պատմութեան մէկ մնացորդ կոստրական այլ կ'ըսէ . « Եւ ի խմբման » պատերազմին քաջն Արա շահատակէր արիաբար » . և նովին արիութեամբ և տոաքինութեամբ զարնուելով ընկաւ հոն՝ ուր իր անունը անմահ և անմոռաց թողուց , և անկից ամենայն ազգաց մէջ այլ , թէ ոչ զեռ իր պատմութեան ծանօթութեամբը՝ գոնէ Ս . Գրոց մէջ մտած Այրարատ կոչմամբ :

Պատերազմն գաւրելէն ետեւ իմացուեցաւ Արայի սպանութիւն , որ հաւասար թէ և այօրինակ ցաւ պատճառեց երկու բանակաց այլ , և թէ՛ Նուարդայ թէ՛ Շամիրամայ . որ շատ ջանալ , փնտռել և գտնել տուաւ առաքինի քաջազին և իրեն փափագածին դիակը , զոր և տեսնելով լաւ իմացաւ թէ՛ ըրած կորուստը և թէ իր անարժանութիւնը այնպիսի կտրիճի մը . բայց զեռ կէս մը վայրագին ցանկութեամբը յիմարած կէտ մ'այլ անտոյի հաւատքով , կարծեց կամ կարծել տուաւ թէ կախարդութեան հնարքով պիտի կարենայ ողջընցընել զԱրայ , և սէրը կամ վրէժն առնուլ անկէ . պատուիրեց « զնել զնա ի վերնատան ապարանից » . որ կամ իր սովորական թիւերուն պէս բարձր տեղ մ'էր , կամ թէ իր և կամ Արայի ընակարանին վերնայարկը կամ տանիքը : Հայք՝ որ ունէին զեռ բաւական զօրք և ուժ՝ Արայի

մահաւան ցաւոքն սաստկացեալ՝ ուղեցին նորէն յարձակիլ Ասորեստանեայց վրայ. բայց Շամիրամ անօգուտ կռիւ մը զազրեցրին և փութալով համբաւել տուաւ թէ իր շահատուծներն Արայի վերքերը լցելով քիչ տառնէն պիտի ողջընցընեն զնա. բայց երբոր զին սկսաւ ապականիլ, հրամեց որ ծածուկ տանին խոր փռոխ մը մէջ ձգեն. և նորէն ձայն հանել տուաւ որ շահատուծքն լցեր և ողջացուցեր են զԱրա, և նա ալ հաւանք է իրեն հետ ըլլալու: Ռեստի նախ առաւելածոց շնորհակալ ըլլալու համար՝ «կանգնէ նոր» ի մէջ պատկեր յանուն զիւաց (այսինքն գիւականրայ կուռք) և մեծապէս զո» հիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն՝ իբր թէ այս զօրութիւն տասուա» ծոց կենդանացոյցին զԱրայ. և այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ եր» կրիւ Հայոց, և հաւանեցուցեալ զամենեան, զաղարեցուցանէ զխաղա» խակ Արային ողջութեանը հաւատացրնելու համար՝ իր մարդկանց մէջ անոր նմանագոյն մէկ մը գտնելով և անոր նման հագուեցընելով՝ հետը կը պալա» ցընէր և հետուէն Արայի կը նմանեցընէր, զգուշանալով մօտէն ցուցընելու²⁵¹. Ինչպէս որ իջեցուց Հայոց գրգռութիւնը. յորոց ոմանք հաւատաւոր, ոմանք տատեն տնցնելով պաղելով ի վրէժինգրութենէ, րատն ալ տեսնելով որ պա» տերազմաւ պիտի չկարենան ի զլուխ ելնել, կամայ տկամայ զազրեցան. մահաւանդ երբ տեսան որ իրենց յափշտակուած զիւցազին որդին՝ Կարգոսն որ զեռ 12 տարուան էր, Շամիրամայ ձեռքն ընկնելով՝ անոր սիրելի և զգուելի եղաւ. որ և յիրաւի անոր հօրը վրայ ունայած սիրով, միանգա» մայն և Հայոց հակառակութեան վախով զկարգոս հօրն անուամբ կը կան» չէր, ինչպէս Հայք այլ այնպէս ըսին Արայ Արայեան. և խոստացաւ, ու յետ ժամանակի գրաւ այլ զնա հօրը տեղ Հայոց ազգապետ, որ և հաւա» տարիմ մնաց զշխոյն, ու յետոյ անոր հետ պատերազմի մէջ մեռաւ: Պատմութիւնն ոչ յիշէ թէ Բնչ եղաւ անոր մայրն Նուարդ. բայց կասկա» ծել աայ, թէ եղբրական վերջ մ'ունեցաւ կամ թողուց հեռացաւ յԱրա» բատայ, ուր անկէ ետեւ իրեն սրտին անմարելի սիրոյ և վրիժուց հնոցներ կը վառէին. պատմութեան թողածն հոս քերպուպաց յարմար երգոց և ողբոց գրուազ մը կրնայ ըլլալ:

Շամիրամայ պէսպէս գործքերն մեր աշխարհին մէջ, զոր վարը պիտի յիշենք, հոս ալ զինքն անմոռաց բրին՝ ինչպէս ուրիշ շատ աշխարհաց մէջ, և թերեւս ի Հայս աւելի քան թէ ուրիշ տեղ. միայն թէ զժողովաբար իր յիշատակաց ամենէն վտանգաւորն՝ երկար տանն ամենէն ալ զգալի և ըն» գունելի մնաց. այն է Արայի կենդանութեան կերպն. որ թէ և մեր հին կրօնական պատմութեան կրնայ վերաբերիլ՝ այլ հոս այսքան հին ժամանակի

Հազուագիւս յիշատակ մ'ըլլալով, հարկաւոր է քիչ քննութեամբ երկրորդել : Այս ատեններս , որ Աբրահամ Նահապետին կենաց ժամանակն է , շատ տեղ կոտաւորութեան ծաւալին անտարակոյս է , բայց շատ տեղ այլ աստուածաշարութեան դեռ մնալն՝ նոյնպէս անտարակոյս է . ասանկ այլ կ'երեւի մեր աշխարհն . ուր այս Արայի սղջնցընելու հնարքն և հաւատքն առաջուց լսուած ըլլալու չէ . վասն զի անոր ստութեան ալ փորձ ըլլալով Հայ զօրքն՝ աւելի պիտի զայրանային ընդդէմ Շամիրամայ , ապա նոր բան մ'ըլլալով , և ուրիշ կողմանէ Շամիրամայ վրայ մեծամեծ և հրաշալի բաներ լսելով , գուցէ և տեսնելով , անոր ստութեամբք և կախարական հնարքներովն , յիսոյ Արայի նման մէկն այլ տեսնելով իր բով , ոչ միայն մտաւ Հայոց մէջ այս սուտ հաւատքը , այլ գուցէ և ուրիշ ազդացմէ աւելի սեփական եղաւ անոնց , և մինչեւ իրենց քրիստոնէութեան առաջին վարարուն (Գ , Ի) մէջն անդամ կային հաւատացողք . յամի (Տեառն) 379 երբ Պապ թագաւոր զատճանութեամբ քաջակորով Մուշեղ Մամիկոնը սպաննել տուաւ՝ և մարմինը տարին բնտանեացը՝ այն թերահաւատք քրիստոնեայքն առին կարած գլուխը վզին կարեցին ու աշտարակի մը առնեաց վրայ դրին՝ յուսալով որ « վասն զի այլ քաջ էր՝ Առէզք իջնեն և յարուցանեն զնա » . ինչուան որ այն այլ Արայի պէս հասնելով և ներելով թաղուեցաւ : Դեռ դար մ'եսք այլ՝ մեր թարգմանիչքն (Լեզնիկ , Մովս . Խորենացի) յիշեն զայն . և առաջինն կ'իմացընէ սր այդ առասպելեալ լզող ճիւղն՝ զոր ինքն և Բուզանդ Ասյ՝ գ կամ Ասյեզ կոչեն , այլք Արայեզ կամ Արաբեզք , կամ Յարաբեզ , կամ Արայի անունէն առնուած էր (իբրեւ զԱրայ լզող) , կամ միշտ լզող իմացընելով (Յարաբեզ) և կամ ուրիշ սկզբամբ մը . և թէ շան կերդարանքով կամ շնախառն կենդանի կամ հրէշ մը կարծուէր , ինչպէս յայտնապէս կ'ըսէ Եզնիկ . « զԵրմիայուն՝ ի կովէ ելեալ ասնն . և զԱռ » լեզն ի շանէ... զոր Արաբեզն կոչեն » : Բ վարուն սկիզբները մեր Արտաւազ Բ ին մահուանը վրայ եղած առասպելն այլ թէ երկու շունք սեւ ու ճերմակ՝ իր շղթաները կը լզէին որ մաշեցընեն փրցընեն և ազատեն զնա ի մշանջնաւոր կապանացն՝ նոյն Արայի կենդանիներէն կարծէ մեր միջին հեղինակաց մէկն , (Վանակ . Տարեմա .) « Այս է Յարաբեզ առասպելն որ ասնն » : Ուրիշ մ'այլ՝ գուցէ աւելի հին քան զսա , կը յիշէ թէ « ասնն ոմանք թէ գոյ » կենդանի սր յար և հանապազ գերկիր լեզու . և ոչ գոյ . և կամ զոր » Շամիրամ ստարանեաց , այսպէս ասելով թէ առնուածքն շնորհեցին մեզ » կենդանիս ոմանս՝ որ լիզեալ զԱրա կենդանացոցին... Անպուստ սկսել » ասնն գոյ կենդանի Յարաբեզ . բայց սուտ և ոչ իրաւ :

Այս առասպելն Հայոց մէջ ամենէն հին անահաւատութիւնն է, որ և Շամիրամայ հետ մասած կ'երեւի մեր աշխարհը, ինչպէս ուրիշ դիպումն է մ'ալ կը յայանի՝ որ նոյնպէս իր և իր սանական եղած Արայեանն Արայի տանն կը յիշուի Անուշաւանի վրայօք. ինչպէս պիտի տեսնենք ասոր վրայ խօսած տաննիւն։ Իսկ թէ այս Աքալեզաց զրոյցն Արայի համար կամ տանն³³ հնարուած է՝ ուրիշ հեռաւոր վկայութեամբ մ'ալ հաստատուի, որ և նշանաւոր բան մ'այլ է, թէ՛ յիշատակին և թէ յիշողին համար. միանգամայն և անահաւատութեան հետ կը ցուցնէ Հայոց ոսոյք հաւատքն այլ հոգւոց անմահութեան վրայօք։ Արամայ տնունն բաւական ծանուցած էր իր ազգն և աշխարհն արեւմտեան ազգաց. շատ բնական էր որ իր որդւոյն գէպքն այլ հռչակուի անոնց, մանաւանդ որ Շամիրամայ հետ խառնուած էր տնոր յիշատակն. իր մահուան վրայ առասպելն այլ բերնէ բերան և կարծիքէ կարծիք անցնելով՝ Յունաց մէջ, և (Պլատոնի) անոնց գեղեցկագոյն գրչին տակ՝ խորանիշ կերպարանք մ'ալ առաւ։ Արդ Պլատոն իր մէկ իմաստասիրական գրոց մէջ (Ժ Գիրք Հոռարակապետութեան) կը յիշէ իրբիւ ոմանց ծանօթ զրոյց մը, թէ էր (Արայ) անուամբ քաջ հայկազուն մը, բայց ծննդեամբ Պամփիլիացի՝ պատերազմի մէջ մեռեր է, և տասն օրէն իր գիտէր գտեր են անարատ և տարեր են ասունը, երկու օրէն վերջը խաբուկի վրայ գրեր են այրելու. մէկ մ'ալ յանկարծ ողջընցեր ելեր է, և սկսեր է պատմել ինչ որ անդիւ աշխարհին մէջ տեսեր էր արդար և մեղաւոր հոգւոց վարձուց և պատժոց վրայօք. բայց ինքն ամենեւին չէր յիշեր թէ ինչ կերպով հոգին նորէն դարձեր էր ի մարմինը։ Պատմածներն յունական առասպելիաց և կարծեաց համեմատ են. բայց բուն իրեն պատմութիւնն անտարակոյս կ'ընէ մեր Արայի յիշատակը կամ՝ աւանդութիւնը, որ ի Յոյնս և ինչուան ի Պլատոն հասած էր, որ և յայսմ մասին երկու կամ երեք դար յառաջ քան զՄարիբաս մեր հին պատմութեան շատ հետաքննական դիպումնոց մէկն աւանդած կ'ըլլայ։ Էրայ կամ Արայի ծննդեամբ Պամփիլիացի ըսուիլն այլ՝ եթէ մտադրութեան կամ հաւատալու արժանի սեպուէր՝ կրնայինք ըսել թէ ծնած ըլլայ Արամայ յարեւմտեան Հայս եղած տանն, և թէ տնոր իշխանութիւնն՝ յետ հալածելոյ զՊայապիս՝ հասած ըլլայ մինչեւ ի Տօրոս և յափունս Միջերկրականին։ — Դառնանք հիմայ մեր պատմութեան յետ մահուանն Արայի, և Շամիրամայ շինութեանց։

Իր ստղք կամ անստղք գործոց մէջ ամենէն նշանաւորքն աս շէնքերն կրնան ըսուիլ, անոնց մէջ ալ ստուգագոյնքն են ի Հայաստան, որ իր բնիկ Հայկազուն տէրը կորուսանելով առաջին անգամ օսարի և ակնոյ

մը հպատակ եւ հարկատու եղաւ, եւ այնպէս մնաց բոլոր Ասորեստանեայց ինքնակալութեան աստեան, ինչպէս յետոյ եւ Պարսից . քանի որ Շամիրամ անձամբ ի Հայս էր՝ ինքնին կ'իշխէր հոն . եւ առջի գործն եղաւ քննել ճանչնալ այն աշխարհը՝ զոր 4—500 տարի Թորգոմայ որդւոց քաջութիւնն ազատ պահէր էր ի Սեմայ եւ Քամայ զաւակաց բռնաբարութենէն : Քիչ մ'ատեն Այրարատայ կողմերը կենալով, եւ անշուշա յԱրմաւիր իշխանաբար տիրելով՝ երբ գարնան օրերն անցան եւ սկսաւ առքը զօրանալ Այրարատեան ընդարձակ դաշտին մէջ՝ ելաւ զուարճասէր գլխոյն մեր աշխարհին տմառուան եղանակի յարմար կողմերը երթալու, եւ գէպ յարեւելեան հարաւ ոլորելով Արածանոյ եւ Աղթամարայ բարձրաւանդակաց վրայ ելաւ, տափէ տափ լեռնէ լեռ անցնելով, « զբռնուլ կամելով ի հովիտս եւ ի դաշտս » ծաղկաւէտս : Եւ ասեսաւ զգեղեցկութիւն երկրին եւ զօդոցն մաքրութիւն, » եւ զաղբերացն յստակագոյն բղխմունս եւ զկարկաշնակոտութիւն գետոց » բարեգնացից, Պարս է մեզ, ասէ, յայսպիսում բարեխառնութեան օդոց » եւ մաքրութեան ջուրց եւ երկրի՝ քաղաք եւ արքունիս շինել բնակութեան, » որպէս զի զԵրրորդ մասն ի բոլորմանէ տարւոյն՝ որ է տմառնայինն եղաւ, » նալ՝ ըստ ամենայն բարեկայելութեան անցուցանիցեսք ի Հայս . եւ զայլն » եւս երկու որոշմունս օդոցն զուլութեան՝ տածիցեմք ի Նինուէ : Եթէ այս ետքի խօսքս պատմողին խորհրդածութիւնն չէ՝ ըսել է որ Շամիրամ ալ կը ճանաչէր տարւոյ չորս եղանակ կամ կլիմայ, եւ կրնար ալ ճանչնալ իր ախրած տեղեաց ընդարձակութեանը նայելով . ինչպէս որ իր աւերութեան յաջորդող Բաբելացիք եւ Պարսք այլ նոյն վիճակաւ իւրաքանչիւր եղանակի համեմատ իրենց բնակարան հաստատեցին զանազան աշխարհաց մէջ . իսկ Շամիրամ, ըստ մեր պատմչին, ամառը ի Հայս կ'անցընէր, մէկայլ եղանակներն յԱսորեստան : Դեռ ի Հայո չեկած՝ մեծ Մարաց մէջ Երատան մայրաքաղաքին մօտ Բազաստան (Պանիստան, Պիսուգուն) լեռան վրայ զարմանալի շէնքեր, քանդակներ եւ պարտէզներ շինել տուեր էր . (քանդակներն եւ բեւեռաձեւ արձաններն ինչուան հիմայ կան եւ զարմացընեն զհետաքնինս, թէ եւ գրուածքն եւ գործքն, ըստ քննութեան գիտնոց՝ Աքեմենեայց Պարսից գործք են.) անոնց նմաններ շինեց նաեւ մեր աշխարհին մէջ . շատ կողմեր ալ լեռանց քարէ կողերը տաշելով բեւեռաքանդակ արձաններ գրել տուաւ . նոյնպէս ալ զատուաց եւ աշխարհաց բաժանմունքը որոշելու համար սահմանադրեր կանգնել կամ տաշել տալով արձանագրեց . ինչպէս որ յիշէ մեր պատմիչն, առանց ըսելու թէ ո՞ր լեզուաւ . թէ եւ պէտք չէ տարակուսիլ՝ թէ իր խօսած աթուրացի լեզուան էր, մասամբ ալ Հայերէն : Հիմայ

Սեպտեմբեր կամ բեկտեմբերական արձանագրութիւնը տարուէ աւարի նոր նոր կը յայանուին ի Հայո . հնազանդ ընթերցողը և (որոց ընթերցուածին և հասկացուածին չիք երաշխաւոր) գեւ չեն կրնար ըսել թէ Բնչ լեզու է՝ գոր կը թարգմանեն. գտածին վերջին Ասորեստանեայց և Պարսից յիշատակարաններ են , բայց ոմանք չեն տարակուսիր թէ կարելի է Շամիրամայ գրուած ալ գտնել , և թէ այն ատենի Հայերէն լեզուաւ գրուածք այլ պիտի գտուին , մանաւանդ վաշայ կողմերը , որ Շամիրամայ գլխաւոր շինութեանց կենդրոնն էր :

Այն ընդարձակ և գեղեցիկ աղի ծովուն եզերքը՝ ուսկից ոչ հեռի Հայկ իր մեծ քաջագործութիւնն կատարեց , և իր որպուց և թողանց յանձնեց , որոյ մէկուն անուամբ Բզնունեաց Ծով ըսուեցաւ , նշանաւոր շէնք և քաղաք հիմայ վառ է , հին ատենն այլ նոյնպէս էր ի մէջ շատ քաղաքաց և աւանաց որ ծովեզերքը շինուեցան . Շամիրամէն առաջ շէն էր թէ չէ՝ յայտնի չէ . բայց սա եղաւ իր գլխաւոր շինող և զարդարողն , որոյ և անունն առաւ . Շամիրամակերտ կոչուելով և պահեց երկար ժամանակ : Շամիրամ անոր հիւսիսային կողմէն եկաւ հոն , և վերայիշեալ Լէզք գեղին հարաւակողմը բնական քարաբլուր մը գտաւ իր ախորժակին համեմատ , որ միշտ կամ կը փնտէր կամ կը շինէր ասանկ բարձր գերքեր իր բնակարանաց քովերը . այս բլուրս որ հիմայ աշխարհածանօթ է վաշայ բերդը (Վաշ-Գալէսի) կրելով , ժամաշափ մը երկայնութիւն ունի արեւելքէն գէպ ի մուտք ի ծովակողմն ձգուած . հիւսիսային կողմը քիչ մը դուր և դար տեղունք ունի , իսկ հարաւակողմը պարուպի պէս շիտակ և իրբեւ կտրուած կը բարձրանայ , և հիմայ կը նայի քաղաքին վրայ , որոյ պարիսպն այլ անոր կպած են : Այդ Շամիրամ այս քարաբլուրն ստքը շինեց իրեն ամառուան զբօսանաց քաղաքը՝ որ և անոր համար Ամարաստան ըսուեցաւ , և նախ անոր մօտէն անցնող գետակը որ մինչեւ հիմայ Շամիրամայ չորս կամ Առաւ Կ'ըսուի , քտրաշէն ամբարտակներու մէջ առաւ , շատ ծանր աշխատութեամբ , որոյ համար իր մարդիկներէն 42,000²³³ հոգի և 600 վարպետ ծառայեցուց . խիստ ամուր և մեծագործ շէնք մ'եղաւ , քտրերն այլ աւազով և կրով անանկ միացուց իրարու՝ որ դրսուանց հալած և կպուցած կարծուէր , և անանկ պնդացուցեր էր՝ որ զրեթէ փրցնել և կռարելն անկարելի էր . բայց ժամանակն , թերեւ ժաժելով՝ խանդարեցին . զայն և մեծամեծ պատառուածք բացին , որոց մէջ երբեմն բնակիչքն վախի և պատերազմի ատեն կ'ապահովէին , երբեմն , ալ աւազակներ կը դարանէին , և այս ինչուան ետքի ատեններս . այս գետեզերեայ քարատափը որ

ամբարտակք կ'ընտրին՝ մղաններով երկայնեց հասուց մինչեւ այն տեղը ուր շինեց զքաղաքը և անոր միջէն այլ անցուց մինչեւ ի ծովեզրն . ինչպէս նաեւ երկու ճիւղ այլ հանելով՝ ի գետոյն քաղքին երկու կողմէն անցուց՝ որ ջուր սան այն տեղի պարտիզաց և ալքեաց , վասն զի քաղաքի երեք կողմն ալ տնկեց պիտանի և զուարճալի բոյսեր , ի ներս և ի դուրս պարսպացն , որովք ամբացուց քաղաքը , հանպերձ աշտարակներով և պղնձի գոներով . ընդարձակ և մաքուր փողոցներով բաժնելով գալն թաղ թաղ , և վայելուչ ու բարձր բնակարաններ շինելով զանազան գոյնով քարերով , որ կ'երևի թէ այն աստն մասնաւոր նշանակութիւն ունէին ոչ թէ միայն վայելչութիւն . շատ այլ լուալիք և բաղանիք շինեց թէ ջրոց առատութեան և թէ իրեն զբօսասէր բարուցը համեմատ : Միով բանիւ ամառուան յարմար և զուարճալից զովագին քաղաք մը ձեւացուց , անոյշ ջրերով և ծովով , ծաղկով և ծառով զարդարած , հանդերձ ամրութեամբ՝ յապահովութիւն թշնամեաց : Եւ աւելի զգուշութեան համար՝ քաղաքին հիւսիսակողմն եղած բնական քարաբլրորն արուեստով այլ աւելի ամրացուց , և շատ տարիներ աշխատել տալով թէ ամրութեան , թէ զանձուց պահպանութեան , և թէ բնակութեան ու պիտարանաց տեղւանք շինեց անոր վրան և մէջերը . քարին երեսն ու մէջն սաշելով ու փորելով ուզածին պէս , թէ վեր երնելու ճամբայի համար , թէ ջրոց ամբարի համար , և թէ պահուելու կամ բնակելու համար . մանաւանդ քարաբլրին արեւելեան կողմն որ պէպ ի վարագ կը նայի՝ ձեռագործ քարայրներ բացաւ , բառակուսի սենեակներով և սրահակներով , որոցմէ գեռ ոչ սակաւ կ'երեւին անմաշ կանոնաւոր ուղղագիծ ձեւերով , թէ և մէջի զարդերէն մերկացեր են : Զառոնք պատմիչն մեր կոչէ « պէս » պէս տաճարս , սենեակս օթից , սունս զանձուց և վիհս » երկարս » , որոց ոմանց մուտքին կամ գրտի դրան վրայ բեւեռաքանդակ արձանագիրք կան , ինչպէս նաեւ քարաբլրին ուրիշ կողմերն այլ . որք և բոլոր Արիւս մէջ ամենէն նշանաւոր բեւեռագրութեանց մէկն են , թէ ոչ և առաջին . ոսկայն ինչպէս առաջ այլ ըսինք՝ թէ բոլոր գրուածքն թէ փորուածքն ստուգիւ Շամիրամայ ըլլալն չի կարծուիր հիմայ . այլ հաւանօրէն վերջին Ասորեստանեայց , Մարա-Պարսից թագաւորք այլ նոր բաներ աւելցուցեր են հոն . և ըստ ոմանց՝ առանձին թագաւորութիւն մը կար վանայ պարատափին վրայ , որ ժամանակաւ գեռ աւելի ծանօթանայ պիտի մեզի երբ այն զարմանալի գրուածքն (որոց մեծ մասն անմաշ մնացեր է) աւելի հաւանօրէն կարգացուն : Այսպիսի գրուածքներէն մէկն այլ կայ քաղքէն քառորդ մը հեռի Ակոյի (տճկ . Աք-քիփրի) կոչուած քարալեռան մը երես ,

խորանարդ տաշած և փարագրած. ասիկայ է պատմչին ըստծն, « ի յարեւել-
» լից կողմանէ հանեցեալ ըլլոյն (բերդին) Լեւոն մի փոքրագոյն » : —
Այդ այս քաղաքս իր շէնքին համեմատ Ամարաստան ըսուեցաւ, և բեր-
դին հետ մէկտեղ Շամիրամակերտ. յետ ժամանակաց Երուանդ Արշա-
կունի Թագաւորն քաղաքը նորոգելով իր անուամբ կ'ըսեն Երուանդաւան
կոչեց, յետոյ և հիմայ վան կոչի. երկրիս հնագոյն և միշտ շէն ու
խշխանանիստ քաղաքաց մէկն մնալով յետ բազմակերպ փոփոխութեանցն
իր 4000 տարիէ վեր : վանայ ծովուն բոլորտիքը Շամիրամ ուրիշ
ձեռակերտներ այլ ըրած է, և զեռ իր անուամբն յայտնի տեղիք կան.
ինչպէս ծովուն զիմացի (արեւմտեան) կողմը՝ Ներքովթ լեռան ստորտը
Շամիրամ գեղը և անսր քով բերդը : վասպուրական աշխարհին ուրիշ գա-
ւառաց մէջ ալ, ինչպէս յԱղբակ և ի Ճուաշ, կան Շամիրամայ անուամբ
բերդք և գեօղք. ինչուան Արցախ աշխարհին մէջ այլ Շամիրամաձոր և
Շամիրամաբերդ անուամբ վիճակք և շէնք յիշուին ժի գարուն մէջ. որոց
ինչ պատճառաւ այդպէս կոչուիլն անյայտ է, բայց կրնան հաւատաւել
պատմչին ըսածը՝ թէ Շամիրամ ամէն տարի տմառները կու գար ի Հայո, և
ի հարկէ պտտելով լեռնային և հովասուն կողմերը՝ նոր նոր բերդեր
բնակարաններ շինել կու տար : Մեր աշխարհին մէջ շէնքերուն համար
Ասորեստանէն ալ վարպետներ բերաւ. իսկ Հայաստանէն ալ իր աշխարհին
և մանաւանդ Բաբելոնի համար՝ հարկաւոր նիւթեր հանեց. որոց մէջ մաս-
նաւորապէս կը յիշուի կոթող մը միակտուր քար, զոր կարել տուաւ
Հայոց լեռներէն, 125 ոտք երկայն և 5 ոտք ի լայնութիւն և ի թան-
ձրութիւն, և եղներով ու զրասաներով բաշել տանելով մինչեւ ի գետեզերս,
Եփրատայ վրայով իջուց կանգնեց ի Բաբելոն՝ հրապարակի մէջ, որ և
անոր հրաշալի շինուածոց մէկն համարուեցաւ : Շամիրամայ անունն և յի-
շատակներն շատ ուրիշ աշխարհաց մէջ այլ կան, բայց Հայաստան իրեն
եղաւ իրբեւ երկրորդ հայրենի երկիր սիրական, միանգամայն և գերեզման :

Թողլով իր գործունեայ վարուց մնացորդն՝ մեր պատմութեան հար-
կաւոր եղածն ըսենք. 42 տարի քշեց իր տիկնութիւնը. և եթէ պա-
տերազմներն և շինութիւններն դադրեցուց, բայց բոնութիւնը, զբօսանքն և
կախարդութիւններն ո՛չ, ինչպէս կ'աւանդեն. և ասոնց մէջ անզբաղ ըլլալու
համար՝ իրեն հաւատարիմները զանազան աշխարհաց վերակացու կը գնէր.
որոցմէ մէկն այլ էր Կարդոս՝ մեր աշխարհին վրայ, որոյ և օրինաւոր պա-
յազատն էր, և Արայեան Արայ կոչուած. որ պատանեկութիւնը Շամիրա-
մայ արքունեաց մէջ անցընելով՝ անոր զգուանօք և զբօսանօք մեղկած և

թուլցած կ'երեւի. և Ասորեստանեայց՝ մանաւանդ իրեն երկրորդ մայր մ'եղած Շամիրամայ սովորոյթքն մտուց ի Հայս. և կարծեմ թէ այն օտարներէն սովորած՝ հմայից և կոոց հաւատքն այլ ինքն նախ համարձակեցուց. և իր իսկ պայազատ որդին՝ Անուշտանը նուիրեց իր արքունեաց մօտ տնկած (Արմաւրայ) սօսեաց անտառին, որք յանուն Արմենակայ կոչուէին. ծառապաշտութեան կարծիք մը տալով: Ամառներն ի Հայաստան եկած ատեն՝ Շամիրամ Մարաց գլխաւորը կամ մեծ օրէնսդիր Զրապաշտը, որ և Զրապաշտաց մէջ առաջինն է, բոլոր Ասորեստանի և մերձակայ աշխարհաց վրայ իրեն երեսփոխան և կառավար կը դնէր, իր հարազատ կամ անհարազատ որդիքն զրկելով և զգուշացընելով ամեն իշխանութենէ. ինչուան որ անոնք ալ սկսան հնարք մը մտածել մօրերնուն ձեռքէն ազատելու. բայց այն աշաւուրջ ժանտուհին և ոչ անսնց արեւուն և իր արեանը խնայեց, զամենքն այլ սպաննել տուաւ. միայն Նինոսէն ունեցած մէկ զաւակն ազատեցաւ Նիւնուս կամ Զամէս ըսուած. որ և ամենեւին վախկոտ և անփառ երեսնալով՝ պահուեցաւ մօրն յաջորդ: Բայց ասիկայ արգէն տարիքն առած երթալով աւելի գարշելի և անտանելի եղաւ. և առթով մը Զրապաշտի հետ այլ արւելելով, ուզեց զայն ալ իշխանութենէն ձգել. բայց անիկայ աղէկ ամբացեր և զօրացեր էր. պէտք եղաւ պատարագմով կոտորել: Շամիրամայ առոյգ հասակին հետ բազմն այլ կամ բազմաւոր ընկերներն այլ պակսեր էին. յաղթուեցաւ Շամիրամ, փախաւ եկաւ ի Հայս: Վրէժխընդիրն Զրապաշտ յորդորեց թագաւորեցուց զՆինուսս. որ հրաման տուաւ հաւածել զմայրն մինչեւ ի մահ: Շամիրամ իր սիրական և հաւատարիմ Արայեան Արային հետ զօրք ժողուելով նորէն ուզեց պէմ ելնել ապստամբաց, որք ետեւէն հասան. և նորէն յաղթեցին պատերազմաւ, որ կ'երեւի թէ վերոյիշեալ Շամիրամ գեղի և բերդին մօտ եղաւ. սըր այն գոռոզ և աշխարհազօսս զշոյն ստիպուեցաւ գերի աղախնոյ մը պէս ռաքով փախչիլ. և յոգնած ու սաստիկ ծարուած ջուր ուզեց ու խմեց, (գուցէ այն համանուն գեղին քովը ուրիշ գեղ մը՝ որ մինչեւ հիմայ Զրխոր կ'ըսուի). և այս ծարաւը մարելու կարօտն՝ իր կեանքը մարելու պատճառ եղաւ. վասն զի ետեւէն ընկնողներն սուրերնին բաց վրան հասան. տեսաւ որ այլ ամեն բան լըննալու վրայ է, (կ'ըսէ մեր ազգային աւանդութիւնն) հանեց վզէն իրեն հմայից և յուռութից առիթ օղամանեակ ուլունքը, զոր գտեր էր կ'ըսեն օր մը Հայ աղոց ձեռք ծովսն եզերքը պտրտելու ատեն, և իրեն հմայեկ բրեր էր, անոր համար յռոտոք-ռոտոք կ'ըսուէին, և հոս՝ առաւ նետեց ի ծոփ, որ չընկնի ուրիշի ձեռք և ուրիշի այլ շանցնի բազդը²³⁴:

Ուրիշ աւանդութիւն ուրիշ կերպ կ'ըսէ այս բանիս . ինչ այլ որ ըլլայ՝ հաւանական է թէ Շամիրամ կախարդութեան կամ հմայեկի պէս ուլունք մ'ունեցած է, և անկէ ձեռքեր էր ի Հայս մինչեւ քրիստոնէութեան և մեր թարգմանչաց տաւն այս խօսքս կամ առածս « Ոչունք ի ծով Շամիրամայ³³⁵ », գուցէ հին ազգային երգերէ առնուած : — Իւր հետ Արայեանն Արայի ազգապետութիւնն ալ վերջացաւ . վասն զի նոյն պատարագմին մէջ ինքն այլ սպանուեցաւ իր կենաց իբր 384 տարին . և իբր 1964 տարի նախ քան զԲրիտանոս : Շամիրամ՝ յուլթիցն հեա իր կեանքն այլ կորուս . (և փոխանակ ուլանցը՝ անխնայ սուրն պատեց վիզը) : Այս կերպով, ըսա հաւանազոյն կարծեաց, եղաւ այս գերահռչակ աշխարհակալ զշխոյին կատարածն , որ ուրիշ ազգաց պատմութեան մէջ անծանօթ ձեռքեր է . և թէպէտ մեր մէջ աւանդածն ալ խառն է առասպելօք, այլ գուցէ աւելի մօտ ստուգութեան : Մեր Պատմիչն Յուստիւլանց հեա ուրիշ առասպել մ'այլ կ'աւանդէ առանց բացատրելու « Այլ թէ ախորժեա առասպել , և Շամիրամ քար առաջին » քան զՆիորէ : Գուցէ առով կ'իմանայ մեր քերպողահայրն այս Նիորեայ վրայ ոմանց առասպելածն (որ սովորական կարծիքէն կը տարբերի) թէ Նիորէ էրկանը մահուան ցաւէն խելագարած իր զաւակները սպաննեց , և ինք զինքն այլ ժայռէ մը վար զլորելով՝ մեռաւ . գուցէ Շամիրամ այլ իր ետեւէն ընկողներուն ձեռքէն փախչելով ինք զինքն ժայռէ մը վար զլորելով մեռած կարծուի . կամ թէ մեր նախնիքն Նիորէի միտ աւելի հռչակուած առասպելին նման կարծէին՝ թէ ի քար փոխուած ըլլայ . զոր և մեր հեղինակն ժամանակաւ երիցագոյն սեպելով ըսէ, « Եւ շամիրամ քար առաւ » ջին քան զՆիորէ :

Արայեանն Արայի հաւատարմութիւնն առ Շամիրամ՝ յանցանք մ'էր յաչս Նինուսայ , անոր համար անոր որպիսի Անուշաւան , զոր թերեւս ինքնին Շամիրամ իր արքունիքը տարեր էր ի Նինուէ՝ իբրեւ պատանդ կամ արբանեակ , Նինուաս աւելի խստութեամբ հոն պահեց իբրեւ իրեն թշնամոյն որդի . մանաւանդ որ Անուշաւան շատ ձրից տէր և հանճարեղ երիտասարդ մ'էր : Արպէն յիշեցինք՝ որ հայրն զինքը նուիրեր էր Արմաւրայ սօսեաց ծառաստանին , ուր կարծեմ թէ և Ջրապաշտայ նորահռչակ կրօնից համեմատ մոզուց ժողովարան մը հաստատեր էր , որոց յանձնեց իր պաշտպանին կրթութիւնը . որ և եղաւ իսկ ըստ պատմչին « ամենահարուստ » և շատահանճար յիւր և բան » . հարստութեամբն կ'իմանամ իր յաջողութիւնը և զօրութիւնը միանգամայն և գործունէութիւնը՝ զոր յետոյ ցրցուց . իսկ շատահանճարութեամբն՝ իմաստութիւնն և հնարագիտութիւնն , զոր խօս-

քո՞նք այլ յայտներ, անոր համար գովուի և ի թա՛ն։ Այս ձրից վրայ ունէր և նուիրական համարում մը ոսոսեաց մէջ իրբու աստուածութեան բնծայում ըլլալու, ինչպէս այն հին տառն Աստուծոյ աղօթից կամ վերաբերութեան տեղ անտառը կամ մեծամեծ ծառը ընտրուէին, որպէս և ժամանակակից Արրահամ նահապետին և իր որդւոց պատմութենէն յայտ է ի Ս. Գիրս. իրեն սեփական եղաւ Սոսանուէր կոչումն³³⁶։ Ըստ միայն հեղինակաց մերոց մասնաւոր սօսի ծառ մը կար Արմաւրայ ապարանից գրանքով՝ որոյ նուիրած էր Անուշաւան, մօտ այն աշտարակին՝ յորոյ վրայ կախեցաւ Նիւքար։ Նոյն իսկ Անուշաւան անունն այլ սրբազան նշանակէ ի սանսկրիտ լեզու։ Իսկ Գր. Մազիսարոս մեկնարանէ. «Անուշաւան՝ անուշ» շակացն կազմիչ և բարութեան յարկարիչ»։

Նինուաս կարդոսի հետ մօրը սպաննուելէն ետեւ խաղաղութեամբ տիրեց անոր ընկարձակած իշխանութեանը, և փոխանակ պատերազմաց և նոր աշխատակալութեանց, մօրը ժողուած գանձերը վալլելով շուսլութեամբ, ինչպէս որ իր յաջորդն այլ ըրին։ Անուշաւան երկար տարիներ անոր քով մնալով՝ ճարտարութեամբ պալատականներէն մէկ քանին շահեցաւ. և հաւանել տուաւ Նինուասայ որ զինքը խաւրէ ի Հայս իր նախնեաց աթոռը նստելու հատարիմ հարկատու մնալով Ասորեստանեայց. թէպէտ և նախ ոչ բոլոր մեր աշխարհին՝ հապա մէկ մասին միայն վերակացու դրաւ զնա Նինուաս, այլ վերջը բոլորն այլ իրեն յանձնեց, զոր և իմաստութեամբ կառավարեց Անուշաւան՝ հպատակութեամբ ինքնակալաց Նինուէի, ինչպէս և իր յաջորդը ըրին, որք և Ասորեստանեայց թագաւորին մէկ կուսակալն սեպուէին ի Հայս։ Պատմութիւնն կը ցուցնէ զԱնուշաւան շատ գովանի և պիտանի անձ, բայց ճարտարութեամբ իր հայրենի աթոռը ժառանգելէն զատ՝ ուրիշ բան չի պատմեր մրան³³⁷, և ոչ այլ իր յաջորդաց միայն երկայն գարեր. որոնց անուանքը, կարգը և մնացեալ հազուագիւտ յիշատակները քննենք յաջորդ զլիսով։ — Անուշաւանի հետ կը զապրի մեր պատմութեան մէջ Հայկայ սերնդեան պայազատութիւնն, 10 ազգ (պորա) և իր 550 տարի քշելէն ետեւ. մասն զի իր յաջորդն և անկէ ետքիներն իրարու որդի ըլլալին ոչ յայտնի է և ոչ հաւանական։

Ժ Դ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻՔ ԿՈՂՄԱԿԱԼՔ ԱՍՈՐԵՍԱՆԵԱՅՑ

Մ Ի Ն Զ Ե Ի Ց Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Մ Ա Ր Ա Ց Ե Ի Հ Ա Յ Ո Ց

ՅԱՆՈՒՇԱԿԱՆԱՅ ԵԽԻՆ ազգածին պայազատէն Հայկայ, կամ ի մահուանէ հօր նորա Արայեանն Արայի և Շամիրամայ մինչեւ ի սկիզբն առաջին թագաւորութեան ազգիս ի Պարուրայ Հայկազնոյ՝ և ի սպասուած ինքնակալութեան Ասորեստանեայց իրբեւ 12 դարք ժամանակի (1167 տմբ) համարին ըստ յուլիագունից ըստ մեզ ողջամտաց ժամանակագրաց, զոր այլք հնգիւք կամ վեցիւք դարուք և աւելի եւս համառօտեն, զհետ երթեալ բանի ինչ Երոդոտեայ՝ որ յառաջ քան զհարստութիւն Մարաց՝ Ասորեստանեայց ասէ տիեզերակալեալ ամս 5... և զի առաջին ինքնակալ Ասորեստանեայց զՆինոս ասին ամենեքին՝ ապա որք զայլոր բանի Երոդոտեայ զհետ երթան՝ կամին զՆինոս 13 դարուք եւեթ կանխել քան զթուական Փրկչին, զոր այլք որպէս և մեք 21 դար յառաջ ասեմք. զբան պատմահօրն Յունաց իմանալով զնորոգութիւն ինչ ինքնակալութեանն. և պինդ ունիմք զԻսիդորայ, զԵսեբեայ և զայլոց ժամանակագրութիւն. ըստ որոց ի Նինոսէ ցլարկանարաւ յ'12 դարս թագաւորեցին Ասորեստանի և ամենայն յառաջակողման Ասիայ ինքնակալք 30 կամ 35. և ոչ ոք ի նոցանէ ասին նուազ քան զ'20 ամ թագաւորեաց, քանզի անպատերազմասէր և անխուճապ կենօք՝ հեշտի և զբօսանաց պարապեալ խաղաղութեամբ կեցին զամենայն ժամանակս իւրեանց, բոտ հնարագիտս կարգաց և օրինաց առաջնայն իւրեանց Զամենայ ժամանակակցի Անուշաւանայ, որ կարգեաց յամենայն ազգաց նուաճելոց ընդ տիեզերակալ սէրութեամբ իւրով զուժաբեւ ամի ամի և փոփոխել զսահմանեալ թիւ զօրաց ի պաշտպանութիւն աշխարհին հանդերձ առաջնորդօք նոցին, զի մի ոք յապստամբութիւն մտաբերեցէ. նոյնպէս և կողմակալաց իւրաքանչիւր աշխարհաց պայմանեցին՝ ժողովել զհարկ աշխարհին իւրեանց և պատարագօք յանդիման լինել ոտէպ աշխարհամուտ զբան իւրեանց. Ընդ նսլին օրինօք և կարգօք անկեալ կայր և Հայաստան աշխարհ. և նահապետք նորին կամ տանուտեարք

թէպէտ և Հայկազունք՝ համարեալք էին ինքնակալացն այնոցիկ ասիական-
տաց գործակալք և վերակացոյք աշխարհիս կամ մեծ կողմնակալք, որպէս
ասէ Պատմիչն : Եւ ոչ աւելի քան զտերանց իւրեանց ընծայի և մերոցս
ազգապետաց յիշատակ գործառնութեանց. քանզի անիոյթ արարեալ նոցա,
ասէ, զյիշողութեան վերակացոյց՝ որք ի զրան աիեղերակալացն զգործս
նոցա նշանակէին « մնացին անշանակելի ի վերջինսն » մերայոցս գործք. և
եթէ ինչ ինչ հՀաս առ մեզ՝ շնորհապարտ այնմ գտանիմք « հնոցն զիւանաց
» Քաղվէացուց, Ասորեստանեայց և Պարսից, վասն մտելոց անուանց և
» գործոց նոցա (ազգապետաց Հայոց) ի քարտէս արքունի : Անպուտ և
զանուանս իսկ ազգապետաց մերոց ասէ Խորենացի գտեալ և ստուգեալ, յայս
է թէ առաջնոցն քան զինքն, այսինքն Մարիբասայ և այլոց, նաև որպէս
հաւանութեան է՝ յանդիւր իսկ աւանդութեանց կամ ի մնացորդաց ինչ վի-
պտեանութեանց. յորոց և յառաջ բերէ զկարգ յաջորդութեան նոցա յԱ-
նուշաւանայ մինչ ի Պարսոյր նորքիմք հանգիւր՝ 28 կամ 29³³⁸, ըստ որում
և այլք ի պատմագրաց մերոց նորին հետեւողաց, բայց միայն ըստ զաղա-
փարչաց վրիպման յոմանս նուազագոյն գտանի թիւ պետաց³³⁹. որ և ի
բուն իսկ ի գիրս պատմահօր մերում (Խոր.) կամ յառ մեզ հասեալ յօրի-
նակն, նուազեալ թուի. քանզի յԱնուշաւանայ ցլմագաւորութիւն Պարսւրայ
1167 ամք բաժանեալ ի 29 պետ՝ մէն միոյ 40 ամ համարի, որ և աւե-
լագանց երեւի. և հարկ է կամ բազում ամս միջոցի պարուպոյ եղեալ
ասել, կամ ի բաց անկեալ զանուանս ոմանս պետացն. նա զի և զուգա-
ժամանակ կարգ թագաւորաց Ասորեստանեայց ի Զամեսեայ ցլմարդանապալ
35 հաշուի. և գէթ այսչափ և զՀայկազունս մեր արժան էր թուել, մա-
նաւանդ եթէ յայս միտս կարծիցեմք ասել Խորենացույ (Ա-ԺԺ) : « Բայց
» զուզութիւն բարբառոյ և հաւասարութիւն թուոյ կարգի պատանեաց՝ զճըշ-
» մարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ակնարկէ » : Դարձեալ համե-
մատութիւն ժամանակի ծանօթից ոմանց յազգապետացս մերոց ընդ Եր-
րայեցւոցն՝ կամ ընդ այլոց օտարաց որոց ստոյգ է ժամանակ, ակներեւ
յայտ առնէ զմեծ բացաս ժամանակի ընդ երկուսին ծանօթսն, յորում միջոցի
ոակաւք ոմանք նշանակեալ կան ի կարգին. օրինակ իմն. Սուր ժամանա-
կակից ասի Յեսուայ՝ որ իշխեաց ի 1605 ամի նախ քան զՔրիստոս, իսկ
Անուշաւան յամի 1964. ընդ սա և ընդ Սուր 4 ազգապետք միայն կարգին.
միջոց ժամանակի 360 ամ է, որ բաժանեալ ընդ վեցեանին՝ մէն միոյ 60
ամ անկանի, և աւելագանց է : Դարձեալ Զարմայր առ իշխական պատերազ-
մօքն ասի լինել, և առումն Տրոփազայ հաստատի ի ստուպագոյն քննութեանց

յառն 1184 նախ քան զՔրիստոս. որպէս յաջորդ Ջարմայրայ կարգի Պերճ, և վկայի ժամանակակից զոչ Դաւթի որ թագաւորեաց յամի 1056 (կամ 1040) Ն. Քրիստոս, և թէպէտ բազմակեաց առի լինել Պերճ, այլ աւելի քան 120 ամբ իշխանութեան պիտին առ անմիջոց յաջորդ Ջարմայրի և ժամանակակից Դաւթի զնա առել. որ անհաւատալի է: Վասն որոյ հաւանելի է ըստ նորոյ Պատմաւորս (Միք. Չամչ.) զայլս ոմանս միջակարգել զոցա, որպէս և առնեն իոն՝ գտեալ ուստեք ուստեք, որպէս ասէ (Պատմ. Հայ. Ա. 178) և յետ Ջարմայրի կարգէ զԵսայր թ, և յետ Արքունի յաջորդին Պերճայ զՊերճ թ, և թիս այսմ ի նազ զայ ժամանակակցութիւն Դաւթի, քանզի այսու ընդ սա և ընդ Ջարմայր Յ եւս պեաք ի մէջ անկանին: Նոյն դարձեալ և յառաջ քան զկարպակ դասէ զԱմրակ թ. և այնպէս մինչեւ թիւ ազգապետաց թուանդակի յ'32: Այլ տակաւին և այլ անբաւական երեւի առ երկարութեան ժամանակին:

Եւ զի հաւաստեալ ի կարգէ ազգապետաց մերոց ի բաց անկեալ է ոմանց՝ աներկբայ լինի ի գաւազարդէն որ յետ Պարոյրայ ցՀրաչէ. քանզի առ խորենացոյ տատանօր ակներեւ կայ աղաւաղութիւն բանի և հակառակութիւն. քանզի անմիջոցս զնէ զգոսա ի կարգին. և ըստ պատմութեան զՊարոյր զուգէ վարքակայ Մարի սկզբնաւորի թագաւորութեան Մարաց, և զՀրաչէ՝ Նաբուքոդոնոսորայ որ 40 ամաւ միայն կանիէ քան զվերջ թագաւորութեան Մարաց, զոր գիտեմք զէթ 200 ամ տեւեալ. դարձեալ զՊարոյր վարքակայ զուգակիցն՝ նոյն և Սենեքերիմայ զոյգ ցուցանէ, մանաւանդ թէ անանկազոյն և անհնարազոյն եւս զնախորդ նորա զՍկայորգի զոյգ Սենեքերիմայ՝ որ այնքան կրսեր է ժամանակաւ քան զվարքակ. և ամենեցուն տատանօր յայտ յանդիման կայ խանգարումն պատմութեանն և անլինելութիւն, գուցէ յորինակողաց կամ յանհմտից ոմանց ձեռնարձակութենէ: Եւ ահա զմիջոց ժամանակիս ի Պարոյրայ ցՀրաչէն կամ ի վարքակայ ցՆաբուք. որ ըստ ոմանց ժամանակագրաց 150 ամբ են և ըստ այլոց աւելի քան զ200, որում և մեք հաւանեալս եմք, ընուն 5 կամ եւս աւելի թագաւորք Հայկազունք՝ զորոց ամենեւեմբ զանց առնէ խորենացոյ և այլ ոք երկցազոյն քան զնա ստուգիւ արձանագրեալ և այլք աւանդեալ հասուցին մեզ, որպէս տեղի ի յետագայ: Եւ ըստ այսոցիկ համազումար թիւ ազգապետաց որ ի Հայկայ մինչեւ ցվճհէ՝ 56 համարի առ խորենացոյ, աւելի քան զ66 գտանի հաւաքելով յայլոց պատմչաց և զրչաց. և ամենայն ժամանակ իշխանութեան նոցա յ2492 ամէ ց330 նախ քան զՔրիստոս (2162 ամբ) բաժանեալ ի 66 պետս միոյ միոյ միմակին իրր 32 ամբ. իսկ յԱնուշանայ ցվճհէ

համարեալ ամս 1634, միոյ միոյ ի 57 պայազաաց՝ ամբ 28. և այսպէիկ ոչ անճաճք և անպաաշաճք. թէպէտ և ինձ տակաւին ոչ հաւանութեան երեւի, կամ սակաւք են պայազատքն Հայկազունք (66) յ'2162 ամս իշխանութեան, կամ միջոցք անիշխանութեան եղեալ են երբեք երբեք. ապա թէ ոչ հարկ էր յեղաշրջել և փոփոխել զպատկարգ պայազատացք՝ և ըստ երկարութեան կամ սղութեան միջոցաց ծանօթաժամանակ արանցն յետ և յառաջ դասակարգել զնոսին. յոր ոչ յանդգնեալ մեր և ոչ իսկ փաստս գտեալ տեղափոխութեան՝ միայն ի կարգ արկանեմք զգանալսս արտաքոյ խորենացւոյ առ այլս ի պատմչաց կամ առ Չամչեանն. և յերկարեալ միջոցան՝ պակասեալ խոստովանիմք զպայազատս մեր, կամ յանիշխանութենէ, կամ յանյիշողութենէ ժամանակագրաց, և կամ ի վրիպմանէ զրչաց: Առ կարի հեռաւորութեան և մթութեան ժամանակաց չիշխեմ ստուպապատում ասել և զթիւս ժամանակաց և զազգապետաց և զաւանդեալսն ինչ յիշատակս զնոցանէն կամ զոր նոցին ժամանակ բայց միայն առ ի գումարումն և ի պատմութեանս քննութիւն յետնոց՝ ջան տարայց հաւաքել զսոսին, հանդերձ հետաքննութեամբ ամենայնի՝ որ միանգամ պատշաճեալ բերցի: կամ զործոց տնուանց հայկազանցս պետաց, մինչև յառաջագէմ լուսաւորութիւն արեւելեայցն պատմութեանց կամ զիսա ինչ տնակնկալ՝ փարատեսցէ շատ կամ սակաւ զմթութիւն դարուց ժամանակացս այսոցիկ, որ գրեաթէ մածեալ ունի զեռ զպատմութեամբ առհասարակ ամենայն ազգաց ժամանակակցաց, բաց յերբայեցւոցն և ի սակաւուց ոմանց այլոց. քան զորս յուրիս առաւելաշնորհ զտանիմք գոնեայ և այսու իսկ մնացուածով անուանակարգութեամբ ազգապետացս, և սուղ ինչ յիշատակօքն, այնքան ևս պատուականագոյնք որքան «կամ հաւաստի կամ» զոյգն ինչ կտեսեալ յարդարոյն», ըստ քերպողաբան պատմահօրս առից:

Յետ տասանց ազգածին նահապետաց՝ որք ի Հայկայ մինչև ցԱնուշաւան որդի ի հօրէ առին զառաջնորդութիւն ազգիս, առաջին յաջորդ նոցա և (ԺԱ) ազգապետ՝ հաստատեալ ի դրանէ Ասորիստանեայց եկաց Պարսէտ՝ զոր ոմն ի յետին պատմչաց մերոց միայն՝ ընթեռնու. Զարեա. և զի առաջին ոս եկաց զրժող Հայկազանցն ցեղապետութեան յայտ իմն լինի անհաւան եղեալ Անուշաւանայ կամ որպէս նորին, և հաճոյ ի սպասու ինքնակալացն Նինուէի. կամ թէ շողմութեամբ և կաշառօք զրոմբ տածեալ զառաջնորդութիւնն. յոր միտս մարթ էր համարել զՄագիստրոսի տոհմածն «Պարէտ պարառարար պերճացեալն», եթէ ոչ վարկպարազի և ձայնական ինչ յարմարուածք էին բանի նորա. որպէս և զյաջորդէն նորա (ԺԲ) որ

Արթակ կամ Արթոկ կոչւէր՝ տսէ «Արթոկ արքանեակ բարեաց» : Պարէս տմն 21 վարեաց զիշխանութիւն ըստ Զմիւռնացւոյն . իսկ Արթակ յալու վագոյնս . և նորին յաջորդի որ է (ԺԳ) Զաւեն կամ Զաւան «զօրաւորն » զինու » ըստ Մագիստ . ամն 51. նորուն յաջորդ (ԺԴ) Փառնակ (Ա) « փառացի զեղաշուք » կամ Փառան 80 ամ . իսկ զյաջորդ սորա (ԺԵ) Սուր պատշաճեցուցանէ յառաջին ամն Յեսուայ, որ ըստ մերս ժամանակաւ գրութեան փոխանակեաց զնախամարգարէն Մովսէս յամի 1585 նախ քան զՔրիստոս . ըստ որում և յԱնուշաւանի պայտզատութենէն ցայս վայր գումարին ամք իբր 380, յորս 5 միայն ազգապետք մեր յիշին, իսկ Ասորեստանեայց աւելի քան զ'10 յայնքան ժամանակ (այսինքն յ'380 ամն) . վասն որոյ Հարկ է և ի մեզ այլոց ազգապետաց զու կացեալս, մանաւանդ ընդ մէջ Արթակայ և Զաւենայ, եթէ միայն ստոյգ իցեն, որպէս Համարիմք, Նինուասայ և Անուշաւանայ ժամանակքն ըստ եղելումն (1964 նախ քան զՔրիստոս) :

Յայս միջոց ժամանակի Դից զարուց (ի ԺԷ նախ քան զՔրիստոս) կամ թէ և սուղ մի յետ և յառաջ գլպք ինչ զանխուք ի բազմաց և երկրայաւ կանք աւանդին ի Համար մերոյ աշխարհիս և ազգիս, յորոց է ինչ որ և ի ուրբ Գրոց պատմութեանց, և այսոցիկ առաջին Արաւհամու պատեհազմն ընդ չորից թագաւորաց արեւելից, (2046 նախ քան զՔրիստոս) որոյ ժամանակ ըստ մերոյս ընտելոյ ժամանակագրութեան յամն Արամայ քաջի պատահէ, ըստ այլոց՝ յետոյ ուրեմն . ի չորից անտի թագաւորաց Ամարփաւն՝ Սենասաւայ՝ զմարեւադոցն յայս առնէ իբր կողմնակալի կարգելոյ ի Նինոսէ որում և պատշաճի իսկ ժամանակն . Արիսիք արքայ Ելասարայ կամ Թալլասաւայ՝ Պոնասի կողմանց իշխեցող կարծի, իսկ Թարգաւն թագաւոր ազգաց կամ Օտարականաց, կամ Սկիւթաց (ըստ Ակիւլասայ) յիշեցուցանէ զԹարգամ . և յայս է, որպէս ի սկզբան տեսաք, զի այդ էր առաջին անուն ազգիս և աշխարհիս, որ և Սկիւթք կոչեցեալ . բայց ոչ ի նմանութենէ անուանցն կամ ի սահմանակացութենէ այլոցն երից թագաւորաց յայսպիսի կարծիս բերաք որպէս թէ միոյ ի չորից թագաւորացն նիզակակցաց՝ մերոյ ազգիս նահապետ լինել, այլ զի և պատմիչ ոմն Հեթանոս քաջ ի բաց հին, զողջիւր ժամանակակից Մարիբասայ, Եւսոլեմոս, զայլոց ինչ չառնելով զրոյց՝ միայն զմերս ազգ յիշէ . « Մինչդեռ ի Փինիկաստան, տսէ, բանակեալ էր Արաւհամ, եկեալ Հայոց մարտի պատերազմաւ հարկանէին զՀահասէրսն Փինիկեցիս, ի գերութիւն վարելով և զեղբորորդին Արաւհամու զՂուլտ . յորոց վերայ ժամանեալ Արաւհամու օգնական Փինի-

կեցւոյց, ի պարտութիւն մատնէլ զյաղթականսն և թափէ ի նոցանէ զերի զմանկունս և զկանայս, զորս ապա յաղերսել նոցա արձակէ յազատութիւն, առեալ միայն փրկանս ի թոշակ զօրականին: Եթէ արդարեւ, որպէս թուի, յԱրամայ ժամանակս լեալ իցէ արշաւան թագաւորացոյ արեւելեայց՝ կարի իսկ հաւանութեան է լինել և զօրաց նորին ընդ նոսա, որ և հզօրացոյն էր, որպէս տեսաք յիշխողս ժամանակին և վանիչ բռնաւորաց. և թերեւս առաջեալ էր զմի զօրավարաց իւրոց:

Դէպք իրացս յուշ առնեն մեզ և զաներկրայ լարդաւաճանս փրնիկաստան ժողովրդոց ի հնազոյն պարս անդ, մանաւանդ ի վաճառականութեան հայթայթման, որովք ծանուցեալ էին առ ամենայն քաղաքացեալ ազինս ժամանակին, մանաւանդ առ որս շահարեր ինչ արդասիք գտանէին. և ամենեւին հաւանութեան է թէ պոյր նսցա և մերօցս Հայկազանց տուրիւտով կաճառուց և երթեւեկք, որում վկայ պարձեալ յետոյ ուրեմն Ս. Գրիք ի ձեռն Եղեկիէլի մարդարէի: Արամ ի հալածելն զՊայապիտ մինչեւ ի կղզիս Միջերկրականին, որպէս տեսաք, և հաս ուրեմն մինչեւ յափունս նորին՝ առ կիլիկիա. և Ասորւօք, որոց գագ զրակից իմն էին Դ. Հայք և Միջագետք Հայոց՝ զորս կացոյց նա մարդ իշխանութեան իւրում. և երաց կամ գիւրեաց զճանապարհն ընդ աշխարհն Ասորւոց և Քանանացոց, յոր իջուցանէր անդստին յերկրէ իւրմէ Եփրատս գետ. և զի մերձաւոր քան զայլս ի յորից ազգացոյ յիշելոց Հայք էին յայլմ կողմանէ ի փրնիկէ, չիցէ անպէզ յոլովութիւս և առաջնորդս զնոսա կարծել նիզակակցացն, և վասն այսորիկ զմերսս միայն յիշել Եւպոլեմեայ, որ զլիթ ճանաչէր զՀայս իրրեւ ազգ հզօր և ինքնակաց և այնպէս իսկ համարէր լինել ի ժամանակս Արրահամու:

Եւ զի զմեծէ նահապետէս բանք են, թերեւս չիցէ աւելի կանխել յիշել աստանօր զմեծ աւանդութիւն ազգիս, որ պնա ինքն զԱրրահամ հնազոյն և հեռագոյն հաւ ճանաչէ հզօրագունի հարստութեան ազգին, Արշակունեացն ասեմ կամ Պահլաւաց, իրրեւ սերնդոց քնատւածին որդւոց նորին, յորոց վաղարշակն, և նոյն ինքն Ս. Գրիգոր հայր հոգւոց Հայաստանեայց. որ գերագոյն եւս գոգցես հրաշիւք քան զՄեղիքիսեղեկն քահանայապետ՝ յայտնեալն յետ յաղթութեան Արրահամու ի վերայ արեւելեայցս ազանց, երութանայր վերին ասեսութեանն 23 դարուք յառաջ, և առաւել քան զգինուցն՝ զհաւատոցն յաղթութիւն եւս պաւականէր առ յապա զարմիցն Թորգոմայ և իւրածինն Եմրանայ: Անուն նահապետին Հրէից առանց երկրայութեան՝ յաղթական գործովն հռչակեցաւ յարեւելս

և յաշխարհին մերում, որպէս զմիայ ի հզօրաց թագաւորաց մանունց կամ ցեղապետաց ցրուելոց յընդարձակութեան աշխարհացն Ասորաց և Արարացւոց: Կարծեմ թէ և յայդ ի գորին անուն կոչեցաւ տոհմն մի պատուական ի Հայս Արարամեանք կոչեցեալ, որսց և բնակութիւն երեւի լինել ի հաւաւակողմանս աշխարհին ի սահմանս արեւելեան հարաւային Վասպուրականի, ոչ շատ հեռի ի բուն հայրենեացն Արարհամու (Ուր Գաղղէացւոց): այլ թէ երբ գալուստ տոհմապետին առ մեզ, ի գերութեանն Հրէից առ Նաբուգոդոնոսորաւ և Հրաշխի, եթէ վաղապէս կամ յետագայն եւս ժամանակաւ, զայն ոչ գիտեմ:

Միւս եւս արարհամեան կամ երրայակիր պատմութեանց կցորդութեան աւանդ առ ումեմ հնագոյն պատմիչաց մերոց առ որդիով իսկ մեծի Նահապետին հանդիպեալ, առ իսահակաւ. յորոյ երեսաց փախստական լեալ առէ ի Դամասկոսէ զՄարտեակն զլնգածինն Արարհամու, և եկեալ բնակեալ ի Հայս «առ ոսամբ երկուց լեռանցն՝ որ հային հանդէպ մեծի պաշտին» Արայի, յԱրագած կատար և ի Գեղ լեառն. և անուանէ զԵրինսն յանուն «Իւր: Եւ լինին նորա երեք որդիք (առաջինն) Փառոխ, նա է Եղիազար,» որում Ազատն կոչեն լեառն». այսինքն յանուն Եղիազարու թարգմանօրէն զմի ի լեռանց Դաշտին Արայի կոչեաց Ազատ, յորմէ իջանէ գետակն համանուն և անցեալ առ Դունաւ օժանդակէ զԵրասխ, բայց Փառոխ թուի թէ այլում յորդոցն անուն էր, զորոյ առէ «Փառոխ (Փառախոս?)» կոչեն «գտեղի բնակութեան, և Փառախոս՝ զաշտ որոց և արշաւանաց նոցին.» որ խառնեցան յազգո Արամեակայ»: Յայտ իսկ ակնարկեն անուանքս ի բան Ս. Գրոց «Եւ որդի Մարտեակ ընդոծնի իմոյ, այն է Եղիազար» Դամասկացի»: (Ծնն. ԺԵ. 2). զոր պէսպէս իմանան մեկնիչք, զմասեակն ոչ անուն յասուկ՝ այլ վերակացու տան նշանակել, և զԴամասկացին Դամասկոս՝ որդի Եղիազարու. այլ աւանդութիւն մերոցս ոչ գիտեմ յորմէ աղբիւրէ կամ ի հին զրուցաց թուի իմն ցուցանել զՄարտեակս զայս ոչ հայր Եղիազարու հաւատարմին Արարհամու, այլ թո՛ղն նորին և հայր երկրորդ Եղիազարու և Փառոխայ և միւսում՝ զորս ծնաւ ասաէն. և խառնեալ յազգ Հայկազանցս ի մերս լեզու վերածէր վանուանս և զչէնս նոցին. որք և ըստ այսմ աւանդութեան որիչ են ի համաձայնիցն որ արսաբոյ գաշտիւ Արայի, այսինքն մեծ Մասիս լեառն որ և Ազատն վերակոչի, և որ ըստ թիկանց նորին Փառախոսն աւան շինեալ յԱմասիայ նահապետէ ի սակս որդւոյ իւրոյ Փառոխի, որպէս նշանակեցաք ի կարդին, յորոյ շնորհուկս կամ առ յիշատակէ թերեւս անուանեաց Մարտեակ զոր-

դին իւր, եթէ արպարեւ ստոյգ իցեն իրքդ . որք ըստ կարգի ժամանակա-
գրութեանս զոր ընտրեցաք՝ ի դէպ զան ժամանակի Անուշաւանայ կամ
Պարւտի, իբր ի կէս դարու նախ քան զՔրիստոսս :

Յիշատակք սուրբ գրոց որ հզօրագոյնս գրաւեալ էին զմիտս վարդա-
պետաց ի Հնումն, և մերձաւորութիւն տեղեաց անցիցն պատմելոց ի գիրս
անդ ընդ երկրին Ասորոց և նոցին դրակցաց, անուանակցութիւն տեղեաց
ոմանց, և անժանօթութիւն այլոց տեղեաց կարծեցուցին բազմաց ի նո-
ցանէ՝ մերձ ի սահմանս հայրենի աշխարհին իւրեանց հանդիպեալ զհնա-
գոյն անցսն . և զի զնահապետաց Երրայեցւոց զորոյց առնէր աւանդութիւնս
մեր, յիշեացուք աստանօր և զանհաւանագոյնն աւանդութիւն զմիւսոյ նա-
հապետէ և զանդոյդ առնէ, զՅովբայ, զորոյ հայրենիս Ասիկ ըստ մե-
րում թարգմանութեան առեն մեր միջին աշխարհագիրք լինել զԹիկու-
րան ուսան ի Միջագետս Ասորոց, և ըստ Յայտմաւորաց (Ահկի ԺԹ) .
« ի մէջ երեց քաղաքացն՝ Ամգայ, Մէրտնայ և Ուռնայ » : Իսկ այլք
ոմանք օտարք, զԵղիսս բարեկամն Յովբայ « զԲուզացի յազգականու-
» թենէ Արամայ աշխարհին Աւստացւոց », ըստ մերումն թարգմանու-
թեան, զոր ի դէպ է կարծել յորպէս Բուզայ որդւոյն Նաքովբայ (Մննդ .
ԻԲ), համարին մերձաւոր կարծեցեալ տեղւոյն Ասիկայ, և զԲուծն լինել
Մոփս կամ Մծբին : Դարձեալ զնոյն ինքն Եղիսս առ Ս . Հերոնիմոս
ոմանց կարծեալ զերկմիտ մարգարէն Բաղաամ, որ իբր երկու դարուք
կրսեր իսկ է քան զՅսբ, թէ և հայրենեօք զուցէ ոչ հեռագոյն ի մերոյ
աշխարհիս սահմանաց, քանզի որպէս և ասէն ինքնին « ի Միջագետաց
» ի լերանցն արեւելից », կոչեցաւ առ Բաղակ . և եթէ բուն ծանօթ Մի-
ջագետք են հայրենիք նորա անդ և ծանօթ լերինք են Մասիոս, յարեւ-
մուտս հարաւոյ Ամգայ :

Աշխարհս այս մեր որ և Դ Հայք, ի ծայր արեւմտից հարաւոյն Մե-
ծաց Հայոց և երբեմն որիշ իսկ ի Հայոց, զրակից Ասորոց և Միջագե-
տաց, ոչ միայն Մծբնայ, այլ և աշխարհի միոյ Ասորոց յարանուն գտա-
նի, այն է Սուր . զոր գիրք Թագաւորացն յիշեն և Սաղմոսք, վասն որոյ
և կարծեցաւ ոմանց թէ նա և Թագաւորք նորին իցեն ընդ որս զսրծ
պատերազմի կալան Սաւուլ և Դաւիթ և Սողոմոն . այլ արդ ամենայն գիտ-
նոց ընկալեալ է զՍուրդ մասն մի Խորին Ասորոց լինել ի Հիւսիսոյ Դա-
մասկոսի առ Որոնդէս գետով (զոր Եբրայեցին Արամ-Սուպահ կոչէ և Լա-
սինն Սիրիա-Սուպա) մերձ ի Հէմն (Եմեսիս) և յԵպիփանեա (Էմաթ) :

Ի յայտոսիկ ժամանակս միգամած պատմութեան՝ հանդիպեալ առեն

առարկելիք վրաց զառաջին արշաւան հիւսիսային կամ սկիւթական ազանց յերկիր Թորգոմեանց, ի Կովկաս, ի վիրս և ի Հայս. արշաւանք՝ որ բազում անգամ կրկնեցան ի դարս յեախնս ց'3000 և աւելի ամա՝ ի զանազան ցեղից չուսմանկ ազգաց հիւսիսոյ Կովկասու և արեւելից Կասպիականին մինչև ցաշխարհակեր և յեախն արշաւանս Լէնկիթիմուրայ յերո ժԴ և ի սկիզբն ժԵ դարու։ Իսկ զառաջինս զայս հանէ ժամանակագրութիւն վրաց յժԷ դար նախ քան զՔրիստոս. և Խազիքս ասէ զասպատակողսն, ազգ որ այդու անուամբ անագան ուրեմն ծանօթանան ի պատմութեան յետ Քրիստոսեան թուականին. թէպէտ և յանհնարիցն է գոզցես որոշել զառհմ և զանուանս ժողովրդոցն այնոցիկ՝ զարս հինքն միով անուամբ առ հասարակ կաշէն Սարմատացիս և Սկիւթս, սովաւ զարեւելարնական ծանուցեալ, յորոց յետոյ Քուշանք և Հոնք, Թուրք և Թաթարք. իսկ առաջնոքն զհիւսիսայինս, յորոց ցուցանէ պատմութիւնս և զասպատակն առաջին որ անցեալ ընդ կիրճս բարձրաբերձ լերանցն սփռեցաւ նախ ի սահմանս Լեկաց և Կովկասու. նահապետ որոս Դուրծակ սրդի Տիրայ կամ Տիրիթայ, որպէս կոչէ պատմիչն, յօգնութիւն կոչեաց զազգակիցսն զԹորգոմեանս, « որք ի խնդութեան և ի խաղաղութեան կային յաւուրսն յայնոսիկ. որք » և չոգան իսկ յօժարութեամբ և կազմն պատրաստութեամբ, և անցին ընդ » լեանն Կովկասու, և գերեցին գերկիրն Խազրաց »։ Բայց սոցս վերստին և հզօրագոյն գումարեալ հրոս « եղեն բանակ մեծ և ելին ընդ դուռն Դար » բանաու ի վերայ Թորգոմայ մինչև ցԱրարատու պաշտն և Մասեաց. և » կոտորեցին և գերեցին զնոսա, զի էին անբաւք. և մնացին միայն բեր » զաքաղաքն ծմակայինք, և Մոխրաբերդն, Խունան և Սամշոյլտէ և Դարի » և Եգրիս։ Եւ գտին Խազիքնսն դուռն մի այլ, որ ասի Դարիալայ (Ալա » նաց), և յաճախեցին զպաշն ասպատակաւ ի վերայ Թորգոմայ, և արա » բին ընդ հարկաւ։ Եւ զառաջին գերեալսն ի Հայոց և ի վրաց ետ թա » գաւորն Խազրաց որդւոյ իւրոյ Ուուքոսի, և մասն ինչ ի Կովկասու, ի » Լուսնկայ գետոյն մինչև ցսպատումն լերինն առ արեւմտիւք։ Եւ շինեաց » Ուուքոսս ազգաւն իւրով գերկիրն, որ կոչի Օսէթ »։ Եթէ սառոյգ իցէ այդ ամենայն՝ զայս օրինակ սկիզբն ընծայի Ալանաց ազգի, որ որպէս յայտ է բնակէին յերկրին որ ցայժմ, յանուն Օսաց ճանաչի, և կարգ բանիցդ ցուցանէ զգոսս խառնուրդ Արեաց Թորգոմազանց և Սարմատացւոց։ Մեր ձաւորքն բնակութեամբ Կովկասեանք և Լեկք՝ և այլք և հիւսիսեանք հնազանդեալ մնացին « ընդ հարկաւ Խազրաց », ժամանակս բազումս. որք հաւանութեան է թէ և ոչ սակաւ անգամ զնոյն օրինակ արշաւանս փոր-

ձեցին յերկիր հարաւոյ. այլ պատմութիւնք ոչինչ ստուգիւ ցուցանեն ցհա-
զար ամ, մինչեւ ցմեծն այն և աշխարհահոյակ արշաւնն Սկիւթաց ի կէս
ի դարու նախ քան զՔրիստոս . յորում կալան զամենայն արեւմտեան
Ասիա :

Նոյն ժամանակապիւր Վրաց յանդիման ասնէ մեզ իրրեւ 40 ամաւ զկնի
հիւսիսականացն՝ զարեւելեայ արշաւանս, բայց ոչ զՍկիւթեացն, այլ զՎա-
ղընջուց Պարսից զՓիշգատեան տոհմին, որում և օտարք վկայեն, թէպէտ և
յառապելապատում ժամանակաց գէպս համարեալ է. այն է աշխարհակա-
լութիւն գերահոյակ զիւցազին նոցա Էրիսունայ, որ ըստ մեզ Հրուզեն .
որպիք Ճլմշիտայ օրէնսդիր թապաւորի նոցա, զոր մերժե ոչ և բռնապետեալ
էր անուանին Աժդահակ Բիրասպի, Զօհաք կամ Տահաք ըստ Պարսից,
բիւրոց հեծելոց Արարացի առաջնորդ և զիւթ . զոր օգնութեամբ զարբնին
կառայ վանեալ հալածեաց Հրուզեն մինչեւ ի լեառն Դաբարնդ (Տէմա-
վէնս), ուր և սպանեալ արկին ի վիհ մի մեծ ծծմբոյ. կամ ըստ առաս-
պելաց Պարսից՝ արկեալ յայրո ինչ լերինն և կապեալ պղնձի սարեօք՝
անդրի ահարկու ընդգէմ նորա զիւր պատկերն կացոյց, « յորմէ պակուցեալ՝
» հնազանդեալ կայ շղթայիցն, և ոչ զօրէ ելանել և ապականել զերկիր » :
(Խորեն) : Այս Հրուզեն ասեն աշխարհակալութեամբ նուաճեաց մինչեւ
ի կողմանս Ասորոց, և ի մեռանելն՝ Սեւմայ կամ Սալմայ երկրորդի որդւոյ
իւրում ժառանգեցոյց զարեւմտեան Ասիա : Այդ համաձայնեալ սոցին ասէ
գնմանէ վիպագիրն Վրաց, « թէ կապեաց աղանդաւք զիշխանն օձից (Աժ-
» դահակ) յերկաթն, զկոչեցեալ Բիրասպ՝ յանքնակ լերինն Բայիտայ (Ռէ-
» աշխարհի) որպէս և զրեալ է ի մատենանս Պարսից : Սա արար ընդ հար-
» կաւ զազգս բազումս, և տիրեաց ասնն Պարսից, և առաքեաց զգօրա-
» զլուին իւր (Արգամ անուն) ի ծննդոցն Ներքովթայ յերկիրն Վրաց . որ
և եկեալ տերեաց զքաղաքս և զբերդս, և կոտորեաց զորս եզիս ի խա-
» զրաց, և տիրեաց երկրին : Սա շինեաց յեզր ծովուն զԴաբարնդ, որ
» է Փակեալ Դունն » : Յետ Արգամայ կացին այլ եւս չորք կողմնակալք,
մինչեւ ցժիոր որդւոցն Հրուզենայ և սպանանել զիրեար, զոր ժամանակ գի-
պող վարկուցեալ՝ կոտորեն և Վիրք և Հայք զՊարսիկսն սահմանակալս .
բայց միայն արեւելեան կողմանք Կովկասայ և Աղուանից մեան ընդ իշխա-
նութեամբ պարսկայնոյն : Թէպէտ և ժամանակ և յեղանակք իրացս անըս-
տոյգք և առասպելք երեւին, այլ չեն ամենեւին անհիմն . սակայն պատ-
միչն (Վրաց) ըստ անոճ և անհմուտ զրուցաց Պարսից հուպ զհետ Հրու-
զենաց որդւոցն և զօրծոց կարպէ զգործս Քէյկաուտայ, զոր այժմ քննիչք

հազար ամառ կրսեր գտանեն և զթագաւորս Մարաց ճանաչեն ի նմա և ի յաշորդս նորուն:

Ստուգադոյն և աներկրայ գէպը և գործը մտրտից և յեղափոխութեան ազգաց յիշաասկին ի Ս. Գիրս յեւս ժէ գտրու կամ ի ոկիզբն կոյս ժՋ գարու նախ քան զԲրիտտոս, յեւս իորայեւական ազգին յԵդիպտոսէ և ի մուսոս յերկիր նախահարց իւրոց Աբրահամեանց՝ ի Պաղեստին, որ է ֆղշտացւոց երկիր, յորում ոերունգը Քանանայ Քաման տրոհեալը ի տոհմս և ի ցեղոս բնակէին մինչեւ ի սահմանս Ամաղեկայ և Եդիպտոսի. Մովսէս՝ և յետ նորա Յեսու վանեցին մի ըստ միովէ զազգս և զթագաւորս նոցա և բաժանեցին զերկիրն յարդիս իսրայելի. ապրեալքն ի կոտորածէ սոցա փախաւական գնացին տուաւել մասամբ յափունս Ափրիկոյ, և որպէս թուի և Արաբիոյ. ուրանոր թուի ինչ և Ագոստոս ապաւէն մի նոցա, զի է իսկ յարեւելեան ափունս աշխարհին և յեզերս Կարմիր ծովու երկիր համանուն. յորմէ զարձեալ ելեալ զիմեցին յարեւմուտս կոյս. և հաստաւանալը յեզերս Ափրիկոյ՝ արձանացուցին յիշատակաւ զոյ զփախուստ իւրեանց և զբնակութիւնն աստանոր, զոր և յաւուրս իւր ծանօթ ամենեցուն գոլ վկայէ խորեանցի (Ա. ԻԱ) « և է այսպէս. ի Յեսուայ գողոյ » փախուցեալ մեք նախարարք Քանանացւոց, եկաք բնակել աստ. յորոց մի » և Քանանիդաս պատուականագոյն մեր՝ ի Հայս: Յետին տողդ՝ որ մեզ կարեւորագոյն է, արձանագրիւն եթէ պատմագրին իցէ բան, և ճրքան ստուգութիւն արձանին, յոր լեզու գրեալ և ճրպէս, մեզ անծանօթ և անխելիր իրք են, այլ զիպողագոյն այո է զի պատմիչս մեր աներկեւան տոնէ զգալուստ Քանանիդայ ի Հայս, քանզի « Ստուգեալ հաւաստի գտաք, » առէ, զսերունդս Գնթունեաց ի նմանէ (Քանանիդաս) ասանց հակասաւ » կոչեաւ յեւս. զայո և բարք արանց ազգին յայտնեն Քանանացի գոլ»: Եւ զի գուն ուրեք խորենացի այոպէս պնդութեամբ խօսի ի հաստատութիւն պատմութեանն՝ անհակասակ և մեզ ընդունելի երեւի, եթէ ոմն յաւագաց պրծելոցն յանխնայ սրոյն Յեսուայ՝ կամ և անուամբն իսկ կամ լսկ ազգուն Քանանացի (վասն այնորիկ Քանանիդաս կոչեցեալ) ուղիղ յԵփրատ կոյս զիմեալ, կամ նախ յարեւմուտս յԱփրիկէացւոց սահմանս, և անտուսա վերափոխեալ՝ եկն իւրայովը ոմամբք բնակեցաւ ի Հայս, բնդ սրոց գուցէ էք իսկ նորա յառաջն ծանօթութիւն, վաճառակցութեան աղաղաւ կամ այլով իւրք: Եւ այս առաջին գաղթական է օտարազգի, ոչ միայն լեզուաւ և տոհմաւ, այլ բնաւ իսկ նախասկիզբն ցեղիւ. քանզի ի Քամայ շտուաւիդաց էր, յամենեւին հեռացելոցն ի յարեւելեանց և յարեւման

ազանց. և նախօրինակ բազմաթիւ տոհմից և տանց որք ի զանազան ժամանակս և դարս հեղի և մօտ ժամանակօք՝ եկին ի հեռաւոր և ի մերձաւոր աշխարհաց և յարեցան ի մերայինս, և խառնեալ եղեն մի ազգ և մի լեզու. զիրլնակալք լինելով և յիշողաց ազգիս և ի ժողովրդենէն. որք ներէին և առանձինն ինչ կրօնից և օրինաց եկացն, մինչեւ յաճախ և յերկար ընդելութեամբ և բնակութեամբ՝ ի հայկականն առդր համախառնէին, զբարս ինչ և զտիպս նախահարցն միայն ընդ սերնդեանն փոխաբերեալ ցղարս բովանդակ. որպէս և յետ 2000 ամաց գալստեանն Քանանիդեանց՝ առկաւին նշմարէ խորենացի զբարս Քանանացոց՝ ի Գնթունիս. որք յետ Հայկազանց՝ հնազոյն ի Հայս ճանաչին տոհմն և ազգապետութիւն, յոր պատիւ գրեցան յաւուրս կարգադրութեանց վաղարշակայ, Գնթունի կոչմամբ, որ և զգեցուցանող արքայի Հայոց սահմանեաց զնախապատիւն կամ զպայազատ տոհմին՝ որ կոչէր Զեռես. անուն՝ որ ծեցածայնութեամբն գուշակէ զծագումն իւր:

Առ սովաւ ազգապետ կամ նախարար Հայոց ՍՈՒՐ ճանաչի ի պատմրչաց մերոց (Յովհ. Կաթ. և Վարդան), թէպէտ և Մ. Խորենացի ոչ ցուցանէ զայս ստուգիւ. Մագիստրոս ըստ անուանն իմաստասիրէ զուս լինել գոռ մարտիկ և ահաւոր առ թշնամիս. իսկ առ ուսմնն ի յետին պատմչաց Տորք գրի՝ — Սմտ յաջորդ կարգի ՀԱԻԱՆԱԿ կամ Յռնակ. որում՝ ՎԱՇՏԱԿ, զոր Մագիստրոս Վաշեակ ստուգաբանէ՝ չգիտեմ յի՞նչ միտս. և սմա ՀԱՅԿԱԿ Ա. բայց ինձ թուի և այլոց ընդ մէջ սոցա կացեալ, եթէ արդարեւ Սուր Ենուայ ժամանակակից իցէ և Հայկակս Բեւոքոսի (Բ), զի սա ըստ ժամանակագրական գաւազանաց նշանակի մեռեալ իրրեւ յամի 1404 նախ քան զՔրիստոս, և Հայկակայ մեռեալ առ նովաւ իսկ. և լինի միջոց ժամանակին իրրեւ 160 ամ, աւելի կամ պակաս, այսինքն է չորից ազգապետաց Սրոյ, Հաւանակի, Վաշտակայ և Հայկակայ՝ պայազատեալ այնքան ամս, մին աւելի քան 40 ամ, որ ոչ շատ հաւանութեան է՝ — ԶՀայկակայ ասէ պատմիչն «ամբոխս իմն արարեալ անխորհուրդս, և մե» ունել ի նմին». որ յայտնապէս երեւի զինու զօրութեամբ ապստամբութիւն յինքնակալ թագաւորէն Ասորեստանեայց ի Բեւոքոսէ, և մահ ի կոուին. որոյ պատճառք թուին և Բեւոքոսի իսկ անխորհուրդ գործք կամ բռնութիւնք. յորոց սակս արդեօք և ինքն իսկ չարավախճան եղեւ, սպանեալ ի Բաղստոռեայ վերակացուէ պարտիզաց իւրոց, որ և առեալ զղուստր նորա Առոսսա յիւր կին՝ թագաւորեաց փոխանակ նորա: Զիարդ և իցէ այլոցիկ եղեալ՝ ստոյգ թուի յայսմ ժամանակի հանդիպեալ փո-

փոխութեան իրիք կամ տրշուանաց թշնամեաց ի Հայս. քանզի և այլ ոճն ժամանակագիր (Փրեկուլի. Բ. Ժ.) առ սովին Բեւաքոսի ժամանակաւ գրէ զՀայաստան նուաճեալ ի Կապսոսէ փռնիկեցոյ. թէպէտ և առասպելախառն են իրք Կապսոսի և աշխարհակալութիւնք, գուցէ թէ բնաւ և օտարասի ինչ իցէ նուաճումնդ այդ, և վրիպիցի ժամանակագիրն յանուանցն մերձաւորութենէ. քանզի հին ոճն պատմիչ (Աթենէ. ԺԳ. ԽԳ) ասէ զԿապսոսէ կառավար լիւնել տրքային փռնիկեցոց և տոփել ի գուտան մի Հարմոնիա անուն և յափշտակել զնա. մի արդեօք Հարմոնիա ընդ Արմենիոյ շփոթիցի:

Ի Հայկակայ Ա որ առ (Բ) Բեւաքոսի՝ մինչև ի Զարմայր մեր նահապետ որ առ Տիւաթմաւ Ասորեստանեայց, առ որովք պատերազմն Տրուպայ և առումն իլիոնի՝ մեծասան ազգապետք համարին Հայկազանցս իբր յ'200ամեայ ժամանակի ԺԳ և ԺԳ դարուցն նախ քան զՔրիստոս, և մարթ է սոսյդ համարել և զկարգ նահապետացս այսօցիկ, զի և բաժանեալ զժամանակ, նուազ քան զ'20 ամ միոյ միոյ ի նոցանէ անկտնի: Որոց առաջին յեա Հայկակայ կարգի ԱՄԲԱԿ կամ ՀԱՄԲԱԿ, «միշտ մա» նուկ պատանեակ», ըստ Մագիստրոսի իմաստարկութեան. յեա նորա ԱՄԲԱԿ զորմէ նա ինչ ոչ սաուգաբանէ, այլ գիտելի է զի յայդ անուն թուի ճանաչել նախնեաց մերոց զհոգեհանն կամ զգրաւդն ասացեալ ի ռամկաց, յորմէ Առնակդ սաուգաբանի իբրեւ որ առնու, գրաւէ. այլ թէ յառաջ քան զնահապետս այս և եթէ յեաոյ այս կարծիք հոգեհանին մտին ի Հայս, զայն ոչ գիտեմ:

Եւս սորա ՇԱԽԱՐԾ, զոր «ըստ պարսկականին, ասէ Մագիստրոս, Շա» րիրաշ, միշտ ուրախ թարգմանեալ». և նոր պատմահայրս Զամէան զսա համարի շինող Շաւարշանայ որ յԱրտազն գաւառի. սոյն ինքն յեա Զարմայրի միւս եւս Շաւարշ կարգէ, վասն որոյ զսա զյաջորդս Ամբակայ՝ Ա համարի: Եւս սորա եկաց ազգապետ ՆՈՐԱՅՐ, «վասն զի նոր» տրութիւն ցուցանէր», ըստ Մագիստրոսի, այլ ուր կամ յոյր վերայ, զայն չասէ ոք. բայց թուի սովորական նշանակութեամբ բառիցն անուանեալ, որպէս է և յունականդ Նէանդր:

ՎՍՏԱՄ. «սա մեծարու զօրացն Վեհստամ կոչեցաւ». և յեա նորա ԿԱ «իբրեւ կարող բոյորին», ըստ իմաստարկութեան Մագիստրոսի. որ քաջ զայս առնէ որոշել զերկոսինդ. քանզի առ այլս ոմանս ի պատմաց կամ ի գաղափարողաց միանգամայն գրի Վաստակար կամ Վաստակար իբրեւ մի մարդ, և գտանի իսկ առ Պարսիկս անուն Վաստակար նաեւ յաւուրս Սառնեանց, իբրեւ պաշտաման իրիք կամ և պաշտօնէի հոգաբարձութեան

նշանակիչ. իսկ Կար առանձնակ անուն յաճախագոյն եւս, և ոչ միայն առ Հայո և Պարսիկս, այլ և առ Յոյնս իսկ վաղեմիս, զի այդպէս ասեն կոչէր որդին ֆորոնեայ և թոռն ինաքոսի, յորմէ և Կարիա աշխարհ մի ֆորուն Ստիոյ:

ԳՈՌԱԿ կամ Գոռակ, Գրակ, որ ըստ Մագիստրոսի «խիզախող ի մարտի» և մեծաձայն գոռս ունէր»:

ՀՐԱՆՏ կամ Հրանդ, որ և Հրատ, կամ Հրատն, և առ վարդանայ ՅՈՒԱՆ գրեալ:

ԸՆԶԱԿ կամ Ընձաք, «ընծայեալ ի բազմաց արքայից», ըստ Մագիստրոսի, գուցէ ի սորա անուանէ կոչումն Կապուտկող լիբին յարեւմտեան հարաւային եզեր ծովուն Աղթամարայ՝ Ընձաքիսար, որ ոչ ուղիղ թուի առ Բուզանդայ գրեալ Ընձաքիսարս, բայց եթէ յարք բառէ ածանցիցի՝ որպէս և այլք նման նմին անուանք:

ԳՂԱԿ, «գեղօս բազումս կերտացեալ», ըստ Մագիստրոսի, բայց գրի առ ոմանս Գլակ, և վրիպակաւ առ ումեմն Գղակ:

ՀՕՐԱՅ կամ Հօրոյ, զոր Յովհ. Կաթ. և վարդան գրեն Հաւան:

Յայսմ ժամանակի 11 ազգապետացս գէպք ինչ նշանաւորք տաւն. ձինն ի Հայո ոչ ուրեք յիշին, այլ հանդերձ սահմանակցօքն աշխարհօք՝ ի սկզբան գարուն, գուցէ և յաւուրս իսկ Ամբակայ հանդիպի գործ մի մեծանշան ի վէպս հին ազանց, արշաւանք Լիբէացի աշխարհակալին, Թա. գաւորին Եղիպատցոց մեծին Սեսոստրի, որպէս յաճախ սովորութեամբ կոչի, այլ ի բնիկ լեզուին Հասմէս Բ Մէյամուռն յորջորջի. որոյ գործք և պատերազմունք և արշաւանք ընդ մեծ մասն Ասիոյ մինչեւ ի սահմանս Եւրոպիոյ՝ յարձանաց իսկ նորա վկայեալ՝ ոչ օտարք ի ճշմարտութենէ ճանաչին և այժմու քննողաց բանասիրաց. զորոյ թողեալ մեր զառաջին գնացսն և զվարս, յիշեսցուք որ ինչ ի ճաշ մերոյ պատմութեանս. զի կամ առ ի սպառ սպուռ հալածել զմեացորդս Հիքսիոսն անուանելոց Հովուաց բոնաւորաց Եղիպատսի զամս աւելի քան 400, և առ ի խնդրել վրէժ մինչ ի հայրենիս անդ նոցին, որ թուին Սկիւթիա, և կամ արբեցեալ յաղթութեամբքն յԵթովպիա և ջեռեալ աշխարհակալութեան ըղձիւք, գիտելով իսկ և զթուլութիւն Ասորեստանեայցն ինքնակալաց՝ ահեղ զումարտակօք 70 բիւրու զօրաց, աւելի կամ պակաս, յառաջեաց նա ընդ արեւելս յԱսիա, նուաճեաց կամ ի հարկի կացոյց զնոյն ինքն զՆինուէի և զԲաբելայ զտիեզերաւորաման իշխողն, և զօժանդակո նորա զՄարս և զՀայս, որոց անուանք իրրեւ նուաճելոց ազգաց դրոշմեալ կային ի մահեանս Եղիպ-

տաքուցն. ուրախոր ի թերէ՛ Գերմանիկոս յՕգոստեան դարու ետ ընթեռնուլ քրմաց, և ընդ այլսն յիշէին և Հայք և Կապպադովկացիք և ամենայն Ասիա մինչև ի Բիթանիա և ի Լիւկիա, հանդերձ սակիւ հարկացն զոր արկ ի վերայ նոցին: Հնախոյդ ոմն պատմիչ (Պիանքինի. Լ.) ճգնի ցուցանել թէ յարշաւանս աշխարհակալին՝ Ասորեստանեայց ինքնակալն փութացաւ ապաւինիլ յօգնութիւն Հայոց, իբրեւ արանց մարտկաց և ամրագոյն երկրի բնակչաց. սակայն ոչ յաջողեաց նմա. այլ ասի յոմանց (Պրին. ԼԳ. ԺԵ) ի Կովկաս և Սեսոսարի անյաջող եղեն զէնք և պարտեալ լինելու ի թագաւորէն Կողքեաց ի Սալուկայ կամ յԵզուբոզայ: Այլ որպէս զիարդ ինչ և եւք արշաւանին եղեն՝ այս յայտ է զի ոչ ընդերկար ինչ եղև Եգիպտացուց նախաձեռնութիւնն յԱսիա. այլ վաղվաղ հաստատեցաւ միապետութիւն Ասորեստանեայց:

Այլազգ իմն շահատակութիւնս սահգծաբանեն Յոյնք (Պլուտ. ի Կիմոֆն) զԷրեանց դիւցազանց յայս միջոց ժամանակի. յորոց հնազոյն ոմն Պիրսէոս՝ Արամազդայ և Դանայեայ ծնունդ, գստիւ թագաւորին Արգիացուց, ի վերայ այլոց նահատակութեանցն և Եթովպական մրցանացն՝ ասեն կռուեալ եւս ընդ Մարաց և ընդ Հայոց. այլ որպէսն մեզ չէ յայտ և ոչ յուսալի յընդունելութիւն հաւատոց: Իսկ ժամանակ իրացս պատշաճ ի կէս ԺԴ դարու նախ քան զՔրիստոս:

Բայց ի վերջ կոյս նշանակեալ հատուածի ժամանակիս հանգիսի կատարեալ առաջին ստուգակերպ և մեծագոյն արշաւանք Յունաց յԱսիա կողմանս, Արգոնաւորդացն ծովագնացութիւն ընդ Պոնտոս յափունս Կոլքեայ և յափշտակութիւն դիւցափառ Ոսկեայ գեղմանն, կամ ոսկեգիսակ խոյին մորթոյ, և կամ, որպէս հաւանելի է բանասիրաց և քննչաց, բովուցն ոսկոյ, որ ի վաղնջուց դարուց ծանուցեալք և պեղէին ի բնակչաց կամ հին յեկաց կողմանց խաղտեաց և Կողքեաց կամ Եգերաց. թէպէտ և առասպելազարդք են վէպք և դէպք իրացն, այլ ոչ անհիմն ի ստուգութենէ իրիք, բլտ արդեացս քննութեան, որք և ըստ արձանաց Պարոսի և այլոց յիշատակութեանց իրբեւ ի 1226 (այլք, 1263) ամի նախ քան զՔրիստոսի թուականութիւնն համարին զշահատակութիւնն զայն դիւցազանցն Յունաց. որք ոչ միայն ի Կողքիս՝ յաշխարհն զրացի, այլ և ի նոյն իսկ ի Հայս յառաջեալ մասն՝ ի քնին կամ ի վտասակ բովուց Սպարոյ. և ոչ այսչափ միայն՝ այլ եթէ արժան իցէ հաւատալ Երատոսթենեայ ըստ Ստրաբոնի՝ (Ստր. Ա, Գ. ԺԱ. Գ.) գաղթականս եւս հաստատեաց անդ Յասոֆն առաջնորդ դնդին, այլ և յԵկեղեաց գաւառ, զորս Սիւպիրիտ

և Ալեկիլիսիանի կոչէ, և յայտ է զի յայն ժամանակս ընդարձակագոյնք էին՝ իբրեւ զմի ի նահանգաց կամ յաշխարհացն Հայոց: Մարթ է յոմանց Յունաց բնակեալ անդստին յայնց ժամանակաց յեզերս կամ սոփաւ մի և ի ներքս աշխարհիս Հայոց՝ ի շահաստան քաղաքս և ի խանութս բովուց . այլ ամենեւին իսկ անհաւան է՝ զոր յաւելուն ասել (Ստր. ԺԱ. Դ. 8. ԺԱ. ԺԴ. 12.) եթէ մի յընկերաց Յասողի Արմենոս անուն յԱրմենոն քաղաք Թեսսալիոյ որ ընդ մէջ Փերայ և Լարիսայ, յիւր անուն կոչեաց զաշխարհս մեր, ըստ պատմելոյ Կիւրսիլայ Փարսալացոյ և Մեդիոսի Լարիսացոյ, ուղեկցաց Աղեքսանդրի Մեծի. Դարձեալ ասեն ի նոցանէ կոչեցեալ Երասիս զՀայկականս մեր գետ բնիկ, վասն նմանութեան ընդ Պիւնէոսի՝ որ կոչէր Արաքս վասն հերձակաուր առնելոյ (ἄραράξαι) զՈվսա և յՈլիմպոսէ և հունն ի հովիտն Տեմպեայ գործելոյ. և զի և Երասիս գետ Հայաստանեայց իջեալ ասեն ի լերանց սփռէր ծաւալէր ծովաքառակ ի դաշտս՝ ոչ ուստեք ունելով ելս, Յասողի երաց նմա հուն անցի գնալոյ Թափելոյ ի ծովն Կազրից, և այսպէս Թափեաց զԵրասիայ հովիտն ի ջուրց անտի՝ որք ընդ խոխոմս քարանց վազեալ անցանն գնան յարեւելս կոյս: Այլ և ոմանց յԵնիան քաղաք Թեսսալիոյ ասեն բնակել յՈւտէացոց աշխարհի, և ոմանց առ ստորոտով Աքոս և Նիւար լերանց հարաւային կամ միջին Հայոց. դարձեալ և Թրակացոց ոմանց՝ անդր քան զՀայս վարեալ, զտեղի կալեալ ի լերինս սահմանաց Գուրանաց (Կոպուաց) և Մարաց, և Սարապարս կոչեցեալ, այսինքն է զԵրասիս, վասն զի վայրենի և խժագոյն ունելով բարս՝ զանցորդսն ընդ լերինս իւրեանց կալեալ կառափնասէին: Եւ այսպէս յուղեկցաց անդ Յասողի ասեն սփռեալ բնակեալ ի Կոզրիս, ի Հայս, ի Վիրս, յԱղուանս մինչեւ ի սահմանս Մարաց, և ի Կալական՝ զոր ընդ մէջ Հայոց և Աղիւսիցն ցուցանէ լինել Ստրաբոն, և մերձ ի Նինուէ. և յամենեւին ի սոսա ասեն Յասողի արձանս իմն կամ տաճարս կանգնեալ յիշատակաց, որք ընդ երկար դարս յիւր անուն յաւոնականք կոչէին, և ի զկնի եկելոց տեարց աշխարհացն նորոգեալք եղեն բազում անգամ:

Արդ յայս ամենայն զրուցաց երկու ինչ հաւանութեան թուի մեզ, մի յունական եկաց ոմանց վաճառականութեան աղազաւ, յափանց Եզերաց միջակտուր առնելով զաշխարհս մեր մինչեւ ի Մարս և յԱսորեստան և ի Կազրից ծով գնացեալ. և այս ոչ մի անգամ միայն, այլ սկզբնաւորեալ ի Յասողի և անտի հետէ. և օրինակ իմն Գենուացոց ի Միջին դարս յառաջելով յԱսիա և կարաւանատունս կամ ամրոցս ապաւինի կանգնե-

լով, ըստ այնմ լինել և Յոսոսենան շինուածոց և արձանաց: Միւս, ոմանց յեկեցն Յունաց հաստատել բնակութիւն ի Հայս, և թերեւս յիւրեանց անուն կոչել զՀէսս ինչ և զանդիս. այլ ոչ զողջոյն իսկ զաշխարհն մեր Արմենիա, և ոչ զգիսս՝ Երասխ. նա մանաւանդ զիպողագոյն համարիմ ի մերոյ աշխարհիս անուանց զթեհադացոց տեղիս և զմարդիկն յորջորջել՝ քան զմերս առ ի նոցանէ: Եւ ըստ այնմ յետ Հրէից՝ առաջին գաղութ ի Հայս լինի Հելլենացդ, ոչ այլով ինչ աղագաւ՝ բայց եթէ շահու օգտի. այլ եթէ արդարեւ ի գիւտ և ի խնդիր ոսկւոյ եկին՝ թուի թէ ոչ անծառնօթ էր ի նոցանէ արուեստ բովուց, կամ թէ ուսեալը ըստ բնիկ սրամտութեան իւրեանց՝ յաջողագոյնք գտան, և ազգաւ բնակեալ առ քրայիւքն՝ խառնեցան բնդ բնիկս տեղւոյն բնդ խաղախ և Հայս, յորոց խառնրոց կազմէր ազգն Հայս-խաղտեաց, Արմենո-խալիւքք, որոց սերունդք թուին խալաքն բնակեալը բնդ մէջ Տրապիզոնի և Մանախայ Արծաթհանից քաղաքին կիսմիջխանէի. և շինեար վայրացն արդարեւ խառն իմն լսին հայեցի և յունական ձայնիւ: — Անուն հայախառն ազգին ի խաղտեաց արուեօք եթէ յարուեստէն ըստ Յունաց կոչեցաւ խալիւքք, զի խալիֆա Տάλλսք նշանակէ երկաթ, ոչ գիտեմ ստուգիւ, զի Ստրաբոն և Պլուտարք խաղախ իսկ կոչեն զխալիւքս. և առաջինն ասէ թէ խաղտիք ի սկզբան կոչէին խալիւքք. այլ զի անունդ այդ կարի հին է, վկայ արձանանայ և հնագոյնն արտաքին մատենագրաց և պանծագոյն՝ Հոմերոս, Ալիս կոչելով զնոսին.

« Ոգիսս Հալիդոֆաց եւ Եպիսարոփ էին իշխանք.

» Տ'Ալիբեայ ի հեռուստ՝ ուստի ծընունդք են արծաթայ » . (Լւիսկ. Բ. 865)

և թէպէտ բազմապատիկ գտողիցս կարծիք են բանասիրաց, այլ յորովից արդեաց հաւանութիւն է զխալիւքս (կամ խաղտիս) իմանալ զԱլիբն՝ ուր ծնունդք արծաթոյն, իսկ Հալիդոֆ կամ Ալիդոն կոչել բնակչացն՝ թուեցաւ ոմանց՝ (Վիլ. Ս. Մարդէն. Փ. Ասիա Ա. 181. Բ. 396. 438) զի գաղթականք էին եկեալ յափանց Ալագանի գետոյ վրահայոց, և ոմն (Տիւպուա) զխալիւքն իսկ անուն համարեցաւ ի Կողրայ գաւառէ Հայոց կամ ի Դուգարաց աշխարհէ, որ ոչ կարի հեռի է ի հովտաց Ալագանն գետոյ, և ոչ ի բովուց: Այսոքիկ թէպէտ հեռիք և թէպէտ մերձաւորք իցեն ստուգութեան, արդարացուցանեն զխաղտեացն և զՀայախաղտեաց հնութիւն, և զվաստակ նոցա ի բովս արծաթոյ և այլոց մետաղաց, իսկ բանք քերդողաճօրն Հոմերի հրաւիրեն զմեզ առ այլ տեսութիւն կարեւորագոյն եւս ի դէպս պատմութեան միւրոյ, ի գերահռչակ հանդէս հակակոխ մրցանաց

գիւցազանցն Հելլենաց և Ասիացաց ի ծագս արեւմտից Փոքր Ասիոյ, առ Տրովական քաղաքան, ուր և մերոյ ազգիս նահապետի եհաս գիմամորստիլ քաջացն Աքայեցւոց:

Քանզի զՀօրոյ ազգապետ պայազատէ ԶԱՐՄԱՅՐ ի Հայս. զսա առէ Մ. Խորենացի, ոչ գիտեմ ուսա՞մ ստուգեալ, լինել ի Ժամանակի արեւել-րահոչակ պատերազմացն և կործանման Իլիոնի, և յառաջ քան զպարիսպսն տասնամեայ բախեալս՝ տապաստ անկեալ: Եթէ բնաւ իսկ մտայօգ պաճու-ճանք էին Հոմերոսի հագներգութիւնք, տակաւին տարփալի էր և մերազ-նեայցս գաանել ի հրաշահիւս տողսն զանուն կամ զհետս ազգին և զազ-պապետին իւրեանց. և այս ըղձիւք ջնոեալ ոմանց և հետախոյզ եղեալ ինչորեն և ճգնին ճանաչել անդ զԶարմայր՝ ո՞՞մ ի Փոքրիկ յառաջնորդ Փոռպացւոց, և ո՞՞մ յԱսկանիոսն աստուածազան իբրու յԱքքանազեանց վա-րիչ, և այլք ի վերոյիշեալսն յԱլիքեայ եկեալս. մանաւանդ զի Դիկ-տիւս հին պատմիչ կամ կարծեցեալն այնպէս՝ ասէ զՈգիոս և զԵպիո-ստոփ որդիս լինել Մինեայ արքայի Ալիզոնաց (Բ. 15). Թէպէտեւ զՓոռ-պացիս իմանայ յԱլիզոնս. բայց ոչ գնեն միտ, զի Հոմերի ոչ միայն աշ-խարհագրութիւն չանցանէ անդր քան զԽաղախ ընդ արեւելս (Թէպէտ և յիշէ նա զՄեմնոն), և անծանօթ է նմա Եփրատէս սահմանահատան ընդ Փոքր Ասիա և ընդ Հայս, այլ և վիպասանեալն առ ի նմանէ գործ իլիա-կան մարտից ոչ Ժամանէ ի գալուստ Զարմայրայ յօժրնգակ Պրիամու. քանզի յիտ մահուան Հեկտորի քաջի և տառաբաղդ սրղւոյ նորա, որով աւարտին երգքն հոմերականք, զրուցեն հին պատմիչք տրովական մար-տիցն՝ զրեալ որդեկորոյս հօրն առ Տիւտամոս ինքնակալ արքայ Ասորես-տանեայց, գուժելով զմահ մանկանցն և աղերսելով առաքել զօր ի Թիկունս օգնականութեան. և նա առաքէ զՄեմնոն²⁰⁰ զորդի Տիթոնեայ և զԱրշալուսոյ ըստ Հելլենաց առասպելաց, ըլլալով միով Շօշացի (Պարսիկ) զօրու և բիւ-րով Եթովպացւոյր, և 200 մարտիկ կառօք. այլ և նաւատորմաւ որոյ գլուխ կարգեաց զՓալաս զո՞մ. որոյ եկեալ և նախնիր մեծ գործեալ ի Յայնս, ընդ բազմաց ի գիւցազանց նոցին մենամարտեալ և վիրաւորեալ զնոսին, նաեւ զԱքիլլէս ինքնին ապա և ինքն ի սմանէ հարեալ մեռանի, (Դիկտ. Դ. Դ) կամ ըստ Լիփալիոնի՝ «նենդ գործեալ սպանին Թիտալացիք» (Առ Եւսեբ. Բ. 134): Արդ ընդ սմա առէ պատմիչս մեր իբրեւ զօրավար հայկական գնդին եկեալ և զԶարմայր, զոր Թուեցաւ ոմանց՝ առաջնորդ նոցին իսկ առա-ցելոց Եթովպացւոցն լինել, իբրու զի և ի Հայս գոյր երկիր յանուն Քուշայ կամ Եթովպիոյ, որպէս ի ճառս տեղւոյ Դրախտին յիշեցաք. և ինքն Մեմնոն՝

որոյ արժան էր ուղիտակ լինել իբր Արշալուսոյ կամ Հիմերայ (տունջեան) որդի, նա և զեղեցկագոյն քան զամենայն մարդ տսի, Սեաւ կոչի²⁴¹։ Բայց զի լի են առասպելեօք որ ինչ զՄեմնոնէ աւանդին, մանաւանդ զի բազում ինչ յոյժ վիպեն զնմանէ յինքեանս ձգելով և արեւելիայք և Եգիպտացիք և Եթովպացիք և Ասորիք, և ամենայն ուրեք երեւեցուցանեն մեմնէիս, այսինքն մահարձանս Մեմնոնի, մեք շատ զրեցուք կարծել զնա եկեալ յարեւելից կողմանց Ասորեստանեայց՝ և առեալ գունդս գունդս զօրաց յաշխարհաց ընդ որ անցանէր, հասանելով և զբոլանդակ Հայաստան, և ի կովկասական բարձանց ըստ Գիկատիւտեայ բանին (Գ. Գ) ի Տրոլոս իջուցանելով բանակ մի մեծ, ընդ նմա նիզակակցեալ խաղայ « և մեր » Զարմայր՝ ի ծառայութեան Ասորեստանեայց գալով (հանգոյն Տրոլոսացոց) » ընդ Եթովպացի զօրան, օգնական Պոթամու. և անդ ի քաջացն Ելլեւ » նացոց վիրաւորեալ՝ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլլեայ՝ և մի յայլ ու » մեքէ ի քաջացն »։ Գեղեցիկ տենչ, սր արգահատէ զմեզ ընդ լուսթիւնն Հոմերի զմերայ տղէս և զազգապետէ, զի եթէ ոչ քերդողահայրն հանուրց՝ գոնեա մերս և քերդող և պատմահայր՝ այսպիսիս կամէր զասաջնորդս իւրոյ ազգին, և այսպիսիս նոցին գիմամարաս։ Եւ զի վիրաւորեայ մեռանի տէ ի քաջացն Ելլենացոց՝ թուի թէ և աւանդութիւն վիպասանական կամ օրինակ ինչ մահուն Զարմայրի պատմեալ կամ երգեալ էր ի նախնեաց անտի, յորոց ստուգեաց խորենացի զերթ և զմահ նորին ի Տրոլոս. և առ ի չգոյժ յայտմուս յիշատակարանաց հնոց՝ բանասիրաց մերոց իղձք եղեն ստեղծաբանել զրուսդս ի համար նախնայն իւրեանց. բայց ես ոչ կամէի համարձակել ումեք և ի պատմական ստուգութիւնս շարակարգել զայնոսիկ, որպէս առնեն Զրպեա, Մարդէն, պէսպէս յօգելով վէպս իրրեւ աներկբայ դէպս։

Դէպքս այս առաքման հայկական գնդի ի գրանէ ինքնակալին Ասորեստանեաց ի գործ մարտի՝ աներկբայ եւս կացուցանէ զյիտազայսն. զի որպէս և յայլոց ազգաց նուաճելոց՝ գունդ և ի Հայոց երթայր ամ ըստ ամէ ի գործ ծառայութեան և մարտի ի գունն ինքնակալին, և առաւել ի ժամանակս մարտի. զայսոսիկ թուի ինչ նշանակել և մարգարէն Եղեկիէլ (ԼԲ. 30) « Անդ ամենայն իշխանք հիսիսոյ և ամենեքեան նոքա զօրավարք Ասորեստան » տանայն »։ զի և ոչ այլոյ ժողովրդեան քան մերումս և կովկասայնոց զիպագաղոյն էր կոչիլ իշխանս հիսիսոյ։

Յետ Զարմայրի նահապետք Հայոց շարակարգին ՇԱԽԱՐԷ Բ. (զսա Զամչեան յիշէ)։ ՊԵՐՃ Ա. ԱՐՓՈՒՆ (ըստ զանազան գրութեանց Արքն, Ար-

բոյն, Արզրան)։ «Բնականագոյն զօրութեամբ», իմաստակեալ ի Մազիտորոսէ. Պերճ Բ. որ և ասի ժամանակակից գոլ Դաւթի մարգարէի. յորայ աւուրս յառմանէն Իլիոնի լինին ամբ իրրիւ 140, աւելի կամ նուազ. և յայսքան ամս չորից միայն ազգապետաց կալ անհաւատարիմ թուի, մանաւանդ զի Խորենացի և այլք ըստ նմանէ, յետ Զարմայրի դասեն զՊերճ, և մի լոկ Պերճ, և ասի սա ի Մի. Այրիվանեցոյ լինել ի ժամանակս Դաւթի. սակայն և նոյն ինքն ծանուցանէ Բագմակեաց զսա եղեալ, գուցէ թէ և զերկոցուն ժամանակս (զհօր և զթողին որպէս է գուշակել) ի մի հաւաքելով։ Որ զիարդ և է՝ վկայութիւն սորա զերկարակեցութենէ և Մագիստրոսի ասելն զսա ի Սանեան կամ Սիւնեան նահանգէ՝ պաճուճառէր և սէզ այր, ցուցանեն զի ի նշանաւորաց ոմն էր Պերճ (Բ), և գործ ինչ երեւելի եցոյց յաւուրս ժամանակաց Թագաւորութեան Դաւթի, այլ ոչ ընդդէմ Դաւթի, որպէս կարծեաց ոմն յարաւքնոցն (Ժաքիէ Դազդիացի. ա. յԱսիակ. Օրագիր) զԱղրաազար Թագաւոր Սուբայ ընդ սրում մարտեաւ Դաւթի և յաղթեաց, լինել զնախարարն Մոփաց, և յերկար բանիւք ճգնի ցուցանել Մոփս զասացեալ Սուբ որ և Սիրադ և այլ այսպիսի նման ձայնիւք կոչի առ մեզ և առ օտարս. սակայն ի հմտից և ի գիտնոց ճանաչի մասն Ասորոց երկրին ոչ հեռի ի Դամասկոսէ, և ըստ ոմանց (Րիզդէր) Գաբաղ ի հիւսիսակողմն Ափրիկէի։

Յետ բազմակեացն Պերճի նահապետք Հայոց մինչեւ ի սկիզբն Թագաւորութեան Մարաց և Հայոց. յ200 և աւելի ամս՝ յիշատակին ԲԱԶՈՒԿ զոր Բզնունեան նահապետ կոչէ Մագիստրոս. ՀՈՅ (գուցէ զուղիմաստ Խոյոյ, և հաւաստեալ) արմն հոյակապ փառահռչակ անուան. ՅՈՒՍԱԿ. յետ որոյ ըստ Զամչեան պատմահօր՝ կացեալ է ԱՄԲԱԿ Բ. — ԿԱՅՊԱԿ կամ Կրպակ կամ Կրպակն²⁴². ՍԿԱՅՈՐԴԻ «որ և հսկայ էր տեսեամբ» ըստ Մագիստրոսի. ոմանք ի զրչաց ըստ Մի. Այրիվանեցոյ մի անձն համարին զկայապակ և Սկայորդի, և թերեւս յետին անունդ նշանակիցէ Յռակայ որդի լինել զկայապակ, և ի զաւազանագիրս ինչ չկայ բնաւ Սկայորդոյ անուն (Դ. 50. չիք և ի վարդան)։ Բայց յայսմ վարկի նուագագոյն եւս հանդիպի թիւ նահապետաց առ երկարութեամբ ժամանակին՝ որ ի Պերճայ ցՊարոյր, կամ ի Դաւթէ ցՍարգանարադ, որոյ աղագաւ Զամչեան ոչ միայն երկուս ճանաչէ անձինս, այլ և բնդ մէջ երկոցուն կարգէ զերկուս այլս անյիշատակս ի Խորենացոյ, այսինքն է զՓԱՆՆԱԻԱԶ Ա. և զՓԱՆՆԱԿ Բ. այլ մարթ է և յետ Պարուրի դասել զսոսա. քանզի և ի Պարուրէ որ առ Սարգանարադաւ մինչեւ ի Սենեքերիմ՝ ոչ գտանի յիշատակեալ այլ

Նահապետ կամ թագաւոր ազգիս, և այսմ պատճառք թուին ինձ յա-
րուցմունք ազգաց՝ ընդ որս և մերոյս՝ ընդդէմ Ասորեստանեայցն բռնա-
կալաց, և ստէպ պատերազմունք, և ի կրկին զօրանալ պետացն՝ Նանալ
Շնշեւ զյիշատակս ապստամբեցելոցն, այլ և զանուանս ի գիւնաց արքու-
նեաց, և փոխանոկ բնկաց ազգայնոց կողմնակալաց՝ կարգել վերակացուս
Ասորեստանեայս կամ օտարս. զորս փոխադարձաբար և նախնիք մեր ոչ
ընկալան ի դատարար Հայկազանցն Նահապետաց, և ի բաց թողին
զյիշատակ նոցին և զանուանս: Յայս միտս սիրեմ ասացեալ և Յովհ.
Աղաթողիկոսի մերոյ Պատմչի, վասն տռաջնոյ թագաւորի մերոյ, եթէ « Պա-
» ռոյր տնուն յազգէ Հայկայ՝ զանազգիսն ի բաց լքեալ հերքեալ, և զնա-
» հապետութիւն ազգին իւրոյ վերոտին նորոգեալ՝ պայազատէր»: Եւ թէ
որպէս այս՝ տեսցուք այժմ աւատիկ:

Ժ Ե

ՔԱՅՔԱՅՈՒՄՆ ԻՆՔՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՍՈՐԵՍԱՆԵԱՅՑ

ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

Ի Նինուսայ և այսր ընդ դարս 10 կամ 12 լոնն ի սպառ ի հին պատմութիւնս յիշատակք մեծի տէրութեանն Ասորեստանեայց, ընդ նմին զոգջիր և ամենայն արեւելեայց, մի միայն թողլով՝ ըստ Յունացն վիպագրաց յիշատակ անհամրոյր՝ զթուլութեան և զմեղկութեան վարուց, յորս զեգերիալ զանց առնէին զօգտակարօքն և զարիականիւք: Սակայն նոյն ինքն յերկար և միահեծան տեւողութիւն պետութեանն և նուաճումն գրեալէ բուրրումն արեւմտեայ Ասիոյ, ոչ արդարացուցանեն զայդ, այլ թէ պէտ և ի պերճութիւն և ի զեղիւթութիւն հարեալ էին ինքնակալքն՝ այլ հարկ է թէ կամ ոչ ամենեքին և կամ ի ձեռն զօրավարաց ոչ սակաւ ջանա-հնար եղեն զինու զօրութեամբ ի հնազանդութեան պահել զհիւսիսայինսն և զարեւմտեայ ժողովուրդս՝ զԺրագոյնսն քան զհարաւայինս. և զի գործք նոցին ոչ գտանին առ պատմիչս՝ այս ոչ ցուցանէ ամենեկին ի դատարկութիւն հատեալ զնոսին. նա մանաւանդ մնացուածք բազմաքանդակ տաճարաց նոցին և ասպարանից՝ զորս հետաքննութիւն դարուս ի լոյս հանէ ի հազարամեայ հողաթաւալ փլատակաց Նինուէի և սահմանացն՝ յայտ առնեն ոչ միայն զարուեստից բարդաւաճանս, այլ և զպատերազմական հրահանգաց և յաղթանակաց, քանզի բազում պատկերք վիմագրեալք տեսանին մարտկաց, և պարսեւոց ազանց ձաւանք: Եւ եթէ ընկալցի ոք հաւատ տիս զընթերցուածս բեւեռքանդակ արձանագրութեանց՝ լուիցէ ոչ սակաւ շահատակութիւնս թաղաւորաց, որոց անուանք ոչ գտանին ի կանոնս ժամանակագիր պատմաբանից Յունաց և համառօտողացն առ ի նոցունց նախնի հարց եկեղեցւոյ. և առաւել ի չորեսին դարս ժամանակի որ յառաջ քան զհոչակեալ բաժանումն միահեծան տէրութեանն՝ գտանեն հնախոյրք բեւեռարձանաց՝ զէպօ նշանաւոր զործոց մարտից. յորս բազում անգամ յիշին, ըստ նոցա, և ապստամբութիւնք նահապետաց Հայոց և վերոտին նուաճումն յինքնակալացն. այլ զի սակաւին բազում քննութեանց և

սառուգութեան կտրուտին ախտքիկ, թողումը ապագայիցն ճշդել և կշռել և զարժանին հասնութեան ընդունել. բայց զմի միայն յիշեցից գէպ՝ որ եթէ ոչ մեծ ինչ ի գիտութիւն մերոյ ազգիս պատմութեան, սակայն ոչ սակաւ վարկ ընծայէ ընթերցուածոց բեւեռքանդակացն. քանզի բազում ամօք յառաջ ընթերցեալ էր ոմանց ի նոսին եթէ (Սալմանասար Դ.) ոմն թաղաւոր ասէր կանգնեալ զպատկեր իւր առ պատկերօք հօր և հաւուն իւրոյ յայրի ուրեմն առ աղբերօք գետոյն Ծոփաց կամ Սոսրանայ. և ահա յամին 1864 տնդդիացի հիւպառն Ամգայ (Դէյլըր) որ չէր ինչ տեղեակ այսպիսի իրաց և ընթերցուածոց, ի հետաքնին շրջագայութեան իւրում եգիտ ի հիւսիսակողմն Ամգայ ի քարայրի ուրեմն առ ակամբք գետոյն որ ցարպ Սոսրանէ կոչի և օժանդակէ զՏիգրիս, մանաւանդ թէ նորին իոկ աղբերացուցիչ գետ է, պատկերո երկուս ասորեստանեայ թագաւորաց հանդերձ բեւեռքանդակ, որ հաւատարմացոյց զառաջին և զբացտկայ ընթերցուածն: Առաջին կանգնող պատկերին, ըստ Օրբերդի, Թաղաթփաղասար Ա է, 1130 ամօք յառաջ քան զթուական փրկչին. իսկ արձանագրողն համարի Սալմանասար Դ իբր 800 ամաւ նախ քան զՔրիստոս որ նուաճեաց զՀայս: Անուանք թագաւորացդ Ասորեստանեայ զոր ընթեռնուն հնախոյզքդ՝ Ժանթօմ են ի Ս. Գիրս, որպէս և գործք պատերազմաց նոցին, սակայն ժամանակաւ յետնագոյնք են. իսկ յիշեալքդ աստանօր նոյն անուանք նոցին, եթէ ստոյգ և եթէ ոչ՝ բազում դարուք երիցագոյն ասին: Առաջին ամենայն թագաւորաց յիշեցելոց ի Ս. Գիրս փուլա կամ փուլ է, զոր ոմանք նոյն համարին ընդ Թաղաթփաղասարայ. որպէս նախորդ և երիցագոյն քան զսա է Սարդանարադն անուանի թուլութեամբ և արկածիւք, որ և Թոնոս Կոնկոյնոս թուի իմն ծեքանօք կամ առ նշաւակէ ինչ կոչեցեալ. առ որո՞վ բարձունքն առաջնոյ հարստութեան Ասորեստանեայ: Սակայն և ոչ ի ժամանակ կարեւոր պիպացս միաբանին ժամանակագիրք. մինչդեռ հնագոյնք ի վերջ կոյս Թ դարու նախ քան զՔրիստոս գնեն զգա կամ ի սկիզբն լին, այժմուս ի վայր եւս իջուցանեն, և ըստ այլ և այլ համարոյ նոցին առումն Նինուէի, բաժանումն միապետութեան և մերոյ ազգիս սկիզբն թագաւորութեան լինի մի յայտոցիկ ամաց նախ քան զՔրիստոս 797. 788. 771. 769. 759. 749. կալցուք մեք զառաջինն զ797 ըստ հին ժամանակագրաց և ըստ մերոյս Թ. Արծրունւոյ և ըստ ոչ սակաւուց յարգեացս ընդ որս և Օրբերդ:

Արդ ի սկիզբն լ՛ դարու նախ քան զՔրիստոս, յետ Ակրազանի թաղաւորէր Ասորեստանեայ կոչեցեալք Թոն Կոնկոյնա կամ Սարդանարալ,

մեղկագոյն և կնամարդի գոլով քան զամենայն թագաւորս, ըստ վիպագրացն բանի, կամ զի և էր իոկ տյնպէս, և կամ զի նա ելոյժ զլրէժ նախ այլոցն, և ի զլուխ նորա կուտեցան ամենայն բարուրք բասրանաց. նստէր ասնն յապարանս իւր ընդ հոմանիս և ընդ հարճս անհոգացեալ յայլմէ ամենայնէ և միայն ցանկութեան և խրախճտնաց պարապելով, ի զօրավարս հաւատարիմս վստահացեալ զպահ պետութեանն. յորմէ թէպէտ և բազումք յիշխանաց ազգացն նուանելոց զկծէին, այլ չգտաւ ոք համարձակագոյն և խորագիտագոյն քան զնախարարն կամ զվերակացուն Մարաց Արարկ կամ վարրակ ըստ մերոյս պատմչաց. յորոց երիցագոյն խորհնացի այսպէս ասէ. «Վարբակէս գաւառաւ Մեղացի, ի փոքրուէ կողմանց ծագաց գաւառին» ամրագունի...»:

Էին էին և այլոց մարդից վերակացուք համախոհք ապստամբութեանն, որպէս Բեքեսիս, որ և միանգամայն քրմապիտ էր Բարեւացւոց աշխարհին, սակայն զլխաւորք գործոյն, որպէս մերս ցուցանէ վիպագիր և այլք, ասաջնորդք արիական առհմիցն էին և լեւոնորդեայք, Մարք և Հայք, նոցա վարբակէս զլուխ և վարիչ՝ մերոյս «Քաջն մեր և տջողակն Պտրոյր», ըստ կաթողիկոսի կոչման, Հայկազն և ի զարմէ նահապետաց, որդի Յուսակայ կամ Սկալորդույ, և զկծեալ յասորեստանիկ կողմեակալին բռնութեմէ: Ի սոսա, ի Մարս և ի Հայս յարեցան և մերձակայ ժողովուրդք մինչեւ գումարել նոցա միահամուռ բանակ 400,000ոց արանց: Բայց ոչ բազմութիւն ինչ նոցա և ոչ յանդգնութիւնն կարաց վաղվազակի յաջողել ի զլուխ ասանել զիրան. կամ զի ընտելացեալք ընդ երկար ծառայութեամբ և ի դաւաճանաց մատնութեամբ՝ չէին անխէթք և անկասկածք, և կամ զի ոչ որպէս ասենն՝ ապիկար և անզօր ոք էր ինքնակալն Ասորեստանի, գուցէ բազմաձեռն քան զապստամբսն կարաց գումարել զիրեւ ամբոխս մարտկաց. որովք երկիցս և երիցս յաղթական իսկ գտաւ և հալածեաց զնոսա. սակայն և համբուն ցրուել և վատնել ոչ կարաց. քանզի զողի ի բոլին եղեալ համախոհիցն՝ ձայն ետուն և հեռաւորաց ազանց և զօր ի թիկունս հասուցեալ յարեւելեան մարդից՝ խաղացին միւսանգամ, պատեցին բախեցին հարին զինքնակալն, և արկին ի մայր քաղաքաց տէրութեան իւրոյ ի մեծն Նինուէ. որ զի ոչ միայն ճոխութեամբ այլ և ամրութեամբ հզօր էր, զամս երկուս տեւեաց ժուժաց պաշարման. զի և չէր իսկ յայն ժամանակս զարգացեալ արուեստ քաղաքամարտութեան. մինչեւ հնարս գտեալ պաշարողացն, որպէս և յայլ զէպս ի հնումն, ի բաց դարձուցին ի քաղաքէ անախ զընթացս Տիգրիս գետոյ, և ընդ հուն նորին խուժեցին ի ներքս. ոչ զամաց միայն

այլ և զերկար դարուց վրէժս ստրկութեան լուծանել ի տիեզերակալ գոռողէն Ասիոյ. այլ նա վաղ իսկ իւրովի ճեպեցուցեալ էր զգատակնիք իւր, աշխարհահաշակ կոտորածին. հրաման տալով ի մի վայր կուտել յապարանսն զցանկալի և զմեծագին գանձս պետութեան, զանշունչ և զշնչաւոր օժանդակս զեղխութեանց շուայտութեանցն, զհարճս և զկանայս անգամ, և իբրեւ ի սպանդ և ի խարոյկ համաշխարհական պատրաստեալ փակեալ զնոսա անճողոպրելի, ապտ և զինքն խառնեալ ի նոսին՝ տայր հուր արկանել, և նովին միանգամայն ճարակել զմեծութիւն և զկեանս իւր, մոխիր ցուրտ թողլով յաղթականացն յամենայն փառաց և արհաւիրաց մեծի միահեծան տէրութեան աշխարհի. Եւ եթէ արժան իցէ հաւատալ՝ անդրազոյն ինչ եւս քան զխարոյկն և զմահ զմտաւ ածեալ թողուլ յիւր յիշատակ, ինքնին տապանագիր յօրինելով, արժանի անբանական վարուցն զոր նմա ընծային, ասել իմ ցանցորդ և տեսող գերեզմանին, թէ « Ուսիր յինչն » ուտել ըմպել և խրախանալ, զի այլն ամենայն ընդունայն է ». որպէս թէ չիցէ ինչ այնպէս շուայտութիւն և զեղխութիւն. Եւ թէպէտ այլք այլ ինչ ազգասն զառապանագիրդ, կամ թէ երկուս Սարգանարալս, և մէն միում պատշաճել զգրուածսն, սակայն այսոքիկ արտաքոյ մերոյս կացցեն խնդրոյ:

Համախոհիցն նիզակակցաց յայս գործ ոչ այնքան ուշ եղեալ էր ի բարձունք տիեզերասաստ պետութեան Ասորեստանեայց, որքան ի վրէժ բռնաւորացն և յազատութիւն իւրաքանչիւր ազգի և աշխարհի. վասն որոյ որպէս և խորհեալ էին արարին՝ զնահապետս իւրաքանչիւր աշխարհաց թազաւորական շքով կարգելով ի գլուխ նոցին. նա և նոցին իսկ Ասորեստանեայց ի նոյն ի նինուէ կարգեցին ոստիկան կամ նախարար, որպէս և այլոց. որք ի հպատակութեան յաղթականին կացեալ զառաջինն, ապա յեա իբր ամաց 28ից յաջողեցան անդրէն զբոամբ ածել զմիապետութիւն զոր յինքն կալեալ էր վարբակէս և տարեալ տնկեալ յաշխարհ իւր ի Մարս. ընդ ձեռամբ ունելով որպէս զնինուէին, նոյն և զԲաբելոնացոց նախարարն Բելեսիս, և զմերոյ ազգիս նահապետ Պարոյր, առաջին ի Հայս, որպէս ասի, պսակազարդ ճոխացեալ, առաջին թագաւոր Հայոց եղեալ. և յետ հազարամեայ ժամանակի զորդիս Հայկայ յինքնուրոյն վարչութիւն հանեալ. ազգաւ և սերնդեամբ տիրելով և աւանդելով զաւերութիւնն. Բայց զի մերձաւոր էր մերս սահմանաւ քան զվարբակ աշխարհին Ասորեստանեայց, և մարթ էր դաւոյ և միջոց ինչ պատահել յայսմ կողմանէ՝ եթող վարբակ նիզակակցին իւրում գունդ օգնականի յիւրոց զօրաց. և եթէ արժան իցէ զթումայի մերոյ պատմչի բանսն անեկրկայ ընդունել, ոչ

միայն զօրս ետ, այլ և «ապիհարկէ ի հարկաբարձութենէ և թագապատիւ» իշխանութեամբ մեծարեալ»: Զայսուսիկ խորհրդածելով վիպահօր մերոյ յետ 1200 ամաց յայն ինչ դեռ բարձման մեծի Արշակունի հարստութեանն Հայոց՝ բաղձայր բնիկ Հայկազանցն փարազանց «Ինչ այսոքիկ արք ի» մերոց թագաւորաց են սիրելիք և իմոյ արեան առուք և հաւտոտի հաւ» ռազաւորք. և սիրելի էր ինչ յայնժամ գալ Փրկչին և զիս գնել, և առ» նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել, և նոցա տէրութեամբն զուարճանալ» (Այլ 00. տեսութեամբն խրախճանալ), և յարգեացս ապրիլ վտանգից։ «Բայց վաղ ուրեմն փախեալ ի մէջ՝ պատահումն այն թէ արդեօք և վի» «ճակ»։ Իսկ մեզ որ հեռագոյնք եւս ժամանակաւ գտանիմք յոգողէ բա» նիցս ի խորենացւոյ քան նա ի Պարուրայ, և յուղագոյնս գիտեմք վտանգս պատահեալ ազգիս ի 14 դարս որ ընդ նորայն և ի մեր ժամանակս, զի՞նչ արդեօք մեայր ասել բանս, եթէ խորհրդածութեանց և ըղձից և ոչ պատ» մութեանց էր հանդէս գործոյս։ Եւ ցաւէ իսկ յոյժ զի ի կարեւորագոյնս յայսմ միջոցի կերպարանաց ազգիս մերոյ՝ անդէն և անդ մթանայ վերբա» տին պատմութիւնս, մանաւանդ թէ զԺողակ քան զառաջինն կնճիւնն առ» նու, եթէ կամիցի ոք հետեւել խորենացւոյ։

Գանգի Պարուրայ յաջորդ անընդմէջ կարգէ զՀրաչեայ, և առ Նաբուքոդոնոսորիւ ասէ զնա լինել, որպէս և այլք ի պատմաց. և զի թագաւորդ Բաբելացւոց կեայր ի սկիզբն Զ դարու նախ քան զԲրիսառոս, ապա ընդ ժամանակ նորա և Հրաչէի և ընդ ժամանակ Պարուրայ և վարբա» կայ՝ է միջոց ամաց գէթ իբրեւ 150ից, յորս վարբակայ ընծային յաջորդք եօթն. իսկ զիմրդ Հայկազանցս և ոչ մի ոք։ Եւ դարձեալ անճաշագոյն և խառնակ եւս գտանեմք առ նմին վիպահօր՝ զԱսորդանայ զորդւոյ Սենեքերիմայ ժամանակ՝ որ ի միջոցի անդ է Պարուրի և Նաբուքոդոնոսորի՝ պատ» շաճեցուցանէ Սկայորդւոյ, զոր յառաջն հայր Պարուրայ ասաց լինել. և հարկ է կամ գրչաց ինչ սխալանս լինել այդանօր, կամ այլոյ ուրուք Սկայոր» դոյ լինել ընդունողին զեղբարս Ասորդանայ, կամ թէ և բնաւ ոչ Սկայոր» դոյ այլանունն ուրուք նահապետի կամ թագաւորի, զոր յետոյ ասե» ցուք. այլ եթէ այս և եթէ այն՝ հարկ է թէ ընդ մէջ Պարուրի և Հրաչէի ժամանակք բազումք անցին. և առ ի ընդ զայն ասացին սմանք (Եղ. Զմիւռն.) շատակեաց եղեալ զՊարոյր, նա և «ամս հարիւր յերկարեալ» կամ այլ աւելի, մինչեւ ցՍենեքերիմ», որպէս ասէ ոմն. այլ հաւանա» գոյն է թէ յետ նորա կացին այլ թագաւորք Հայկազունք անյիշատակք մնացեալք ի խորենացւոյ, զուցէ և ի Մարիբասայ. և այս ոչ առ անշուշտ

Թեան ինչ նոցին, այլ մանաւանդ և կարի իսկ պայծառանշանն գոլոյ, ձեռնեղէցք յիշխանութիւն և յաշխարհակալութիւնս. զորոց անուանս առ նախանձու ջնջեցին ի գիւանաց միահեծան բռնաւորք Բաբելոնի և Նինուէի, յորոց գիւանաց յետոյ ուրեմ Մարիբաս և Խորենացի առեալ կարգեցին զշարս մերոց ազգապետաց: Բայց զվրիպեալսն ի սմանէ կանխաւ ցուցեալ և արձանագրեալ էր ասաջին հեղինակ Հայկական դպրութեանցս՝ Հոռվմէացին ազգաւ Ագաթանգեղ, և ըստ նմանէ այլք, յորոց և Սեբէոս յէգարու, որ հասոյց իսկ մեզ զյիշատակ և զանուանս նոցին թագակապ և հայկապ արանց հնգեցուն: Բայց և աշուրիկ, զորոց ընդ հուպ կայ մեզ ճառել, երեւին կացեալ յետ Սենեքերիմայ մինչ ի Նաբուպադասար, յէգարու նախ քան զՔրիստոս. իսկ ի կանխագոյն յՈւթերորդին՝ յորոյ ի սկզբան կամ ի մէջ կոյս թագաւորեացն Պարոյր, յետ սորա թուին կեցեալ յիշատակեալքն ի նորոյ Պատմահօրէս Չամչեանց, Փառնաւազ Ա. և Փառնակ Բ. և յետ սոցա թագաւորն ժամանակակից Սենեքերիմայ և ասպնջական որդոց նորին, զոր տեսաք ի վերոյդ «Սկայորդի քաջ մեր» նախնին» կոչեցեալ ի Խորենացոյ, և այլք յայլ անուն կոչեն. Ասողիկն և Սամուէլ ժամանակագիր առ Պարոյր ասեն եկեալ զնոսա. Վարդան՝ առ Կալպակ՝ նոյն համարելով ընդ Սկայորդոյ, բայց ոչ միայն այսքան ի վայր իջուցանէ սա զժամանակս սորա՝ այլ և զնոյն ասէր պատկեալ ի Վարդակայ՝ իբր տառջին թագաւոր Հայոց. և դարձեալ ոչ ի սմանէ միայն ասպնջականեալ ասէ վասն Սենեքերիմեանցն այլ թէ «և պատուեցան եւս» ի Պարուրայ: Այլ ոմն անանուն վարդապետ (Քարոզական պատմութիւն Եռայեայ մարգարէի) Արտաշէս թագաւոր կոչէ զընկաւուչ նոցին. և միւս ոմն ի յետնոց (Եղիա Չմիւռնիացի) վասն նոյն ինքն Պարուրի ասէ «որ է» Արտաշէզ: Իսկ քան զԱսողիկ երիցագոյն պատմիչ Թովմա Արծրունի՝ որ տեղեկագոյնս պատմէ զԱսորեստանեայց և զհաւուց իւրոյ տոհմին՝ այսինքն է զորդոցն Սենեքերիմայ, ասէ զսա լինել «առ մերոքն Հարամայի» (յայլ օր. Արամա). և մեք զսա հաւանագոյն համարիմք. իսկ զԱրտաշէսդ կամ արդարեւ մակադրական անուն փառանիշ առաջնոյ թագաւորին մերոյ յետոյ ընծայեալ նմա, զի ոչ յառաջ քան զԱրշակունիս յիշի այլուր անունդ այդ, կամ թէ միոյ ի յաջորդաց Պարուրի:

Արդ յետ կործանման առաջնոյ ինքնակալութեան Ասորեստանեայց՝ և բաժանեալ ի չորս պետութիւնս, մինչեւ ի ժամանակս Սենեքերիմայ և Դիւմկի գտանեմք միոյ միոյ կացեալ 5 կամ 6 թագաւորս. Բաբելացւոց՝ յետ Բեղեոհայ (կամ նոյն ընդ նմին ըստ ոմանց) Նաբոնասոր,

որոյ առի տումարական կարգս ինչ հաստատեալ, և անտի թուական մի եւս, սկսեալ ի 26 օրէ փեպրուարի ամսեան 747 ամին նախ քան զՔրիստոս. և ըստ ումնն ի մերոց վարդապետաց (Ստ. Ռոշք. բառագիր) յանուն իւր կոչեալ զառաջին ամիս տարւոյն, յորմէ և մերս Նաւասարդ. բայց մեր հնագոյն եւս զպատճառ անուանս ցուցեալ է. իսկ եթէ նորոգութիւն ինչ կամ ուղղութիւն ըստ Նարոնասարայ ընկալեալ իցէ և ի տումարն Հայկին, զայն չունիմ ասել կամ մերժել: Իսկ Ասորեստանեայց յետ 28 ամաց անիշխանութեան կամ սաորակարգ իշխանութեան՝ կացին հզօր թագաւորք Փուշ, Թագղաթփաղսար և Սալմանասար. որք անդրէն ի բունն առին զգահերիցութիւն և կայան աշխարհակալութեամբ, յառաջեցին ընդ արեւմուտս մինչեւ ի սահմանս Եգիպտոսի, նուաճելով զամենայն միջակացեալ ազգս և թագաւորութիւնս մանունս, ընդ որս և զՀրէիցն՝ զԵփրեմայն կամ զտասն ցեղին. զառաջինն իբր յօգնական և ի թիկունս հասանելով նոցա ընդգէմ թագաւորաց ոմանց Ասորաց, և ապա ընդ հարկաւ և ընդ լծով արկանելով զնոսա, հուսկ յետոյ և գերութեամբ վտարելով յերկրէ բնակութեան նոցին յաշխարհս հեռաւորս: Թագղաթփաղասար նախ իբր զ738 ամաւ նախ քան զՔրիստոս վարեաց ի Սամարիոյ կամ յԵփրեմէ բազմութիւն ամրոխի և բնակեցոյց « յԱսորեստանեայս, և բնակեց » ցոյց զնոսա յԱլաթ և յԱրոյր՝ զգետովքն Գովգանայ և զլեռամբքն Մա » րաց »³⁴³ (Գ. Թագ. ԺԷ. 6), զոր Լատինն ի քաղաքս Մարաց ասէ. և թուի ըստ քննչաց երկիրն ընդ մէջ Մարաց և Հայոց, ի կողմանս Կորդուաց, ի Խալսկեանն անուանեալ զաւառ, սրանօր վարձեալ յետ իբր 20 ամի՝ յաջորդ նորա խաղացոյց Սարկին կամ Սաղմանասար որ և Նեմեսար ըստ գրոց Տուրիթայ, զհասարակ գերութիւնն Սամարիոյ. և աստի երեւի միւսանգամ մեծագօր տէրութիւն թագաւորացն Ասորեստանեայց ի վերայ շրջակայիցն ազանց, և Հայոց և Մարաց, զի մինչեւ ի սահմանս նոցին վարեալ բնակեցոյց զպաղթականն Հրէից. և ոչ այսչափ միայն, այլ և ի նոցին սահմանաց հանեալ զընիկսն փոխարնակեցոյց ի Սամարիա, որպէս վկայեն նոյն Ս. Դիրք. « Եւ ած արքայն Ասորեստանեայց ի Բարեղոնէ և ի Քուլթայ և յԱ » յայ և յԵմաթայ և ի Սեփարուիմայ, և բնակեցան ի քաղաքս Սամա » րեայ փոխանակ որդւոցն Իսրայելի » (Գ. Թագ. ԺԷ. 24): Գնկացող այգոցիկ որ ի զանազան աշխարհաց տէրութեան Ասորեստանեայց՝ զլիաւորքն արք. Քուլթայ, թուին իմն ի Խուլթայ³⁴⁴ որ հարաւային սահման էր Հայոց մինչեւ էր կոչեցեալ յանուն Սանասուն, և թուի սեմական գոլ յայնժամ բնակչացն, որոց երթեալ ընդ այլսն ի Սամարիա՝ տնկեցին անդ զհայրենի

զիս իւրեանց զԱնգեղ, ըստ մերս թարգմանութեան յԵթանասնից, որ ըստ լատինաց և եբրայականին Ներգել լսի և կարծի հասն աքաղաղ կամ Հրատն մալարակ կամ հոյս պաշտօն:

Յառաջ քան զգերութիւն Հրէից (Դ. Թագ. ԺԶ. 9) Թագդաթփադսար նուաճեալ զԴամասկոս, զընակիչն վարեալ էր ի գերութիւն ի Կիւրէն կամ ի Գիր ըստ եբրայականին, զոր ոմանք (Մարդինի) ի կողմանս Մարաց համարեցան, այլք (Ռէննէլ) ի Կորճայս կամ Կորդուս, և յուրք (Միւլէր. Նիպուր 134. 157) այժմ ի կողմանս Կուր գետոյ. ամենեքին ի սահմանո Հայոց Մեծաց, որ անդրագոյն մարդ էր յայնժամ Ասորեստանոյն ի հիւսիսոյ կողմանէ, և մինչեւ ցՍենեքերիմ անդրէն նուաճեալ տեսանի. և գուցէ յայս սակա յետ Պարուրայ ոչ յիշին յազգային պատմաց՝ յաջորդք նորին:

Բայց առ Սենեքերիմու միւսանգամ յեղափոխեցան բաղդք ազգացն նուաճելոց կամ մարդից Ասորեստանի. մանաւանդ ի վաթարել բանակի նորա ի Պաղեստին և ի Պելուսիոն, և իրեւ փախստական դառնալ՝ լքեալ զպաշարուն Երուսաղեմի (711 նախ քան զԳրիստոս): Եղեկիայ՝ որ յառաջ հարկս հարկանէր նմա, իսպառ թօթափեաց և զլուծն զայն: Բարեւ լսն որ ապստամբեալ և նուաճեալ էր ի նմանէ սակաւ ամօք յառաջ՝ վերստին ընդլքեաց, ի ձեռն Մարդոկեմպաղայ կամ Մարովաք-Բաղդանայ ըստ Գրոց, (Դ. Թագ.) այն որ առաքեաց խնդակիցս Եղեկիայ և հազիւ ուրեմ հանդարտեաց ընդ ձեռամբ Ասորդանայ՝ իրեւ տեղակալ կարգելոյ անդր ի հօրէն իւրմէ: Մարք որ յաւուրց անտի վարրակայ բազում այն էր զի ազատօրէն աղիկամի վարէին, թէ և ոչ միտաբանութեամբ ամենայն աշխարհին, քան ծառայարար և ի հարկի, խրատեալք ի փասուէ անմիտաբանութեան իւրեանց՝ հաւանութեամբ զլիաւորացն կացուցին իւրեանց զլուի և առաջնորդ և թագակալ իշխան զկոչեցեալն Դիւպկ (որոյ անուն թուի յԱժ Դահակն անուանէ զեղչեալ), որ շինեաց և ամրացոյց գեթնպարսպանն, մանաւանդ թէ գեթնիրանգն Ահմատան կամ Եկրատան ի հարաւակողմն արեւելից աշխարհին Մեծի Մարաց: Պարսք որք թեր Մարաց և իբրեւ ի նոսին յարեալ բաղաքավարէին՝ կացուցին և նոքա ի նմին ժամանակի թագաւոր զԱրեմնէս կամ զՀաքամանիշ ոմն. յորմէ սերեցան Կիւրոս մեծն և Դարեհ Վշտասպայ: Սենեքերիմ թէպէտ և եկեաց յետ ձախողակ դարձին յԵրուսաղեմէ՝ ժամանակս ինչ²⁴⁵, այլ ոչ կարաց միւսանգամ ի ծառայութեան հարկի կացուցանել զսոսա. նա և ոչ զՀայս, որպէս քանիս կարգ է ասել: Քանզի հայեցեալ ի դրացիս իւրեանց, ընդ որս բազում

մասամբ և կրօնիւք հազորդք էին, նաեւ յօտարս անգր, չիք երկբայել՝ թէ և ինքեանք զամուրս տաւրոտական լերանց արկին միւստեղամ անջրպես և պատուար զինուց Նինուէի. և յայնժամ երեւի գլուխ ամբառնալ և Հարամայ Հայկազնոյ և տիրապետել միւսանգամ հանգոյն Պարուրի. մանաւանդ յետ սպանմանն Սենեքերիմայ յորդուց իւրոց և գալստեանն սոցա ի Հայս:

Քանզի որպէս և Ս. Գիրք կրկնութեամբ իսկ յիշեն, Սենեքերիմ զառնացեալ ընդ կորուստ բազմաձեռն բանակին ընդ պարսպօք Երուսաղեմի և ընդ ամբարձումն ազանցն երբեմն հնազանդեցելոց, խտամբակօրէն վարէր ընդ պատանդսն, ընդ գերիս և ընդ գաղթականս նոցին վաղ ուրեմն բնակեալս ի բուն յերկրի իւրում յԱսորեստանի, և որպէս Տովբիթ վկայէ՝ նախճիր բազում գործէր և ի գերութեանն Հրէից, զորոց դիակունս թաղէր բարեպաշտն այն Նեփթաղիմացի, որ էր ընդ գերութեանն եկեալ ի Նինուէ. և պարապէր ի տուր և առ վաճառուց ընդ Մարս. բայց՝ որպէս և ինքնին ասէ (Ա. 18) ի վերջին ամս Սենեքերիմայ «*ոչ հղեւ (նմա հնար) երթալ յերկիրն Մաւրաց*». յայտ է թէ վասն խռովութեանն եղելոյ ի մէջ երկոցուն աշխարհացն և կոսկածանաց համախոհութեան: Եւ ոչ առ օտարս միայն, այլ թուի և առ տոհմայինսն և առ ընտանիս վայրենացեալ և գազանացեալ բռնաւորին, վասն որոյ յաուր միում «*մինչդեռ երկիր պազանէր Նասրաքայ*» կոոց իւրօց՝ Աղրամելէք և Սարասար որդիք նորա սպանին զնա սրով, և ինքեանք գնացին փախստական ի Հայս». (Ես. Լէ. 38: = Բ. Մնաց. ԼԲ. 21: = Դ. Թագ. ԺԺ. 37). կամ որպէս Տովբիթ ասէ «*ի լերինս Հայոց*» (Ա. 21): վարդապետ մի անանուն ի Պատմութեան Եսայիայ, ասէ. «*Մտին երկու որդիքն ի տաճարն ծածկեալ զսուրն, և կացեալ յաջմէ և յահեկէ. և նա ոչ ունէր կասկած յորպէսց իւրոց. և սպանին զՀայրն և ձգեցին զգլուխն առաջի կոոցն, և ասեն. Դու լեր*» զմա զոհ. և ինքեանք փախստական գնացին ի Հայս առ թագաւորն Արտաշէս, և նա սիրով ընկալաւ զնոսա»:

Կարի նշանաւոր են այս դէպքք ի հին պատմութեան մերում, ոչ միայն զի և ի Գլոց սրբօց վկայեալ է, այլ զի և խառնուրդ իմն ընծայեցին եկքն այնոքիկ արքայազունք՝ ընդ հայկական սեռիս, և յարուցին երկուս կամ երիս մեծամեծ և նախակարգ նախարարութիւնս յաշխարհի մերում, զորոյ և զբաղաքական վարչութիւն յեղափոխեցին իմն յայնժամ, որպէս սերունդք նոցա յգկնիսն թելադիր և զօրավիգն լինելով յապատամբութիւն և յինքնազլխութիւն. որում վկայեն Յովսեփոս, և Ս. Հերոնիմոս յաւանդութենէ Հրէից, և մերս հին պատմիչ²⁴⁶:

Վասն որոյ և արժան է ոչ առանց ըննութեան անցանել զնոքոք: Եւ նախ յիշեցուք զանուանսն. յորոց առաջինն Աղրամելեք որ յապաւմամբ զրի և Աղրամել (առ Խորենացոյ), նշանակէ ի սեմական լեզու տոհմին Թագաւորափառ կամ աստուածափառ, քանզի ըստ բնիկ ձայնին լսի Ասսար մելիք, և Ասսարդ աստուածական տնուն էր առ Ասորեստանեայս. առ Արիւ գենեայ կոչի Աղրամուզան, ծեքեալ ի Յունաց կամ ի Հայոց²⁴⁷: Եղբայր նորա Սարաւոր, առ մեզ Սանասար կոչի, իբրեւ ի լծորդատառութենէ, քանզի և յայլ անուանս տեսանեմք զփոխադրութիւն Ն և Բ նայ տառից. ըստ բնիկ հնչման Թուի և Սարէսէր կոչեցեալն. այլ Արիւգենոս աւելադրէ զոյգ նմին և զՆերգել անուն Ներգելա—Սարասար կոչելով, կամ լոկ Ներգել, որ նշանակէր առ Ասորեստանեայս զգլխ հրատի կամ զհաւն առաւօտին: Ըստ Արիւգենեայ պատմութեան հրեւի իմն ոչ անդէն իսկոյն յետ սպանման հօրն իւրեանց փախուցեալ եկեալ նոցա ի Հայս, այլ նախ փորձեալ և ի բուռն առեալ զթագաւորութիւն, և ընդ միմեանս իսկ մարտուցեալ. նա և Սանասարայ Թագաւորեալ՝ զոր Ներգելոս կոչէ, և սպանեալ յԱղրամելեքայ, որպէս Թուի ի Հայս, ուր տպաւինեալն էր յամուրս Սիմ լերանց, ի Տաւրոսական պարուն, ի Թիկանց Տարոնոյ, ուր և պաշտպան կայր նմա ազգապետն Հայոց. բայց որովք և արբանեակք նորա մեացին անդէն և սերեալ յազգ՝ կոչեցան Սահասուք, որ յետոյ և մինչեւ ցայժմ համառօտիւ Սասունք կոչին, որպէս թէ Սանասարունի կամ Սարասարունիք: Որքա թէպէտ և ընդ հնագոյնս ի հայկական տոհմից խառնեալ և թուեալ՝ այլ ոչ յաճախ յառաջագէմք յաւագութիւնս, վասն համանման իմն անհարթ տեղոյ բնակութեանն իւրեանց և աղխասորոյզ բարուցն, թէպէտեւ գոռք ելով ի կողմի, և հանապազակիւրք զինուց, այլ և հանճարեղք ի գործ պատերազմական արուեստից: Համառօտ աշխարհագիրք մեր և յիշատակողք զիպացս, ասեն վասն սորա «Սանասար շինեաց զՍասուն». իսկ պատմահայր մեր ասէ. զսա «յարեւմտից հարաւոյ աշխարհիս մերձ» ի սահմանս նորին Ասորեստանի բնակեցուցանէ Սկայորդի (Հարամա) քաջ մեր նախնին... և ի նմանէ աճումն և բազմամարդութիւն լեալ, լցին զՍիմն ասացեալ լեռոն. իսկ որ պերճագոյնք ի նոցանէ և զլիաւս լորագոյնք՝ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոց առ Թագաւորսն մեր ցուցեալ՝ զրդեշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան աճուիլ». յայտ է թէ զԱղձնեացն աշխարհի՝ որոյ գաւառ է Սասունք: «Իսկ Աղրամուզանն» յարեւելից հարաւոյ կողմանն բնակեալ. ի սմանէ ասէ պատմագիրն» (Մարիբաս) լինել զԱրժրունիս և զԳնունիս»²⁴⁸:

Բայց և ոչ Աղլրամելեք որ սպան զՍարասար՝ անպատուհաս մնաց. քանզի և Ասորդան ոչ համամայր եղբայր նորա (Աքսերդիս ըստ Աբի-դենեայ) հետամուտ եղեւ վարձկան զօրականաց ամբոխիւ հայրասպանին և եղբայրասպանի, և որպէս թուի, ոչ փոքր գործ մարաի և ընդդիմութեան եգիտ ի Հայս. բայց յաղթող գտեալ՝ զհետ պնդեցաւ փախըստականին, եթէ արժան իցէ հաւատալ Աբիւլենեայ, և անոր քան զսահման աշխարհիս մերոյ հանեալ՝ սպան զնա ի քաղաքի ուրեմն որ Բիւզանդիոն գրի (առ Եւսեբեայ), և յոմանց (Նիպուր 180) Տրապիզոնդ կարծի: Աւանդէ վարդապետ յիշատակող սուսերահար սպանման Սենեքերիմայ՝ զԱղլրամելէք գնացեալ յԱղուանս³⁴⁹, գուցէ արդեօք ի կրկնումն փախըստեանն. բայց առանց հակառակութեան է Խորենացւոյ վկայութիւնն, զոր ստէպ և յերկար հաստատէ բնիկ տոհմին պատմիչ՝ Թովմաս Արծրունի: Յատուկ առն և տեղի բնակութեան նահապետիւ Արծրունեաց՝ եղեւ ի հարաւային արեւմտեան ծայր ծովուն Աղթամարայ, ի հովտի Թուխ գետոյ, որ և կոչեցաւ բնիկ գաւառ Աղձնեաց և յետոյ Հոյց կամ Խոյց. և երկրորին անուանքս՝ գաւառին և աշխարհին՝ որպէս և որ ցարդ համաձայնք լսին Խարզան և Խզու՝ վկային օտար ի հայկականէս և Սեմական լեզուի կոչումն: Զպայազատութիւն սոհմի Աղլրամելեքայ, Արծրունեացն կոչեցելոց ի Հայս՝ մանրախուզիւ քննեալ Թովմայի՝ շարակարգէ ի պատմութեանն, բայց զի յօրինակս գրոցն որ առ մեզ հասին պակասն բանք ի յիշատակէ աստի մինչեւ ի Տիգրանայ ժամանակս, զանխուլ մնան և գործք երկոցուն եղբարցն և զաւակաց նոցին, և բնակութեանն և շինութեան որ յԱղձնիս և որ անդրագոյն ի Գնունիս յարեւելից ծովուն Աղթամարայ, զսահմանօք Ամկոյ:

Հարամայ յաջորդեաց որդի նորա, որ թուի նոյն ինքն ԱՐՏԱՇԷՍ նախայիշեցեալ և վանատուր որդւոցն Սենեքերիմայ, վասն այնորիկ և թշնամութեամբ ընդ Ասորդանայ կեցեալ, և յաղթահարեալ ի սմանէ, թէ և ոչ իսպառ նուաճեալ և կապանալ յիշխանութենէ. զոր յաջորդ իւր և որպէս թուի որդի՝ ԶԱՐԵՆ, իսպառ գերծոյց ի բռնակալութենէ Ասորեստանոյն, և ի վերջ կոյս թագաւորութեան Ասորդանայ՝ ինքնազլուի թագաւորեաց Հայոց, իրբեւ 670 ամօք յառաջ քան զթուական Փրկչին: Եւ էր նա, ըստ հաւանութեան, թոռն Հարամայ³⁵⁰, կամ ի զարմէ նախնոյն մերոյ Արմենակայ, վկայեալ ի մնացորդաց պատմչն «այր զօրաւոր և կորովի աղեղամբ». որպիսիք ոմանք եղեն և յաջորդք իւր չորեքին, թուի թէ և ազգաւ սերեալք մի ըստ միովչէ, և զամս իբր 70 ոչ միայն ինքնօրէն աղեկամի տիրապետեալ Հայկազանցս, այլ և

նուաճեալ զըրջակայ ժողովուրդս, ընդդիմացեալ ձեռնբրիցութեան Մարաց և Ասորեստանեայց, և բոտ վիպասանին Մամիկոնեանց

« Այս հնդեքեանքս իրաւորեալ
> Ըզպատեբազմ ազանց վանեալ »:

Եւ են սոքա յիս Զարեհի Արմոց, Սարհանգ կամ Սարաք, Շառաւ և Փառնասագ Բ. որոց և ոչ անուանք գտանին առ Խորենացւոյ վասն նախասացեալ պատճառիդ. այլ ի հնագունէ եւս հետազօտ պատմչէ կամ ի նոյն ինքն յԱգաթանգեղայ, գտեալք և մեծաւ իմն շքով զրոշմեալք և հոչակեալք եղեն, վասն մեծամեծ և քաջանշան գործոց նոցին, որովք գերազանցեալ քան զամենայն նախնիս իւրեանց և զյեախնս ի Հայկականց, համարեցան ընդ աշխարհակալս անուանիս. զորոց թէպէտ օտարք և նախանձօք ջանացան բնաջինջ առնել զանուն և զյիշատակ, այլ վիպասանք ազգին պահեալ հասուցին ցհազար ամ. մինչեւ յաւուրս մեծին Տրդատայ յարքունի դիւանին գտանել տտենապետի նորին Ագաթանգեղեայ, և հրամանաւ նորին զրոշմել զանուանս և զժամանակս նոցին հելլէն գրով ի վիմեղէն արձանի հանդէպ զրան արքունի տաճարին ապարանից Սանատրիկայ ի Մծբին քաղաքի. որ յետ ժամանակաց ոչ գիտեմ սառնանութեամբ եթէ թշնամութեամբ կործանեալ հոլաթաւալ մնայր. իսկ թագաւորին Պարսից լուեալ ի համբաւոյ՝ տայր յուզել հանել զչքնաղ ուննս տաճարին և բերել ի դուն իւր. և անդ ի բրել՝ յայանեցաւ և արձանն հանդերձ անուամբք քաջաց թագաւորացն Հայկականց, և Պարթեւաց նոցին յաջորդաց²⁵¹, ի գէպ իսկ էր ժամանակն յաջորելոյ Հայկականցս, քանզի Մարք ապստամբեալք յԱսորեստանոյն՝ որպէս և առ Սարդանապալաւ՝ եթէ ոչ զինուք՝ գէթ հաւանութեամբ կամաց ի թիկունս կային. Բաբելացիք և Ելամացիք յար ընդվզել հնարէին, և Ասորդան հազիւ կարէր ի ձեռն հաւատարիմ զօրավարացն նուաճել զնոսա. իսկ որդի նորա և յաջորդ Սամուկ կամ Ասամոզէս որ և Սաւոդոկիմ, վատթարագոյն քան զհայրն գտաւ և ապիկար, թապաւորեալ իրրեւ 21 ամ. առ որով թապաւորէր Հայոց յիս Զարեհի՝ ԱՐՄՈԳ. Բայց զի Խորենացի ի յաջորդս Տիգրանայ կարգէ յայտնուն անընդմէջ Զարեհ և Արմոց թագաւորո, ոչ այնքան համանունս առաջնոյս կարծելի է, որքան զնոսին իսկ՝ տեղաշարժեալս և անդր մուծեալս. քանզի որպէս ասացաք, ի բուն կարգի աստ և ոչ զմի ի հնդեցուն յիշէ նա. ի հաստատեալ զհնուց իւրաքանչիւր ազգաց երեմի հպատակաց միոյ վեհագունի, ահարկուք իրերաց և խիթալիք այնուհետեւ լի-

նէին. և թուի յայս միջոց ժամանակի հին դաշնակցացն Մարաց և Հայոց բաղինեալ ընդ միմեանս պատերազմաւ, և մերոցս զառաջինն յազմող գտեալ և վանեալ զՄարս: Պատմիչն Վրաց խառն ի խուռն վարելով զժամանակս և զանուանս թագաւորաց, երեւի զԴէռովկ կամ զյաջորդ նորա կոչել Բեկապոս (Բէյքաուս), յորմէ վտարանջին Հայք և Վիրք, և նա առաքէ ի վերայ նոցա զորդի իւր Փարաբորոտ (Փրաւորտ), զոր հարեալ վկանդեալ Հայոց հալածեն յԱտրպատականէ. յետ ամաց, միւսանգամ դայ ի վերայ նոցա (Կիւաքսար) Բէյ-Խոսրու, որդի Փարաբորոտի, որ յազմող գտանի, և շինէ յԱտրպապական տուն պաշտաման կրակի. այլ ի հեռանալ նորա Հայք և Վիրք հալածական առնեն անտի զգունդն (Մարա)-Պարսից, և գրաւեն զաշխարհն այն: Այս գէպք թուին յետ կիսայ է գարու նախ քան զՔրիստոս հանդիպեալ. յորում ժամանակի շփոթութիւն իմե տեսանի ի սլատմութեան Ասորեստանեայց, և անմիաբանութիւն առ ժամանակագիրս. բազում անուանց թագաւորաց ի մէջ մտեալ ի սուղ ժամանակի, ոմանց այլ և այլ անձինս և ոմանց զմի և զնոյն բազմանուն համարել. այսպէս յետ Սամուկայ Սաւոդոկիմայ, ասի թագաւորեալ եղբոր նորա, զոր ոմանք բնաւ անահուն կոչեն. այլք համարին զյաջորդ նորա կամ միանգամայն կոչեն Քինալտան, Ասարղանաբադ, Նինոո Գ. և Նաբուքոդոնոսոր Ա. և ոմանք դարձեալ նոյն կամ յետ սորա ասեն կեցեալ զՍարակ առ 648 ամաւ նախ քան զՔրիստոս, զոր շատք հուսկ յետին թագաւոր Նինուէի գրեն. և զթագաւորութիւն Ասորեստանեայց ոմանք համարին գրաւեալ առ 625 ամաւ. այլք յայնմ ամի թագաւորեալ Սարաքայ, և թագաւորութեանն բնաւորաձ լեալ յամի 606: Կալցուք ստոյգ զյետին թիւս, որպէս և յետ սակաւու հաստատենցի ի պատմութենէ. և զյետին թագաւոր նորա եթէ Սարակ և թէ այլ ոք՝ թագաւորեալ զ625 ամաւ, և յառաջ քան զնա զ648 ամաւ. զՔինալտան: Բայց ի միջոցի անդ երկոցուն գտանի և Հայկազանցս թագաւոր համանուն երկրայելի թագաւորի այնմ Ասորեստանի, ՍԱՐԱԿ, կամ Սարկան, զուցէ լաւ եւս Շարակ կոչելի. որ թերեւս նոյն իսկ անձն է, և զինու զօրութեամբ բռնացեալ ի վերայ բռնացելոցն Ասիոյ, ի ժամանակի յորում Մարք և Բարեւաքիք առ անին զբաղեալ էին. և աստի թերեւս շփոթութիւն մի ժամանակագրաց և վարանումն վասն Սարաքայ, զոր թէպէտ բազումք ասեն յետին թագաւոր Նինուէի, այլ է որ (Նիպուր) և բնաւ իսկ չյիշէ, և անանուն կարգէ զյետին թագաւորն որ եկաց անարգարար (յաման 625-606): Եւ հարկ է գործ մի մեծ և նշանաւոր ընդունել ի մերոցս աստի հռչակեալ թագա-

ւորաց զի այնպիսւոյ արձանագրութեան արժանի լինէին, իբրեւ հոյսեղապ
և արիագոյնք քան զամենայն Հայկազունս մինչեւ ի Թաղաւորութիւն Պար-
թեւաց, արք պատերազմողք և վանողք ազանց:

Արդ զպատմեալդ ի վրաց պատմչէն գործս Մարաց ընդ Հայոց և
վրաց՝ նոյն համարիմ ընդ յիշեալոն յարտաքնոցն պատերազմ Մարաց ընդ
Ասորեստանեայց, և պաշարումն Նինուէի ի Փրաւորտայ (Փարաբորտս վը-
րացւոյն), զոր կամ ի ներքուստ պաշտպանէին և Հայք ընդ իշխանութեամբ
Թաղաւորին իւրեանց Սարակայ, կամ արտաքուստ դիմեալ անկեալ ի վե-
րայ Մարաց՝ հարին զնոսա հարուածս մեծամեծս, և զԹաղաւորն իսկ Փրա-
ւորտ անգէն առ պարսպօքն ուսանին, փախստական տարեալ վարեալ զմեա-
ցորդս բանակին մինչեւ ի բուն յաշխարհն Մարաց³³: Եւ լինէր այս յամի
634ի նախ քան զՔրիստոս: Ի վրէժինդրութիւն փութայր Կիաքսար (Գէյ-
թոսրու) նորագումար խմբիւք, և մինչ ակն ունէր յաղթութեան կամ յա-
մառեալ պատերազմի, ստիպէր յետս նահանջել ի յանկարծուց ինչ համ-
բաւոյ ազգի բարբարոսի խուժելոյ յերկիր իւր: Եւ էր այն գերահռչակն ի
պատմութեան հնում՝ հրոսակ Սկիւթացուց, որք զտմս իբր 30 ասնն ախ-
րեցին ամենայն Ասիոյ՝ ի զրանց Հոնաց մինչեւ ի սահմանս Եգիպտոսի, ին-
քեանք հալածեալք ի համազգեաց Մազդթաց՝ հալածեցին նախ զկիմիւ-
րեանս բնակեալս ի Հիւսիսոյ Պոնտոս ծովու, և հետամուտ լեալ Թափեցին
ի Փոքր Ասիա. անտուստ պատեալք զհարաւային ստորոտովք Կովկաս
լեռանց, սփռեցան ի գաշտակողմանս Կուր գետոյ ի սահմանս Աղուանից,
յորմէ և այսր զգետափն անցեալ յՈւտի աշխարհ՝ մասն մի ճամբարին կա-
լաւ զարձակածաւալ և զարգաւանդահող գաւառն՝ որ ի նոցին իսկ Սկիւ-
թացն անուն յայնմ հետէ և առ յապա կոչեցաւ Շակաշէն, ըստ զիւայու-
թեան Սարաբոնի աշխարհագրի, և յայս անուն լսիւր ց'ը դար: Իսկ մեծ
մասն ճամբարին յառաջ էանց ընդ արեւմուտս և ի հարաւ, կոխելով
զՀայաստան աշխարհ. բայց թուի ոչ ընդ երկար թշնամութեամբ, այլ թե-
րեւս և ի գէպ ժամանակի օժանդակս առեալ զնոսա Հայոց ընդդէմ զայրա-
ցեալ զօրուն Կիաքսարայ. որոյ լքեալ զպաշարումն Նինուէի և փութացեալ
ընդ առաջ հարստացեալ թշնամեացն, և որպէս կարծի (Նիպուր) պատա-
հեալ նոցա ի տարածութեան Մուղանն անապատին՝ հարաւ խորտակեցաւ
ի նոցանէ. այլ խորագիտութեամբ ստրջացեալ յանօգուտ կողմոյ և ի սպառ-
ուպուռ բեկմանէ, խօսեցաւ ի հաշտութիւն, յանձն առեալ ընդ լծով մտանել
առապատակացն և հարկս հարկանել խաքանի նոցա զամս 28, և այսպէս
հեռացոյց զմասն մի հրոսուն ի սահմանաց իւրոց, և ընդ միւսոյն խաղա-

չութեամբ վարեալ՝ արծարծէր զգօրս իւր և վառէր ի նոր հրահանգս կրթութեան, և վերստին ի կոխ կաքաւէր, առ փոքր փոքր յառաջեալ անցեալ ընդ հիւսիսի Հայոց՝ և միեալ ի փոքր Ասիա, մարտ յարդարէր ընդ Ալիադեայ Լիւդացն արքայի (615–610) որ յայնմ մարզէ աշխարհակալութեամբ հասեալ էր մինչև ի սահմանս Եփրատայ:

Յայն ժամանակս թո՛ւի տիրապետեալ մերազնեայցս ՇԱԽՇ յետ Սարակայ, և ոչ կարացեալ զգէմ ունել Կիւքսարայ, որ ոչ միայն զինուզօրութեամբ մրցէր այլ և հնարիմաց քաղաքադիտութեամբ. որով յետ հնգամեայ և յեղափոխ բաղդիւ մարտիցն ընդ Լիւդացւոյն՝ միջնորդութեամբ Ելիւիկեցւոց արքային հաստատեալ ընդ նմա զաշն ուխտի հաշտութեան (609) յայնմ կողմանէ, և աստուտ յինքն յանկուցեալ զՆաբուրաւասար կուսակալ Բաբելոնի, և ընդ երկոցուն եւս խնամութեամբ մերձաւորեալ, զԱրիանէ զուստր Ալիադեայ առեալ ի կնուծին որդւոյ իւրում Աժպահայ, և զզուստր իւր Ամուհի կամ Զամուհի տուեալ ի կնուծին որդւոյ Բաբելացւոյն՝ այն է մեծն Նաբուքոդոնոսոր, և հաստ զթիկունսն արարեալ, այնուհետեւ նախ զՍկիւթական հրոսակն երարձ ջնջեաց, էր զոր զաւաճանութեամբ ի խնջոյս խոզիսողելով և էր զոր կոտորածով ի գաշաի և հալածելով ի սահմանացն. ապա զառնայր ի վերայ գոռ և անհաշտ թշնամեացն Ասորեստանեայց և Հայոց, յորոց վրիպեալ էր առ պարսպօք Նիւուէի 25իւք ամօք յառաջ: Եւ համախմբեալ զգօրս իւրեանց երեցունց ազանց զաշնակցաց՝ Մարաց, Բաբելացւոց և Լիւդացւոց, հանդերձ այլովք ի նոսին յարեցելովք, վերադառնային զային ի պաշարումն մեծի տիեզերական քաղաքին, ուր ամփոփեալ էր յայնժամ երկրորդն Սարականարազ, Սարակն այն կամ անանուն յետին արքայն երրեմն մեծի միահեծան ինքնակալութեան Ասիոյ. իսկ Հայոց յետ Շաւաշայ տիրէր յայնժամ ՓԱՆՆԱԽԱՆՈՐ որ և Նափոս–Փուսնազ կոչեցեալ, կամ շփոթելով կամ խնամութեամբ ինչ ընդ սեմականացն:

Յերրորդում ամի պաշարմանն առաւ Նինուէ (606 նախ քան զՔրիստոս). յետին յաջորդն Նինոսի և Շամիրամայ՝ անանունն մանաւանդ թէ վաստանունն այն՝ Ասուրէտտիլիի կամ Սարաք, զօրէն առաջնոյն Սարականարալլայ, ասեն, հրկէզ արար զանձն համօրէն տամբն. յաճին նորա շիջաւ 1400ամեայ ինքնակալութիւն Ասորեստանեայց. և ի զլուխ ելին սպառնալիք մարդարէիցն, յորոց ասէր ոմն (Սոփոն. Բ. 13) ի բերանոյ Տեառն. « Զգեցից » զձեռն իմ ի վերայ հիւսիսոյ, և սատակեցից զԱսորեստանեայն, և եղից » զՆինուէ յապականութիւն, անջրկի իբրեւ զանապատ. և արածեսցին ի

» միջի նարա հօտք և ամենայն գազանք երկրի, և գեանառիծք և ողնիք
 » ի յարկս նորա բնակեցեան, և գազանք գոչեցեան ի նկուղս նորա, և
 » սակոուք ի դրունս նորա, քանզի իբրեւ զմայր է բարձրութիւն նորա :
 » Այս քաղաք վրիժագործ բնակեալ յուսով, որ ասէր ի սրտի իւրում,
 » եօ եմ, և ոչ եւս ոք իցէ յետ իմ. զիմպոյ եղեւ յոպականութիւն ճարակ
 » գազանաց. ամենայն որ անցանիցէ ընդ նա՝ շչեցէ և շարժեցէ զզլուխ
 » իւր». լուաւ զայս յեկրատանս Մարաց և Տուրիա ծերացեալ ուր զա-
 գաբէնն ըստ խրատու հօրն, թէ «Հաւատամ ես, որպէս և խօսեցաւ Յու-
 » նան մարգարէ վասն Նինուէի՝ եթէ կործանեցի»... «և ուրախ եղեւ
 » Տուրիա մինչչեւ մեռեալ էր նորա՝ ի վերայ Նինուէի, փառս ետ գոհա-
 » նալով զԱստուծոյ». զի երարձ զապականիչն ազանց:

Զգեցաւ աստանօր ձեռն Տեառն և ի վերայ Հիւսիսագոյն պետութեան
 Հայկազանց նիզակակցաց Նինուէացւոցն. յետ առման և անշըութեան
 խրոխտացեալ մայրաքաղաքին՝ յաղթականքն դաշնաւորք յարձակեցան յԱ-
 րարատեան աշխարհ. և վասթարեալ զյետինն հնգեցուն ինքնագլուխ Հայ-
 կազանց՝ զՓառնաւազ, որպէս թուի նախ դաշապին պատերազմաւ, ապա
 պաշարմամբ ի քաղաքի կամ յամրի ուրեմն, կալան զնա և գերի վարե-
 ցին ի Բաբելոն, ուր Հաստատեաց զերկրորդ ինքնակալութիւն Բաբելական
 կամ զՔաղդէական Նաբուբոդոնոսորի, ամաւ յառաջ քան զամհն լուծեալ
 զԿլէօ երկոցուն ոխերիմ թշնամեացն. և եթէ արժան իցէ իմաստասիրել
 ընդ վիպառանին՝ մերոյ

- « Ըզհայրականն ինն յիշեալ
- » Զոր ընդ Բելլոս Հոյն արարեալ.
- » Որպէս երբեք Նինոս խորեալ,
- » Զի զբաշտութեան համբաւն առեալ (զԱրամայ)
- » Բայց թագուցեալ կեղծաւորեալ...
- » Աստ թինաթափ սոցա եղեալ,
- » Զհոր բարկութեանն հրդեհեալ
- » Բազում ամօք զՀայք տուորեալ »:

Վիպասանս համարի ի ձեռն Նաբուգոդոնոսորի ի զլուխ ելեալ իրացս, և
 էր իսկ նա արդարեւ զօրաւոր փոխանակ հօր իւրոյ, որում և թագակից
 իսկ.

- « Նաբուգոդոնոսորն իշխեալ
- » ԶԱսքանազեան գունդըն կոչեալ,
- » Զթագն ի զիւրջ նոցա առեալ,
- » Փառնաւազայ այս պատահեալ,
- » ի Բաբելոն վախճան եկեալ »:

Բայց ոչ եթէ ի Բաբելոնի վախճան տոնաւ կենացն և պետութեան , թուի թէ ի զիւրի եկաց Փառնաւազ յետ գերութեան . քանզի Հին պատմիչն ասէ միայն . « Այս Փառնաւազ հնազանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն , և ապա յայնմհետէ Բաբելացւոց և Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչեւ ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի » : Այն զի և մեծն այն արքայ Բաբելոնի և մի մեծագոյն աշխարհակալաց՝ Նաբուգոդոնոսոր պայազատեալ ընդ հուպ զհայրն (604) յետ ոչ բազում ժամաց (593) ռիտացաւ ընդ գանակցին և ընդ աներոյ իւրոյ Արփաքսաղայ Մարացն արքայի , և պատերազմաւ ընկնեալ կացոյց յերկրորդական կարգի²⁵³ : Եւ առ այս թուի դէպ համարեալ զգիւրեւն Հայոց , զի մի յապտամբութիւն մտարերիցեն , և կարգեալ նոցա վերակացու և թագաւոր ընդ ձեռամբ իւրով զՀրվմշէ ոհմ , այսպէս կոչեցեալ « յման տառեւ պայծառերես և բոցակնա » գոյն իմէ լինելոյ » . (Խոր. Ա. ԻԲ) զոր տեսցուք ընդ հուպ նիզակակից նմին ի շահաապկութեանն նշանաւորի :

Բայց Փառնաւազայ որդի թէպէտ ոչ թագաւորեաց , այլ ոչ և անշուք մեաց , զի տիրեաց արեւմտեայ հարաւոյ կողմանն Հայոց , ի Դ Հայս . քանզի , ասէ Հինն այն պատմիչ , Փառնաւազայ որպիս լեալ երկուո , Բագամ և Բագարամ , որ ծնաւ զԲիւրամ , և նա զԱսպատ : Եւ ինքն Բագարամ կոչեցաւ « և Անգեղ , զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն » աստուած կոչեցին » : Եթէ ստոյգ իցեն ասացեալք և կամիցիմք միաբարանել ընդ Խորենացւոյ՝ զՊասքամ նախահայր տոհմին Անգեղ տանն²⁵⁴ հարկ է ըստ մերձաւորութեան անուան նոյն համարել ընդ Բագամայ (ի յաջորդս Տիգրանայ լսի և Բագամ թագաւոր Հայոց) կամ Բագարամայ . և զի կոչի նա , թոռն Հայկակայ (յօրինակ ինչ Հայկայ) , ապա և զսա՝ հայր Փառնաւազայ : Խորենացի զսկզբնաւորութիւն տոհմի և տան Անգեղ 400 ամօք անագանէ , ի սկիզբն Արշակունեաց տէրութեան . այլ մարթ է միարանել զարձեալ զպատմիչսն՝ վարկանելով և զՏորք այն ժամու նահապետ տոհմին՝ սերեալ ի նմին տանէ Բագարամայ կամ Պասքամայ , և ըստ օրինակի նահապետի տոհմին զիւցազնական կատարեալ գործս . բայց աստուածականն ընծայեալ պատիւն՝ զիպողագոյն եւս է հնազունին ժամանակաւ՝ Անգեղն Բագարամայ , զոր անկ է թուել ընդ սակաւուց ծանուցելոց բազմականոց Հայկականն Ոլիւմպեայ . և զի ոչ վայրապարումեք այսպիսի բնծայի պատիւ , հարկ է թէ և գործս զիւցազնականս կատարեալ իցէ նորա հանգոյն իմն Հերակլեայ և մերոյս վահագնի , կամ թէ քաջութիւնս արութեան գործեալ , ընդդիմանալով հետամախցն Մարաց և

Բաբելացւոց, և յամուրս անդ լերանց աշխարհին Դ Հայոց զազատութիւն իւր անկողոպուտ պահեալ, և ոչ խանարհեալ ընդ ձեռամբ Հրաշէի, իբրեւ կապտողի իւրոցն հայրենական իրաւանց, միանգամայն և ինքնիշխան պայտազատութեանն Հայոց, որով իբրեւ բարձր ի գլուխ պանծային յաւուրց Սննեքերիմայ և այսր։

Համայն և այնպէս նուանամբ իսկ ընդ ձեռամբ Նաբուգոդոնոսորի ոչ շատ գձձեցան Հայկազունք, որպէս ի վերդ նշանակեցի. զի թագն կորզեալ ի Փառնաւազայ տուաւ այլոյ ումեք. «Եւ զի արգարեւ, ասէ խորհնացի, » զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն, վկայէ և Երեմիա » մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. » Հրաման ասուր, առէ, Այրարատեան թագաւորութեանն և Առքանազեան » գնդին)։ Եւ ըստ հաւաստելոյ քննչաց ի սոյն իսկ յամս թագաւորութեան Հրաշէի կամ պատերազմին Մարաց և Բաբելացւոց գրէր զայս աստուածաշունչ և հառաչաձայն մարգարէն, առ ի վրէժ իմն քինու գերութեան ազգին իւրոյ, և թագաւորութեան տան Յուդայ և վկանդման Երուսաղեմի, որ վաղագոյն եւս ի գլուխ ելանելոց էր քան սպառնացեալն յիւրմէ բնաբարձ կործանումն Բաբելոնի. արդէն իսկ յամի նուանման Փառնաւազայ՝ համօրէն երկիրն Ասորաց անկեալ էր ընդ լծով Բաբելացւոց, հանդերձ թագաւորաւն Յուդայ Սեզեկիայիւ, որոյ անհանճար և աարաժամ խորհուրդ տպատամբութեան՝ նախ իւրում ինքեան գերութեան և կուրութեան եղեւ պատճառ, սպանմամբ որդւոցն, և յետ սակաւ ամաց (585 նախ քան զՔրիստոս) հրկիզութեան և կործանման բովանդակ աստուածախնամ այլ և աստուածալիք քաղաքին Երուսաղեմի, և աշխարհածանակ գերութեան Յուդայ և ամենայն Հրէաստանի։ Յայսմ մեծի և ահեղ սպասարկութեան Նաբուգոդոնոսորի կամաց Աստուծոյ՝ ի վերայ ապերախտ ազգին ընտրելոյ, արբանեկէր նմա և մերս ազգապետ Հայկազն Հրաշէ, որպէս և յետ իբր ամաց 80ից մի ի յաջորդաց նորա աջակցէր Մարապարացւոյն՝ յառուձ և յաւեր Բաբելոնի։

Ոչ նիզակակցութեամբն միայն ընդ Բաբելացւոցն յայս գործ վաարանդութեան Հրէից՝ ի հանդէս ածէ զազա մեր, այլ և ասպնջականութեաքն ի նոցանց իսկ գերելոցն. յորոց զոմն մի ի պատուաւոր արանց, որ թերեւս զոհ ցատման Նաբուգոդոնոսորայ լինելոց էր, որպէս զայլսն զլմբոնեալսն ընդ Սեզեկիայ կամ զգերեալսն ի Նաբուգարոյանայ, Շամբատ կամ Շամբատանուն, ինչորեաց Հրաշէ ի պարգելի մասին, տամբ կամ արամբք նորին գուցէ և այլովք յարեցելովք ի նոյնս, և ած բնակեցոյց յերկրիս Հայոց

ըստ արժանի մեծութեանն պատուով, յորմէ և սերեալքն ի նմին պատուի կացին, և առաւել եւս մեծարեցան առ Արշակունեօք, նոյն և յաւուրս քրիստոնէութեան ազգին առ յապա, և յանուն պայազատի տոհմին որ յաւուրս վաղարշակայ կեայր՝ կոչեցան Բագրատունիք, աւագութեամբ դասու և պաշտամանց ընդ առաջինս ի նախարարութեանց կացեալ, և ի վերջէ ուրեմն գահակալութեան եւս հասեալ և վերականգնեալ զթագաւորութիւն Հայաստանեայց, այլ և զՎրաց, յորս և երկարեալ պայազատութեամբ հասին մօտագոյնս ի մերս դար, և կեան իսկ տակաւին ի սերնդոց նոցին և յազգէն, առաւելագոյն առ դրացիսն՝ քան ի բնիկ յաշխարհիս մերում, և ցարդ իսկ ի պատուի ազնուականութեան, որով թերեւս հնագոյնք իսկ են և նախնագոյնք քան զամենայն ազնուատոհմս և արիագունն ծանուցեալս գէթ յԵւրոպիա : Եւ զի այսքան մեծ և նշանաւոր եղեւ տոհմդ այդ առ հինսն մեր և առ նորս, բազում խնդիր և զոյց եղեալ է վասն սկզբնաւորութեան նորին և նախահաւուր Վրացիք՝ թէ և յետնագոյն ասեն զգալուսս նոցա յերկիր իւրեանց, այլ յարքունի զարմէն Դաւթի պնդեն լինել զնահապետն՝ որպէս և ոմանք ի մերոցս . իսկ այլք անդստին իսկ յաւուրս թարգմանչաց մերոց կամ եւս յառաջ՝ ասէին ի Հայկայ սերնդոց լինել և զԲագրատունիդ, զոր բասրեալ մերժեաց Խորենացի, որպէս և վերագոյն ուրեմն նշանակեցաւ . իսկ ոմանք ընկալեալ ի Հրէից զԺագունմն՝ զտանէ Շամբայի զուցեցին լինել զնա որպի կոլսամայ՝ զոր աւետարանագիրն յիշէ Ղուկաս, և է ԺԼ ի Դաւթայ և չորիս բազաւ նախերէց քան զԶօրաբարէլ : Առանց երկբայութեան է հրէական ծագումն տոհմիդ և բազում հաւանութեան ի Յուդայի ցեղէն լինել . իսկ տեղի բնակութեան նոցա ի Հայս, զառաջինն երեւի ի հիւսիսի արեւմտից աշխարհիս լինել, ի Սպեր և ի կողմանս Խաղտեաց, ուրանօր յիշին և ի Ժամանակս Արշակունեաց մերոց թագաւորաց : Ոչ հեռի ի սոցանէ ասեն հին պատմիչք³⁵⁵, յաջակողմն Պոնտոս ծովու բնակեցուցանել կամ վտարել Նաբուգոդոնոսորայ մասն ի գերութենէ կողմանց Լիբիոյ և եւրոպականն իրերիոյ, թէպէտ և նոր քննիչք ոմանք (Նիպուր. 222) ոչ հաւանին այսմ :

Եւտ Հրաչի մինչեւ ի Տիգրանն Քաջ նահապետք և թագաւորք Հայկազանցս կացին՝ հինգ, թէպէտ վեց համարի Խորենացի, յաջորդ նմին եղեալ զՓառնասագ (Բ), որ ըստ իս է նախորդն և գերեալն ի Բաբելոն . ապա յետ Հրաչի կարգեմ զՊԱՃՈՅՃ, յետ նորա ԿՈՒՆԱԿ, որ գրի և Կոռնակ և Կոռնակ, վասն որոյ Մագիստրոս ստուգարանէ Կոռնակ, ի կուռն բառէ, զարձեալ գրի առ այլս և Կոռվնագ (Ուխտանէս), այլ և Կոյ-

նախ (վարդան) : Յետ սորա փԱԻՈՍ կամ ֆուադ , որ « ըստ պարսկա-
» կանին Բազմանի » նշանակէ ըստ Մագիստրոսի . առ վարդանայ գրի ֆու-
վա : Յաջորդ սորա ՀԱՑԿԱԿ Բ . կամ Հայկակ Միսս , որում յաջորդէ
ԵՐՈՒԱՆԻ (որդի նորա ըստ Չամչեանի) և Սակաւակեաց մականունեալ ,
յայտ է թէ վասն կարճատեւ իշխանութեանն և արագաւլիսճանի կենացն .
բայց անունն յայտնապէս յարիական լեզուէ՝ պահեալ գտանի և ի հին
բարբառ Բրետոնաց և Կելտաց , և նշանակէ վիշապ կամ դեւ : Ծանօթ է
զաւան Երուանդունիք ի վասպուրական աշխարհի Հայոց , այլ ճահագոյն
եւս թուի յանուն Արշակունւոյն Երուանդայ կոչեցեալ , քանզի զեզերէր նա
երբեմն զսահմանօքս , հետամուտ լինելով Արտաշիսի Բ . բայց ծանօթագոյն
եւս են արտաքնոց Երուանդ լերինք Մարաց , որ ի Զարառայայ յառաջա-
ցեալ ձգին , և ցարդ պահեն զանունն Էրվէնտ կամ Էրվէնտ : Ծանօթ էր
Լատինաց հնոց և Երուանդ անուն ժողովուրդ , որոյ երկիր ցարդ իսկ կոչի
Բէվանտրդ , երբեմն միջակացեալ մարդ Հայոց . Մարաց : Ուստի և իցեն
եղեալ մարդիցդ և լերանց անունդ այդ , հնագոյն լսի այն ի թագաւորոս
մեր Հայկազն , որ ոչ աննշան ոք այր թուի եղեալ և ի սակաւակեաց
տէրութեանն :

Ոչ շատակեացք կամ երկարիշխանք ոմանք թուին և նախորդք նորա .
քանզի աներկբայապէս մեռեալ էր նա յառաջ քան զԱթահակ , որոյ վախ-
ճան ստոյգ ժամանակագրութեամբ նշանակի 558—60 ամաւ յառաջ քան
զթուական փրկչին . արդ այն ամ է 28 կամ 30 առմանն Երուսաղեմի ,
առ Հրաշէի . ապա յայտ միջոց երեսնից ամաց կացին հնգեքին յա-
ջորդք նորա : Ընդ հակառակն՝ որդի նսրին և յաջորդ՝ Տիգրան , երեւի կե-
ցեալ կրկին նոյնքան ժամանակս , և փոխանակ հօրն երկարակեաց եղեալ .
քանզի ի 20 ամին Դարեհի ասի վախճանեալ . յորմէ ի վեր ցմահ Աթ-
գահակայ են ամք 60 , և զՏիգրան պատմութիւնն ցուցանէ ամօք եւս յա-
ռաջ քան զայն թագաւորեալ : Քսենոփոն որ յիտ 100 ամի մահուանն Տի-
գրանայ ճանապարհորդէր ի Հայս և բազում ինչ յօդէ զնմանէ ի վիպասանա-
կան Կիրամարդին , յիշէ և զզորոս հօր նորա առանց անուան , միայն Հայն
կոչելով , իբրու թագաւոր Հայոց . թերեւս առ սակաւատեւ իշխանութեանն
իսկ զանխուլ ի բազմաց մնացեալ անուանն . որով և անճահս իսկ վիպա-
սանն ընծայեցուցանէ նմա գործս՝ երկար ժամանակի պատշաճս , որպէս
կրկին անգամ ապոստամբութիւնք նորա ի Մարաց , շինուածք բերդից ,
մարտք ընդ Խաղտիաց , Տիգրանայ երթալն ի մարտ ի վերայ թշնամիաց հրա-
մանաւ հօրն , և այլն . և այս ամենայն նոր իմ փաստս տան անհաւաստի

և քմազարդ բանահիւսութեան ֆանտիստի, առ որ կարգ պատմութեանս հարկ առնէ զկայ առնուլ և ի քնին մտանել. զի որպիսի և իցեն բանքն և վէպք՝ ոչ վարկպարազի և աննշան առն են զրոյցք, այլ և կարի հինք, և ոչ սակաւ կարեւոր իրաց նշանակք են ի նմա. նաեւ զլիաւոր զէպք պատմութեանն՝ որ և զլուխ գործոց մերոյո Տիգրանայ համարի, այսինքն ընկնումն Մարական գերիշխանութեան, կամ վախճանն Աժդահակայ. ոչ սակաւ ցոյցս հաւանութեան ընծայէ՝ և ի չմիարանելն իսկ ի վերին երեսս ընդ Երազոտի և ընդ մերում պատմութեան. մանաւանդ զի մերձաւորապէս ուրեք գառնի նուիրական տառիցն Հրէից: Ձիք թերեւ ինչ մի կարեւորագոյն ի հին պատմութեան, (որ առտանօր սկսանի մերկանալ զաւանդական քօղս՝ և ի ստուգութեան կերպարանս մտանել) որպէս զյաջորդորդութիւն ինքնակալութեան արեւելից՝ փոխանցելով ի Պարսս ի Մարաց անտի, որք յետ մահուն Նաբուգոդոնոսորի՝ յիւրեանս գրաւեալ էին զնախ իշխանութիւնն. այլ և մի ի մթազոյն կամ ի դժուարակնճիտն զիպաց է այդ, վասն զանազանաձեւս աւանդելոյ զայն պատմչաց ոչ աննշանից և ոչ շատ հեռագունից ժամանակաւ, այլ և Ս. Գրոց նոցին զուգընթացութիւն: Նշանաւոր է դարձեալ ժամանակն վասն հոյակապ արանցն հանդիսացելոց ի միում կամ ի մերձաւոր ժամանակի, և գրեաթէ ի նմին ասպարէսի, գործ ընդ իրեարս ունելով մարտից կամ հաշտից: Ի տասնեկի միում տմաց յառաջ քան զկէս Զ դարու նախ քան զՔրիստոս (565–558), գրեաթէ միանգամայն վաբէին խորխտարար զիշխանութիւն ազանց Նաբուգոդոնոսոր, Աժդահակ, Տիգրան, Կիւրոս և Կրեսոս²⁵⁶. առաջինն որ քաջութեամբք և մեծագործութեամբք հռչակեալ էր ընդ համօրէն աշխարհ, յափանց Լիբիոյ մինչեւ ի Կովկաս և ի հերակլեան արձանս, և զմիապետութիւն տիեզերաց ունէր, յաղթող կամ ահարկու ամենայն ազգաց, իբրեւ չունէր զոք ընդդիմակալ ի վերայ երկրի, յերկնաւորէն խրատեալ ահեղ իձն և նորօրինակ նշաւակութեամբ, զոր պատմեն Գիրք Դանիէլի. և զգօնացեալ յանսանձ գոռօղութենէն, հասեալ և ի ծայր ծերութեան և յեւս կենաց, սկսանէր ամփոփել իձն զճառագայթս բազմափայլ փառացն, և յետ 42 տմաց տիեզերակալութեան անհետանայր յասպարիզաց († 562 նախ քան զՔրիստոս), թողեալ զայն համարձակ հզօրագունին յետ իւր և փառասիրագոյն թագաւորի Մարաց, որ ոչ շատ կրտսեր ինչ քան զԲաբելոնացին տիօք և ժամանակօք թագաւորութեան, և ի սկզբան առիւ իւրոյ տէրութեանն կոփեալ ի նմանէ՝ զզուլութեամբ կեայր, ակն եղեալ բազդի կամ մահու (խնամելոյն) առ ի կորզելոյ զնախիշխանութիւնն որպէս և հարք իւր փորձեցին. և ուր

ուրեմ յաջողէր նմա այն վասն ապիկար և թուլամորթ տնտեսութեան
Եւրոպայի պարտքայ որոշայ և յաջորդի մեծի թագաւորին Բաբելոնի, որ յեր-
կրաքում ամի իշխանութեան կորուսանէր զայն հանգեւնէ կենօքն, և Նե-
րկալսարոսար թագաւորէր ըստ ձեռանէ գողողին Մարաց։ Այլ և ոմա
ընդ հուպ առ նմին հասանէր վախճան փառաց և կենաց, եղերական օր-
հասիւ զոր մնայ մեզ տեսանել ընդ հուպ։ Ի ձեռն երկոցուն, եւս քաջացն
հանդիսացելոց և նիդակակցութեամբ մաւրմաց՝ Տիգրանայ և Ելիւրոսի։ Մմա
յաջողէր երկայնամիտ վաստակօքն, մարդիւք և մարտիւք և ազգականու-
թեամբն եւս՝ պայազատել մի ըստ միովէ զթագաւորութիւն Պարսից, Մա-
րաց և Բաբելոնաց, և ի տահմէ իւր յաքմանեան փոխել զմիապետութիւն
Ասիոյ, անդրադոյնս եւս աշխարհակալեալ քան զՆարուզդահնասար, առ որոյ
թագաւորութեամբ ծնաւ, զարդացաւ, և հաս ի չափ, և էր իբրեւ ամաց 38
ի մահու նորա։ յառաջեալ ընդ արեւելս և հիւսիս առաւել քան զնախնի
ստազապատում աշխարհակալս, և յարեմաւս եւս ցոր վայր ոչ պատմի
հաւասանաւ տիրել Ասորեստանեայց։ զի եհառ, եհար ելոյծ զթագաւորու-
թիւն Լիդիացոց, զոր ընդարձակեալ զօրէն գունակ հօր իւրոյ Ալիսիայ՝ և
առաւել եւս բարդաւաճեալ Երիւսոսի՝ տիրէր մեծի մասին Փոքր Ասիոյ ճո-
խութեամբ որպէս զմի յարեւելեան պերճաշուք թագաւորաց, այլ ի հզօ-
րագունէն վատթարեալ պարտութեամբ և ձերբակալ լեալ անհետ լինէր
գեռափայլ թագաւորութեամբ (547 նախ քան զՔրիստոս) յառաջ իսկ քան
զիսպատ նուաճումն և կործանումն Բաբելոնի։ Զուգաժամանակ պայծառու-
թեան սոցա, ափանտաես և գործակից, և միջասահման իմն նոցին տե-
ղեաւ և հանուրց հիւսիսագոյն թագաւորէր Հայկազանցս Երուանդեան Տի-
Գրէն Ա. որ նախ ողասարկութեամբ առ Նարուզդահնասար որպէս և նախ-
նիք իւր ի Հրաչեայ հետէ, խաղաղութեամբ ունէր զիշխանութիւն, և յե-
տոյ բարեկամութեամբ ընդ Ելիւրոսի կայր մնայր ի նմին և ոչ միայն տե-
սող լեալ կործանման այլոցն հզօր պետութեանց և հոյակապ քաղաքաց,
Սարգիսիայ, Եկրաւանայ և Բաբելոնի, այլ և վրիժահան նոցին, ընդ օծե-
լոյն Տեառն Երայեայ (Ելիւրոսի) հրաւիրեալ և ինքն ի ձեռն Երեմիայ ի
գործն մեծ։ Աւանդութեանց ազգիս վկայք միաբան ընդ Քսենոփոնի յայտ-
նապէս և այլք ի պատմաց լուսութեամբ հաստատեն զսերտ գաշնակցութիւն
Հայկազնոյ ընդ բարեբաղդ պայազատին Պարսից, որ ի փոքրէ և ի ծայրէ
աշխարհէ տնախ հարցն յառաջեալ կալաւ եկուլ իմն զաշխարհատարած
զպետութիւնս արեւմտից (Երիւսոսի) զարեւելից (Մարաց) և զհարաւայնոյն
(Բաբելոնի), ոչ գրեմալ հիւսիսայնումն այլ և օժանդակեալ իսկ ի նմանէ ի

Հայկազնեանն ասեմ պետութենէ. որ յանշրջելն անդ Բաբելոնացոց և Մարաց վերստին թեկն ածեալ զազատ իշխանութեամբ՝ յօրանայր Հարստանայր որպէս յաւուրս հնգեցուն ինքնիշխան թագաւորացն որք յառաջ քան զՀրաշէն:

Առ արտաքին պատմիչս հազիւ իսկ նշմարի Տիգրանի ի հանդիսի մեծիւ այսմ յեղափոխութեան Ասիոյ. որոյ որպէս գլխաւոր գործի կիւրսսն էր, նմա և ամենայն աջողութիւնք և գործառնութիւնք ընծային. և նա միայն ճանաչի զիւցազն թատերացս, և աշխարհակալ տիեզերահռչակ. որպէս և եղեւ իսկ ըստ այսմ մասին, և առաւել քան զՄարս բռնացեալ՝ զՊարսկաստան կացոյց ակն տիեզերաց և հրամանատու ազանց. մինչ զեռ ի գաղտ իմն և ի հեռուստ ծագաց ծովու սակաւատոհմ՝ ազգք և պետք Յունաց միարանեալք և միահոմեալք անկասկէ պատրաստէին նմա զէնս զիւ մակալութեան և կործանման, որ եղեւ իսկ և կատարեցաւ յետ 200 տմաց. Բայց մերս սոհմական պատմութիւն՝ աստանօր ոչ հանդուրժէ կիւրսսի միայնում համագրաւել զփառս յաղթանակացն, մանաւանդ զնուաճմանն Մարաց. հակառակորդին Բաբելոնացոց և զԵրային ազգին Հայկազանց. նախնիք մեր զուգապատիւ կիւրոսի նա և յառաջագէմ ի գործ մարտին Մարաց զթագաւորն իւրեանց զՏիգրան ծանհան, հռչակեցին և դրուատեցին լիպասանօրէն և զիւցազնական տաղիւք. որոց թէպէտ հազիւ յիշատակքն մնան, այլ բաւական և այնք են առ ի յայտ առնել, զի ոչ միայն սեփական կամ անձնամատոյց սիրոյ և հպարտութեան յաշաղանք էին Հայկազանց զիւցազնացուցանել զՏիգրան, այլ զի և էր իսկ արդիամբք արժանացեալ այնպիսեաց դրուատից և գովասանութեանց. լսէր տակաւին և զայնոսիկ յետ 1000 ամի անաչառ և ճշմարտասէր պատմահայր մեր Խորենացի, որ և ոչ զմի ոք յազգապետաց մերոց ոչ ի Հայկազանց և ոչ յԱրշակունեաց այնքան գովարանէ, մեծացուցանէ, և սիրելի և սիրալի ընծայեցուցանէ ըստ քաջութեան և ըստ քաղաքավարութեան հրահանգաց որպէս զԵրուսնգեանս Տիգրան, և զրեաթէ մոռացեալ զիւր բարս և զոճ զհամառօտ և զհատու, յաճախ և բազում անգամ դարձադարձ առնէ ի ներքողեանն, մերթ (Ա. ԻԳ) կոչելով « Հուժկու, անուանի և յաղթող ընդ այլ աշխարհակալս ». մերթ (ԻԳ) « Ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն » այնոցիկ և ամենեցուն քաջ ». և ըստ այսմ մասին սիրէ կոչել (ԼԱ) զազգապետս մի « Հայկ՝ Արամ, Տիգրան. քանզի (ըստ իմ) քաջաց ազգք՝ » քաջքն. իսկ միջոցքն՝ որպէս զէպ ումեք թուիցի կոչել ». և դարձեալ ի յուշ ածեալ զհամանուանս նորին և զգերահռչակեալ ի նոսա զԺանօթ ազգն

Հոռվմայեցւոց զթագաւորաց թագաւորն Տիգրան Արշակունի, առ ոչինչ իմն թուի Համարել զամենայն մեծութիւն նորա, և յաւելեալ ի բանս իւր յենու յարի յառաջինս այս, և « Բագումը անուանեալ Տիգրանը, ասէ, մի է » և միայնակ սա ի Հայկազանցս », Հսչակելին յայս անուն, որպէս ի միջի Արամազդաց բազմաց մէն միայն գերսփառն աստուածոց. մինչեւ կոչել իսկ զնա (ԼԱ) « արդարեւ, բուն և առաջին Տիգրան » գուցէ այսու և ստուգաբանել իմն կամեւոյ զանունն « որ բոտ պարթեւին Մեծ և Ծաւր », լսի բոտ Մագիստրոսի³⁵⁷. այլ երիցագոյն քան զյայտնութիւն պարթեւական լեզուին է ի սմա և յառաջ իոկ քան առ ամենայն օտարո ի մեզ ծանօթացեալ և սեփականագոյն մերազգեացս անունս այս Տիգրան³⁵⁸: Եւ դարձեալ առատացեալ ի բանսն Հաւանութեամբ մտացն զոր ինչ և զայսմ Տիգրանայ բանք՝ քան զամենայն զիւր բանս պատմութեանն սիրելի ինքեան ասէ (ԼԱ), նոյնպէս կամի լինել « և քեզ ընթերցողիդ » տի նա և զարմանայ և յանհնարիցն իմն Համարի եթէ « Աք ի ճշմարիտ արանց և որոց ի բարո արութեան և » խոհականութեան և սիրելութեան կայցեն սորա յիշատակօքն ոչ զուար» ճասցի, և յորդորիցի այսպիսի լինել այր, արանց կացեալ զլուխ»: Եւ կարգեալ թուեալ գունակ գունակ ազգս լաւութեանց և ուղղութեանց, զոր փռքը մի զկնի տեսցուք, Համառօտս իմն բովանդակեալ զամենայն ծանուցանէ զանխլակի, թէ « Որպէս այրն, և գործք, սոյնպէս և զնմանէ բանք ». սր է ասել այր ազնիւ լեալ և արի, գործովք իսկ վկայեաց եցոյց թէ որպիսի ոք էր, և ըստ արժանի վարուցն և գործոց ասացան կամ գրեցան « զնմանէ բանք » արժանաւորք:

Եւ զոր արդեօք իցեն բանքն և հեղինակք բանիցն, յորոց ազրերէ ասեալ յեղյեղէ ինքն խորենացին. — յայտ է թէ ոչ լուի Մարիբաս, թէ և յերկար ինչ գրեալ էր սորա, որպէս զԱրայէ. այլ և Վիպասանքն Հայոց, որպէս և յիշէ նա ուրեմն (Ա. ԻԿ) թէ « զսրմէ ասէին ի հինսն մեր որք » բամբասմքն երգէին ». և այլուր (Լ.) վասն գերութեան Մարաց և զարմից նոցին Վիշապազունս կոչեցելոց, թէ « Բայանեն զայո ճշմարտապէս և թուե » լեացն երգք, զոր պահեցին մարդիկ Գողթան »: Այլ և զաս ի նոցուն՝ սւրոյն վիպասանութիւն յօրինեալ և զիւցազնական իմն քերդուած ցուցանեն հին քերականք և մեկնիչք նոցին՝ ի սկիզբն հայիրէն զպրութեանց ի Դասրայ ումեմէ, ի փիլիսոփայէն, կամ գուցէ յերիցագունէ եւս յիշատակելոյ ի խորենացոյն բոտ Դորդիայ և Բանանայ Հնաւանդից, որ կոչէր Պասեբազմե Մարաց և Հայոց. յորում զկնի հիւռեալ կայր և սղքն ի մահ Տիգրանուհեայ բոտ իմաստից առաջին ողբերգակին՝ որ սղբաց զնա և վի-

պատանքն առաջինը հասուցին զբանս նորա մինչև յայդ Դաւիթ: Աներկ-
բայ կացուցանեն զայս ոչ միայն մեկնիչքն քերականի Համամ, Մագիստրոս
և հնագոյնը և նորագոյնը քան զնոսա, այլ նոքին իսկ բանաստեղծական
բանը և բառը՝ որովք վարին ի բանս պատմութեան Տիգրանայ խորենացի,
և յետ հնգից եւս գարուց՝ Թովմա Արծրունի: Առ սմա (Ա. Ե) Բագ-
մախոհեմն Կիրոս. որ և ընդ Տիգրանայ կոչի «յամենայնի համամանը,
» համակամբ, միասիրտք, քաջախոհմբ և բազմադրուատք»: Եւ բանն՝
«Զի մի քաջաորտագոյն Թուրքի Մարն քան զՀայկազնեանն»: Թող զման-
րապատում ինչ զէպս պատմութեանն, որպէս զԱրծրունեացն շահատակու-
թիւն ի մարտին: Եւ որ սխրալին է յառաջ քան զնոսա Հելլեն արձակ
վիպապատումն Քսենոփոն, Թէպէտ ստոյգ Թէպէտ և անստոյգ պատմաւըն
իցեն, զնոյն խոհեմութեան, սիրելութեան, արուորութեան և ընդ Կիրոսի
մտերմութեան բարս ընծայեցուցանէ Տիգրանայ զոր վիպասանքն Հայոց տան
նմա. և չիք ինձ երկաթել զի Թէ ոչ յերգոց հնագունիցն և վիպասանիցն
Հայոց, գէթ յաւանդութենէ ազգին լսէր Քսենոփոն զդրուատս Տիգրանայ՝
յետ 10 ամի մահուն նորա անցանելով ընդ Հայս. սակայն զի իւր կամք
և տեսութիւնք ի Կիրոս միտեալ էին՝ զսա զիւցազնացոյց յերկրեալ ըստ
զաղափարի գիտմանն զպատմութիւն, և մերումս Հայկազին զանժխտելին
շորհրեաց կերպարանաց զգոնութիւն և լաւութիւն:

Արդ Թէպէտ միաբանի յայոմ ընդ Քսենոփոն մերոցս պատմաց, այլ
ի բուն զէպս զլիաւոր գործոցն, այսինքն նուաճման մարական պետութեան՝
անմարթ է միաբանել զնա ոչ ընդ մերոյս և ոչ ընդ այլոց տոհմակցաց
նորա պատմաց, ընդ Երոզոտեայ, Իսոկրատայ, Դիոգորի, Ստրաբոնի
Յուստինոսի, և զոգջիր ամենայն հին պատերազմագրաց. որք ամենեքին
վկայեն զԱժդահակ գահընկէց լեալ ի Կիրոսէ, ըստ ոմանց կենագրաւ
իսկ, ըստ այլոց միայն յաղթահարեալ ի մարտի և ի զիպահոյ զրուեալ ի
կենաց. Քսենոփոն միայն համարի խաղաղութեամբ զնա վճարեալ ի գահուն
և պայազատեալ Կիւքսարայ որդոյ նորա. և Թէպէտ ստոյգ է պայազա-
տութիւն սորա, և ի Դանիելի գրոց իսկ վկայեալ յորում կոչի սա Դարեհ
Մար կամ Աստիագես³⁶⁵, այլ տա շնորհուկս իմն Կիրոսի՝ իբրու քեռի սորա
կայր նորա ի զլուի թագաւորութեան Մարաց, բայց գործք մարտից և
առաջնորդութեան ի ձեռն Պարսիցն կատարէին. և զի այսպէս երկոքին իսկ
միանգամայն թագաւորէին՝ ըստ մեկնութեան տեսչեան Բաղատատրայ, Վոսն
այնորիկ և ի ճահագոյնս Մարապարտացի կոչէր այնր ժամանակի աշխար-
հակալ իշխանութեան Ասիոյ. ապա ուրեմն ոչ ստնտնէ ինչ մտերմութիւն

Կիւրոսի ընդ քեռւոյն առ տառելութեան նորա ընդ հաւուն (Աժդահակայ), զորոյ զառիթ և զարդաստիւ հարկ է և մեզ յիշատակել սատրեւ առ ի քաջիկ ծանօթութիւն բնկիս մերոյ պատմութեան : Իսկ այս զոր առաջաքս շատ լիցի ի ցուցանել զի Քսենոփոն ի գլխաւոր կիտի կամ ի հանգուցի անդ իրացն անմիաբան ընդ հասարակաց՝ ըստ կամաց և քմաց ստերիւրէ և ոչ յերկուրէ զպատմութիւն . և չեն ինչ զարմանք եթէ յանկարեւորագոյն գէպսն (որպիսի են որ զՀայոց Թագաւարութենէ բանք) ամենեւին իսկ յօգուածոյս կարկատիցէ . նա և ի հիմն եւս բանիցն հեռի գտանիցի ի ճշմարտութենէ . ի ժամանակս ասեմ իրացն պատմեցելոց . քանզի առ Կիւրոսաբաւ որդւոյ Աժդահակայ վիպէ զապասամբէն Հայոց ի Մարաց Թագաւորութեան հօրն Տիգրանայ , և Կիւրոսի նուաճեալ զնոսա և առեալ զՏիգրան զիւր վաղեմի ծանօթ՝ խաղալ ի վերայ Բաբելացւոց . յորում ի յեանում մասին տոիցն համաձայնի բնդ արտաքնացն և ընդ ազգային մերոց պատմաց , իսկ քան յառաջնում ամենեւին իսկ անմիաբան և հիմնալինջ իմն Թուի զմեր պատմութիւնս և զամենայն զվարկ և զգործ Տիգրանայ առնել , այսինքն է զմարտ նորա ընդ Աժդահակայ . զոր ժխեալ՝ ոչ փոքր Թուի քան թէ անհետ առնել զՏիգրան ի պատմութենէ Հայոց յորում ախքան մեծ անդի գրաւեալ է , և զոր ինքնին իսկ Քսենոփոն այլովք բանիւքն օժանդակ հասեալ յիշատակաց ազգիս՝ պնդագոյնս կայկայեալ հաստատէ : Ապա ուրեմն համօրէն նիւթ և առէչք պիպաց Հելլենացւոյն խառն են ի ստոյ և ի ստուգէ , իսկ հիւսածն և մանաւանդ զրոյցք ճարտարաբանք և ողորկք , հանգոյն իմն պղատոնականացն զրուցաբանութեանց , թէպէտ և ուրեք յաղուականէն ցաղուաշն իսկ զիջեալ ասացուածս , պէթ ըստ մեզ՝ որոց չէ մարթ անզգայունս լինել ուր այդքան երկարօրէն և յայդքան հնութեան ճառք իցեն զմերոց նախնեաց Հայկազանց , և զսիրելագոյն մեզ ի նոցունց ընծայեցելոյ անձնէ զՏիգրանայ : Եւ այս իսկ հարկ դնէ մեզ յառաջ քան ի սաղոյն մատչել պատմութեան՝ զհիւսուած ատտիկեան Մեղսին յանդիման առնել համառօտիւ , ի քնին առեալ զհաւանականսն և զհաստիս :

Արդ համարի Քսենոփոն առ Կիւրոսաբաւ և մերձ ի բաբելոնական մարտն , այսինքն ի բաթձումն մեծի ինքնակալութեան առմամբ մայրաքաղաքին , Թագաւորեալ ի Հայս հօրն Տիգրանայ , զոր ոչ յիշէ յանուանէ , այլ Հայկազուն կոչէ , և ապատամբել նորա ի Մարաց ի վտարանջութեան այլոց եւս ազանց հպատակաց , յորոց սակի ելով և Հայոց՝ հարկ 50 տաղանդոյ հարկէին յեկրատան : Ի զօրաժողով լինել Կիւրոսաբայ ի վերայ Բաբելոնի՝

վաղաժաման լինի Կիւրոս յօժանդակ քեռուոյն, և մինչեւ գումարեալ համաշխարհական բանակին՝ ձեռն արկանէ ի նուաճել զմերձաւորս Մարաց ապստամբեալս. յորս տառեւ խիթալիք էին Հայք: Առեալ գունդս զօրաց Մարաց և ի Պարսից՝ մխի ի Կիւրոս ի սահմանս Հայոց իբր որսոյ պատճառանօք, և խաղայ ելանէ ի լերինս սահմանակից աշխարհին վասպուրականի. և գունդ մի հատուածեալ առաքէ զկողմամբք ուր թագաւորն Հայոց գտանիւր յայնմ ժամանակի յամբարնոցս գեղելով, և ի շինուած ամրոցի ապաւինութեան յերեսաց թագաւորին Մարաց, յորմէ և յայլում նուագի ընդվզեալ և նուաճեալ խոստացեալ էր քակել զամուրսն և կալ ի հարկի: Իսկ այժմիկ զգացեալ զյեղակարծոյն գալուստ Մարապարսիցն, փութայ թագաւորն մինչեւ ի հաւաքել զօրացն՝ զերծուցանել զտիկնայսն և զաղարծի մանկունսն յամուրս ուրեք վայրաց, և ինքն յայլ գէմ խուսէ ի լերինս. բայց մինչեւ գումարեալ հայկական զօրուն գունդն զօրահատոյց արարեալ ի Կիւրոսէ ձերբակալ առնէ զտիկնայս արքունի և զՇաւարշ կրսեր որդի թագաւորն, բանգի երէցն Տիգրան երթեալ էր ի գործ յաշխարհ հեռի. և ինքն Կիւրոս հասեալ ունի զստորոտս լերինն՝ յոր անկեալ էր թագաւորն. և յղէ պատգամ հնազանդութեան. որում հաւանի թագաւորն՝ ոչ ունելով ակնկալութիւն փրկութեան, թափուր գոլով ի զօրականէն: Ի բռնն արկեալ զհա Կիւրոսի՝ կամի խրատել զատաստանաւ. և ի նոյն ժամա է և Տիգրան ի հեռաւոր հրկրէն և տեսանէ զվտանգ աշխարհին և ընդ հօրն և տանն ի գերութիւն վարեալ և զնորահարսն զամուսին իւր խանդակաթ. ընդ որս թէպէտ և ի խոր խոցեալ՝ ակն ունի և հնարի զփրկութիւն ի Կիւրոսէ, ընդ որում վաղ ուրեմն երբեմն ծանօթացեալ և մտերմացեալ իսկ էր, ի գալ ելանել նորա յորս զլերամբք Հայոց: Արդ ի պատ մատուցեալ Կիւրոսի՝ պարտաւորի Հայն իւրով իսկ խոստովանութեամբ՝ զմեղանս ապրտամբութեան և զուխտագանցութեան, ի ծառայութիւն և ի պատուհաս, և ապաբան լինի. յայնժամ ընդ մէջ անցանէ Տիգրան, սկսանի պայքարիլ գեղեցիկ բանիւք ընդ Կիւրոսի, որպէս զգիտախօսս Պղատոնի իմաստակացն, և ոչ ի չքմեղս լեալ զհօրն յանցուածս, օգտակարագոյն և իմաստասիրացոյն ցուցանէ յաղթողին զներեւն առ նուաճեալն, որոյ ի միտ առեալ իցէ զֆնաս իւր և զգօնացեալ. և այնպիսի իսկ ասէ զհայր իւր եղեալ ի սակաւ յայնմ ժամանակի նուաճմանն քան յառաջին յօրացմանն: Հաճեալ Կիւրոսի ընդ իմաստուն բանս հայրասէր որդւոյն զիջանի ի ներումն՝ պահանջելով զսակ հարկին՝ զխափանեալն և զառաջիկայ ամին, և զօր արքային ի թիկունս քաբելոնական կուոյն. զոր առաւելաւն հանգերձ յօժարի հատուցա-

նել Հայն. այլ Կիրոս առնու միայն զհարկն պահանջեալ և 100 տաղանդ ի փոխ, և զկէս զօրացն Հայոց. այսինքն 4000 հեծելաց յ'ութից անտի և 20000 հեծեակաց ի շորից բերուցն. որք եթէ սեփական գունդք էին Թագաւորին ցուցանեն զմեծ զօրութիւն նորա, իսկ եթէ համօրէն Հայաստանի՝ սակաւք են: Ի վերայ այսոցիկ առ փորձ ինչ խնդրէ և փրկանս ի Թագաւորէն վառն իւր և ընտանեացն, և նա խոստանայ տալ որչափ և ձեռն հասանիցէ. իսկ զՏիգրան հարցեալ վասն կնոջն՝ նա զանձն զլիսովին ասէ մատնել ի փրկանս նորին: Որոյ փոխարէն նազաբանէ և կինն սիրային յորժամ յեա արձակմանն և դարձին հարցանէր զնա Տիգրան թէ որպիսիք ինչ երեւէր նմա Կիրոս ըստ գեղոյն և վայելչութեան, և նա ասէր և բնաւ անգամ չնկատեալ իսկ զնա, իբրեւ ամենեւին պշուցեալ կայր յայն որ ասացն անձամբն լինել փրկանս իւր: Եւ այս զի սոցա նազաբանութիւնք, կամ Քսենոփոնեան հանճարաբանութիւնք՝ անցին ի կարգս առակաց, և յիշատակին ի հաւաքմունս գեղեցիկ ասից: Յետ այսց բանից պատմէ Քսենոփոն յառաջ խաղացեալ Կիրոսի իւրովք գնդօքն և հայկականօք և յարձակեալ ի լերինս՝ ուր Խաղտիք ամրացեալ ստէպ արշաւէին և նեղէին զՀայս. և նուաճեալ զնոսին՝ ստիպեաց ի դաշն խաղաղութեան ընդ Հայոց. և առ անկասկածութեան սոցին՝ հիմն արկ շինութեան բերդի մեծի և կացուցեալ ի նմանէ պահապան զոմն ի Մարաց, ինքն առեալ զհարկ և զգօրաբաժին Հայոց՝ Տիգրանաւ հանդերձ՝ դարձաւ ի Մարս առ Կիաքսար:

Այսպիսի ինչ է համառօտութիւն սեթեւեթեալ երկար զրուցաց Քսենոփոնի, յորում ոչ միայն ժամանակն Տիգրանայ անճաչ է ըստ վերոյ ցուցակութեանս, և եթէ եղեալ էր իսկ նման իմն զկպք ապաստմութեան Հայոց ի Մարաց՝ հարկ էր ի հնագոյն ժամանակս լինել յառաջ քան զսիրապետութիւն հնգեցուն աշխարհակալացն, կամ յառաջ քան զաւուրս Նաբուգոդոնոսորի՝ առ որով՝ Բաբելացւոց և ոչ Մարաց ի գէպ էր հարկել Հայոց. իսկ յետ նորա մահուն՝ թէպէտ և զլուխ ամրարձ Աժդահակ ձեռնբրիցութեամբ այլ ոչ զօրեաց արկանել և ի վերայ Հայոց, զՏիգրան գտեալ զիմակաց և զԿիրոս նմին համախոհ և համակամ. և մի քան զմի արուորագոյն ի մարտի և խոհականագոյն յառտնին և ի կենցաղական գործս:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

1. (էջ 1). Հ. Ղ. Ալիշանի ծրագրին համեմատ՝ ներկայ գործս երկրորդ հատորը պիտի կազմէր Հայաստանի աշխարհագրութեան մը: Յետ անոր մէջ երկրին բն- նախօտական հանգամանքները դիտելու, հոս բնակիչներուն վրայ պիտի ճառէր: Գեղեցիկ ծրագիր, որուն երկրորդ մասը իրագործեց նախ, իբրեւ աւելի հետաքրք- րական և ուսումնասիրելի: Հ. Ալիշանի աշխարհագրական գրութիւնները բազ- մաթիւ են, բայց չենք գտնիր անոնց մէջ այնպիսի մը՝ բաց ի, թերեւս, քաղա- քական աշխարհագրութեան ետեւը զետեղուած Հայաստան գրաբար գրուածքէն, որ սահմանուած ըլլայ սկզբնաւորութիւն կազմելու սոյն երկասիրութեան: — Հոս ներկայացուած բոլոր ծանօթութիւնները Հ. Ալիշանի կը պատկանին, երբ Ծ. Հրտ. ստորագրութիւնը չեն կրեր:

Ծ. Հրտ.

2. (էջ 2, տող 27). Իրաւունք ունէր Հ. Ալիշան գանգատելու թէ սակաւ յիշա- տակարաններ և պատմագրութիւններ կան Հայաստանի մէջ, քանի որ, իր գրած ժամանակ, դեռ այնքան յառաջ գացած չէր Ուրարտագիտութիւնը:

Գիտեն ընթերցողք թէ վաճառ և իր շրջակայից մէջ և Արարատայ ստորոտը, որքան թեւեազիր արձանագրութիւնք գտնուած են, որ կը ցուցնեն թէ Քրիստոսէ հազար տարիներ յառաջ կը բնակէր Հայաստանի մէջ Խաչի անուամբ ժողովուրդ մը. իր հայրենիքը կ'անուանուէր Ուրարտու (Արարատ), իր մայրաքաղաքն էր Բիւայնա (Վան):

Ի սկզբան անընթեռնի համարուեցան այդ արձանագրութիւնք՝ որ խորենացւոյ ժամանակէն սկսեալ՝ ամենուն զարմանքը կը շարժէին. «Հայեցուածն միայն զա- » մենայն ոք ի զարմանս ածէ» (Խոր. Ա. ԺԶ): Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը թուի թէ շատ բեւեռագիր արձանագրութիւնք թաղուած կան. «Ի բազում տե- » ղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ » գրել, և ի բազում տեղիս՝ սահմանս նովին գրով հաստատէր» (Խոր. Ա. ԺԶ): Մորտման գերմանացին հանեց նախ իր Entzifferung und Erklarung der armenischen Keilinschriften von Van, ուր ամէն բան հայերէնով մեկնել ուզեց, նոյնը պաշտպանեց, բայց տարբեր դրութեամբ և տարբեր մեկնութիւններով Յովսէփ Վ. Սանտաչան իր «Les inscriptions cunéiformes urartiques» (Venise, 1900) ման- րակրկիտ և ընդարձակ գործին մէջ. նոյն նիւթին վրայ աշխատած են գլխաւորա- պէս M. A. H. Sayce «The cuneiform inscriptions of Van» երկասիրութեամբ, գաղ- ղիացի լրերումն, որուն ուսումնասիրութիւնը թարգմանեց Հ. Մինաս Վ. Նու- բիխան (Բազմավէպ, 1876, էջ 137, և այլն): Ռուսաց մէջ Նիկոլսկի եղաւ որ Բեւեռագիր արձանագրութիւնք Անդրկովկասում (Թրգմ. Խաչատուր Յովհաննի- սեան, Ս. Ղազար, 1897) գործոյն մէջ ցցուց՝ թէ մեր Հայկազուն թագաւորներէն

չատեր՝ Բենեդադի արձանագրութեանց մէջ ալ կը գտնուին, ինչպէս Մենուս, Սիլվի, Սիլվի (Արագած—Արմենակ) և այլն: Բաց ի Սանտալեան վ. էն, Հայոց մէջ ուրարտագիտութեամբ զբաղեցան Հիսարիան էֆէնտի, Կարսպետ Բասմաչեան, (նախ Բազմալիպի մէջ, յետոյ իր խմբագրած Բա՛սմաէր Թերթի մէջ):

Հ. Բ. Վ. Սարգսեան ալ ընդարձակօրէն համեմատած է ուրարտական արձանագրութեանց տեղեկութիւնները հայ աւանդութեան հետ. «Տեսութիւն Մարիբա» սեան աւանդութեան ըստ Մովսիսի Խորենացու» Բազմալիպ 1883, 1884, 1885:

Սակայն Ուրարտուի արձանագրութիւնք՝ փոխանակ հայ ազգի հնութիւնը հաստատելու, ըստ ոմանց՝ ցուցին թէ Հայաստան ամենէն առաջ ուրիշ կովկասեան ազգի մը հայրենիքն եղած էր, որովհետեւ արձանագրութեանց լեզուն՝ վրացերէնի ազգակից է. Խաղդիացուց աստուածները՝ հայկականներէն բոլորովին տարբեր են: Ասու հանդերձ դեռ կը գտնուին գիտնականներ՝ որ կը ջանան հայերէն խօսեցնել տալ այդ քարերուն, և յամենայն դէպս, Սիլվիուս շնչուեցաւ այլ նորեկ գաղթականներուն (Հայերուն) հետ խառնուեցաւ, ապա թէ ոչ պիտի չկրնային ուրարտական աւանդութիւնները՝ Հայկազունեաց անուան տակ Հայոց մէջ ապրիլ:

Ե. Հրս.

3. (յէջ 3, տող 5). «Պատուէր տուք յինչն Արարատեան գնդին և ասքանա» գեան Թագաւորութեանցն». Երեմիա, ԵԱ, 27:

Կարապետ Բասմաչեան (Բազմալիպ էջ 63, 1898) պաշտպանեց թէ սխալ է այս խօսքը Հայոց վրայ առնուլ. նա կը յիշէ թէ հոս, օտար Թարգմանութեանց մէջ, Միկնի անունն ալ կայ. զայս պէտք է Հայ հասկնալ, իսկ Սիլվիուսեան գունդ «Ուրարտու» կը նշանակէր, ինչպէս Ասքանազեան Թագաւորութիւնն՝ դրացի ուրիշ տէրութիւն մը: Սոյն հայ գիտնականին կարծեօք Սիլվիուս միացումն է Ար (արատ) և Միկնի բառերուն. միկնիի ժողովուրդը Ուրմիոյ եզերքը կը բնակէր, և իր Թագաւորներէն մին՝ կը ներկայանայ մեզ Յորայ գրքին մէջ, իբր միսիթարիչ սոյն նահապետին:

Ե. Հրս.

4. (յէջ 3, տող 17) «Ամենէն կատարեալ և ճոխ հին լեզուն Հնդկաց՝ այսօր» ոչ մայր, այլ քոյր ճանաչի զանդկին Պարսից և մեր հայկականին». Հ. Ալիշանի այս խօսքը բոլոր գիտնականներու կարծիքն է, և գրեթէ հիմն է արդի լեզուաբանութեան: Երազական է այժմ վիճել թէ արդի լեզուներէն որը եղած է արմատ և աղբիւր միւսներուն: Գիտնականք կ'ենթադրեն թէ ամենահին լեզու մը գոյութիւն ունէր, որ սկսած էր զաւաճաբարձաներու բաժնուիլ, ինքը անհետացաւ, մինչ վերջիները իրենց գոյութիւնը պահեցին, նոր ստորաբաժանմանց են: Թարկուելով: Մայր մ'էր որ կը մեռնէր, իր դստերքը Թողով երկրի վրայ: Ըստ այսմ սանսկրիտը, զէնտը, և հայերէնը քոյրեր են, թէ և անդրանկութեան պատիւը միշտ սանսկրիտին կը պատկանի արիական ճիւղին մէջ:

Հմտ. Բոր. Համեմատական քերականութիւն, Մաքս Միլլէր «Lectures on the science of language» Փր. Միլլէր «Grundriss der Sprachwissenschaft», Sayce «Principes of comparative philology», Humboldt «Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues» և այլն: Հ. Ալիշան զՀայաստան աշխարհաց կեդ-

րոն, միջադիր կը համարի. (տես յէջ 3, տող 22): Արդեօք ի՞նչ կը վկայութեան վրայ կը հիմնէ ասիկա: Մենք կը կարծենք թէ անլի անձնական ենթադրութիւն մ'է, որովհետեւ եթէ ուրիշ փաստ մ'ունենար — Հայաստանի աշխարհագրական դիրքէն տարբեր — Հ. Ալիշան պիտի չյապաղէր զայն պարծանօք ի մէջ բերել ինչպէս ըրած է՝ ուրիշ կէտերու նկատմամբ: Սակայն կարելի եղաւ մեզ տեղ մը գտնել խորենացեայ մէջ՝ որ նոյն կէտը անկնարկէ. «Ի Հայոց՝ որ ի միջոց աշխարհիս» (Բ Գիրք, Դ գլուխ, Տպ. 1865, յէջ 72):

Բայց ըստ ըստ մեզ հոս «աշխարհ» բառը երկրագունտ շնչանակեր, որչափ Հայաստան, և միջոց աշխարհիս՝ «Արարատ»: Որովհետեւ՝ վաղարշակայ զօրք ժողովելու առթիւ՝ ի՞նչ հարկ կար ըսել՝ թէ Հայաստան աշխարհիս կեկրոնէ և: Դիտուի նաեւ որ Բուզանդայ մէջ միջնաշխարհ բացատրութիւնը սովորական է Արարատայ համար. «Հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց՝ ի գաւառն Արարատու» — «Ջմիշնաշխարհն քանդեալ բրեալ զօրքն պարսից ապականէին» (Բուզանդ, Դ): Հ. Ալիշանի բանաստեղծական համոզմունքը այսպիսի խօսքերէ ներշնչուած կ'եղբույր. Շիրակայ տեղագրութեան մէջ ալ Անին երգելով «աշխարհաց միջնակիս» կը կոչէ զայն: Համեմատութեամբ Հնդկաստանի, Հայաստան անլի արժանաւոր է անշուշտ այդպիսի կոչման մը:

Մ. Հրս.

5. (յէջ 4, տող 12) Բենիամ. Դուտել Եզոմ կ'անուանէ զՀայաստան Եփրիկեցւոց:

6. (յէջ 4, տող 18) Բարա՝ բարձր, տիպ՝ տեղի: Իսկ ըստ Պարսից շրջապատ ծառատունկ տեղի:

Պէտք է դիտել որ, ինչպէս կը գրեն Wetzer և Welte (Dictionnaire encyclopédique de la théologie catholique, tome XVII էջ 180), «le paradis était dans une situation extrêmement élevée sur une montagne dont le sommet s'élançait dans une région surnaturelle. Telle était l'opinion de S. Ephrem, de St. Basile, de S. Jean Damascène»:

Թէպէտ և լեռ մը, որչափ ալ բարձր ըլլայ, չի կրնար գերբնական աշխարհ մը մտնել, այնու հանդերձ սոյն կարծիքը կը զուգադիպի Հ. Ալիշանի ստուգաբանութեան:

Դրախտի վրայ գրած են Hardoin «De Situ Paradisi terrestres», Bochart «Geographia sacra», Michelet «Recherches sur la situation géographique du Paradis terrestre», Vienne, 1796. Schultess, «Le paradis terrestre, oéleste, historique et mystique» Zurich, 1821, և այլն: Հայոց մէջ՝ ինճիքեան «Հնախօսութիւն Հայաստանի» Հ. Մանուէլ Քաջունի «Հայաստանի աշխարհագրութիւն», «Աղամայ» դրախտին տեղը՝ Բագմադէպ, 1843, Ա. 268:

Տէլիզ գերմանացին, որ Սուրբ Գիրքը բնաբանութեամբ բացատրել կ'ուզէր, Դրախտը Բաբելոնի մէջ զետեղեց, որովհետեւ Եփրատ ու Տիգրիս արդէն Բաբելոնի մէջ կը գտնուին, իսկ Շադ-էլ-արապը, կ'ըսէր նա, այն աղբիւրն է ուսկից դրախտի գետը կ'ելնէր: Եւ յիշաւ Շադ-էլ-արապ քիչ վերջ երկու մեծ ջրանցքներ կը յօրինէ, որ բաբելոնական արձանագրութեանց մէջ Գեհոն և Փիսոն անունը կը կրեն: Բաց ի ասկից, կ'ըսէ, Բաբելոնի երկիրը, ուր մէկ սերմ երեքհարիւր կարող է յառաջ բերել, արժանի է, իր բեղնաւորութեանը համար, դրախտ ըլլալու:

Հմտ. այս մասին հետաքրքրական յօդուած մը Բագմավեպի մէջ, Թարգմանուած նոյն գիտնականի մէջ գործէն. «Ո՛ւր էր երկրաւոր դրախտն» Բզմ. 1890, խը, 441:

Ծ. Հրհ.

7. (յէջ 4, տող 20). Սակայն պէտք չէ զանց առնել, որ նախնիք մեր փոխանակ Եղեմայ շատ հեղ Աղին կ'ըսեն դրախտին երկրին. արդ զանդիկ գիրք որ յետ Մովսեսի գրոց հնագոյնք են այսպիսի խնդրոց համար՝ Հետեմ կամ Հետեմե կամ Հեղենեկ կոչեն երկրիս առաջին բնակեալ և երանելի աշխարհը, զոր աւելի սովորաբար կոչեն էրիկեմ-վիճոյ կամ էրեմեմոյ-վիճոյ, այսինքն վճիտ կամ սուրբ Իրան երկիր. (Վահլ, Տիւպոս, Քանդու) այս առաջին Իրան կամ Էրեմէն (Տիւպոս) հիմայ շատք ի գիտնոց անտարակուսաբար համարին զՀայաստան, ոմանք զմասն մի նորա, այսինքն զԱսան, որ է Սիւնիք, կամ զԱտրպատական, բայց զսա ընդարձակագոյն առնլով: — Սէն-Մարդէն կ'ասէ. «Aeriéméno était incon- testablement l'Arménie»

8. (յէջ 4, տող 29) Ըստ ոմանց մասնաւոր կերպով Արեւիկը կ'անուանին ի Գրոց աշխարհք Ասորեստանի, Քաղդէից, Հայոց և Պարթեւաց. (Պոտրան, Կալմէթ). Եսայի, Խա, 2. «Ո՞ զարթոյց յԱրեւելից զԱրդարութիւն կամ զարդարն», կ'ըսէ վասն Աբրահամու, որ կոչեցաւ յՈւրայ Քաղդէից-Կորդուաց: Նոյնպէս մոգքն Արեւելից ի բազմաց քաղդէայք կ'իմացուին: Մեր նախնեաց և նորոց մէջ սովորուած թիւն է Արեւելից կամ Արեւելեան տուն անուամբ իմանալ զՄեծ Հայս: Bible de Vence պարզապէս ասէ թէ Մովսէս Արեւելս կոչէ զՀայաստան: Օտար չէ սեպել թէ Մովսէս հոս Արեւելք ըսելով՝ ոչ պարզապէս կողմ կ'իմանար, այլ զանուն աշխարհին յորում էր Եղեմ. գրեթէ նոյնպէս անուանեց և իրեն ժամանակակից հակամարդարէն Բաղամ, որ կ'ըսէ իրեն համար թէ կանչուեցաւ ի Միջագետաց ի լեռանցն Արեւելից, ուր էր իր ֆէրուք քաղաքը (Փէլար, ընդ մէջ Լճի և Հագրոյ), զոր մեկնիչք կ'իմանան ի Վերին Միջագետս, որ է ըսել Հայոց արեւմտեան հարաւային սահմանն, և հաւանօրէն Մասիոս լերինք, Ամդայ սահմանն: — Արժան է յիշել և զայս որ յազգաց բաժանման ըստ Մովսէսի (Եննդ. Եր) Հայաստան արեւելագոյն աշխարհաց կարգն է, մանաւանդ թէ ամենէն արեւելեան հիւսիսային աշխարհն է. Արգոնաւորդք, Հոմերոս, և ինչուան Եկաղէոս՝ որ քիչ յառաջ է քան զՀերոդոտ՝ Հայաստանէն անդին երկիր չէին ճանաչեր, որ իրենց համար վերջին արեւելք կ'ըլլար: — Միով բանիւ, ի հին Ս. Գիրս Արեւելք կոչին ամենայն աշխարհք՝ որ Եփրատ գետոյն ձախակողմն են և արդարեւ Հրէաստանի արեւելեան դին կ'ըլլան:

9. (յէջ 6, տող 32). այդ անհաւանքն են Կալմէթ, Ռդան, Պոտրան:

10. (յէջ 7, տող 10). Bible de Vence Եթովպիա համարի զՄիջագետս Երասխայ և Կրի, ուր նախ բնակէին Սկիւթք:

11. (յէջ 7, տող 29). Սիւնիք բառը ըստ արդի լեզուագիտութեան հայերէն ահաւ բառին հետ աղերս չունի: Սիւնիք անունը կը գտնենք նաեւ ուրարտական արձանագրութեանց մէջ Սուլիսիա ձեւով որ ճիշդ Սեւանի կը համապատասխանէ, և ուրարտերէնի մէջ կը նշանակէ աւագան. հմտ. Նիկոլսկի, Բեռնսագիր արձանագրութիւնք Անգլոփոկաստմ, Թրգմ. Խաչատուր Յովհաննիսեանի, Ս. Ղազար 1897, յէջ 59, ուր կ'ըսէ. « Suinia կոչուած սկզբնական հասարակ անուն է «լիճ,

» ասագան », բայց յետոյ կարող էր յատուկ անուն նշանակել և յատկապէս յիշ
 » Կնօք—չայի: Այս կոչումն *Suinia* միանգամայն ծածկւում է Հայոց Սինիք աս-
 » նումամբ... ոչ թէ միայն ձայնակաւ, այլ և աշխարհագրական նշանակութեամբ
 » համապատասխանում է Սինիք անունին»:

Ջարմանալի է որ բիզանդացի պատմաց քով ալ ճիշդ ուրարդական ձեւը կը
 գտնենք *Σοδάνα*, օրինակ իմն *թեոփիլակոս* Սիմոկազայի մէջ, որ Մօրկայ կեն-
 սագրութիւնը ընկող կը նկարագրէ Պարսից և Հռովմայեցւոց մէջ տեղի ունեցած
 պատերազմները՝ Գանձակի և Սեւանի մօտ. «*φάρε δὴ φέρε καὶ τὰ περὶ Σουανίαν τοῖς*
 » *Ῥωμαῖος προχθένθα τοῖς τῆς ἱστορίας λυμῶσιν ἀπὸφύγεσθαι*» (յէջ 194): Յետ այս
 յառաջաբանին կը խօսի պատերազմին վրայ յիշելով *գլխուհիս* նաեւ յէջ 125,
 (քանի մ'անգամ), յէջ 154:

Ծ. ՀրՅ.

12. (յէջ 7, տող 30). Սի պիտի ըլլայ արմատ Սիւոյ, որպէս և ի Թուրք լե-
 գու Սիւան:

13. (յէջ 8, տող 6). Բայց մեծագոյն և յայտնագոյն նշան սեւանուն երկրիս՝
 անոր նշանագոյն և եզական մասն է Սեւան կղզին, յորմէ և Ծոփն կոչեցեալ,
 որպէս և ծոփն Պարսկահայոց կապուտան. յորմէ գուշակութի և խորագոյն հնութիւն
 կղզւոյն և քնակութեանն, և հաւանօրէն խնդրեալ անունն ալ Սինեաց:

14. (յէջ 8, տող 9). Խոր. Բ, Ը: — Թէ և յետ Մովսէսի յաւուրս Յեսուայ
 ասէ խորոնցի եկեալ զՔանանացիս յերկրէ Քանանու ի Հայս:

15. (յէջ 8, տող 19). Մաններդ և Ռաւմէր փասիս համարին զԵրասիս:

16. (յէջ 8, տող 23). *Rubis*, կարմրագոյն ակունք մ'է, բերք Հնդկաստանի.
 այժմ ընդհանրապէս Ալիս սուտակ բառի տեղ կարկենսուն բառը համապատասխան
 կը դրուի անոր:

Ծ. ՀրՅ.

17. (յէջ 8, տող 33). Արգոնաւորդք գացին Կողքիս Ոսկեգեղմը գտնալու հա-
 մար. այս զրոյցը, ըստ արդի գիտնականաց, ոսկեհումք մը կ'անկարկէ:

Ծ. ՀրՅ.

18. (յէջ 8, տող 35). Կամբալ, փառանգ, Բորոն ոսկեհանքերը:

19. (յէջ 9, տող 5). Ռոզէն Միւլլէր համարի զԿողքիս:

20. (յէջ 9, տող 13). — Դահանակ; որ գաղղիերէն *malachite* կ'ըսուի, ընդ-
 հանրապէս կանաչ կ'ըլլայ և բիրեղային վիճակի մէջ, ոչ միշտ «ծովագոյն բիրեղ»:

Ծ. ՀրՅ.

21. (յէջ 9, տող 17). Կալմէթ, Պոչար, Պոտրան, Ռոմմէլ, Ռոպէն Միւլլէր,
Bible de Vence, Պիանգոյ, հին աշխարհացոյց վէնետկոյ (1436), Դուռինայ հին
 աշխարհացոյց, Դուռնըֆոր, Պերթոյ, Ռաւմէր, Հանրին, Մոնիէ:

22. (յէջ 9, տող 28) Սոյն կոչումը, որուն տեղը չէ նշանակած Ալիւան, բայց
 որ Տօնական ճառընտիրէ մ'առնուած կ'երեւայ՝ հիմնուած է հիներուն այն հա-
 մոզման վրայ՝ Թէ Գեհոն և Նեղոս նոյն գետերն են, նկատելով մանաւանդ որ
 Նեղոս կը պատէ զԵթովպիա, Թէպէտ և Թովմա Արծրունի, Բէլայ վրայ խօսած
 ժամանակ Բաբելոնի ալ Եթովպիա անունը կու տայ: «Եւ քանզի էր Բաբելոն

» վիճակեալ Սեմայ՝ և բռնազբօսութեամբ Ներբովթ յինքն գրաւէ, և հաստատէ անդ
» զթագաւորութիւնն Եթովպացոց» (Յէջ 6):

Այդ է պատճառը որ Հայաստանի մէջ դրախտի երեք գետերը միայն կը տեսնէ
մեր հեղինակը, անշուշտ մին՝ Եգիպտոսի թողլով:

Ծ. ՀրՏ.

23. (յէջ 10, տող 8). Ըստ յոգունց կարծեաց ի կողմանս Տարօնոյ դրախտն:

24. (յէջ 11, տող 8). Դուռնըֆոր, ձեմելի, Քոխ, երեքն ալ ականատեսք տե-
ղեացն կու հաւանին որ Կարնոյ կողմերն էր դրախտն, առաջինն էջմիածնա-
սահմանն ալ մէջը կ'առնու, որ, իր ժամանակը, հիմակուանէն աւելի մշակեալ
կ'երեւայ:

25. (յէջ 11, տող 23). Քոխ, Բ, 371:

26. (յէջ 11, տող 25). Հ. Փիլիպ. կարմեղական ճանապարհորդէ յառաջին կէս
Ժէզ դարու ի Հայս. լսեր էր թէ դրախտն դեռ Մասեաց հովիտներուն մէկուն մէջ
պահուած է յԱստուծոյ, անմնաս ի ցրտոյ և ի տապոյ: (Շարտէն):

27. (յէջ 11, տող 27). Յամին 1687 դէպ ի Քրդաստան ուղեւորած քննող ան-
ձինք պատմեն, թէ քրիստոնեայք երկրին յամառոս բացօթեայ լինէին ի Պինկէօլ,
որոյ հազար աղբերք հաւաքէին ի հովտին ի չորս տեղիս և գործէին չորս գետս
մեծամեծս, Եփրատ, Տիգրիս, Goézo և Chalic (Դայլ), որոց ջուրք բազում ան-
գամ խորասուզեալ ընդ երկրաւ, վերայայտնէին. դարձեալ ասէին անդ եղեալ ըզդ-
րախտն:

28. (յէջ 12, տող 5). Ըստ այսմ և մերս Վարդան. «Դրախտն որ կայ ընդ
» Արեւելս, յերկրի արմատացեալ, ի կատարս լեռինն բարձու, որ հաւասար է զըն-
» տին լուսնի, անծորրելի ուղղով, և անթառամ սաղարթիք»:

29. (յէջ 13, տող 9). Մխ. Արիվանեցի յետ 42 աւուրց ստեղծմանն՝ ասէ զԱ-
դամ մուծեալ ի դրախտ:

30. (յէջ 13, տող 34). Թէ՛ Պիւֆֆոնի Ադամը և թէ՛ Միլտոնինը կը խօսին
զգայարաններու առաջին բացման և առաջին տպաւորութեանը վրայ:

Միայն Միլտոնի Ադամը աւելի բանաստեղծ է և աւելի շնորհալի գոյներով
կը ներկայացնէ իր տեսածները. մինչ Պիւֆֆոնինը՝ աւելի գիտնական է: Մին դրախ-
տի մը վրայ կը խօսի, միւսը՝ մեր ճանչցած սովորական բնութեան վրայ: (Սոյն
հատուածները կարելի է ընթեոնուլ հայերէն թարգմանութեամբ ի Նյուդկաքաղ
հատուածու, Վենետիկ, 1887, Ա. հտ. յէջ 20, և Բ հտ. 162):

Ծ. ՀրՏ.

31. (յէջ 15, տող 3). Ինչպէս ըսինք 4^օ ծանօթութեան մէջ, արդի լեզուագի-
տութեան դէմ պիտի ըլլար ո՛ր և է լեզու մը — ինչպէս որ զայն կը ճանչնանք հի-
մայ, նախամարդոյն ընծայել: Բառերու հնագոյն ձեւերը ամփոփուած չեն մաս-
նաւոր լեզուի մը մէջ, այլ դրուած այլեւայլ ազգերու քով, և լեզուաբանութիւնն
է որ զանոնք պիտի հաւաքէ, դասաւորէ, ըստ կարելւոյն նախնականը վերականգ-
նելու համար, որ անշուշտ շատ քիչ բառ կը պարունակէր, վասնզի բառերն ալ
զուգահեռաբար կ'աճին՝ մարդկային գաղափարներու հետ:

Ծ. ՀրՏ.

32. (յէջ 15, տող 30). Արիստակէս Վրդ. յաղագս հաւակատեաց. «Աւուրս
» իս (ասէ կացեալ) Ադամայ ի պատուէր Արարչին... Զայս աւանդութեամբ ի
» բնախօս արանց լուայ, զոր և կարեւոր համարեցայ ի տեղուշօ գրով նշանակել.
» քանզի կարի հաւատարիմ էր ասողն»։ — Զի՞նչ արդեօք տայր մեզ հաւատստիս։

Հին Տօնամակք, ոչ աւուրս, այլ ամս 40 ասեն կեցեալ ի դրախտին, և ոմանք
30 ամ ըստ կինաց Տեառն մերոյ։

33. (յէջ 21, տող 10). Եպիփանու սոյն գրութեան յունարէնն ալ հասած է
մեզի. սա վերնագիրն ունի. «Ἀποκαλύψας τοῦ Ἀδάμ». Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան
ընդարձակ տեղեկութիւններ կու տայ իւր «Հին կտակարանի անվաւեր գրոց» ու-
սումնասիրութեան մէջ, համեմատելով զայն՝ ուրիշ Արամգիրք կոչուած աստուա-
ծաշնչական վիպասանութեանց հետ, (տպ. Վենետիկ, 1898)։

Ադամայ դրախտէն աքսորուիլը քրիստոնէութենէ առաջ եւս, հրէական շրջանին
մէջ, գեղեցիկ զրոյցներու առիթ եղած էր, և Թարգմանութեամբ ծաւալած գրեթէ
ամէն ազգերու մէջ։ Հայկականները, որ ժողովրդեան մէջ ալ դեռ շրջան կ'ընեն,
այլ և այլ դարերու արտադրութիւնք են, Հ. Սարգիս Վ. Թովմէփեան հաւաքեց
զանոնք Ս. Ղազարու ձեռագրաց մէջէն, և հրատարակեց հետագայ վերնագրով.
«Թանգարան հին և նոր նախնեաց, Ա հտր. Անկանոն գիրք հին կտակարանաց,
» Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1896». Լատիներէնի մէջ Liber poenitentiae Adamae,
յունարէնի մէջ Βίος Ἀδάμ տիտղոսը կը կրէ։ Այդ զրոյցները գիտնական աշխար-
հի, մանաւանդ բողոքական շրջանակի համար, մեծ կարեւորութիւն ունին, ըլլա-
լով Աստուածաշնչի բնագրական քննութեանց համար յաճախ սքանչելի աղբիւր-
ներ. անոր համար ալ շատ ուսումնասիրուած, օր. իմն, Հառնաքէն, Geschichte der
altchristl. Litteratur, Leipzig, 1893, Հենրիկոս Գեյցեր անուղղակի իւր Die by-
zant. Chronologie Leipzig, 1885, Դիլման Das christliche Adambuch des morgenlan-
des, 1853, Տրուպա Der kampf Adams, և այլն (Տէս այս ամէն կէտերուն նկատ-
մամբ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեանի Ուսումնասիրութիւն անվաւեր գրոց հին կտա-
կարանի էջ 8—65)։

Ծ. Հրս.

34. (յէջ 23, տող 11). Յեբրայեցերէն Մարդն կ'ըսուի իշ, կինն իշշա. ըստ
այսմ Պարսք զառաջին մարդն կոչեն Մէշիա, զկինն Մէշիովա, նման իմն ի լա-
տինն՝ մարդն Վիր, կինն Վիրափօ։ — Առ մեզ և առ արիականս Այր անուն
սեփական մարդու և կտրճի. իսկ կինն՝ համանունութեամբ առն՝ Եղսր կոչի. և
այսմ կու յարմարի Ադամայ ըսածն. «Սա կոչեսցի կին, զի յառնէ իւրմէ առաւ»
(եղսր, իբր եղիսլ յառնէ)։ Սկանտինաւեանք Այր կոչին զառաջին մարդն, Իրմ-
լա՝ զկինն։

35. (յէջ 23, տող 30). Թուական. Ստուգ. Ա. 322, է յայլ կարծիս. հաւա-
նական աստ՝ փութով ընդ մերժին Ադամայ ապականել դրախտին և նմանել շըր-
ջակայ տեղեացն։

36. (յէջ 23, տող 35). Եզեկիէլ. Լա, 8—9. զԱսորեստան նմանցնելով բարձր
և մեծուղէջ նոճոյ մը, կ'ըսէ թէ «հախանձեցան ընդ նմա ամենայն ծառք դրախ-
» տին փափկութեան Աստուծոյ». այնպէս կ'երեւցնէ թէ դրախտն դեռ չէն կայր.
թէ և բանաստեղծութեամբ կրնայ անցեալ ժամանակէն ալ ներկայացնել։

37. (յէջ 34, տող 8). Միս. Արիփ. «Քրոքէական սուրն՝ որ պահէն զդրախտն՝

շանթիքդ է որ անկանի յերկնից յահ և յերկիւղ ամպարշտաց. իսկ գեղարգնա-
» ւոր և աշտէաւոր սերովբէքն՝ ընդ հեռանալն Ադամայ ի դրախտէն՝ և նա վե-
» րացաւ » :

38. (յէջ 24, տող 23). Հ. Ինճիճեան եւս գրութիւն մ'ունի « Մնացորդք նշանաց
» Եղեմայ կամ տեղւոյ դրախտին » Հնախօս. Ա, 266: — Սոյն հօր մի և նոյն
նիւթի վրայ աւանդածները կարելի է գտնել նոյն Հնախ. 245-264:

Ծ. ՀրՏ.

39. (յէջ 25, տող 26). Սումէ այսպէս կ'երգէ (Աստուածային վէպ, Ե).

Հովանաւոր փութնք Տիգրեայ, ո՛վ Հայաստան դու երկիր,
Զոր իւրացոյց Եւայն եղեալ առ յԵղեմայ տարագիր:
Bords ombragés du Tigre, Arménie!
Pays qu' Eve adopta quand l' Eden l' eut bannie.

40. (յէջ 25, տող 33). Այսպէս կը դնէ Bible de Vence:

41. (յէջ 25, տող 40). Փաւստոս Բուզանդ, խօսելով սոյն Եպիփանի վրայ
կ'ըսէ. (Գլ. ԻԵ. էջ 994). « Եպիփան, և էր սա ազգաւ յոյն և նստէր սա ի մեծի
» լերինն ի տեղի դիցն՝ զոր կոչեն աթոռ Նահատայ »:

Ծ. ՀրՏ.

Ընդ մէջ Եղեմայ և Նայիտայ հաւանօրէն դժուարագնաց, նեղ լեռնանցք մը
կամ կիրճ մը կայր և թերեւս հոն էր պահապանն հրատուր. յայտ ահնարիչ սըր-
բազան երգիչն մեր, « Սովաւ (խաչիւ) մտցուք ընդ նեղ դուռն անձծացեալ ճա-
» նապարհին, որում ցանկային երկրածին որդիք մարդկան »:

Ծ. ՀԵՂ.

42. (յէջ 26, տող 9). — Մխ. Այրիվանեցի « Յայլում ուրբաթու յանցեան
» նախաստեղծքն և ելին ի դրախտէն, և անկան ի Մէլան կղզին »:

43. (յէջ 26, տող 13). Անգղիացի մը երկու դար յառաջ:

44. (յէջ 26, տող 27). Ի պատմութեան միում թարգմանելոյ յերուսաղէմ ի
Սիմէոնէ հոգեւոր Տեառնէ գրի 18 ամ և 2 ամիս:

45. (յէջ 26, տող 32). « Յարարչութենէն զժամանակս ոչ ոք կարասցէ գիտել
» ի մարդկանէ, բայց միայն յարտաքսելոյն Ադամայ ի դրախտէն »: Սարկաւազ
վարդապետ:

46. (յէջ 27, տող 8). Վարդապետ ոմն ասէ. « Եւա յերեսուն տարին մէկ
» փոր կու ծնէր ջուխտ. մէկն արու և մէկ աղջիկ »: Իսկ Մխ. Այրիվանեցի.
« Եւա երկու երկու ծնանէր, և ծնաւ 15 Եփունդս »: Սա կ'ընծայէ 30 զաւակ, իսկ
առաջինն 60:

Ինչ որ Հ. Ալիշան հոս վարդապետ ոմն կոչէ է Պատմութիւն որդւոցն Ադա-
մայ կայեհի և Սթեղի (տպ. Ս. Ղազար. 1896, ի Հ. Սարգիս Յովսեփեանէ): Հ.
Բարսեղ Վ. Սարգսեան իւր Անվանի կոսկարանաց ուսումնասիրութեան մէջ կը
ցուցնէ թէ այդ աւանդութիւնը Յունաց և Ասորոց քով ալ կայ (Հմմտ. Մեթո-
տիոս, Գլ. 3. Ապուլֆարաճ, Պտմ. Հարատութեանց, էջ 4, Եւդեքիոս Աղեքսանդ.

բացի, Տարեգր. Հո. Գ, էջ 15. ՄԱՔ. Ասորի ժամանակագրութիւն, Սինգեզոս և Կեղրենոս: Իսկ ի մերայնոց (հմտ. բաց ի Մխիթար Արիվանեցիէն վարդան և Սամուէլ):

Ծ. ՀրՏ.

47. (յէջ 27, տող 12). վարդան, Մխիթար Արիվանեցի:

48. (յէջ 28, տող 23). Յառասպելայօզ վկայաբանութեան Յովսիմիոսի Ռափեւս կոչի հրեշտակն կամ ոգին՝ «որ ընդունէր զգոհն Աբելի, և իջեալ դիգէր» զսեղանն, առ ի պատրաստական շինելոյ զընծայսն իւր»:

Աւանդեն Հնդիկք թէ յառաջին դարուն մարդիկ մեծ պատարագ մը մատուցին Աստուծոյ, որ իջաւ յերկիր տեսնալու զայն. և թուի թէ այս պատարագն Աբելի էր:

49. (յէջ 29, տող 2). Եպիփան, նման այլոց աւանդողաց, այսպէս նկարագրէ. «Ասէ կայէն ցԱբել զուարթագին երեսօք» երթանք դաշտ զբօսնելու. Աբել կու խաբուի, որթատունկի մը քով կ'երթայ, իր դաժան եղբայրը զայն կու պատատէ ճիւղերով, և այսպէս կու դիւրացնէ մարդասպան գործը: Այսպէս կ'աւանդէ Եպիփան իւր Յադաօս սպանման գործին մէջ, Գլուխ Ա:

50. (յէջ 29, տող 7). վարդան առ Հեթում:

51. (յէջ 29, տող 30). Ոմանք մեծագոյն նշան՝ զդողալն և երերալն իմանան. այլք զուտելն և զկշտանալն, զգաղբելն և զհանգչիլ, զթմրիլն և զքնանալ:

Հայոց մէջ այնքան տարածուած էին կայէնի վրայ յերիւրուած զրոյցները՝ որ յիշատակարան կամ արձանագրութիւն գրողք, յաճախ իրենց կտակը շնչողները նզոված ժամանակ կը չարամաղթեն երերալ կայէնի պէս. «Եղիցի երերալ և» տատանեալ, որպէս կայէնի» կ'ըսէ, օրինակ իմն, 1233ին գրուած արձանագրութիւն մը որ կը գտնուի Գուգարաց կայան բերդին մօտ (տես սոյն բառը Բնշխ. Բառ. յէջ 271, ուր զետեղուած է ամբողջ արձանագրութիւնը):

Ծ. ՀրՏ.

52. (յէջ 30, տող 4). Եթէ տեղ մը յարմարցնել պէտք է՝ որպէս Նաչիտայ զԵրերօսն, Ենովքայ ալ յարմարցնենք զՂնի, մանաւանդ որ ի Թուրքաց երբեմն կու չուեր է Խանաք գալէսի: — Ծ. ՀնԼ:

Հ. Ալիշանի յիշած կոչումը կը գտնուի յէջ 6 վարդան պատմչի (վենետիկ, 1862) և բաւական մթին է. «Ղամէք խոստովանի կանանցն այր և երիտասարդ սպանեալ, զոր ասեն եղբարք արդարոյն Ենովքայ, և ոչ թէ զկայէն և զորդի նո» րա, զոր նման հօրն ասեն, զոր Աստուած ասաց՝ ոչ ումեք սպանանել զնա»:

Ծ. ՀրՏ.

53. (յէջ 30, տող 18). վարդան Պատմիչ ասէ աւանդել ոմանց՝ թէ այրն սպանեալ էր կայէն, և երիտասարդն՝ որդի նորա, բայց ըստ այլոց՝ սպանեալքն էին եղբարք արդարոյն Ենովքայ, զորոց կանայս էառ Ղամէք. իսկ կայէն նա խատալից եղեալ՝ մեռանի:

54. (յէջ 30, տող 25). Ոմանք զկայէն ապաշխարեալ և փրկեալ համարին, հասարակաց կարծիքն հակառակ է այդմ:

55. (յէջ 30, տող 27). Եպիփանեանն յետ 7 անգամ 7 տարւոյ (49) սպանուած համարի զկայէն ի կոյր Ղամէքայ:

56. (յէջ 31, տող 17). Եղ. Զմբուհացի ասէ՛ ըստ Ափրիկանու, 85. Դամասկ. և Կնանոսի:

57. (յէջ 31, տող 19). Մահմետականք երկու որդի ալ կ'առասպելեն Ադամայ՝ Ապալհարեբ և Ռոքայել:

58. (յէջ 31, տող 27). Ըստ Մովսէս Խորոսեցւոյ. Ա. « Յօգնականութիւն կոչէ » զԱստուած »:

59. (յէջ 32, տող 10). Եւտիքիոս Տարեգր. առ Փաբրիկ. 241:

60. (յէջ 32, տող 23). Ոմանք համարեցան ի Քերրոն Պաղեստինոյ Թաղեալ զԱդամ. վասն զի բանն Յետուայ ԺԴ. 15 « Անուն Քերրոնի էր յառաջ քաղաք » Աբրոկ. նա էր մայր քաղաքաց Կնակիմացն ». յայլ Թարգմանութիւնս ասի. « անդ էր Ադամ առաջինն հսկայից »:

61. (յէջ 34, տող 12). Ոսկեփորիկ. « Կհան Սէթ զազգ իւր զԵրամբն յանդիւ- » ման դրախտին. իսկ Կայէն և ազգ իւր բնակեցաւ՝ ուր եղբայրասպանութիւնն » գործեցաւ »: Ըստ այսմ և Մեթոդիոս:

62. (յէջ 35, տող 7). Երևովքայ ընծայուած երկասիրութիւնը հետագայ տիտ- ղոսը կը կրէ. « Կնովքայ արդարոյ տեսիլ ». երկու ձեռագիր միայն հասուցած են զայն մեզի. օրինակ մը Երուսաղեմի Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, ուրիշ մը՝ Էջ- միածնայ մէջ (ձեռագիր թիւ 924):

Դոյնպէս կրկին հրատարակութիւն ունեցած է. նախ Արարատ ամսաթերթի մէջ, 1894ին, երկրորդ Հ. Սարգիս Յովսեփեանցի հրատարակած Թանգարան հին և նոր նախնեաց գործին մէջ (վէնետիկ, 1896):

Երևովքայ երկասիրութիւնը քննադատուած է Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեանէն Արևիկայի կոտակարանաց ուսումնասիրութեան մէջ (վէնետիկ, Ս. Ղազար, 1898, էջ 133):

Ծ. Հրս.

63. (յէջ 35, տող 16). Զայս աւանդէ Յովսեպոս. Խորեն. « Սորա երկուցն » յարձանագրութեանց ընդդէմ երկուց հանդերձեւոցն, թէ որպէս ասէ Յովսեպոս, » Թէպէտ և ուրն անյայտ ». (կամ « ուրաւում՝ յայտ է »):

64. (յէջ 35, տող 20). Վանական վարդապետի:

65. (յէջ 35, տող 33). Ոսկեփորիկ. « Սեթայ որդիքն փոքր էին, կարճամէջք » և կարճավիզք »:

66. (յէջ 37, տող 32). Թողլով գտարա՛այն կարծիս քաղդէական շրջանացս, յիշեցուք զհաւաստիս այսպէս իմանալոյ զամսն. Կալլիսթենէս ասէ զաստեղա- քննութենէ Քաղդէացւոց ցԱղեքսանդր 1903 ամ. Կալիզենէս 720,000 ամս ասէ, զորս փոխեալ յաւուրս լինին 1977 ամք, 68 ամ աւելի, և թուի ժամանակ գրու- Թեան հեղինակին նոյնքան ամօք կրսեր քան զԿալլիսթենէս:

67. (յէջ 38, տող 7). Տէվինեօլ: — Դամանութիւն անուանց Ազովրոս և Ովրոս, Աղազ — Արոս և Աւէս և այլն:

68. (յէջ 38, տող 16). ԶԼոկոս յիշէ Ստեփ. Բիւզանդացի:

69. (յէջ 39, տող 20). Վասն զի յերկրորդ ամի շրհեղեղին 100 տարու էր, երբ ծնաւ զԱրփաքսադ: Դարձեալ Ս. Գիրք (Եննդ. Թ. 21) յասելն « Սեմայ... » եղբօրն Յաբեթի երիցու, Յաբեթի երիցութեանն վկայէ: Ըստ մերոց Յայսմա- ւուրաց (մայիս 17) Սեմ է անդրանիկ ծնեալ 100 տարի նախ քան զՇրհեղեղն.

Քամ ծննալ յետ 30 տարւոյ, և Յաբեթի՝ այլ եւս երեսուն տարւոյ. որով ի մտանելն ի տապանն՝ յետինս քառասնամեայ էր, Քամ 60 ամաց Սեմ՝ 100 ամաց: Քամայ կրսերութեանն ալ վկայէ Ս. Գիրք. Եննդ. Թ. 24:

70. (յէջ 39, տող 28). Ըստ Յունաց՝ Յապետ մի ի Տիտանանց ունէր կին գԱսիա:

71. (յէջ 41, տող 11). Շատ մեկնութիւնք և հաշիւք կան չափու տապանին, որ էր 300 կանգուն երկայն, 50 լայն՝ և 3) բարձր. արդ կանգունս այս, ըստ ոմանց է ճգիպտական կանգուն. որով երկայնքն է 512՝ իտալական, 85՝ լայն, 51՝ բարձր. և բովանդակէ 42413 տակառաչափ. ընդարձակագոյն քան զՍ. Պետրոս տաճար Հռովմայ:

72. (յէջ 41, տող 20). Թովմ. Արծ. «Ոմանք ասեն ի Լաւոդիկիա փոքրացուց շինեալ տապանին, որ յերկից մասանց երկրի ասիական կոչի կողմ, և յոյժ անհաւատի են ասացեալքն. քանզի սուրբ Նահապետացն տասանց՝ բնաւ ոչ երբեք ումեք երեւի ասել ի միջերկրայս ունէր բնակութիւն, այլ ի հրամանէ Աստուծոյ՝ յանդիման դրախտին բնակելով». Թովմ. Արծ. Ա դպր. Ա Գլ. 27 էջ (Ս. Պետրոսբուրգ, 1887):

Խոր. Ալխարհգ. «Կիւրոս (քաղաք փոխադրոյ) այսինքն տեղի տապանին Նոյի» շինելոյ, եթէ առասպել է, և եթէ ճշմարիտ՝ ոչ գիտեմ»: Այսինքն Քիվոզոս ըստ Յունաց, գաւար ըստ մեզ: Այս յիշատակս վաւերացնեն Ապամիա փոխադրոյ քաղաքի հին կայսերական դրամքն, որոց վրայ տապանին պատկերը դրոշմեալ է:

73. (յէջ 41, տող 23). Ս. Գիրք ասէ ի Ժէ (ըստ մերումս Իէ) աւուր Բ ամսոյն ցտկիզբն շրհեղեղի. ոմանք զամիսս իմանան Նոյի կենաց և ծնունդի օրէն հաշուելով. այլք Հրէից տարին, բայց ոմանք գթադաքականն և ոմանք զսրբազանն. մեք կարծեմք զյետինս, այսինքն զսրբազանն որ սկսանի ի գարնային հասարակօրէին, ի 21 մարտի. ըստ նոր տօմ. որով մուտք Նոյի ի տապան լինի ի 27 ապրիլի. ըստ այսմ հաշուեմք և զայլ աւուրս դիպաց շրհեղեղին, որ ի թարգմանութեան մերում տեւեաց ամ մի ամբողջ, իսկ ըստ այլոց և ըստ մեզ 10 օր աւելի, այսինքն 375 օր մինչեւ յեւս ի տապանէն: Յայսմաւուրք յ17 մայիսի ասեն ցտկիզբն շրհեղեղիս:

74. (յէջ 41, տող 25). Վասն Անաւդեայ աւանդէ ոմն ի մերոցս՝ Թէ յաւարտել զշինութիւն տապանին՝ ի քուն մտաւ, և երբ արթնցաւ՝ արդէն ջուրն սկսեր էր ծածկել զերկիր՝ և տապանն հեռացեր. բարձր լերան մը վրայ ելաւ՝ և հոն խնդրեցաւ. և երբ Նոյ արձկեց զագուան՝ Անաւդեայ դիակն գտնելով՝ սկսաւ ուտել և չդարձաւ ի տապանն:

75. (յէջ 41, տող 29). Վարդան առ Հեթում. «Ժն կանգուն ջրոյն բարձրաւ» նալն քան զբուն լեռն բարձր, պատճառն այն էր զի հսկայքն այնչափ էին, » զի ծածկեցէ զնոսա »:

76. (յէջ 42, տող 13). Աբիդեոնոս 3 օր վերջը ասէ արձակել զագուան:

77. (յէջ 42, տող 33). Թէպէտ և դարձեալ տարախոհք ոմանք ինչուան ի Սկանտինաւիա, ի Հնդկոս, ի Զինս և նաեւ յԱմերիկ իջուցեր են տապանն: Իսկ մօտագոյն տեղերէ կ'անուանեն ոմանք զԵլպրուգ ի Կովկաս կամ ուրիշ լեռմը, զՍընճար Ասորոց, — Կելենիս ի Փոխլզիա, Պոնտական լեռներ, Ճանեաց աշխարհ, և այլն:

78. (յէջ 43, տող 9). ՅԱրարատ (Մասիս) ասեն Եղիշէ, Կալմէթ, Ս. Հերոնիմոս. Փիլսոսորդ Գ. ԽԸ:

— Յայսմ. Արեգ. «Նստաւ տապանն ի լերինն Արարատայ որ է Աւագ Մա-
» սիս. և այն գովութիւն և պարծանք է ազգիս Հայոց և աշխարհիս մերոյ: Եւ
» ոչ միայն տապան այլ և Բ գետքն, Տիգրիս և Եփրատէս »:

Թոմ. Արծ. «Տապանն յարեւելեայն ի միջոց աշխարհի, հանգեաւ ի լերինս
» Կորդուաց »:

— Տօն պատշաճ. «Նոյ, որոյ ասացաւ, Սա հանգուցէ զմեզ պատարագաւն որ
» արար ի սեղանն զոր շինեաց ի լեռնն Վորդուաց »:

79. (յէջ 43, տող 12). Բազմավէպ, Բերոսոս, Յովսեփոս: — Ոմանք զՆպատ
լեռն համարեցան յանուն Նոյի իբր Նոյապատ կոչած. և այլք զնոյն Լուպար
յիշեալ յԵպիփանէ. ըստ այսմ Նոյի Նախիջեանն այլ կրնայ յարմարիլ Նաւիկայ
գեղջ, որ չէ շատ հեռի ի Նպատայ:

80. (յէջ 43, տող 17). Եղիշէ Մեկն ծննդ. «Արարատու լեռն ոմանք զԿոր-
» դուացն ասեն»: Այս սուրբ վարդապետս զանազանութիւն մ'ալ կ'ընէ. «Գոյ և
» ի Պաղեստինեայ և ի Դամիւրս Արարատ, այլ մերս Արարաթ լի». Սիբիլական
մատենն ի Փոռիգիա համարի զԱրարատ. և կարծի Մոնտանոսի Փոռիգացոյ հե-
րեսիոփտապետի հնարեալ զՍիբիլական տաղսդ գէթ զԱ և զԲ երգսն: Սարա-
րագ ասեն Բուզանդ, Կիւրեղ ի մեկն ծննդ. Բարսղի Հարցման, Խորոնեցի ի պոմ.
Հոփոս:

Տպագրական սխալմամբ Հ. Ալիշանի բնագրին մէջ Սարատայ անուր անունը
դրուած է, որ պիտի ըլլայ Սարարադ:

Նորայր Բուզանդացի շատ հանճարեղ կարծիք մը յայտնած է այս մասին. կ'ըսէ
նա թէ փոխանակ Ս. Գրոց հայ Թարգմանութեան մէջ՝ «ի յերիկն Արարատայ
» կարդալու՝ պէտք է ընթեռնուլ՝ ի լերին Սարարատայ», զոր Բուզանդ յիշատա-
կած է (յէջ 22, 24):

Խ. Հրս.

81. (յէջ 43, տող 27). Տես Եպիփան. Հերետիկ. Ա. ա. 4 և 5 և Նիկ. Դամաս-
կացի: — Կեդրենոս, Բուզանդացի պատմիչը յետ սա տարտամ բացատրութիւնն
ընելու «τα ὅρη Ἄρ ράτ ἐν Παρθία τῆς Ἀρμενίας εἶναι, τινὲς δὲ φάσιν, ἐν Κελαυναίς
» τῆς Φρυγίας» (Անդ, յէջ 20). յէջ 21 կ'ըսէ. «Նոյ տնկեց այգի ի լեռնն Լուրան
» Հայաստանի», «Νῶε ἐφύτευσεν ἀμπέλωνα ἐν ὄρε: Αὐθὺν τῆς Ἀρμενίας »:

Կ'երեւի թէ կամ Կեդրենոս Եպիփանէն առած է, կամ այսպիսի աւանդու-
թիւն մ'ալ կը գտնուէր հնոց քով, թէ և դժուարին է Հայաստանի մէջ Լուրան
անուամբ լեռ գտնել:

Խ. Հրս.

Միևիկա այս՝ ըստ ոմանց է Մանաւագեան երկիրն, ըստ լատին Թարգմանու-
թեան Սուրբ Գրոց. Պարիսն՝ ըստ ոմանց Վարսալ Բագրեւանդայ, ըստ այլոց Պա-
սիս ընթեռնելի, լծորդ Մասեաց: Ոմանք ըստ յունին վարիս «նաւ» Թարգմա-
նեն, և ոմանք կարծեն «բարձր»: — Ս. Ամբրոսիոս՝ կոչէ «Կուադրատ», Փրե-
կուլին, Պոգաձիդ՝ «Ոկիլա», Յովսեփոս «Կերոն» յԱդիաբեն, Արատոս, ՅԿ.
Ոսկեբերան, Աբիւզենոս՝ պարզապէս «Լերինք Հայոց»:

82. (յէջ 43, տող 29). Խոր. Աշխարհ. « Զոր և կոստանդիանոս Անտիոքացի
 * ի քրիստոնէական տեղագրութեան ասէ յաղագս տապանին անցանելոյ յարեւել-
 » լեան երկրէն առ մեզ ի մէջ կոյս »: (Աշխարհացոյց, յէջ 589, տպ. 1865):

83. (յէջ 44, տող 19). Աս խնդիրներուն վրայ ընդարձակօրէն գրած է Սիմոն
 Վիպեր գերմանացի շանդէս Ամսօրեայ 1901:

Թոփչեան նոյն գրութեան համառոտութիւնն ըրաւ Նոր Դարի մէջ, 1901,
 152-4:

Միսքիւս վ. 1901ի « շանդէս Ամսօրեայ »ի մէջ մանրամասն ուսումնասիրեց
 թէ որ լերան վրայ իջած էր Նոյայ տապանը:

Murad գերմանացի առանձին գործ մը նուիրեց սոյն խնդրին (որ Թարգմա-
 նեցաւ նաեւ ի Բազմավէպ շանդիսարանի, 1902), հետագայ խորագրով. « Ararat
 und Masis », Heidelberg, 1901:

Հ. Ալիշան կ'ըսէ. « Այսչափ կարծեաց և զրուցաց միաբանութիւնն այս է նախ
 թէ տապանն և Նոյ իջան Հայոց երկիրը բարձր լերան մը վրայ. և երկրորդ որ
 այս լեռն կամ ձիւնախուռն ձաւակեայ Արարատայ պարուն մէջ էր և կամ ի կոյ-
 դուսցն »:

Անհրաժեշտ չէ այս երկուքէն մէկը ընդունիլ, որովհետեւ երրորդ մեկնութիւն
 մ'ալ կայ. Արարատ բառը հոս լիս յատկանշելու տեղ, կրնայ աշխարհ մը նշա-
 նակել. և « ի լերինս Արարատայ » կարող ենք հասկնալ ի լերինս Ուրարտուի: —
 Դիտենք թէ Ուրարտուի կեդրոն էր Վանը. Գրգուռ լերան աւանդութիւնը,
 այսպիսի մեկնութիւն մը չանկարկեր, և գիտմամբ գործած չե՞ն այն Սուրբ Հայերը
 որ պարզապէս « ի լերինս Հայոց » կը դնէին: — Ընդհանրապէս այժմ Արարատ
 բառը այսպէս կը մեկնուի:

Մ. ՀՐԱՏ.

84. (յէջ 44, տող 30). Անհիս ստուգաբանէ (Արարատ) յերասխայ, իբր Արա-
 քսատ: — Նիպուր 416 զՊՆուրաստուր ասէ ձայնափոխութեամբ եղեալ Արարատ:
 Տես զկնի վասն անուանց Հայաստանի:

85. (յէջ 44, տող 33). Առաջին երկիր բնակութեան մարդկան զոր Զանդիկը
 կոչէին Էրմէնէ — Վէճոյ, առ նախնի Հնդկիս ի սանսկրիտ կոչէր Արիա-Վարդգա և
 նշանակէր Արեաց երկիրը: (Ուիլսոն):

86. (յէջ 45, տող 11). Թէ և չեմք կրնար ստուգել Բատ կամ Սրատ կոչումն:

Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան հմտալից յօդուածի մը մէջ որուն վերնագիրն է
 Տեսութիւն Մարիքասեան աւանդութեան ըստ Մովսիսի Խորենացոյ (Բազմավէպ
 1882, էջ 54, 111, 224, 308 դարձեալ 1883 յէջ 35, 123, 220, 315), Բատ
 մասնկի նշանակութիւնը գտած ըլլալ կարծէ:

« Արարատ բառն ընդհանուր առմամբ՝ եբրայական և ասորի լեզուաց մէջ
 » անէծք, անէծք սասանման և կամ յոյս յնրացողի կը նշանակէ: Սակայն եթէ
 վերլուծելու ըլլանք՝ երեք մասն կ'ունենանք, և անոր արմատականն է Ար (Ar).
 որ լիս կը նշանակէ՝ ճիշդ նշանակութեամբ, ա (a) միացուցիչ է այն արմատակա-
 նին ընդ իստ (rād կամ rādha) մասնկան, որ արիական լեզուի աւելի կը վերա-
 բերի, քան եբրայականի, և տուող կամ տէր կը նշանակէ, հետեւեալը Ար-ա-րատ
 կը նշանակէ լիսան Տեսան: (Բզմ. 1883, էջ 133):

Նոյնը կ'ըսէ.

« Իսկ ըստ հայերէն կազմութեան լուծելով զԱրարատ բառն, անոր արմա- տականն կ'ըլլայ Արա, հայ նահապետի մը յատուկ անուն, և վերջնական մաս- նիկն ռատ, որ արիական լեզուաց մէջ՝ ինչպէս շատ, պատ, այնպէս ալ այս մաս- նիկն սեղ, բնակութիւն, արարք, և. դաշտ կը նշանակէ »:

Այս ամէն ստուգաբանութիւնները այնքան հաւանական չեն երեւիր, քանի որ Արարատ պարզապէս Ուրարտուի այլաձեւումն է: Այս վերջինին վերլուծումը միայն՝ կարող է գոհացուցիչ ըլլալ: Արդեօք Ուր-արտու: անուան մէջ իրենց Արդ-ինի շաստուածոյն անունը կարող չե՞նք տեսնել (հետեւաբար Ուրարդու = Երկիր Արդ-ինի) ինչպէս որ Հայտիս շաստուած ալ՝ Խալդի-ացիք անունը յա- ուաջ բերեր էր:

Խ. Հրս.

87. (յէջ 46, տող 4). Մասեաց բարձրութիւն հաւանական փաստ մ'ալ է տապա- նին ընկալուել ըլլալու, բայց ոչ թէ բոլոր երկրիս բարձրագոյն կէտն էր, այլ և ոչ շրջակայ աշխարհաց մէջ բարձրագոյնն. վասն զի Ելպրուզ աւելի քան 91000 բարձր է քան զՄասիս, և Տէմաւէնտ ալ աւելի քան 9514 բարձր:

88. (յէջ 46, տող 15). Clovijo ճանապարհորդ յամին 1404, Գալմարին կոչէ զա- ուշին քաղաքն բնակութեանն, մերձ յԱրարատ, փոխանակ Նախիջեւանու. Ioh. Aventinus, Գիւր Լ. Գ. 8-9. Subsidentibus deinde aquis paulatim, navis ipsa recu- buit in vertice Gordi montis Majoris Armeniae. Siccatoque orbe egressus Noas (ita enim ille vocabatur) Deo sacrificavit et litavit. Urbem inde Sugabnam cujus Pto- lomaeus quoque meminit (juxta Araxim amnem Majoris Armeniae) condit, ubi cum filiis habitare caepit.... Cum itaque Armenia oppleta esset hominibus, anno 101° id quod et Moses tradit si diligentius consulueris, (hoc anno Peleg natus est He- bro) posteaquam genus humanum in Armenia riparatum fuit, divisit ipse Noas terram, servatis antiquis nominibus (uti ante diluvium fuerat aquarum) in partes tres, Asiam etc.

Decimo deinde anno reversas in Armeniam Tuisconis (quem in Armenia gen- uerat) posteros adoptat, omnem haud dubie Italiae orbisque potiundi. Ipsum inde ex Armenia in Europam mittere constituit et parat. Quicquid intra Rhenum et Ta- naim amnes continentes, eidem adsignat. Authores rerum Germaniam vocant et.

89. (յէջ 48, տող 13). Այդ անգղիացի ճանապարհորդն էր Sullivan:

90. (յէջ 48, տող 19). Դեռ նոր ատեններս ալ (1861) տեղացի շէյխ մը պատ- մեց որ ամենուն ծանօթ է հոն լեռը, և ամէն տարի ջրհեղեղի տօնայիշատակը կը կատարեն:

91. (յէջ 48, տող 6). Եւստանի անյայտ, ալ թուի ոչ յետ քան 9'է դար:

92. (յէջ 49, տող 9). Ի վարս Հարանց յիշի ծեր ոմն բնակեալ յաղբերն Ս. Յա- կոբայ, ալ զի յիշէ նա զՄաքենոց վանս որ յԼ դարու շինեալ ապա չէ շատ հին:

93. (յէջ 49, տող 15). Ֆրոթմուտ Փրանկ վասն սպանութեանց ի թագաւո- րութեան Լոթարիոսէ և ի Պապէն Բենեդ. Գ. ստիպեցաւ յուխտաշրջութիւն, և յետ Պաղեստինեայ եկն և ի Հայս յուխտ տապանակիր լերինն յամին 855-7:

94. (յէջ 49, տող 19). Երանելին Ողբերկոս Փրանկիսկեան ի սկիզբն ԺԴ դա- րու անցանելով Արարատայ քովէն փափագէր ելանել ի քնին տապանին, ալ ոչ թողին ընկերակիցքն անելանելի ասելով զեւոռն:

Մանտըվիլ ի նոյն դարու, ասէ մինչեւ այն ատեն երեւար տապան. ի պայ-

ծառութեան օգոց, և բազումք ասէին երթեալ և մտեալ ի նմա. բայց ոչ հաւա-
տայ վասն սառնապատ բարձրութեան լերինն:

95. (յէջ 50, տող 2). Բայմէր՝ Պաղեստին. — Բիզդեր:

96. (յէջ 50, տող 32). Վարդապետ ոմն մեր ասէ, վասն Նոյի ասացեալ. «Սա
» հանգուցէ զմեզ պատարագան որ արար ի սեղանն զոր շինեաց ի լեռնն Կոր-
» դուացն»: Այլ ոմն. «Նոյ օրհնեցաւ իւր որդւովքն ի լեռնն Մասեաց, աստուա-
» ծային բերանովն»:

97. (յէջ 51, տող 35). Ոչ միայն սեղան մը այլ և տաճար մը շինեցին Նոյեանք,
ըստ Մեթոտիոսի, հոն, «հեռի իշխանութենէ իւրեանց մնացելոց ի ջրոյն»: Թուի
իմանալ հեռի յերկրէն ուր բնակէին յառաջ քան զՋրհեղեղն:

98. (յէջ 53, տող 24). Գիտեմք զի կան և հնագոյն սիբիլայք. այլ գրուածքն
որ արդ մնան՝ չեն հնագոյնք:

99. (յէջ 54, տող 21). Եպիփան. — Հռոնիոս — Քիրիէր:

100. (յէջ 54, տող 26). Նոյնն և վասն տապանի տեղւոյ ասէ Սայէ-Նոյայ կո-
չել Հայոց, զի այսպէս լսեց ի Գէորգայ վարդապետէ Հայոց:

101. (յէջ 55, տող 11). Շարտէն ի Քարթլ նահանգի վրաց ասէ փոքր աւան
մի կայ Սամախէ անուն որ նշանակէ Երեք բերդ. շինեալ յերկր որդւոց Նոյի. որ
անդ բնակեցաւ յելանել ի տապանէն: Սխալ է: Զի «խմէ» բառն և ոչ եթէ «իխէ»՝
բերդ նշանակէ:

102. (յէջ 55, տող 13). Genebrand, Bible de Vence.

103. (յէջ 55, տող 34). Ա. Մնաց. Ա. 52. «Իշխան Եղիսակամայ». ի լատինն
Թագաւորութեան ասի Ոլիպամա:

104. (յէջ 56, տող 3). Ըստ Աննիոսի 30 որդիք Նոյի յանուն մօրն Տիտեայ՝
կոչեցան Տիտանեանք:

105. (յէջ 56, տող 5). Ըստ Աննիոսի զԱրազա նկարէին իժակէս խառնեալ
ընդ առն հեշտամոլի (Այր-իժ?). — Սանուտ. Թորչելլոյ Արազա կոչէ զԱրամ որդի
Սեմայ, և ի նմանէ ասէ զՀայոս:

106. (յէջ 56, տող 9). Հիլտաս պատմիչ Բրիտանիոյ:

107. (յէջ 56, տող 32). Ի կէս Ժե դարու ի Կուպլիոյ քաղաք Տոսկանայ
գտան:

108. (յէջ 57, տող 30). Խոր. Ա. 2:

109. (յէջ 58, տող 20). Ի Լիբսեան ք. Խորոն. Ումիդաք գրի՝ փոխանակ
Տորբանայ:

110. (յէջ 59, տող 4). Բոգ. Մխ. Աբբ. զԱստղոնոս դնէ յեկից Իննականեան վա-
նից, ուր նշանակին աւերակք Տաղոնից. «Յորոյ (Տարբանայ) անուն և զգաւառն
» այժմ ասեն անուանել Տարոն», Խոր. Ա. Աշխ. այսպէս ի Լիբսեան օրինակի,
որ ուղղագոյն է քան զտպագիրն:

Դժուարին է ընդունիլ որ Աստղոնք Իննականեան վանուց քով կը գտնուի, եթէ
նոյն է անիկա Աստղերբերդի (Աստղոնից բերդ) հետ: Ընդհանրապէս սոյն անունը
Աստղկան բերդ կը ստուգաբանուի. (տես Գելցեր, Դիցաբաւուրթիւն Հայոց, Թրգմ.
Հ. Յովհաննէս վ. Թորոսեան, Վենետիկ). Հ. Ալիշան սոյն խնդրոյն մասին ու-
րիշ տող կ'ըսէ. «Աստղիկը պահած են Տարոնոյ կողմերում, ուր առաջ բնակէին
» եղբարքն ալ. հոն է Աստղիկաբերդը կամ Աստղկան յերդն, համառօտելով
» Աստղերդ կոչուած, զոր նոյն ինքն Աստղիկ շինել տուած է կ'ըսեն, իր Զրուան

» եղբոր ապահովութեան համար. յետոյ ի պատմական ժամանակս՝ Մովսէս բերդ
» կոչուեցաւ, և է յարեւելեան կողմն Մշոյ » (Հին հաւատք Հայոց, յէջ 280):

Նկատելով Տարօնի կրօնական երկիր մ'ըլլալը, — բոլոր մեհեանները Յաշտի-
շատի մէջ էին, — շատ հաւանական է Աստղիկան բերդ բացատրութիւնը. զայս կը
հաստատէ թերեւս Մովսէս գիւղի մերձակայութիւնը որ մոգ բառը կը լսեցնէ,
եթէ այս անուան մէջ հարկ չէ տեսնել Բուզանդի յիշատակած Տարօնի Գովկունք
գիւղը՝ ուսկից էր Ուիմբիա Թագուհւոյն սպաննողը:

Ծ. Հրս.

111. (յէջ 59, տող 9). Նահանգին անուան երկրորդ մասն եթէ բերան է, ինչ-
պէս որ կըրնայ հաստատուիլ օրինակի մը մէջ փոխանակ Տուրուբերանի Զուրաւ-
բերան գրուած ըլլալովն, սկզբնական խնդրեալ անուննիս կ'ըլլայ Տուր կամ
Տար. բայց երեւի թէ բ տառն մասն է Տարուր կամ Տարբ անուանց և երան կամ
արան՝ ածանցիկ մի:

112. (յէջ 59, տող 15). Այսպէս կ'անուանէ Թովմա Արծրունի:

Հ. Ալիշան հոս կ'ակնարկէ Թովմա Արծրունւոյ հետեւեալ տեղին. (Գլուխ Ե,
յէջ 107) « Մերձ ի սահմանս Տարունոյ Առաջին կոչեցեալ Հայոց իշխան Տարօ-
» նոյ Բագարատ, վասն զի ունէր յայնժամ՝ զգլխաւորութիւն բարձրութիւն իշ-
» խանաց Հայոց »:

Կամ աւելի հաւանօրէն հետեւեալ խօսքը. « Զկողմանս Տարունոյ յինքն կոր-
» գեալ՝ թեկն յածէր բնաբանապէս ամիրայապետել աւելուայն Հայոց: Զի և տուն
» Հայոց անուանեալ առաջին ասէին զՏարօն » (Գլ. ԻԲ, էջ 236): Ինչպէս կը
տեսնուի Տարօն Բագարատայ պատճառաւ առաջին տուն կոչուեր է, ոչ թէ Ան-
մայ: Գիտուի որ Թովմ. Արծր. նոյն իսկ արքայ կը կոչէ զայն. « Մեռաւ արքայն
» իշխան Տարօնոյ » (Գլուխ ԻԲ. յէջ 231) դարձեալ « իշխան Տարօնոյ, որ ասի
» Հայոց իշխան » (Թովմ. Արծր. Ի յէջ 220): Ուստի վերոյիշեալ կոչումը՝ պար-
զապէս Տարօնի առժամանակեայ քաղաքական գերիշխանութիւնը կը ցուցնէ, և
Անմայ հետ վերաբերութիւն չունի:

Նշանակալից է որ Խորենացի Սեմէն սերած կը գնէ Տարօնի հնագոյն բնակիչ-
ները. արդ Գելցեր ալ Դեցաբակունքիւն Հայոց ուսումնասիրութեան մէջ, Աստղի-
կան պաշտամունքը զօրաւոր զտնելով ի Տարօն, ասորեստանեայ եղած կ'ենթադրէ
Տարօնի հնագոյն բնակչութիւնը, զոր Տիգրան Բ. քաղաքագիտօրէն հայացուցած
ըլլայ: Այսպէս Խորենացի և Գելցեր կը զուգագիպին սեմական ծագում տալով
հին Տարօնացիներուն, բան մը որ կրնայ շնորհուիլ պատմական անձանօթ շրջան-
ներու, բայց ոչ Մամիկոնեանց համար, որ զուտ իրանական ցեղէն էին, ինչպէս
իրենց անուանց ստուգաբանութիւնը, նկարագիրը, պատմական դէպքերը կը ցուց-
նեն: Տես այս մասին Բուզանդի Մամիկոնեանեանի, Հ. Ն. Անդրիկեան, Վենե-
տիկ, 1904, յէջս 9-12:

Այնու հանդերձ սահմանակցութիւնը՝ կրնար զաղթականութեան կամ տիրա-
պետութեան պատճառ եղած ըլլալ, և հայ աւանդութիւնը յայտնապէս կը դաւա-
նի՝ թէ Սասունի բնակիչներ և Արծրունիք ասորի են ծագմամբ, Տուրքիայ վը-
կայութիւնը՝ « Եւ փախեան ի յերիւս Հայոց », ի լերինս Տարօնոյ հասկնալով:

Ծ. Հրս.

113. (յէջ 60, տող 15). Որ են Գորգի, Բանան և Դաւիթ:

114. (յէջ 60, տող 24). Զոր և հաստատէ շարունակութիւն բանից ընտրելա-
գունին ի վերոյիշեալ հին մնացորդ պատմագրաց, թէ Հայկն յետ սպանման
«դարձաւ ի տեղի իւր և չորաւ կալաւ զերկիրն Արարտայ... և ի ժամանակի
» մահուան իւրոյ ետ գնա կալուած ժառանգութեան կաղմնայ»:

115. (յէջ 61, տող 23). Աւանդարան վարդապետի մի աղաւաղ գրուածի մը մէջ
ասէ. «Շինեցին որդիքն Նոյի շինուածս յերկրին Տէրտամ, զոր անուանեցին Ռամի
» ըստ անուանելոցն ի տապանէն անուանց ութից »: Ռամի անշուշտ է Թմի կամ
Թմիս, իսկ երկրին անունն՝ որ աւելի կարեւոր է ի գիտութիւն՝ այսպէս մութ
գրուած անծանօթ մնայ:

116. (յէջ 61, տող 35). Վարդան առ Հեթում. «Նոյի որդի մի այլ եմ լսել,
» Մանիտոն անուն, որ եղև նմա զկնի ջրհեղեղին. և դուստր մի Ասողիկ անուն.
» որ առ հայրենեօք զկողմ հարաւոյ »:

117. (յէջ 62, տող 3). Ընդ հակառակն Մեթոտիոս (զոր յիշէ այլուր Վարդան)
ասէ. «գնաց բնակեցաւ յարեւելս ուստի արեգակն ելանէ»:

118. (յէջ 62, տող 6). Բայց ոմն ազատ հետեւող Մեթոտիոսի՝ Մանիտոնի գնա-
ցած երկիրը կոչէ Ովեայր կամ Ովեայ, և բնակութեան սահմանն տարածեալ
» մինչեւ ի ծովն որ կոչի Արեգգաւսան »: Այս տեղն ալ ծովն ալ անծանօթ են
մեզ, բայց զի յետ զայս ասելու՝ յաւելու թէ ի ժամանակի ազգաց բաժանման ել
Քանան և բնակեցաւ անդ, կրնայ Ս. Գրոց մէջ ծանօթ Քանանու երկիրն ըլլալ,
որ է Պաղեստին, և ծովն Միջերկրական:

119. (յէջ 62, տող 14): Մեթոտիոս յաւելու թէ յետ իբր 1800 ամաց ջրհեղեղի
Սամսոն ոմն ելաւ հօր յորդուց Մանիտոնի և տիրեց յԵփրատայ մինչեւ յԵստրա-
գեն՝ եօթն քաղաքաց և զաւառաց և գնաց մինչեւ յԳ. Հնդիկս. և շատ մարդ ջարդեց
յԻսմայելացոց. բայց յետ ժամանակի այս իսմայելացիք ալ զատ ի զանազան աշ-
խարհաց՝ կալան ի «Տիգրիսէ մինչեւ ի մուտս Թագաւորութեան Մանիտոնի»:

120. (յէջ 62, տող 24). «Եւ էառ Նեբրովթ յորդուցն Յաբեթի արուեստաւորս,
» և յԻւրայոց անտի բազումս, և չոգաւ և շինեաց քաղաք անուամբ Մանիտոնի,
» և խաղաղութիւն էր ի մէջ նոցա ». Վարդ. Մեկն. Ծննդ:

121. (յէջ 63, տող 1). Թովմա Արծրունի ասէ ընդ Եւսեբեայ վերին Հնդկաց
միշտ Թագաւորեն կանայք, իբր զի դստեր Նոյի ժառանգութիւն էր այն:

Թովմա Արծրունւոյ խօսքը հետեւեալն է. (Ս. Պետերբուրգ, 1887, յէջ 18):
«Յետ ջրհեղեղին՝ ոչ երեւի լինել դարձեալ որդիս նահապետին. իսկ աշխարհն
վերին Հնդկաց՝ ասի լինել դստեր նորա»:

Զոր Եւսեբի կեսարացի ասէ՝ ի սովորութենէ մինչեւ ցայսօր կին մարդ թա-
գաւորէ ի վերայ աշխարհին Հնդկաց »:

Իսկ Հ. Ալիշանի «Իմանան զԱրաբիա» խօսքը՝ կ'ականարկէ Վարդան պատմչի
հետեւեալ տեղին. (վնեւորիկ, յէջ 10). «Զերկիրն խնկաբեր որ կոչեցաւ Երջանիկ
» Արաբիա, ետ Աստղկայ դստեր իւրոյ, ուստի եկն Տիգրինն Սաբայ, զի յայնմ
» հետէ՝ կանայք ժառանգեն գնա »:

Ծ. Հրս.

122. (յէջ 63, տող 10). Միայն թէ կայ և հակառակ աւանդութիւն մը յազգիս
վասն Աստղկան, որպէս թէ ընդ դիւաց խառնակելով՝ ծներ է զՅաւերժհարսունս:

Երբէք եղած չէ դար մը՝ ուր Աստղիկ համեստութեան աստուածուհի եղած ըլլայ: Նոյն իսկ իր անունը՝ շատ ազգաց մէջ իր անպարկեշտ դերը կը ցուցնէ: Արաբացիք զայն Քասապա կը կոչէին, որ կը նշանակէր «Օրիորդ ուռած ստինք» ՝ ներով» (Տես Le culte d'Aphrodite Anahita chez les Arabes du Paganisme, par E. Blochet, Paris, 1902). Նախապէս բառը, որ Աստղիկ կը նշանակէր և որուն բացասականն էր Ա-հաֆիդ, նոյնպէս կը նշանակէր «Օրիորդ ուռած ստինքն» ՝ ըով», Ասորեստանեայք ալ՝ իրենց արձաններուն մէջ այսպէս ներկայացուցած են զԱստղիկ:

Ընդհակառակն ժամանակ եղած է, ուր Անահիտ «փոխանակ մայր ամենայն» ՝ զգաստութեանց» ըլլալու, «մայր ամենայն մեղաց» եղեր է: Ստրաբոն կը վերկայէ յայտնապէս թէ (XI, 532, նոյնպէս Լուկիանոս, Յաղագս սկզբանց ասորեստանեայց), թէ Հայեր իրենց դստերքը ամուսնացնելէ յառաջ՝ Անահայ մեհենին կը նուիրէին, ուր անձնատուր կ'ըլլան ամենայն հաճոյից: Մ. Էմին անկարելի կը համարի զայս՝ նկատել տալով որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ երբէք այդպիսի սովորութիւն մ'ականարկած չէ, մինչդեռ եթէ զոյութիւն ունենար՝ անպատճառ պիտի հակառակ խօսէր:

Սակայն դիտելու է որ Տրդատայ ժամանակ՝ հայկական դիւցաբանութիւն զոյութիւն չունէր, այլ՝ պարթեւական դիւցաբանութիւն, որ նախորդին տեղը զրաւած էր. Ազաթանգեղոս արդէն կ'ըսէ. Տրդատ «գիր ազգին Արշակունեաց՝ զհայ» ՝ ընենացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր» (Ազաթ. 34 էջ):

Ուստի մեր կարծեօք հայկական Անահիտը՝ Ափրոդիդ մըն էր, պարթեւականը՝ Տիանա:

Մ. Հրս.

123. (յէջ 63, տող 20). Համարի դուստր Բերոսի պատմչի Քաղզէացւոյ. և յոմանց հնագոյն քան զնա:

Այդ Սիբիլայի մասին, որու վրայ կը խօսի Հ. Ալիշան, կարելի է կենսագրական (ենթադրական) տեղեկութիւններ գտնել՝ Fabriciusi Bibliotheca graeca XIV հատորին մէջ, ուր Բերոսոսի հատակոտորներն ալ մէջ կը բերուին:

Մ. Հրս.

124. (յէջ 64, տող 34). Փիլաստրոս եպիսկոպոս Պրեշիոյ ի Դ դարու:

125. (յէջ 65, տող 4). Ըստ այսմ գրէ քերթող ոմն ի դիմաց Նոյի.

Tu supplex ora,

Tu protego,

Tuque labora.

126. (յէջ 65, տող 16). Ճեմնլի և Դաւեոնիէ:

127. (յէջ 65, տող 20). Յոհան կաթողիկոս ի յառաջաբանի Պատմութեանն:

128. (յէջ 70, տող 27). Քերովբէ ոմն մեր վարդապետ հին՝ յիշէ աւանդութեամբ (ի գալստեան ճառի) թէ Քամ ունէր և այլ որդի մի՝ Քվակ անուն, յորմէ եղեն որդիք Գայի, Քաղա և Երեքոյ, որք շինեցին զհամանուն քաղաքսն ի Պաղեստին:

129. (յէջ 71, տող 7). Կամ գուցէ սերունդք Քամայ բռնաբնակք ի կողմանս

Գամրաց և անտի ի կզգին եկեալք կամ վարեալք գուցէ յԱրամայ հալածեալ Պայապիսն:

130. (յէջ 71, տող 14). Առ Աբրահամաւ յիշին փղշտացիք. ուրեմն յառաջ քան զնա եկեալք:

131. (յէջ 71, տող 22). Ոմանք զկրետէ ասեն Կափթորայ երկիր, և այլք զԿոպտոս կղզի Նիւղոսի. և պէսպէս մեկնեն զբանս Ս. Գրոց, ուր յիշին Կափթոր կամ փղշտացիք:

132. (յէջ 71, տող 30). Բիւզանդացիք և Հայ պատմիչք ասեն Լիւկիա:

133. (յէջ 72, տող 19). Հոս ի կողմանս Լիբանանու կամ Դամասկոսի, որոյ և շինող ասի: Գաղէր ըստ Սիւնկելեայ հայր է Արմենեաց բայց ոչ զՀայս իմա նայ այսու անուամբ:

134. (յէջ 73, տող 33). Զի պարտ է Ռոդանիմ ընթեռնուլ զԴոդանիմն Եբրայ. ի Եննդ. Թ. Դ. քանզի և Դոդանիմ գրի ի Մնացորդսն. իսկ Արացիս և ի Յուն. Ռոդանիմ ասէ:

135. (յէջ 74, տող 14). Զորս այժմ տաճիկք Քէօմիւր անուանեն:

136. (յէջ 74, տող 26). Մ. Նիպուր (135) ի բանի աստ զՄարս իմանայ յանուն Աքանազայ:

137. (յէջ 74, տող 33). Գտանին դրամք լուսնի դից փոխգագղակ, գրուած Թեամբս MHN AΣKANON (լուսնի ասքանազեան):

Հ. Ալիշան Հին հայաստք Հայոց գրութեան մէջ, (վենետիկ, 1875 յէջ 101-102) բնութագրողն կը խօսի փոխգագղան սոյն աստուծոյն վրայ, դնելով նաեւ զպատկեր փախագորակ յուսնին:

Պոնտոսի և Վրաստանի մէջ փասնակ կը կոչուէր անձնաւորեալ յուսներ: (Տե՛ս անդ, յէջ 102):

Ծ. Հրս.

138. (յէջ 75, տող 1). Վիվ. Ս. Մարդ. Ա. 170. Բենիամ. Դուտել. ասեն տեսեալ ի Դամասկոս զազդր հսկայի 9 թիզ (սպանիակ.) երկայն և զլայն, և արծառնազրի գերեզմանին Ազքանազ Թագաւոր հօգր ի վերայ ամենայն երկրի:

139. (յէջ 75, յէջ 10). Ըստ այսմ և Թմանիք ութից Նոյեանց թուի ինձ կոչեցեալն ի մէջ Տմորիք: Հմմտ. Սանեսան = Սարեսան:

140. (յէջ 75, տող 26). Hanvay. Beschreib. Persien. 19. (Պրոսէ Ա. 16):

141. (յէջ 76, տող 20). Ըստ Նիպուրայ և այժմեան անուն Պօհդանայ զնոյն արտաբերէ:

142. (յէջ 80, տող 14). Երկրորդ տոհմն Աֆղանաց Տայք կոչի (Ֆերրարիոյ):

143. (յէջ 81, տող 2). Վասն զի ուր ոմն ի հին պատմչաց մերոց ասէ վասն Ս. Մեսրովպայ թէ գիր հնարեց Աղուանից լեզուին, միւսն զնոյն բան ասէ վասն Գարգարացւոց:

144. (յէջ 85, տող 35). Աւանք՝ ի բազմաց գիտնոց յԱրիական ազինս դասին:

145. (յէջ 87, տող 4). Ստեփ. Բիւզ. Հռոգացի ասէ:

Սոյն խնդրոյն վրայ հմմտ. Յովսէփ վ. Սանդալճեանի (Venise, 1900) Les inscriptions Cunéiformes urartiques գրքին հմտալից յառաջաբանը ուր յէջ XVII կը

խօսի Արմենոսի գաղթականութեան և յունական այլ և այլ տեղեկութեանց մասին՝ զոր տուած են Հայաստանի և հայ լեզուի ծագման վրայ:

Ծ. ՀԲՏ.

146. (յէջ 87, տող 14). Ստրաբոն ԺԶ, ա. 25. Յուստինոս ԽԱ. Բ. 3:

Հայերու ծագման խնդիրը վերջին տարիներու մէջ՝ բոլորովին նոր կերպարանք առաւ:

Դաի այլ եւս անտարակուսելի կը համարուի թէ Հայեր՝ ի սկզբանէ ի վեր Հայաստանի մէջ բնակած չեն. որովհետեւ կը տեսնենք թէ հոն կը գտնուէր առաջ ուրախառու անուամբ ժողովուրդ մը, որ հայ չէր կրնար ըլլալ:

1. Վասն զի ինչպէս ըսինք 2° ծանօթութեան մէջ, իր արձանագրութեանց մէջ գործածած լեզուն՝ հնդեւրոպական ըլլալու տեղ՝ կաւկասեան է, այսինքն վրացերէնի մօտ:

2. Դիցաբանութիւնը բոլորովին տարբեր է հայկականէն: Այս ճշմարտութեանց ապացուցումը թողլով մասնագիտական գործերուն՝ զոր յիշեցինք վերոյիշեալ (2°) ծանօթութեան մէջ, անցնինք տեսնելու՝ թէ ուսկից եկաւ հայ ժողովուրդը:

Հիմնուած Հերոդոտոսի սոյն խօսքին վրայ՝ թէ (VII, 73) « Հայերը՝ Փոիւ... » գացւոց գաղթականութիւն մ'են » եւրոպացի գիտնականք Փոիւգիայէն եկած դրին զՀայեր:

Կարապետ Բասմաջեան Ուրմիոյ ափանց վրայ փնտռեց Հայոց նախնական հայրենիքը (Տես Բագմաժէպ 1898): Հոս միևնրի անուամբ ժողովուրդ մը կ'ապրէր. ասոնք յարձակեցան Արարատի (Ուրարդուի) վրայ, անոր յաղթեցին, զայն իրենց հետ ձուլեցին. Արարատ-միևնրի անունը կրճատուելով՝ Ար-միևնրա եղաւ:

Գերմանացի Եէնսէն նոր ենթադրութիւն մ'հանեց մէջտեղ, որ բոլոր աշխարհ֊քիս մէջ մեծ աղմուկ հանեց: Ըստ այս հանճարեղ գերմանացւոյն՝ (հմտ. Jensen, Hittiter und Armenier, Strassburg, 1898 էջ 17-18) Հայ ազգը նոյն է Հիտտիտ կամ Հատ կոչուած ժողովրդեան հետ՝ որ Կապպադոկիա կը բնակէր, և որուն արձանագրութիւնները՝ միայն հայերէնով կարող են մեկնուիլ:

Օր. Հիտտիտեանք իրենց ազգին անունը ներկայացնելու համար՝ միշտ դանակ մը կը նկարեն. դանակը ինչ վերաբերութիւն կրնար ունենալ իրենց հետ:

Պէտք է յիշել, կ'ըսէ նա, հայերէն Հատ-անկ բառը. զայս դանակով մը կը յիշեցնէին անոնք՝ ազգին հատ անունը նշանակելու համար:

Հատ բառը Հայի փոխուած է. որովհետեւ, կ'ըսէ նա, տ հայերէնի մէջ՝ յի կը փոխուի. օր. Pater = Հայր, Mater = Մայր, ըստ այսմ արձանագրութեանց Vtr վայրի հետ նոյն կը համարի:

Եէնսընի դրութիւնը դեռ ընդունուած չէ բոլոր գիտնականներէն, բայց շատ հաւանական է, դիտելով մանաւանդ դիցաբանական յարնչութիւնները. — օր. Հիտտիտներու « Սանդիս » աստուածը ինչ բան է, եթէ ոչ հայկական Շանթը:

Հայկ նահապետի խնդիրը անձուկ կերպով կ'ապուած է մեր ազգի ծագման հետ: Ընդհանրապէս առասպելական անձնաւորութիւն մը կը համարուի նա, բայց մենք հաստատապէս կը հաւատանք թէ նա պատմական անձնաւորութիւն մ'է, զոր խորենացի հինցնել ջանալով՝ անհաւատալի ըրեր է: (Հմտ. սոյն նիւթին վրայ յօդուած մը ի Բագմաժիպի, 1904, Նոյեմբեր): Հայկ իրական է, վասն զի

1. Նոր գաղթականութիւնը, Ուրարտուն ջնջելու համար՝ պէտք էր վճռական պատերազմ մ'ընել, և այս իր մայրաքաղաքին վաճառ լճակին քով:

Արգ կը տեսնենք որ Հայկ ալ ճիշդ այս բանս կ'ընէ, հետեւաբար Հայկ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ հատեան գաղթականութեան առաջնորդը, և թէ՛ ալ ոչ այլ ոք՝ բայց եթէ Ուրարդուի յետին թագաւորը:

2. Պատերազմի տեղագրութիւնը խորենացւոյ մէջ ըստ ամենայնի ենթադրել կու տայ կոիւ մը՝ գաղթականներու և վաճառ թագաւորին միջեւ:

3. Զուանչէր վաճառ քով ընել տալու տեղ կոիւը՝ Այրարատի մէջ ընել կու տայ: Ուսկից յառաջ կու գար այս տարբերութիւնը: Ա'երեւի հայ երգիչներ Ուրարդացի անունն ալ յայտնապէս կը յիշէին՝ միջնադարեան պատմիչները տագնապի մէջ թողլով:

4. Հայկ, եթէ յիշուած ըլլար, պէտք էր ենթադրուիլ: Եթէ իբր անձ ճամբիտ է, իբրեւ անուն ալ եղած ըլլալ կրնանք հաստատել, որովհետեւ թէ Ս. Գրքի թարգմանիչներ և թէ Ագաթանգեղոս՝ Հայկ անունը կը ճանչնան, իբր ձևիւն և քաջ որսորդի մը ներկայացուցիչ, և խորենացի դեռ իր պատմութիւնը չէր գրած:

Պիտի ըսուի թէ ինչ նշանակութիւն ունի Բելայ ռազմական ճանապարհը, Բաբելոնէն Հայաստան: Ասիկա ոչ միայն բնական հետեւանք մ'էր Ս. Գրոց Բելի վրայ տրուած տեղեկութեանց, այլ և ուրիշ պատմական եղելութիւն մը կ'ականարէ: Ուրարտու դարերով Ասորեստանէն հետ պատերազմի մէջ էր, որոնք — ճիշդ Բելայ շաւղով — կու գային Ուրարդուի քաղաքական անկախութեան և կրօնքին ապառնալու: Ուրեմն կրնանք ըսել թէ Բել, մինչ մէկ կողմէն Սյուրիտուի վերջին թագաւորը կը ներկայացնէ, միւս կողմէն կը ներկայացնէ նաեւ Ասորեստանի արշաւող ինքնակալները: Թէ այսպիսի նոյնացում մը կրնայ ըլլալ՝ կը ցուցնէ մեզ Մորիկ կայսեր դերը հայ աւանդութեան մէջ. սա Հայաստանի մէջ պատերազմող «հռովմայեցի» զօրավար մ'էր, և սակայն իր մէջ կը համառօտուին կայսրները՝ որ հայ էին ծագմամբ և Յունաց վրայ իշխեցին:

Ժամանակագրութիւնը ի հարկէ կը պակսի խորենացւոյ մէջ. նա զՀայկ Մաւնաւագէ, Արմենակի, եւն. յառաջ կը դնէ, մինչդեռ նա անոնցմէ վերջ պէտք է դրուիլ, իբրեւ ջնջող Ուրարդուի: Եւ խորենացի՝ Հայկայ հետ միայն այսպէս վարուած չէ. այսպէս Մաւնաւագը (805-800), Արմենակը (675-670) ժամանակակից կը դնէ. դեռ աւելին կայ. ասոնցմէ վերջ կը դնէ Արամը, որ ըստ վաճառ արձանագրութեանց թագաւորեց 860-843:

Քանի որ Հայկայ շրջան անուամբ հաշիւ մը եւս գոյութիւն ունի մեր մէջ, և տարուան երկոտասան ամիսները կը ներկայացուին իբր դստերը Հայկայ, կ'ենթադրենք որ Հայկ դիցաբանական էակի մ'ալ փոխուած, Տարին կը ներկայացնէր: — Օտար ազգաց մէջ կան Հայկայ նմանող դէմքեր, ինչպէս փինիկական (տնս Հին Ռատտը Հայոց Հ. Ալիշանի) Ար-կնորը որ կ'ադմու անուամբ որդի ունէր, բայց անտեղի է զայն Մոփսէս մարգարէի, Դանիէլի հետ համեմատել՝ ինչպէս ըրած էր Բագրատ Խաչատրեանց (Հանդէս Ամսօրեայ, 1904, մայիս):

Ըստ Պրօֆ. Ն. Մառի Հին Հայերը կաւկասեան ցեղ մ'էին, և վրաց այնչափ մօտ՝ որչափ այժմեան ժողովները: Ասով մեկնելու է վրացիլիկ և Ռայիլիկի այնչափ բառական նմանութիւնները, ուր յաճախ միմեկ տարբերութիւնը՝ յաւելուածոյ «ի» մ'է վրացերէնի մէջ, որ հայերէնի մէջ ալ գոյութիւն ունեցած պիտի ըլլայ, բայց յետոյ ընկած. օրինակ. Արծուի = Արծիւ, Արժանի = Արժան, պիտանի = անպիտան, պատասխանի = պատասխան:

Գիտելու է ըստ այսմ, որ Սահմի, Հոռի հայկական ամիսները՝ վրացերէնի մէջ՝ մէկ, երկու, երեք կը նշանակեն:

Ընդհանուր կարծիքը կ'ըսէ թէ, — ի բաց առնալ վրացիներունը, — այդ բառերը՝ հայերէնէ փոխառնալ են:

Մենք հոս դիտողութիւն մը պիտի ընենք, առ այժմ իբր ենթադրութիւն ներկայացնելով զայն:

Հերոդոտոս «Սովիր» կոչած է վրացիները: Զուանչէր և մեր միջին դարու պատմիչներ՝ բոլոր կովկասեան ազգաց նախահայրերը՝ Հայկայ կրսեր եղբայրներ կը նշանակեն:

Արդ, եթէ Հայեր Կապադովկիայէն եկած են, կարելի չէ՞ այս աւանդութիւնը ի նկատի առնելով, նաեւ վրացիները նոյն տեղէն յառաջ եկած դնել:

Իթէ Հայերը Հատերն են, Հերոդոտոսի Սովիրներն ալ (= Վիրք) իսաւրացիները չեն: Գիտուի որ օտար ազգաց մէջ առ (հոովմայեցիս, օրինակ իմն, Պոմպէոսէն սկսեալ) ի—քերացիներ կը կոչուին անոնք: Ուսկից Սովիր բառին վրայ այդ իի յաւելուածը. այս չի՞ ցուցներ թէ Սովիր՝ ի(սա)վիր նախնական ձեւն ունեցած է: (Եւ միթէ Քարթլիի անունը չի՞ կրնար ու է կերպով կիլիկեան Քարթալ լերանց հետ յարնչութիւն ունենալ):

Պիտի առարկուի, թէ Կովկաս մարդկութեան խանձարուքն եղած է, ինչպէս կ'ըսուի ընդհանրապէս, և իր բնակիչներն ալ՝ անոր հնագոյն զաւակները: Նորագոյն հետազոտութիւնք կը հերքեն գիտական այս նախապաշարումները և տարբեր կեդրոններ կը փնտռեն նախնական ազգերուն:

Ի վերայ այսր ամենայնի՝ մարդաբանական հետազոտութիւններն են, որ լոյս պիտի սփռեն այսպիսի խնդիրներու վրայ և ոչ եթէ անուանական քանի մը յարմարութիւններ: Զենք մոռնար նաեւ թէ Սովիրք, ըստ բազում գիտնականաց, Հոնաց ցեղէն ազգ մ'էր:

Ծ. Հրս.

147. (յէջ 90, տող 1). Վասն այսորիկ ամենայն սիրով և պատուով մեծարելով զՀարս իմ ինճիճեան և Աւգերեան, որք այսպիսի փաստիւք կամէին ցուցանել զնախնորհութիւն հայ լեզուիս, և զորոց կարծիս հետեւողաբար հրատարակեցի երբեմն ի Բազմավէպ օրագրի (1844, էջ 332) անընդունակ և անբաւական ասեմ զայդ դրութիւն:

148. (յէջ 92, տող 6). Վկայեն իմն և Ս. Գիրք ազգակցութեան Հայոց և Փոռլագաց. զի Երեմիա զոյգ ընդ Արարատեան թագաւորութեանն յիշէ զԱսքանազեանս, զոր հաւանին և Հրեայք և օտարք հայր լինել Փոռլագաց. և Եզեկիէլ (Ին, 14) ի տանէ Թորգոմայ յիշէ բերեալ ի Տիւրոս շորիս զՓոռլագս կամ զՀայս իմանալով:

149. (յէջ 92, տող 7). Արտոկմէս դստրայր Դարեհի:

150. (յէջ 92, տող 11). Սուղ ինչ զանազանէին ի տարազէ Պափղագոնաց: (Ստեփ. Բիւզ. = Եւստաթ. Մեկն Դ. Բեռիեկ. 694 տող):

151. (յէջ 92, տող 13). Տես ի Cramet. Anecd. Garec. Oxon. Դ. 257:

152. (յէջ 92, տող 17). Ի սկիզբն Թ դարու Ն. Ք. ծովակալին Փոռլագ զամս 5 կամ 25. Թուի յայնժամ չուել նոցա ի Սիկիլիա: Փոռլագցիք՝ երկչոտք վկային լինել, որով և նուաճեալ ի սահմանակցացն՝ անյայտ եղին. միտեալք ի վաստակ երկրի կամ ի խաշնարածութիւն և յարուեստս: Գոյ և յայսմ նմանութիւն ընդ

մերազնեայցս, որք թէ և պատերազմողք քան զնոսա, այլ ոչ պատերազմասէրք և իշխասէրք, վասն որոյ և հնազանդք կամ հարկատուք արեւելեան ինքնակալաց: — Արիստագոր Միլետացի Զ դարուք Ն. Ք. յաշխարհացոյց տախտակի նշանակեալ էր զՓիւզացիս խաշնաւէտս և հացաւէտս քան զամենայն ազիւնս. յետոյ ցուցանէր և զմերազնեայս նոյնպէս խաշնաւէտս: — Մորտդման ի յետին ամս ջանայր հայկական լեզուաւ մեկնել զարձանսն Փռիւզացիս:

153. (յէջ 92, տող 29). Վ. Սմիտհ յաշխարհագրական բառարանին Ա 621՝ փաստիւք ցուցանէ զայս: Ի սմին հաւանութեան են Հէէրըն. Ռոմմէլ. Ռընան. Քանդու:

154. (յէջ 93, տող 20). Հ. Փեզրոն զԱլմոն Բ Տիտանեան կոչէ, և ասէ ընդ եղբոր իւրոյ Դովասայ հարցկի ելեալ ի Հայոց աշխարհէ, որք կոչէին Սակք, և եկեալ նախ ի Կապպադովկիա ապա ի Փռիւզիա: Եւ իմաստասիրէ զայսոսիկ ի Սանգոնեատոնի բանից:

155. (յէջ 94, տող 4). Զի Փռիւզք ի հնու մն տարածանէին յելից կուսէ ի Հայոց մինչեւ մերձ յարեւմտեան եզերս Փ. Ասիոյ, ուր սփռեցան ի նոցանէ տոհմք Տրու վաց, Մեւոնաց, Միւսացոց, եւն. և անցեալքն յԵւրոպէ ի Թրակիա, յԵմաթիա Քաղկիտէ, Ատտիկէ, Մակեդոնիա (ուր Պռիւզա քաղաք), ի Մեսիա, Պանոնիա, Դաղմատիա անգամ, մինչեւ հոմանուն համարել զԴալմատն և զՓռիւզ: Եւ հնագոյն ազգ Փ. Ասիոյ ճանաչին. Ստրաբ. ԺԲ. Ը. Կ. Վէպք Փռիւզաց հնագոյնք են զՏրու վաց և զՄիւսացոց, նաեւ քան զօտարս իսկ. զի Եգիպտացիք որք պարծէին զլել զայլովք ի հնութեան՝ խոստովանէին զՓռիւզացիս հնագոյնս քան զինքեանս (Երոդ. Բ. Բ). առ այս պատմէ Երոդ. զփորձ Փսամետիկ Թագաւորի ի քննութիւն առաջնութեան ազգաց զձանթ վէպ բացընկեցիկ վայրենասուն տղայոյ՝ ինքնաբերաբար Փռիւզացի ձայնիւ հաց խնդրել: Որքան և օտարոտի իցեն վէպքդ՝ յայտ առնեն զվարկ նախնեաց զհնութենէ Փռիւզաց, և նովին զմերոյ Հայոց ազգիս յարնչու թիւն նոցին և քաջ եւս հնութիւն:

156. (յէջ 94, տող 10). Հեյլէն անուն նշանակէ աղուտ, ճախնային (Մօրի. Ա. 38):

157. (յէջ 94, տող 13). Ըստ Էքզղաքայ Պելասգեանք ելին յափանց Տիգրիսի ի հարաւ. Հայոց: Մօրի. (Ա. 18) ոչ հաւանի, այլ ի Փ. Ասիոյ ասէ եկեալ զսա:

158. (յէջ 95, տող 10). Ամենայն գեղք Տրապիզոնի, Սամարուքսա, Կուխլա, Սաթարիա. Լադոնա. Թոծ. Եփնկալա. Զօշերա. Եփկանոյ. Խոց. Աղրիտ. Եփվրիկա. Սեւերա. Կոռպի. Խամու. — Կիւմիւշխանէի և Մազզայ, Սեւերա. Խածաւերա. Խաւա. Փոփառա. Փոռզ. Սախնոյ. Աղամա. Զանոյ. Խորտոկոփ. Քոնենասա. Աւուրսա. որոց շատին յետին ա կամ ոյ ձայնաւորները վերացնելով, աւելի զուտ հայկական անուանք մնան:

159. (յէջ 96, տող 5). Տ'Ոհսոն Էպուլք սսիմ. 205:

160. (յէջ 96, տող 8). Զոր կեղծահնար համարին ոմանք, և այլք ոչ. տես յՈհսոն, Ուղեւորութիւն Եպուլ Քասիմայ 210-12:

161. (յէջ 96, տող 22). Հոռնիոս ի Հայոց ասէ ծագեալ զՊանոնացիս, որպէս զԳերմանացիս յԱքանազեանց, զԼիւրիկեցիս ի Թիփաթենց:

162. (յէջ 97, տող 17). Նոյն Պրիկան զկելտացն համարէր առաջին լեզու, որով և զհայկական եւս առաւել:

163. (յէջ 97, տող 21). Ըստ ոմանց Կելտք՝ յորոց իռլանտք (որք Էրին անուանեն զինքեանս) առաջին զաղթականք են Արեաց յԵւրոպա, անդրագոյնս քան

զայլս (Գերմանս, Յունալատինս, Սլաւս, և այլն) վարեալ յեզր արեւմտից եւրոպայ: *Revue de deux Mondes*, 1884.

164. (յէջ 99, տող 31). Յայս կարծիս է և յլիպտո, որպէս ինքնին ասաց ցիս (1864):

Պարսկագէտներ սոյն կարծիքէն են այժմ. որովհետեւ ե. դարու ոսկեդեմիկ կոչուած հայերէն լեզուն՝ իրեն ժամանակակից ունէր ի Պարսկաստան՝ զբազանս, որուն ազդեցութիւնը այնչափ պէտք է կրէր՝ որքան արդի աշխարհաբարը՝ տաճկերէնինը: « Հայերէնի գիտութիւնը շատ անգամ աւելի նպաստամատոյց կրնայ լինել բահլաւի և բազանտ գրութիւնները հասկնալու համար՝ քան » պարսկերէնի հնագոյն և նորագոյն ձեւերը », կ'ըսէ ֆորթուգալ ֆաշա իւր իլդիւշէի քննադատութեան մէջ, յէջ 110:

Բազանտի մասին շատ ճոխ և հմտալից տեղեկութիւններ կարելի է գտնել սոյն ֆաշայի վերոյիշեալ հոյակապ քննադատութեան (Նիդիէի վարդապետի վասն վարդապետի և Հայոց պատերազմին և քննադատութիւնը Միքայէլ ֆաշայի ֆորթուգալ, Վենետիկ, Ս. Ղազար 1903) Ներածութեան մէջ, ուր նոյն իսկ բազանտ լեզուով հետաքրքրական հատակոտորներ ի մէջ բերուած են:

Ե. Հրս.

165. (յէջ 99, տող 34). Ողջոյն իսկ արիական ազգաց և պարսիկ լեզուին բնավայր համարին բազում գիտունք (Ս. Մարգէն, Աթմայէր) զԱռան աշխարհ Հայաստանի և զկողմանս Ատրպատականի, և անտի տարածեալ ձգեալ մինչեւ ի յ'Ինդոս: Այլք ընդհակառակն (որպէս *Revue de deux Mondes*, 1884) բնավայր ըզբակտրիս համարին և անտուտ ընդ հարաւակողմն կասպից գաղթեալ յարեւմուտս զամենայն արիական ազինս և լեզուս:

166. (յէջ 101, տող 10). Պերկման հաւանի Ստրաբոնեայ:

Արդի լեզուագիտութեան առջեւ Ստրաբոնի կարծիքը անընդունելի կ'երեւի՝ հայր լեզուով և ցեղով հնչեւորպական է, և բոլորովին տարբեր սեմականէն: Այնու հանդերձ Ատրոց մերձաւորութիւնը՝ առանց ազդեցութեան չմիաց: Այժմեան հայկական տիպարը կէս իրանեան է, կէս միջերկրականային (*mediterranéen*), թե՛ և յաւելուածով մը սեմականի, ինչպէս կը հետեւի Chantresի և այլ մարդաբան ուղեւորաց դիտողութիւններէն: Հայեր կարճագանկերուն կը վերաբերին: Ստրաբոն չափազանց հին է՝ մարդաբանական խնդիրի մը մէջ՝ հեղինակութիւն ունենալու համար:

Ե. Հրս.

167. (յէջ 103, տող 22). Դարմաստացիք դեռ եւս հայ ծագում ստանալու առիթը չեն ունեցած բանասիրական գրքերու մէջ: Նոյն իսկ Roberts Ellisի *The armenian origin of the Etruscans* (Etrurians, ինչպէս չիոթմամբ նշանակուած է վերոյիշեալ տեղը) London, բնագրօսութեամբ լի տետրակ մ'է, թէ և շուեւորացի գիտնական մ'եւս նոյն դրութիւնը պաշտպանել ջանաց իրմէ վերջ: Օրինակ, ֆոնական *fanaktei* կ'ըսէ նա, հայերէն անախտ բառն է (!) ուսկից կ'եղնէ, Անահիտ. այսպէս յունաց 'Αἰξ բառը (= Աստուած) ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Հայոց նախաբառը. ի՞նչ է Աստուած, եթէ ոչ առաջին յէակս! ինչպէս կը տեսնուի՝ Ռոպէրթ

էլիս անգլիական հանդարտութեամբ կը վարուի տառերու երկայննալուսն և յաւելնալուսն նկատմամբ, հակառակ արդի լեզուաբանական մանրակրկիտ ուշադրութեանց:

Ծ. ՀՐՏ.

168. (յէջ 109, տող 13). Այսպէս ասէ Վիվեան Ս. Մարդէն ի պազալդ սլաք-վէմի Սաղմանասարայ, որ իբր ի կէս Թ. դարու Ն. Բ. Գ.:

Արարատ ոչ թէ միանգամ, յաճախ յիշուած է ասորական բեւեռաքանդակաց մէջ Ուրարդու անուամբ. հմմտ. Նիկոլսկի, Բեւեռագիր արձանագրութիւնք, Sandaldjian, *Les inscriptions cunéiformes urartiques* և ուրիշ ուսումնասիրութիւնք՝ զոր թուարկեցինք 2° ծանօթութեան մէջ:

Ծ. ՀՐՏ.

169. (յէջ 109, տող 21). Շարաէն. Ա. 253. Հեթմոյ պատմչի ասէ այսպէս կոչել: Յիշէ և Boullage le Gouz ի մարզս Պարսից Aramnoh աշխարհ:

170. (յէջ 109, տող 32). Վարդ. Մարաթ. Աղօթք ԺԵ. «ՋՏուն Թորգոմայ» Ազգանագեան ի Հայկազնեայ՝ երկու գլխովքն անարատ պահեա »:

171. (յէջ 110, տող 17). Պիանքինի՝ յԱրգոնաւորդաց անուն կարծէ զանունք և զԱր-միկնի ստուգաբանէ չեաան Միկնեայց:

Աւիթ ունեցանք արդէն ընդարձակօրէն սոյն կէտին և Բասմաջեանի կարծեաց վրայ խօսելու: Ըստ Jensenի Տաւրոս լեռանց մէջ բնակող մի առանձին ցեղ կար Արմէն անուամբ, որ իր անունն միւսներուն տուաւ՝ ինչպէս Ալամանները՝ Գերմանացւոց:

Յովհան Օձնեցոյ յիշատակարանի մը մէջ (1833, էջ 80) այսպէս կ'ըսուի. «Ես տրուպս Գէորգ, որ ի թիկունս լեռինս Արմենի նստիմ». եթէ այս անունը հին է, կրնայ թերեւս կարեւորութիւն մ'ունենալ:

Տպագրական սխալով մը Հ. Ալիշանի բնագրին մէջ մոռցուած է հոս՝ ծանօթութեան 171 թուանշանը, որ գործածուած է սակայն՝ յաջորդ ծանօթութեան համար, ուստի մենք ալ ստիպուած ենք կրկին 171 դնել և զանազանելու համար՝ վերջնոյս վրայ ք աւելցնել:

Ծ. ՀՐՏ.

171. Բ. (յէջ 114, տող 24). Նոյն խորեն. ի Հռիփսիմ. ներբողի «Պայծառ» լուսով շրջափայլեալ ի տանն Թորգոմնայ»:

— Ժողով Շահապիվ. ի կէս Ե դարու. «Ամենայն խոտորնակ չարագործ աշխարհիս Հայոց ի մէջ Տանն Թորգոմնայ»:

— Սիմէոն վարդապետ, որ Թուի Ասորի ի նոյն դարու կամ քիչ առաջ ու ետեւ. «Հսննիով առ ուղղադաւանսն՝ որ են ազգ Թորգոմեան»:

— Շարակ. «Բերեղով զգիր օրինաց ի Հայաստան աշխարհ, որով լուսաւորեալ ցան ազգ որպիսց Թորգոմնայ»:

— Գանձար. «Թորգոմածին վկայն Գարեգին»:

— Վարդան ներբող Լուս. «Տուն Թորգոմայ Թարգմանիչ մեծի խորհրդոյն լինէր»:

172. (յէջ 115, տող 22). Թովս իշխան Մեսովքայ և Թոբելայ, ըստ մեզ. ըստ Հրէից՝ իշխան Ռովսայ, Մեսովքայ են. Լատ. իշխան և առաջնորդ Մեսոքայ. զի Ռաս իբր. Գլուխ նշանակէ, և Թուի սխալ իմացեալ Հրէից, կամ ըստ Մ. Նիպուրայ Ռուս ըստ Արաբաց՝ նշանակէ զԵրասխ:

173. (յէջ 116, տող 7). Աղեքսանդրեան ժամանակագիր զԹորգոմ հայր ասէ վրաստ կամ Բորատ ազգի Սկիւթացւոց: — Կալմէդ յայս կարծիս է:

174. (յէջ 116, տող 18). Իւ Մատթէոս վարդապետ աշակերտ Գր. Տաթեւ. « ի բռնակալութեան ազգին Թորգոմեան (յամի 1411) որ յետին գազան հանդիւ- » պեալ Գ. Փէլական »:

175. (յէջ 116, տող 34). Վրաց պատմութիւնն ալ զԹորգոմ դնէ ի Նոյէ, (ըստ վրացի բնագրին Պրոսէյի, զի հայ Թարգմանութիւնն՝ ըստ հայ պատմաց է) բայց բողոքովին տարբեր ազգաբնակութեամբ, զի ասէ զնա որդի Թարչի, որդւոյ Յաւանայ, որդւոյ Յաբեթի:

176. (յէջ 117, տող 24). Ըստ վրացի բնագրին և ոչ ըստ հայ Թարգմանչին: Նման այսոր և Թաթարք ասեն Յաբեթ, Յանոս, Թուրք:

177. (յէջ 117, տող 26). Խազրաց Թագաւորի նամակն զԹորգոմ անմիջապէս Յաբեթի որդի ըսէ:

178. (յէջ 117, տող 28). Թերեւս ոմանց դրած Փոիւզացւոց ազգաբնութեամբ այլ՝ Գոմէր, Մանէս, Ակմոն, նշանակեն Գոմեր, Թորգոմ, Հայկն. և յայսմ միաբանին ըստ Ս. Գրոց Գ դնելով ի Յաբեթէ զԹորգոմ:

179. (յէջ 119, տող 18). Յովհ. կաթ. այլ այսպիսի դրութիւն մ'ունի. « Ըստ ազգաբնութեան Սեմայ զմեր՝ Յաբեթ կշռադատեալ զտանին մինչեւ ցԹոր- » գոմ և յսկզբան պայազատութեան որդւոյ նորա Հայկայ՝ ամբ 400 »: Մեզի աւելի ուշ կ'երեւի Հայկայ պայազատութիւնն:

180. (յէջ 122, տող 31). Տ. Բհսոն, Ճանապահորդութիւն 207: Նամակն Յովսէփ Թագաւորի Խազրաց, հրատարակեցաւ նախ հրէարէն յետ կիսոյ ժՁ դարու. Պուքրտորին լատին Թարգմանութեամբ տպագրեաց յամին 1660. որ է յառաջ քան զԺանօթութիւն վրաց և Հայոց պատմութեանց յԵւրոպա:

181. (յէջ 123, տող 31). Հոս պէտք չէ մոռնալ և զԹորգոմեոս գետն յիշեալ յԵպիփանայ (ի գիրս ականց), որոյ դիրքն թէ և ոչ որոշ նշանակի այլ կարծեմ կամ յերկրին Ամազոնաց, և կամ զԿովկասայինն թէրէք, զոր վրաց պատմիչն Լուսէկ անուանէ:

182. (յէջ 127, տող 27). Ու մասնիկն յունական վերջաւորութիւն է, և երեւի թէ հին պատմիչն ի յոյն կամ անկէ Թարգմանեալ զրքէ առած է այդ անունը, ինչպէս նաեւ իր ազգապետին անունն այլ Փարթլ-ոս, կամ մերոյն Թոռան անունն Կադմ-ոս:

183. (յէջ 127, տող 35). Հայ անուամբ զանազան քաղաքք նշանակին ի Ս. Գիրս ինչուան Աբրահամու ատեն, ըստ Եբրայական բնագրին, որ ի մեր Թարգմանութեան ըստ յունին փոխեալ են յԱնգէ, Գայի և Գհհ:

184. (յէջ 128, տող 35). Առ Յոյնս Հայկայ նման անունն մ'այլ է Հիակեհե կամ Ոլյակ որով ճանաչուի հաւն Աթիլեայ, ծնեալ յԱրամազդայ և յԵւրոպեայ կամ յԵգիպեայ:

Կարելի չէ՞ այս առթիւ Հիակեհի տեղ՝ Վա-հագըն Հայկայ հետ համեմատել. դիտուի որ Հնդկաց քով՝ Վահագնի սովորական ձեւն է Ոլգնի: Եթէ ոչ իբր

հաւանականութիւն, զոնէ իբր երթադրութիւն մը կրնայ մտնել Հ. Ալիշանի մէջ բերած կարծիքներու հաւաքածոյքին մէջ:

Ծ. Հրս.

185. (յէջ 129, տող 5). Զինաց առաջին թագաւոր կոչի Եսօ. Արեայք զնա. խամարդն և զնախահաւ իւրեանց կոչեն Այու, որ է Մանու (Մօրի Ա. 89):

186. (յէջ 129, տող 34). Սեբիոս, որ ի հնագունից պատմեաց քաղէ. (149, 51):

187. (յէջ 130, տող 35). Զբան Ս. Գրոց «Յերկրէն յայնմանէ Ասուր և շի. » նեաց զնինուէ» ոմանք ընթեռնուն վասն Բելայ թէ յերկրէն յայնմանէ՝ ի Բա. բելոնէ ել յԱսուր, այսինքն յԱսորեստան և շինեաց եւն:

188. (յէջ 131, տող 5). Նման Մարիբասայ և Աբիւդենոս (առ Եւսեբ. Ա. 25):

189. (յէջ 134, տող 8. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեաց ի Բաբելոն որտորդ » հսկայն Բէլն տիտանեան, ճոխն չաստուածացեալ, որոյ հզօր զօրութեամբ և » սաստիկ յոյժ գեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ էր իշխան ամենայն ազգաց որ սփռե. » ցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի. որոց արարեալ առաջօք կախարդու. » թեամբ հնարս և հրամանս թագաւորական ամենայն ազգաց. և հպարտութեամբ » ամբարտաւանութեան իւրոյ կանգնեալ զպատկերս իւր, և ետ երկիր պազանել » իբրեւ Աստուծոյ, և զոհս մատուցանէ: Եւ վաղվաղակի կատարէին ամենայն » ազգք զհրաման նորա. բայց մի ոմն Հայկ անուն ոչ հնազանդեցաւ ի ծառա. » յութիւն նոցա. և ոչ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա, և ոչ մեծարէր » զնա աստուածօրէն չքով»: (Սեբէոսի նախաբան):

190. (յէջ 134, տող 14). Խոր. Ա. Ժ. «Հանդերձ որդւովք իւրովք և դստե. րօք, և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իբրեւ 30), և այլօք ընդոծ. նօք և եկովք յարեցելովք ի նա, և բոլոր աղխիւ:

191. (յէջ 134, տող 24). Վանակ. վարդապետ յ'13 Նաւասարդի ասէ զտարին, որ համեմատի ըստ Հայկայ շրջանի 2497-2500 ամաց:

192. (յէջ 135, տող 11). Վրաց հին Վախթանգ պատմիչն աւանդէ թէ ամն. նայն Թորգոմազունք՝ Հայկայ լեզուն կու խօսէին:

193. (յէջ 144, տող 3). «Խաբեցին դիւթքն և կախարդքն (զՆաբուք.) թէ » հայրն քո Բէլ Քանանացի ապստամբեալ յԱստուծոյ շինեաց զաշտարակն. և ի » բաժանել լեզուացն չաստուած անուանեցաւ. թաքուցանելով ի նմանէ՝ զտա. » րամահ լինել ի Հայկայ խաբեթեան»:

194. (յէջ 148, տող 18). Σοταχὴ περὶ τοῦ κωμῆ κυριότος κώχλος τὸ μενόμενος կամ Մենեֆոա, յանուն թագաւորին առ որով սկսաւ շրջան մի 1322. Ն. Ք. յա. ռաջ քան զայն 2782:

195. (յէջ 148, տող 20). Ստուգիւ արեգակնային տարին ոչ է 365 օր և 6 ժամ, այլ իբրեւ 365 օր 5 ժամ և 48. որով ըսել է որ անոր և շարժական տար. ւոյն զուգասկիզբը ոչ 1460-1 տարին հեղ մը կ'ըլլայ, այլ 1500 (կամ 1505) տա. րին հեղ մը. այս այլ ծանօթ էր Եգիպտացւոց և կոչէին Մեծ շրջան, կամ Դարձ ֆիւնկի. զոր և յետոյ երեքի բաժնելով՝ ամէն 500 տարին մէկ դարձ մը սեպէին:

196. (յէջ 149, տող 13). Եգիպտացիք իբր զ'2800 ամաւ Ն. Ք. հաստատեցին զառաջին օր Թութ ամսեան ընդ երեւման Շնկան. ըստ այսմ եթէ սկսան շրջան յ'2798 ամի՝ երկրորդ շրջան զոյգ կշիռ աւարտի ի 12րդ ամս Քրիստոսի:

197. (յէջ 151, տող 12). Եւ կոչումնս Բարիբական ցուցանէ զի շատ հին է սկիզբնաւորութիւն հայկեան տումարիս յազգիս:

198. (յէջ 154, տող 4). Այս տողից մէկն այլ, զորոյ պատշաճ տեղը չկար-
ցանք գտնել՝ այս է. « Առ քաջն Հայկ յուսադրաբար գայ ասելով »:

Հոս Հ. Ալիշան ակնարկած է անշուշտ Ստեփանոսի Ռոշքեան կամենիցւոյ բա-
ռագրոց մասին, ուր հատակոտորներ կը գտնուին հին կորսուած հեղինակներու
(հմտ. Հայկազեան իսկուցրոց յառաջարանը):

Ծ. Հրս.

199. (յէջ 154, տող 10). Թուի մասնաւոր մէկու մը համար ըսել, որոյ գրուա-
ծոց հետեւող երեւի Սեբիոսին քով եղածն:

200. (յէջ 154, տող 33). Կլինքա ռուս բանաստեղծին քերթուածն. Բազմ. Բ:

Սարգիս Կլինքա ռուս բանաստեղծ մ'էր, Լազարեանց եւ Հայոց պատմութեան
ընտանեցած. գրած է երկու հայկական ոտանաւոր, մին Հայկի վրայ, միւսն ալ
Արդուարդի, տպուած Լազարեաններէն 1831ին. — հիացողն է Հայոց աշխարհին
եւ ազգութեան: Ահա նմոյշ մը.

Աշխարհ, կըրկին դու խանձարուրք հայրենի,
Նորափետուր մարդկան ազգի օթարան.
Ի քեզ թըռիչս առեալ հոգւով կենդանի,
Ըգքո շընչել կամիմ ես զօդ հեշտական
Յորժամ երկիր շըրապարփակ ողողէր
Եւ սաստ կըրէր ըզմըրըրկեալ կոհակաց,
ՅԱրարատեանն ի գազաթունս անդ ի վեր,
Այն հրաշաճեմ տապան իջեալ դադարեաց:
Անդ ընդ երկնիւք Հայաստանեայց գեղափայլ,
Նորոյ ուխտի շողաց նըշոյլ առաջին.
Անդ յէին սէր փարատեցաւ մէզ մըռայլ,
Մինչ պատուիրեաց՝ մարդկան, արիւնք մի՛ հեղցին:

Տես ԲազմաՎեպ, 1844 յէջ 79:

Ծ. Հրս.

201. (յէջ 157, տող 16). Զսա իսկ կարծեմ այսպէս կոչէ՝ եւ ետքի ըսածս
հաստատէ վարդան վարդապետ Մարաթացի. « Որք անեցան ի Հայկականէն եւ
» կոչեցան Տուն Թորգոմայ, եւ ժողովուրդ եւ ցեղ եւ անուանակիր հզօր արքային
« Արմենիկայ ». եթէ եւ սա ըստ այլոց չիմանար զԱրամն, որոյ միայն զօրու-
թիւն ծանօթ է մեզ: (Եղ. Զմիւռն. ասէ Արմանեակս՝ որ է Արմատ եւ մեծութիւն):

Հայկազունեաց Արմենակն, ըստ նորագոյն քննութեանց, կը համապատաս-
խանէ Ուրարտացւոց Թագաւորութեան մետասաներորդ ինքնակալին, որ կը կո-
չուէր Էրիսմենա, եւ Թագաւորեց 675–670: (հմտ. Sandaldjian, *Les inscriptions*
cuneiformes urartiques, introduction, p. XLVI):

Սակայն « Բեւեռագիր արձանագրութիւններ Անդրկովկասում » զրքի մէջ
(վիենտիկ, 1897) իրիկսկի կ'ուզէ ցուցնել, թէ Ուրարդեան պատմութեան մէջ
Արմենակի համապատասխանողն է Արգիշտի: Վասն զի, կ'ըսէ նա, Արմենակ կը

կոչուէր նաեւ Արագած, ապա թէ ոչ լեռը պիտի չկրնար իր անունը կրել: Իսկ արդ Արագած անունն՝ Արգիշտի կը յիշեցնէ ուրեմն Արմենակ-Արագած հայկազուն թագաւորը նոյն է Ուրարդուի Արգիշտիի հետ. (էջ 40):

Ռուս գիտնականը չէ բացատրած լեզուաբանական պատճառը՝ որով Արգիշտի Արագած կրնայ ըլլալ: Մենք այսպէս կը մեկնենք. Արգիշտի հայկական Արգեստ ձեւը առածէ, իսկ Արգեստ՝ Արագած եղած, հմմտ. Զ-գեւտ և Զգածնուլ: Աբի յաւելուածն՝ առարկութիւն մը չկրնար ըլլալ. Ուրարդուի մէջ ալ Ա ակեցած է (Արարատ):

Քնականաբար գրքիս մէջ գրուած ստուգաբանութիւն (Արմենակայ-ագած) լեզուաբանական ճշմարտութիւն մը չկրնար ըլլալ, որչափ յիշեցուցիչ՝ հիներու հետաքրքրական կարծիքներուն: Նիկիոսկիի վերոյիշեալ գրքի մէջ (Թրգմ. Խաչատուր Թովհանէսեան) ընթերցողք պիտի տեսնեն՝ թէ Խորենացի Հայկազանց պատմութեան մէջ ինչպէս յաճախ արձագանգ կ'ըլլայ ուրարտական պատմութեան (հմմտ. Մենուաշի = Մանաւազ) ոչ հեղինակ առասպելներու, ինչպէս հռչակեցին ի սկզբան քանի մը անխոհմ քննադատներ:

202. (յէջ 158, տող 9). Ինչո՞ւ կրկնութեամբ Խորխոռունիք, և ոչ Խոռունիք չէ յայտ:

Մ. ՀԵՂ.

Գարագաշեան իւր Հայոց քննական պատմութեան մէջ « Խորխոռունիք » անունը կ'ուզէ մեկնել karker-carog (բանտ) բառով, իբրեւ « բանտապահներ »: Շատ հաւանական է՝ թէ անոնք Ուրարտացւոց ծնացորդ մ'էին, քանի որ Մանաւազ (= Մենուաշի)՝ իրենց նախահօր իբրեւ եղբայր կը նշանակուի. (Խոր. Ա. ԺԲ) բայց ստուգաբանութիւնը երկբայական է:

Հոս Խոր. կ'ըսէ. « Եւ ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս մանաւազեան » և զբնունեաց, և որդունին անուանեալ »:

Կարծեմ թէ Ուրարտացւոց Urdašini (Ուրարտացի) բառն է, զոր Նիկիոսկի կը գտնէ բեւեռաքանդակ արձանագրութեանց մէջ, բայց մոռնալով զայն համեմատել Հայոց Ուրարտացի ցեղին հետ, որ կ'երեւի Ուրարտացւոց մի մեծ և հարազատ ծնացորդն էր:

Մ. ՀԵՏ.

203. (յէջ 159, տող 1). Ի գահնամակին Արտաշրի և Ս. Սահակայ՝ առաջին է:

204. (յէջ 161, տող 31). Մի ի թագաւորաց Եգիպտոսի ԺԸ հարստութեան կոչի Արմայիս, որ և Հռամսէս Բ, և համարի կեցեալ ԺԻ դար նախ քան զՔրիստոս նոյն կամ եղբայր գու Սեսոստրի մեծի, և հալածեալ ի նմանէ, կոչի նա և Դանաուս:

205. (յէջ 162, տող 4). Աստի կարծի Brig կոչումն գաղղիական քաղաքաց, և Burg գերմանաց:

206. (յէջ 162, տող 33). Խոր. Արաստ գրէ, այլք Երաստ ասեն:

Թեոփիլակտոս Սիմոկատա իւր (Բիւզանդական) Պատմութեանց Գ. գրքին մէջ (յէջ 125) կ'ըսէ. « τὸν Ἀρσίν στρατοπεδύσεται ποταμόν, δὲ Ἐρας ἀποκαλοῦσιν οἱ βαρβαροί ». այս վերջին բարբարոս տիտղոսը Հայոց կը պատկանի անշուշտ որովհետեւ Թեոփիլակտոսի Երասն անշուշտ հայկական Երաս(ի)ը կ'անկնարկէ:

Մ. ՀԵՏ.

207. (յէջ 165, տող 10). Ի զահնամակի ԼԳ Գաչոցեան: Ի հերսիսին Աշտու-
ցեան. նոյնք թուին:

208. (յէջ 166, տող 11). Ըստ աւանդութեան մեր հին պատմաց մէկուն՝ ար-
դարեւ սեմական կ'ըլլայ անունը, եթէ, որպէս ասէ, Աբրահամու ընդոծնին թողն
էր Փառոխ, որպէս յետոյ պիտի յիշեմք:

209. (յէջ 166, տող 32). Զի այսպէս գրի յՕր. ինչ. « Թողեալ զՀարմա յԱր-
» մաւիր, հանդերձ որդւովք բնակել ». մինչ այլ Օր. « հանդերձ որովք բնակէն ».

Թէ Գեղարքունի անունը Գեղամէն կ'ելնէ, շատ տարակուսական է այժմիկ.
հիկոյսի զայն գտնել կարծէ ուրարտական Kiehuni (տես էջ 51) անուան մէջ.
մենք կարծենք թէ լաւագոյն կ'ըլլար Arhukini (յէջ 55) անունն ալ ի մէջ բերել
և ըսել թէ Kiehuni-arhukini անուններու միացումով կազմուած է Գեղարքունի.
ապա թէ ոչ՝ արք յաւելուածը՝ անմեկնելի պիտի մնար:

Մ. ՀրՅ.

210. (յէջ 169, տող 33). Ըստ Զամչեան պատմահօր Շրուանք իսկ որ ընդ
մէջ ողնաշարին կովկասայ և կասպից ծովու՝ կոչեցան յանուն Սիրուանայ որդ-
ւոյ Սիսակայ: Բայց ոչ գիտեմ ուստի՞ առեալ է զաւանդութիւնս այս:

Զամչեան անուանց նմանութենէն հետեւցուցած է թէ Սիրուանի սերած պիտի
ըլլան:

Գալով Ալուանից, Albani, կրկին ժողովուրդներ կան՝ որ անոնց յաջորդ ըլ-
լալ կը թուին: 1°. Աֆղաններ, արիական ցեղէ, դեռ կը պահեն շատ սովորու-
թիւններ, քրիստոնէութենէ մնացած. կ'երեւի թէ Աղուանք վերջ ի վերջոյ մահ-
մետականացան մասամբ, ինչպէս հանդիպեցաւ կովկասու շատ քրիստոնեայ փո-
քրիկ ժողովուրդներու: Նոյն իսկ Վրաց մաս մը (կիրճի), Հայոց մաս մը (քիւր-
տեր) նոյն ճակատագիրն ունեցան:

2°. Ալպանիացիք կամ ըստ իրենց անուանակոչութեան Սքիփերարի (արք
ժայռից): Գիտելու է որ Աղուանք Վրացի և այլ շրջակայ ազգերէն Ասան կը կո-
չուէին, անոր համար խորենացի այնքան հանճարեղաբար Ասան անուամբ նախա-
հայր մը կը դնէ անոնց՝ որ աղու բնաւորութիւն ունէր:

Արդ այս Ասան անունը չկայ Ասնաուտ յորջորջման մէջ, ինչպէս Աղուանքը՝
Ալպանիացիի մէջ: Տարակոյս չկայ՝ թէ բարբարոսութեամբ իրարու կը հաւասա-
րին այս երկու ազգեր. այժմեան Ալպանիացիք ծանօթ են արդէն, իսկ հին Ա-
ղուանք՝ մարդագոհ ունէին, ինչպէս կ'ըսէ Մովսէս Կաղանկատուացի: Եւրոպացի-
ներ՝ Պեղաւոգեանները կ'ուզեն տեսնել այժմեան Ալպանիացիներուն մէջ, մինչդեռ
ուրիշներ գաղթականութիւն մը կը համարին զանոնք՝ Գոթաց, Ալանաց և այլոց
հետ Եւրոպա եկած: Նախ բնակեցան անոնք Ալփանիա գաւառի մէջ, անոր համար
Ալփանացիք ալ կոչուած են: (Տես այս վերջին կէտի մասին Բագմուվեյ, 1847):

Մովսէս Կաղանկատուացոյ (1860), Փարիզ, Կ. Վ. Շահնագարեան) հրատարա-
կութեան մէջ Շահնագարեան ընդարձակ ներածութիւն մը կը նուիրէ Աղուաններու
ազգաբնութեան: Եւրոպայի մէջ որչափ Alb սկզբնաւորութեամբ անուններ կան,
ըստ հմուտ Շահնագարեանի, Աղուանք բառէն յառաջ եկած են: Այնպէս որ Անգ-
ղիացիք ալ Աղուաններէն յառաջ կու գան — ոչ թէ միայն Ալպանիացիները, ինչպէս
ցարդ կը կարծուէր. — Անգղիա՝ ի հնումս Albion չէր կոչուեր:

Մ. ՀրՅ.

211. (յէջ 171, տող 20). Գր. Մագիստրոս ստուգաբանութեամբ թէ աւանդու-
թեամբ կ'ըսէ. « Ո՛ր Հարմայն հոյակապ հիմնարկութիւնս ». աստի թուի, ըստ
Չամչեան պատմահօր, թէ Հարմա քարակոփ պարսպով պատած ըլլայ զԱրմաւիր,
և մեծագործ բնակութիւններ շինած հոն և դուրսը, որ մեզ անստոյգ է կ'երեւի:
212. (յէջ 175, տող 6) Քնար ըստ Պարսից պատերազմ, գործ, սերմ:

Վերոյիշեալ բառի մասին կը խօսի նաեւ Փորթուզալ Փաշա Եղիշէի քննադա-
տութեան մէջ Գրպիկար բառի առթիւ (տպ. 1903, յէջ 252 ծնթ. 1):

Ծ. Հրժ.

213. (յէջ 175, տող 8). Մովսէս Կաղանկատուացի ասէ « Կախէ զպարանոցէն »:

214. (յէջ 177, տող 7). Գաղղ. պատմիչն որ գրեաց Hist. Delphinat. Lugdun.
1498. աւանդէ զԳոմերայ յետ խառնակութեան լեզուացն բնակեալ նախ ի Հայս,
ուստի ինքն կամ որդիք իւր անցին ի Փռիւզիա և ի Կապպադովկիա, յորմէ սե-
րունդք նորա Ալմոն և Ուրանոս սփռեցան ցեղերս Փ. Ասիոյ և անցին յԵւրոպէ:

215. (յէջ 177, տող 18). Այլ ոմն ի պատմաց մերոց գրէ թէ. « Հալածական
» առնելով ի միջերկրացն՝ Պաասիքայ ազտիշատեան արկանելով ի կղզի մի
» յԱսիա »:

216. (յէջ 178, տող 5). Գիտնալու է որ Արամայ ատեն և անկէ շատ ետքն
այս Կապպադովկիոյ գլխաւոր քաղաքն հիմակուանին տեղն չէ, այլ քիչ մը հեռու:

217. (յէջ 178, տող 10). Բազմահմուտն Ռոմմէլ (Հանրագիտ բռք.) Ամովս
մարգարէին ըսածն (Թ. 7). « Ո՛չ հանի զԱյլազգիս ի Գամրաց » ուր Լատինն
կ'աւելցընէ « և զԱսորիս ի Կիւրենեայ », կ'իմանայ մեր Արամայ քշած և բերած
զաղթականները:

218. (յէջ 180, տող 4). Յունական առասպելեաց մէջ կը յիշուի Ակմոն (Δ : ε)
անուամբ չաստուած մը, կամ դիւցազն Սկիւթացի, որդի Մանէի կամ Փանէի, և
հայր Ուրանոսի և Դիդեայ (կամ Դոսասայ) (Երկնի և երկրի): Ասոր համար ընդհա-
նուր պատմութիւն գրողաց մէկն կ'ըսէ թէ Հայաստանէն ելաւ եկաւ ի Կապպադովկ-
իա և իր անուամբ շինեց զԱկմոնիա. իրմէ վերջը իր որդին Ուրանոս տիրեց
Կապպադովկաց և Հայոց. Ուրանոսի որդին ալ պապուն անուամբ Ալմոն ըսուե-
ցաւ. ասոնցմէ առաջ եկան Կապպադովկաց թագաւորք: — Զգիտեմ ուսկից առած
է հեղինակդ այս զրոյցը, որ կը յիշեցընէ մեր Արամայ գործը. ժամանակին ալ
յարմար կու գայ. վասն զի 2025 տարի Ն. Ք. կը դնէ զԱկմոն:

219. (յէջ 180, տող 35). « Յերկարեալ ժամանակս լինել յարեւմուտս »: —
Խոր. Ա. ԺԵ. Այսպէս կ'իմանայ մեր Յոհ. Կաթողիկոս Պատմիչն այլ. « Ընդարձա-
» կեալ ասի հարստահարութեամբ բազմաւ զսահմանս Հայոց հասարակ ընդ չորս
» ոլորտս երկրի... Ոչ միայն գայլս ոմանս դիւրադաւս այլ և զԿապպադովկեցիս եւս
» բազում արիական քաջամարտութեամբ ընդ իւրեաւ նուաճեալ սեփականէր »:

Այսամայ անձնաւորութիւնն ինչ պատմական արժէք ունի արդի քննադատու-
թեան առջեւ:

Գիտուի որ Ասորոց նախահայրն եւս Այսամ է, (հմտ. Եւսեբեայ Գրոնիկոնը,
և Ասորիք այլ իրենց նախահօր պատճառաւ Այսամ կոչուած, ճիշդ ինչպէս Հայերը՝
Այսմէն):

Այս նմանութիւնը տեսնելով քննադատներ իսկոյն փորձութիւն պիտի զգան
Խորենացին փոխառութեան մէջ գտնալու և ուրանալու հայ Այսամի գոյութիւնը:

Սակայն Որարտագիտութիւնը հակառակ վճիռ կու տայ: Բաբելացւոց Սալմա- նասար Բ.ի ժամանակ (860-825 Ն. Ք. Ք) կը գտնենք Վանայ մէջ Արամէ ա- նուամբ Թագաւոր մը, որ անշուշտ հիմնադիրն եղաւ Aramalıh (= Արամաւիր) որ կը նշանակէ քաղաք Արամի:

Սոյն Արամ կը Թագաւորէր 860-843 Ն. Ք. Ք. ըստ Սանտալճեանի: Կարող ենք զինքը պատմական իրական նախատիպարն ընդունել հայ Արամին, զոր բնա- կանապէս չափազանց ճոխացուցեր է խորենացի:

Ե. Հրճ.

220. (յէջ 181, տող 30). Վասնզի Ս. Գրոց գրածն «Յերկրէն յայնմանէ ել
» Ասուր», լաւագոյն կը սեպուի կարդալ «Յերկրէն յայնմանէ (ի Սենարարաք)
» ել (նեբրովթ) յԱսուր, և շինեաց զՆինուէ»: Ասուր կամ Աթուր որդի է Սենայ,
որուն վիճակուած էր այս երկիրս. և իր անուամբ կոչեցաւ հոն շինուած մեծ
քաղաքն՝ որ յետոյ Նինոսի անուամբ կոչեցաւ Նինուէ: «Սա զքաղաքն Աթուր ըն-
» դարձակեալ՝ յանուն իւր կոչէ Նինուէ»: (Վարդան). Մովսէս Քրիստոսէ ժՁ դար
առաջ կը յիշէ զՆինուէ՝ որ Նինոսի անունէն կոչուած է, յայտ է ուրեմն որ Նի-
նոս ալ իրմէ առաջ է, և ոչ եթէ իրմէ երկու երեք դար վերջը, ինչպէս ոմանք ի
գիտնոց հիմայ կ'ուզեն դնել. (որպէս Նիպուր). Վոլնէյ, Տոնու, Հէբերին: Ոմանք
ընդհակառակն զՆինոս և զՇամիրամ դնեն ի իՅ դարու Ն. Ք.:

221. (յէջ 182, տող 34). Բերոս. Աննեան, Թէ և անհաւաստի, մարթի օժան- դակել կարծեացս, զրուցիւքն որ զՍաբաթէոսէ՝ Սակայց առաջնորդէ որով զՀայս իմանայ, և ի դէպ գան Արամայ հակառակութիւնք Սամբաթայ ընդ Նինոսի, զորոյ չկարելով զդէմ ունել՝ խոյս տայ յեզերս Սարմատեան ծովուն (Պոնտոսի?) քաղա- տրեցնելով ի Հայս գորոյի իւր Բարզան:

222. (յէջ 184, տող 1). Խոր. Ա. ԺԴ. «Երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ
» լինելոյ իւրոյ Թագաւորութեանն զայսպիսիս համարեալ իրագործութիւն (զվրժ
» խնդրելն յԱրամայ) ծածկէ զշարութիւնն, և հրամայէ նմա զայն իշխանութիւն
» անկասկածաբար ունել»:

Կաղկ. Ա. «Զսա Նինոս անուանէ իւր երկրորդ, և համարձակութիւն տայ
» վարսակալ ածել մարգարտեայ, Թէպէտ և վերին աչօք»։ Նոյնպէս ասէ և Սամ. Անեցի:

223. (յէջ 184, տող 31). Խոր. Ա. ԺԵ. «Բայց Թէպէտ և ոչ ի բուն մա-
» տեանսն, սակայն որպէս Մար Իբաս կատինայ պատմէ, ի փոքունց ոմանց և
» աննշանից արանց ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի դիւանի ար-
» քունեաց»:

224. (յէջ 185, տող 31). Ինչպէս ըստ զանազանից Բարձր Նշան, Շամկատար օձից, Սիւմի կամ Սամից ձեռ, Ալլաւնի, և այլն:

Հին պատմիչներ բոլորովին անհամաձայն են իրարու Շամիրամայ անձնաւո- րութեան մասին: Այնպէս որ կրնանք այլեւայլ Շամիրամին դնել:

1. Շամիրամ կին Նինոսի, (2000) տարի Ն. Ք. Ք. նա իր ամուսնոյն մահուա- նէն վերջ ամուսնացաւ իր Նինուաս որդւոյն հետ, քառասուն երկու տարի Թագա- տրեց, Բաբելոնի մէջ մեծ շէնքեր շինեց, արշաւեց Հնդկաստան, յաղթուեցաւ, մե- ռաւ: (Դիոդոր Սիկիւլիացի, Յուստինոս, առնելով Կտեսիաս Կնիտացիէն):

2. Շամիրամ, որ կ'ապրէր 1400ին (Բերոսոս):

3. Շամիրամ 800 Ն. Ք. Ք. (Հերոդոտ):

Շամիրամայ զրոյցին մէջ, կ'ըսէ Օփփէրթ արդի մեծ բարեկազէտը, խառնուած են Աստարտի և Տերգեմոյի զրոյցներ, ինչպէս իր աղանձի կոչումն ալ կը ցուցնէ: Բայց պատմական անձ մը եղած կ'երևի Շամիրամ անունով. վասն զի բարեկական արձանագրութեանց մէջ կը գտնուի Քրիստոսէ 800 տարի առաջ, Հերոդոտի ըսածին պէս, Սամմանուրատ անուամբ Թագունի մը, կին Նինուէայի Ասասմիրարի (858-29). ժամանակակից Ուրարտացւոց Արամիս (860-843) Լուտիպրիս (843-835) Սարիդուրիս Առաջին (835-820):

Հետեւաբար Արայի վրայ պատմութիւնները, ժամանակագրական տեսակէտով, պիտի յարմարէին Արա-միսին, դժբաղդաբար Սամմանուրատ Թագունայն անունը միայն մնացած է, և այլ ոչինչ:

Խորենացւոյ Շամիրամը ինչպէս յառաջ եկած է: Անշուշտ ծանօթ էին իրեն Դիոդորի և Յուստինոսի ի մէջ բերած զրոյցները. անոնք կ'առասպելեն՝ Բաբելոնի շէնքերն և արձանագրութիւնք Շամիրամայ ընծայելով. Խորենացի ալ Հայաստանի մէջ եղածները իրեն կ'ընծայէ: Կը սխալի Գելցեր երբ կ'ըսէ. « Շամիր » րամայ զրոյցն ուրիշ բան չէր, բայց բնիկ արամէական դիցախառն առասպել » մի » (Հետազոտութիւն հայ դիցաբանութեան, Թրգմ. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, էջ 90-91): Բայց մենք Խորենացւոյ Շամիրամին մէջ՝ ուրիշ անձ մը կը տեսնենք:

Քրիստոսէ 800 տարի առաջ Շամի-Ռամման (825-812) անուամբ մէկը կը Թագաւորէր Բաբելոնի վրայ. սա Ուրարտուի դաշնակից Նախրիի երեսուն Թագաւորներու յաղթելով, պարտեալներու անուններն ու մայրաքաղաքները նշանակեց արձանագրութեան մը մէջ, զոր տես ԲՅՄԼ. Ա, էջ 29-31 տող 45, 64 սիւնակ:

Արդ մենք կ'ենթադրենք թէ հայ երգերու մէջ կը խօսուէր այդ Շամի-Ռամմանայ արշաւանքի մասին: Խորենացի Շամ(շ)ի-րամ (ման) հասկցաւ զայն և օտար զրոյցները օգտի բերաւ՝ անոնցմէ պատմութիւնը ամբողջացնելու համար:

Դիտելու է որ Շամիրամ կրկին պատերազմ կու տայ նախ յԱրարատ, յետոյ ի Վան, երկուքն ալ յայտնապէս արձագանգ Ուրարտու և Բիայնա անուններու:

Ծ. ՀրՏ.

225. (յէջ 186, տող 8). Մեր հին պատմիչաց մէկը Արայի զեղեցկութեան համար կ'ըսէ, թէ « Ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նորա այր ոք ամենեւին » պատկերաճոխ »:

Հ. Ալիշանի յիշատակած այս հին պատմիչն է Սերէոս, Դպրութիւն Ա, էջ 5. (տպ. Ս. Պետերսբուրգ 1878):

Ծ. ՀրՏ.

226. (յէջ 186, տող 25). Կիստ կամ Կիստուն, արեւ, գունտ երկնից:

227. (յէջ 186, տող 28). Զայս յայտ առնէ Պատմիչն մեր Վարար կոչելով զնա. ի սանսկրիտ լեզու Վար-արոնա նշանակէ մեծապորտ: Ցայս ակնարկէ և Թովմ. Արծր. « Հայրստայիդ կոչելն զնա, միանգամայն և վաղաշուտ և հրա » մանի բարուք ? »:

Վերոյիշեալ վարար բառը գործածողներն են Խորենացի, « Կին ոմն խոշորա-
» գեղ վարար » . Բ. 34 :

« Առնամուլի վաճառ և վարար » Մազ . : Շատ լաւ է Հ. Ալիշանի ստուգաբանու-
թիւնն, ինչպէս շատ անհաւանական հիներու կարծիքը՝ որ վարարը կը հասկնային
կին վաճառող՝ « որ վարի գհետ արուի » (Տես Հայկազն բառագիրք) :

Իսկ Թովմա Արծրունեայ խօսքը կը գտնուի յէջ 7, ուր տարակուսական ընթեր-
ցումով այսպէս տպուած է. « Հումնի բարուք » :

Ծ. Հրս.

228. (յէջ 187, տող 15). Ի՞նչ նշանակութեամբ յանուն Արայի այդպէս կո-
չուիլն՝ անստոյգ է. թէ և ոմանք առատ բառէն մեկնաբանեն, իբրեւ Արայի ա-
րատուելու, վիրաւորելու տեղն : Աւելի կ'ընտրէի պարսիկ Բէա բառն՝ Արայի կո-
րովը. ոյժը նշանակելով :

Արարատի ստուգաբանութեան մասին տես մեր 86 ծանօթութիւնը :

Ծ. Հրս.

229. (յէջ 187, տող 16). Յոհ. Կաթ. « Արայի զշինութիւն աշխարհի տնօրի-
» նեալ՝ յիւր անուն զբնակութեան իւրոյ վայրս կոչէր Արարատ » :

230. (յէջ 188, տող 5). Ըստ ձայնին առաւել թուի յանուն Արամայ այսպէս
կոչել գեղջս իբր Արամունիք, որպէս Տարօն և Յրօնք :

231. (յէջ 189, տող 14). « Ունի ի ծածուկ, և ոչ ումնք ի ծանօթից նորա
» ցուցանէ զնա » . (Սեբիոս) :

232. (յէջ 191, տող 6). Սեբիոս վկայէ. « Այսպէս հանէ համբաւ Արալեզաց
» տիկինն Շամիրամ » :

233. (յէջ 193, տող 27). Ըստ օրինակաց ինչ 12,000 և միւսն 6000 :

234. (յէջ 196, տող 35). Ինչուան հիմայ վանայ կողմը կը պատմեն թէ Ար-
տամնտի քով ծեր մը յափշտակեց Շամիրամին ուլունքները և փախչելով Գատուա-
նայ մօտ ձգեց ի ծոփն, որ ազատի աշխարհ անոր ըրած անզգամութիւններէն այն
ուլանց ձեռքով . (տ. Ուղեւոր. Հ. Կերսիսի) :

235. (յէջ 197, տող 5). Շամիրամայ վրայ պատմուածներէն մէկն այլ այս է
(Պլինն. Ը) օր մը մազերը շտկելու ատեն կը լսէ որ Սիրակք ապստամբեր են.
մէկէն խառնակ մազերովը կ'ենլնէ կը հանդարտեցնէ զանոնք. անոր համար իրեն
այն կերպարանքով արձան մը կը կանգնեն : Այս յիշեալ ազգն կամ Սարմատա-
ցոց և Պարթեւաց մէջ է, կամ վրկանաց քով և կամ մեր Շիրակը :

Մեր ազգային զրուցաց մէջ այլ կ'ըսեն թէ իրեն ուլունք յափշտակող ծերուն
ետեւէն վազելու ատեն՝ մազերուն մէջ մեծ քար մը դրեր ու պարսիքէ քարն ըն-
կեր է Արտամէտի մօտ փոսի մը մէջ, զոր և ինչուան հիմայ ցուցընեն :

236. (յէջ 198, տող 6). Մեր օրերս բանաստեղծ երէց մը Գաբ. Պատկան. մեր
հին նախնեաց ոճոյն նմանաբան երգով մը այս Յուսութուլանց այլաբան մեկնու-
թիւն մը կու տայ, որպէս թէ անոնցմէ ի վիզն և ի ծոց ձգած՝ իրեն կը քաշէր
երիտասարդաց սէրը, հանդերձ կախարդական զօրութեամբ .

Յուսութ յուլունսն Շամիրամայ .

Յուսութք ի ծոց արքայուհւոյն

Սրբեն յաշաց զարտասուս ,

Զարտասուս վասն մահու Արայի.
Տեսանեն զկարդոս ի գահի:
Յուռութք յուլունս արքայունայն
Գործք ձեռաց Զրադաշտայ՝
Կացուցանեն զընթացքս գետոց,
Շիջուցանեն զթափ նետից նիզակաց,
Կթեցուցանեն զսիրտըս քաջաց
Ի սէր մատաղաւուրց թագունայն.
Սրտացուցանեն զերիտասարդս
Ի գեղ երեսաց Շամիրամայ:...

237. (յէջ 198, տող 30). Զոր օրինակք ոմանք Սոս անուանէր գրեն՝ բայց որոշակի կը կարդայ Մագիստրոս (Թղ. ԺԱ). « Սոսին յԱրմաւիր առ դրան ապա » բանին արքունի, զոր Անուշաւանն պատուէր Արայեանն մանուկ, վասն որոյ « Սոսանուէրն կոչիր »:

238. (յէջ 200, տող 14). Ի Մագիստ. և ի Մխիթ. Արիվ. զուգաթիւ գտանին (29) ի Յոհ. Կթ. 26. ի Վարդան և յՈսկիփ. 24:

239. (յէջ 200, տող 16). Անուշաւանէն մինչեւ Տիգրան Ա. Հայաստանի բազմաթիւ իշխաններ թուարկած է Խորենացի. ասոնց զոյութիւնը շատ տարակուսական է՝ նկատելով որ ոչ ուրարտագիտութիւնը, ոչ օտար հեղինակներ կը հաստատեն զանիկա: Քսենոփոն Կլիւարմարզի մէջ կը ներկայացնէ զՏիգրան Ա. իբր դաշնակից Կիւրոսի. ուրեմն Տիգրան Ա.ը կարող ենք նախահայր ընդունել իրական թագաւորներու:

Ծ. ՀրՏ.

240. (յէջ 216, տող 25). Դարեհ կամ Դարիոս միւս եւս հին պատմիչ Տրոփական մարտից (Գլ. ԺԵ) ընդ Մեմնոնի զօրավար մի եւս Եթովպացւոց յիշէ զՊերսէս:

Նախորդ էջին մէջ Հ. Ալիշան կը խօսի խաղիկաց վրայ, որ Յոյներէն χάλυ ալ կոչուած են:

Նորագոյն հետազօտութեանց համեմատ՝ խաղիկի հին Ուրարտացիներն էին, որ խաղիկացի կը կոչէին զիրենք՝ յանուն իրենց խաղիկ աստուծոյն: Երբ հայ ցեղը գերագոր եղաւ Հայաստանի մէջ՝ իրենք դէպ ի Արեւմուտք քշուեցան, տանելով հետերին իրենց լեզուն և սովորութիւնները: Երկաթագործ և պատերազմասէր ըլլալով, շատ նեղութիւն կը պատճառէին հայ երկրագործներուն. Քսենոփոն (Կլիւարմարզի մէջ) կը ներկայացնէ զԿիւրոս իբր հաշտեցնող այդ երկու թշնամի ազգաց:

Սոյն կէտերու վրայ տես բաց ի Նիկոլսկիի, Սանտալճեանի (ուրարտական բառարան, յէջ 368-70) վերոյիշեալ երկասիրութիւններէն, Հիւպլմանի « Հին հայ » կական տեղեաց անունները » Թարգմ. Հ. Ներսէհ Անդրիկեան, Բզմ. 1904, էջ 396, 509, և այլն:

Դիտուի որ Վաղդիկացի անունը Վաւդիկայ և Քոդէ ձեւերն առած է (Տես Հայկազեան բառագիրք): Ըստ այս լեզուաբանական երեւոյթին՝ խաղիկացիք բառն ալ պէտք էր խաւդիկայ, խօդի դառնալ:

Եւ յիրաւի քրդերէնի մէջ խօսքի կը նշանակէ Աստուած. կարելի չէ՞ այս բառի մէջ խօսքի աստուծոյ անունը տեսնել: Պարսկական խօստա, գերմաներէն Gott բառի գոյութիւնը չի՞ն ցուցներ՝ թէ հնագոյն ձեւ մը եղած ըլլայ հասարակաց մայր:

Ըստ Սանտալճեանի *Haldish* նախնական ձեւն էր *Kas-dis* (կայծ տուող, լուսաւորող), հմմտ. սանսկրիտ *Kās* = լոյս:

Ծ. ՀրՅ.

241. (յէջ 217, տող 2). Սեւան, և Սիսակայ երկիրն, որոյ անուն յանկակից իմն լսի և Սուսեայ կամ Շոշեայ ուստի Մեծնոն եկն:

Վիրգիլ. Ա. *Eosque acies et Nigri Memnonis arma.*

Արտին Միլետացի՝ զոր ոմանք արբանեակ Հոմերի ասեն և այլք ի սկիզբն ոլում պիտղացն կեցեալ, արար զատ ի Տրովականէն և զԵթովպականն քերդուած, յուրում զՄեծնոնի քաջութիւնսն երգէր յետ մահուն Եկտորին:

242. (յէջ 218, տող 26). Պայպակ գրէ Ն. Պալեան:

Սկայորդին որ կայպակի յաջորդեց, ըստ Լընորմանի, կը համապատասխանէ Արգիշտիսի. ինչպէս Հրաչեայ՝ Ուրասսի: Այս վերջնոյն անուամբ կոչուած գաւառը Ուրգանա կը համապատասխանէ Արածանիի (հմմտ. Ուրարդու = Արարատ), բայց թէ Ուրասս՝ « Հրաչեայի » շատ տարակուսական է: Դարձեալ տեսանք թէ Արգիշտի անելի Արագածի կը համապատասխանէր:

Ծ. ՀրՅ.

243. (յէջ 226, տող 20). Ըստ Բ. Մնաց. Ե. 26. « Ի Բաղա և ի Քաբովր » առ Գետեգերբն Գովզանայ »: — Գովզան ըստ ոմանց Գզըլ-էօզէյն գետ Մարաց կամ Իրազայ, ըստ այլոց նոյն ինքն Բաբովր կամ Գովբար է, որ և Երասխ կոչեցեալ ի Յունաց, և է օժանդակ Եփրատայ բղխեալ ի լեռանց Աղձնեաց, և խաղալով ի Միջագետս: — Բայց Բաբովրս այս առ որով առաջին գերութիւնն Սամարացոց բնականց՝ է խաբոր գետ Զախուի օժանդակ Տիգրիսի, բղխեալ ի հարաւային լեռնասահմանաց Հայոց: Բարձրաբերձ լեռինք կողմանցն Ճիւտի կոչեցեալք կարծեցան յոմանց յանունէ Հրէիցն (Եհնուտի) այսպէս կոչեցեալ, և բազմաց կարծիք են բնակչաց կողմանցն լինել ի սերնդոց անտի տառնեցուն ցեղից Իսրայէլացոց գերելոց:

244. (յէջ 226), տող 33). Ըստ այլոց էին ի Պարսից, ի Կոսսէա գաւառէ Շօշայ. ըստ այլոց Փիւնիկեցիք էին ի սահմանաց Սիդոնի:

Մարդինի համարի զՍկիւքս բնակեալս առ Երասխաւ:

Սգալիճէր՝ զԽուրայիս Կողքեաց. այլ ոչ կարծեմ ցայնվայր տիրապետեալ Ասորեստանեայց:

Տիգրէսըն (Ասիակ. Երգ. 1837) Գրութա համարի յիրագ կամ ի Բաբելոն: — Նիպուր՝ յեւրամ՝ որ է յարեւելս Բաբելացոցն:

245. (յէջ 227, տող 33). Ըստ Նիպուրայ եկեաց իբր ամս 10, և յայնմ ժամանակի երկրորդ անգամ զԲաբելոն, և ի ծովեզերս Կիւզիկոյ խորտակեալ զնաւատորմն յելուզակաց Յունաց չինեաց զՏարսոն, որպէս պատմէ Աբիւղենոս: — Եւսեբ. Ա. 53: Բայց գիրք Տովբիթայ Ա. 24. ասեն ոչ անելի քան զ'50 օր կեցեալ յետ դարձին յերուսաղեմէ:

246. (յէջ 228, տող 35). Առ Սեբիոսի, որ ասէ յետ սպանման Սենեքերիմայ « ապա ապստամբեցին յԱսորոց թագաւորաց ծառայութենէ » :

247. (յէջ 229), տող 6). Կամ թէ Հայ թարգմանին այսպէս յեղաշնալ, որ վրիպանօք առ Խորենացոյ գրի Արգամոզան :

248. (յէջ 229, տող 35). Զնոյն հաստատէ Խոր. և այլուր Բ. Է: « Եւ են այս » երկու տունքս՝ ի զաւակէ Սենեքերիմայ, Արծրունիս և Գնունիս » :

249. (յէջ 230, տող 10). Ի պատերազմէ Եսայեայ յետ նախակարգեալ բանիցն « Եւ Սանասար չինեաց զՍասուն. և Անդրամնէք գնաց յԱղուանս » :

250. (յէջ 230, տող 32). Սեբ. ասէ. « Էր նա որդի որդւոց Արամնիկայ », զոր համարիմ ուղղելի՝ Որդի որդւոյն Հարամայ կամ Արամայի, նուազականաւ կամ փաղաքօրէն Արամնակ կոչեցելոյ: Եւ ըստ այսմ հայր նորա անանուն մարթի լինել Արտաշէսն կոչեցեալ յայլոց և նոյն ժամանակ Հարամայի յիշեցեալ:

Հ. Ալիշան, Քրիստոսէ 600 տարի առաջ Հայոց իշխան եղած կը համարի զԱրտաշէս և Զարեհ. այս վերջինը կը գտնենք Սեբեոսի մէջ (յէջ 6) իսկ Արտաշէսը՝ ոչ Խորենացոյ մէջ կայ և ոչ ալ Սեբեոսի. և ըստ ընդհանուր աւանդական պատմագրութեան՝ Արտաշէս Ա. է այն՝ որ Յունաստանի վրայ արշաւեց:

Ուսկի՞ց այս տեղեկութիւնները ի մէջ կը բերէ Ալիշան:

Քրիստոսէ գրեթէ 160 տարի առաջ Անտիոքոս Գ. Հայաստանի վրայ թագաւոր կը դնէր Արտաշիս անուամբ նախարար մը, որ յետոյ Զարիադրէս (Զարեհ) իշխանին հետ միացած՝ ապստամբեցաւ Մակեդոնացիներէն Արտաշատ քաղաքը շինեց՝ Անիքաղայ ծրագրով, դաշնակցեցաւ Հռովմայեցւոց հետ, և անկախ Հայաստան մը հիմնեց: (Ստրաբոն ԺԱ, ԺԶ, 6: Պլուտարքոս, ի վարս Լուկուլլեայ: Պոդիպոս ժամանակակից պատմիչ, ԻԶ, 6: Սպարկիանոս, Ասորականք, 46, 66, և այլն):

Հ. Ալիշան Սեբեոսի քով գտնելով Զարեհ անունը, փորձած է օտար պատմիչները հայ աւանդութեան հպատակեցնել, Արտաշիսան ալ իրեն ժամանակակից ընելով, Քրիստոսէ վեց դար առաջ դնելով զիրենք, և փոխանակ Մակեդոնացւոց՝ յԱսորեստանեայց ապստամբած դնելով զանոնք:

Ծ. Հրհ.

251. (յէջ 231, տող 22). Յիշատակ իրացս գտանի առ Սեբիոսի պատմչի, մանաւանդ թէ ի մատենին յորում և պատմութիւնն Հերակլի գրեալն ի նմանէ. քանզի այլոյ հնագունի պատմչի բանից հատուած թուի յիշատակն այն, և զուցէ Ղազարայ ֆարպեցւոյ. զի սմա ընծայէ Սիմէոն Ապարանեցի ի ԺԶ դարու յիւրումս վիպասանութեան Պահլաւունեաց և Մամիկոնեանից. և երկոցուն իսկ բանք թուեցուցանեն իմն զգործս հնգեցուն թագաւորացն ոչ Ազաթանգեղի ի Մարիբասայ առեալ, այլ մանաւանդ այլոյ ուրումս Մարաբայ Մծբնացւոյ՝ փիլիսոփայի հանդիպեալ արձանին ի բերել անդ զփլած արքունի տաճարին հրամանաւ Պարսից թագաւորին, որոյ ժամանակ ոչ յիշի, այլ թուի լինել ի վերջ կոյս Գ դարու կամ ի սկիզբն Եին, և զաղափարեալ զայն. և թողեալ առ աշակերտսն, յորոց եզրիտ և էառ և խառնեաց ի հիւս պատմութեան Հայոց հեղինակ բանիցս, զոր որպէս ասացի՝ զնոյն ինքն Ղազար ֆարպեցի համարիմ:

Սեբեոսի առջեւ կցուած Հայոց պատմութիւնը քննական մեծ վէճերու առիթ

եղած է: Մարաբա Մծուրնացի (= Մծրնացի, վասն զի Մծուրնաց՝ Մծուրնացիի սխալ ընթերցումը կը համարուի այժմ) կը համապատասխանէ Խոր. Մար Աբաս Կատինային, որուն հետ կը զուգընթանայ, թէ և նոր և հետաքրքրական յաւելումներ ալ ընելով:

Յարդ կը համարուէր՝ թէ Սեբէոսի այդ յառաջաբանը Ժ դարու գործ պէտք էր ըլլալ, վասն զի բաց ի Խորենացիէն կը ճանչնայ նաեւ զՍտեփանոս Տարօնեցի, որ անշուշտ Ասողիկն է: Սակայն Ստեփան Մալխասեան՝ Ասողիկի տեղ Ե. դարու մէջ յիշատակուած Ստեփան Տարօնեցիին կ'ընդունի, ապացուցանելու համար Խորենացոյ հնութիւնը:

Վերոյիշեալ կէտը՝ թէ Սեբէոսի և Խորենացոյ Մարաբասները իրարու հետ աղերս ունին՝ տարակոյս չկայ: Վասն զի եթէ Խորենացոյնը՝ Մծուրնացի արքունական դիւանոց մէջէն հրամանաւ Վաղարշակայ կը գտնէ Հայոց Պատմութիւնը, գորոյ Վաղարշակ « զմասն ինչ ի յարձանի հրամայէ դրոշմել » (Խոր. Բ. 21) Սեբէոսի Ազաթանգեղոսն ալ կ'ըսէ. « Ես Ազաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի » (Սեբէոս 1):

Խորենացի տեսած կ'երեւի զԿեղծ – Սեբէոս, քանի որ կը յանձնարարէ չհաւատալ Բագրատունիները Հայկէն առաջ եկած ըսողներուն: Ասոր մի որոշ նշան ալ այն է՝ որ Կեղծ – Սեբէոս Խորենացոյ ազդեցութենէն ազատ, յաճախ կը շեղի անկից:

Մենք կարծենք թէ փաւստոս – Բուզանդայ մաս կը կազմէր այժմեան Կեղծ – Սեբէոսը: Եւ այս բանս կ'ենթադրենք Բուզանդայ յառաջաբանին վրայ յեցած. « հոս նա կ'ըսէ. « Ի քարոզութենէն Թադէոսի առաքելոյ և նորուն յելից և ի » մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի և իւրոյ » հանգստեանն, և յառաքելասպան Սանատրկոյ արքային մինչեւ յակամայ հնա » զանդելն հաւատոցն, և ի նորուն հանգստեան արքային Տրդատայ զանցեալ իրացն » զառաջնոցն զվարսն լաւացն, և որ զնոցուն հակառակ ընդդիմակաց, այն ումե » նայն ի ձեռն այլոցն գրեցան »:

Հոս Թադէի պատմութիւնը կամ Ղերութեան կ'ակնարկուի:

« Բայց և մենք ի մերում աստ եղաք փոքր ի շատէ ի կարգի պատմութեան, ոչ զանց արարեալ Թողաք վասն պատշաճ իրաց կարգին:

Վասն զի և ինչ մեր պատմութիւն՝ որ ասալիկն է, և և ինչ՝ որ վերջին է, իսկ որ միջին ինչ եղեւ՝ այն ի ձեռն այլոց գրիչ գրեցաւ:

Բայց զի մի՞ ի միջի մերոյ պատմութեանս ընդհատ երեւեսցի հուս մի, նշանակեցաք. գոր օրինակ աղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան »:

Ո՛ր է Բուզանդէն գրուած այդ պատմութիւնը որ Թադէոսէն առաջ եղած Ժամանակներուն վրայ կը խօսէր, քանի որ նա « միջին » կը կոչէ ի ձեռն այլոց գրուածը:

Այժմեան Բուզանդայ մէջ հետք մ'ալ չենք գտներ անոր: Տրդատէն կը սկսի խօսիլ:

Ուրեմն բռնադատուած ենք Բուզանդայ ընծայելու Հայկական հին պատմութիւն մը (և ճիշդ ասոր համար ալ Պրոկոպիոս Բուզանդացի պատմիչը հատակոտորներ կը բերէ Բուզանդէն հայկական պատմութիւն կոչելով զայն), որուն մէջ Բուզանդ կը խօսէր:

1° Հայոց ծագմանն մինչև Թադէոս Առաքեալ (= Է ինչ մեր պատմութիւն որ առաջին է) :

2° Իր այս գործին երկրորդ հատորը կը նկատէր զՂերութնա և զԱգաթանգեղոս (= որ միջին ինչ եղև՝ այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ) :

3° Իր գործին երրորդ հատորը կը նկատէր այժմեան Բուզանդարանը՝ զոր ձեռքերնիս ունինք : Անոր համար ալ յորոպի դպրութիւն վերնագրով կը սկսի : Այն բանասէրները՝ որ զՂերութնա համարած են Բուզանդի Ա հտ. զԱգաթանգեղոս՝ Բ, և այժմեանը՝ Գ, ուշադրութիւն չեն դարձուցած, որ ըստ Բուզանդայ՝ իր առաջին հատորին հեղինակը՝ նոյն իսկ ինքն է, միջին մասը միայն այլոց է :

Փոխանակ Բուզանդայ ընծայելու կորսուած հին գրութիւն մը՝ կարող չե՞նք ըսել թէ այժմեան անտէր կեղծ – Սեբէոսը, որ ճիշտ նոյն ծրագիրն ունի, իրեն կը պատկանի :

Դիտուի որ կեղծ – Սեբէոսի Մարաբաս Մծուինացին քրիստոնեայ է, և հեղինակին ապրած ժամանակ կային նաեւ անոր աշակերտները, վասն զի կ'ըսէ. « Զոր իմ գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ գրուցաւ » կարգել » :

Կեղծ – Սեբէոսը ուրեմն ճանապարհորդած էր նաեւ ի Միջագետս. վասն զի Մար Աբասի պատմութենէն օգտուած ըլլալը ցուցնելու համար հարկ չէր սուտ մը հնարել – երեւակայական ճամբորդութիւն մը ի Միջագետս – այլ կը բաւէր ըսել թէ տեսած է անոր գիրքը :

Այս հանգամանքս նոր կուտան մ'է մեզ համար Բուզանդայ հետ կեղծ – Սեբէոսը նոյնացնելու. որովհետեւ Բուզանդի – ինչպէս արդի բանասիրութիւնը լուսոյ չափ անուրանալի ըրաւ – հայ խմբագրողն ոչ ոք է բայց եթէ կոյրիւն : Արդ գիտենք յիրաւի նոյն իսկ կորինէն, որ նա Միջագետք գնաց Ս. Մեսրոբայ ուրիշ աշակերտաց հետ. հոն շատ լաւ կրնար Մար Աբասի աշակերտաց հանդիպիլ, անոնց քով ասորական Հայոց Պատմութիւն մը գտնել :

Այս կէտս դեռ աւելի հաւանականութիւն կ'առնու երբ գիտենք որ յիրաւի Գ դարու մէջ ասորական մատենագրութիւնը կը ներկայացնէ մեզ Մար – Աբաս հեղինակ մը, աշակերտ Եփրեմի, որմէ կը յիշատակուին Մեկնութիւններ Աւետարանաց վրայ, Յօբի, և Սաղմոսաց, ինչ որ սրամիտ ասորիին արգելք մը պիտի չըլլար նաեւ իբրեւ Պատմագիր հանդիսանալու : Տես Rubens Duval, *Littérature Syriacque*, Paris, 1900, p. 76 : Ուրեմն կորին իբր աշակերտ Միջագետք գնացած ժամանակ (շուրջ 410ին) շատ լաւ կարող էր Մար Աբասի աշակերտներուն հանդիպիլ :

Եթէ աչքէ կորսնցնենք կորեան ճանապարհորդութիւնն ի Միջագետս, այլ եւս անմեկնելի կը մնայ ասորոց միջամտութիւնը հայկական պատմագրութեան ճիշտ սկզբնաւորած ժամանակ : Ինչո՞ւ, օրինակ իմն, յոյնի մը պիտի չընծայուէր կեղծ Հայոց պատմութիւն մը, ինչո՞ւ Մծբինի տեղ՝ Բիւզանդիոն կամ Աղեքսանդրիա պիտի չնշանակուէին :

Բայց երբ Ե. դարը ի նկատի կ'առնու՝ ամէն բան կը լուսաբանուի. այս ժամանակ Մծբնայ մէջ գիտական մեծ դպրոց մը կազմակերպուած էր, որուն ապագայ անդամներուն մէջ կը գտնենք Մար Աբաս Ա հայրապետ մը (536–552, հեղինակ բազմաթիւ գրուածոց, բնականաբար եկեղեցական տեսակէ (Duval, էջ 83) :

Ահա վաղարշակայ և Մծբնայ մէջ եղած աղերսի մեկնութիւնը :

Մինչև Ե. դար ոչ միայն եկեղեցւոյ, այլ և արքունեաց մէջ (ինչպէս Ղազար ալ կը վկայէ) ասորերէնը ամենամեծ ազդեցութիւն ունէր: Եւ եթէ հայ մանուկները մինչև Ասորիք կ'երթային ուսանելու համար, կարող չե՞նք ենթադրել թէ Հայաստանի մեծ քաղաքները լի էին ասորի վարժապետներով և քարտուղարներով:

Ասորւոց այս դիրքը Հայոց նկատմամբ՝ մեզի կը մեկնէ թէ ինչպէս Ասորւոց քով կը գտնուին Դանիէլեան հայ նշանագիրները, և ոչ Հայոց քով: Հայ թագաւորներէն մին՝ հանգամանքներէն պիտի ներշնչուէր ապահովապէս՝ ասորի քարտուղարի մ'յանձնել որ իր ազգին ալ գիր շինէ: Անոնք իրենց երկիրը վերադարձած ժամանակ հետերնին կրնային տանել այսպիսի աշխատութիւններ:

Ինչ որ հայ այբուբենի համար ըսուեցաւ՝ կրնայ ճիշդ Հայոց պատմութեան համար ալ ըսուիլ: Երկար ժամանակ Հայաստան ապրող ասորի գիտնական մը, օրինակի համար, մանաւանդ հայ արքունեաց մէջ ապրող մը, կրնար յանձնարարութիւն ընդունիլ, կամ պարզապէս ուսումնական հետաքրքրութենէ չարժեալ, հետամուտ ըլլալ հայ ազգի պատմութեան մը, որ դար մը վերջ, Մծբնայ դիւանին մէջ, Հայու մը նայուածքին հանդիպէր:

Կ'ենթադրեմ, գրեթէ կը հաւատամ, թէ Ս. Մեսրոպայ աշակերտներ հայ այբուբենի հետ՝ Հայոց Պատմութիւնն ալ գտան Միջագետքի մէջ, և կորիւն եղաւ զայն թարգմանողը:

Ծ. ՀրՏ.

252. (յէջ 233, տող 11). Ոմանք զայս համարին զպատմեալն ի գիրս զՅուդիթայ, զմարտ Նաբուգոդոնոսորայ ընդ Արփաքսատայ արքայի Մարաց, զպարտումն նորա ի դաշտին Ռազմանայ, զըմբռնումն և յետոյ զսպանումն, զոր մարթ է ասել եղեալ առ պարսպօք Նիւնուէի: Բայց այլք առ մեծաւ Նաբուգոդոնոսորիւ ասեն եղեալ զիրս, 40 և աւելի ամօք զկնի: Եւ տարակոյս մեծ է աստանօր ժամանաւ կազրաց և մեկնաց վասն իրացս:

253. (յէջ 236, տող 9). Ոմանք աստանօր ասեն զիրս Յուդիթայ, զոր ի վերդ ծանուցաք այլոց առ Քինալտանաւ և կամ Նաբուգոդոնոսորիւ կարգել:

254. (յէջ 236, տող 21). Ընդ երկրայութեամբ համարիմ ոչ միայն զյիշատակ ծագման Անգեղ տան տոհմին, այլ և զանուանս նահապետացն, կամ լաւ եւս ասել զվերջայանգ անուանցն զՄ տառ, որ ի հին երկաթագիրս չիթի ընդ Տ տառի. և ըստ այսմ մարթ է ընթեռնուլ Բագատ, Բագարատ և Բիրատ, ծանօթ անուանք հաւուց Բագրատունեաց տոհմին. զորմէ ասէ իսկ Խորենացի թէ ոմանք ի Հայկայ կարծեն սերեալ զնոսա, այլ յիմարութեան բանք են այդ անհաւատի մարդոց: Նոյն ինքն և զկոշումն Անգեղ ասէ ի Տորքայ սկսեալ՝ որ էր ի ժամանակս Վաղարշակայ Ա:

255. (յէջ 238, տող 26). Խորենացի (Բ. Ը.). Եւսեբիոս, Ստրաբոն, Աբիւղենոս, առեալ ի Մեգասթենեայ. զոր ի յիշատակի անդ բանին Խորեն. թարգմանօրէն Մեծագոր կոչէ և մակդիր համարի Նաբուգոդոնոսորայ:

256. (յէջ 240, տող 22). Նաբուգ. Թագաւորէ. 604 Վ. Ք. 562:

Աժդահակ 596 – 560.

Կիւրոս Խն. 599 – 530:

Տիգրան. Թգ. իբր 565 – 502.

Կրեսոս Թգ. 559 – 547:

257. (յէջ 241, տող 8). Վոլնէյ և Ար. Սառզ. համարին ածանցի Տէր կամ ի թագաւոր բառից, յորմէ և *цѣлѣннѣ*, բռնաւոր. այլ դիպողագոյն էր այսմ ի Տիրանէ ածանցիլ քան ի Տիգրանէ:

258. (յէջ 243, տող 11). Առաջին պատմական անձն Տիգրան սա ճանաչի. իսկ առաջինն ի գիրս գրողմեալ գտանին յԵրողոստեայ յիշեալ Տիգրանք երկու, մին (Է. ԿԲ) յաքեմնեան տոմէ, միւս Պարսիկ լոկ անուանեալ և առաջնորդ 6 բիւր հետեալ կազորու. երկուքին եւս առ Քեղրքսեալ, որոց և կեցեալք իսկ զաւուրս մանկու թեան իւրեանց ի յետին ամս մերոյն Տիգրանայ. իսկ զսա ինքն յանձնէ և յա. նուանէ նախ առաջին յիշատակէ Քսենոփոն, և գրէ *Τίγρις* և որպէս և Երողոս:

259. (յէջ 244, տող 30). Աստիագէս որ Աթդահակն անուն է, ի Դանիէլ (ժ.Գ. Ի) եղեալ է վասն Կիւքսարայ որդւոյ նորա, որ այլուր ի նոյն գիրս Դարեն Մար կոչի. իսկ փոխանակ Աթդահակայ՝ Արշաւիր գրի անդ ըստ մերում թարգմանու թեան և Ասուերոս ըստ Լատինաց: Զայս քաջ արժան է գիտել զի մի համարիցի թէ և Դանիէլ զԱթդահակայ ըստ Քսենոփոնի ասիցէ. « Եւ թագաւոր Աստիագէս » յաւելաւ առ հարս իւր (խաղաղութեամբ) և առ Կիւրոս պարսիկ զթագաւո. » բուժիւն »:

260. (յէջ 247, տող 31). Յետ տեսնելու Հ. Ալիշանի գծած պատկերին մէջ՝ Տիգրան Ա. ը, այնպէս ինչպէս որ հայ և յունական աւանդութիւնը զայն կը ներկայացնէ, անցնինք նկատելու զայն այնպէս՝ ինչպէս որ է նորագոյն քննադատութեան առջեւ:

Գարսապաշեան (Քննական պատմութիւն Ա. էջ 194) կը համարի թէ խոր. ուրիշ բան ըրած չէ՝ բայց եթէ տեսնելով Հերոդոտոսի մէջ Տիգրան մը ընկեր Կիւրոսի, սորա կատարած գերը Տիգրանին ընծայած է:

Իսկ յէջ 176, նոյն քննադատը կ'ըսէ. « Տիգրանայ և Աթդահակայ կոխը կ'անկնարկէ ուրիշ հին առասպել մը, այն է Թրիդայի և Աթի-դահակայ առասպելն, » զոր թերեւս հին հայ երգիչք առած էին ի Զենտաւեստայ »:

Նոյնպէս ըստ Խալաթեանցի՝ Տիգրանի առասպելը « Հերոդոտի պատմածի » ձեւով շինած մի արուեստական պատմութեամբ է, վասն զի Տիգրանի ու Աթդահակի » ու Հերոդոտի մէջ պատմութեամբ Կիւրոսի և Աթդահակի առասպելներէ նմանու. » թիւնն աչքի ընկնող է »:

Բայց աւելի իրաւունք ունէր Աբեղեան, որ Այրարատ հանգէսին մէջ (1900 Նոյեմբ. էջ 548) համակարծիք կ'ըլլար Գեղցերի (Պատմութիւն Հայոց, Վիեննա, տպ. 1887, էջ 81) Տիգրան Ա. ի պատմութեան մեծագոյն մասը վերագարձնելով Տիգրան Բ. ի, և այսպէս ազգային աւանդութիւնը հաշտեցնելով՝ օտար պատմագրութեան հետ:

Այսպէս խոր. կ'աւանդէ թէ Տիգրան Ա. իւր Տիգրանունի քոյրը Աթդահակայ կնութեան տուաւ, որոյ դէմ յետոյ պատերազմեցաւ:

Տիրաւի Տիգրան Բ եւս Մարաց թագաւորին դէմ պատերազմեցաւ Եկբատանայ պարիսպներուն քով և Մարաց թագաւորին ապարանքն այրեց, որուն նա իւր դուստրը տուած էր կնութեան (Դիոն Կասսիոս ԼԶ, 6. Իսիդոր Քարակացի, Գ. 6):

Գիտելու է՝ որ հոս տարբերութիւն մը կայ. Խորենացի զՏիգրանունի քոյր արքային կ'անուանէ, օտար պատմագրութիւնը դուստր՝ որ յիրաւի փաստ ունի իրեն նոյն իսկ Տիգրանունի անունը:

Խորենացւոյ այս խօսքը, « զընդ լծով կացեալս » լծադիրս և հարկապահանջս » կացոյց », համառ տուութիւն է Տիգրանայ Բ. ի աշխարհակալութեանց պատմու.

Թեան: Տիգրանայ Արտաւազդ հայրը կը յաղթուի ի Պարթեւաց և արքայորդին պատանդի կ'երթայ: (Յուստինոս ԽԲ, 2, 12: Ստրաբոն ԺԱ, 14, 15: Դարձեալ Յուստինոս ԼԸ, 3):

Միհրդատ Պարթեւաց Թագաւորն յանձն չառնուր զինքն արձակել և տալ «զա-»
 » Թոռ հարցն իւրոց, բայց տալով նմա Թողուլ դաշամբ 70 զաւառ կամ հովիտս:
 » Հայն խոնարհեալ, բայց ոչ նուաճեալ, վկայէ յայտնապէս Թէ Պարթեւք ոչ
 » երբէք նուաճեցին զՀայս » (Ստրաբոն ԺԶ, 1, 19):

Յետոյ Տիգրան Բ. կը յարձակի Պարթեւաց վրայ՝ վրէժն առնելու համար. կը գրաւէ 70 հովիտներէն կամ գաւառներէն զատ՝ նաեւ զՄիգդոնիա և զՈւռհայաստան (Ստրաբոն ԺԱ, 14, 15: Յուստինոս, Խ, 1):

Կովկասային ազգերը՝ Վիրք, Աղուանք, յետոյ Մարք, Կորդուացիք, Ագիա-
 բենք, Ասորիք, անոր կը հպատակին: (Ստրաբոն ԺԱ, 13, 2. Դիոն Կասսիոս, ԼԶ, 16, և այլն):

Տիգրան Ա. ի զօրաց բազմութիւնը, գանձուց ճոխութիւնը կը համապատաս-
 խանեն ճշդիւ Տիգրանայ Բ. ի մասին աւանդումներուն:

Տիգրան Ա. ի համար կ'ըսէ Խորենացի. «զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխա-
 նութիւն և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեւ նուաճեալ հնազանդէր և
 զսահման մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ ի հինսն մեր հատուցանէ յեզերս
 ծայրից բնակութեանց: Տիգրան Բ. յիրաւի երիցս տիրեց Կապադովկիոյ, Մա-
 ժաքայ, և ուրիշ 12 քաղաքաց բնակիչները փոխադրեց: Ապպիանոս, Միհրդատ,
 1, 7: — Ստրաբոն. ԺԱ, 14, 15, ԺԲ, 2, 9: — Դիոն Կասսիոս, ԼԶ, 37: —
 Պլուտարքոս, Պոմպէոս, 28):

Տիգրան Ա. կ'անուանի «խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու
 զհասակս ամենեցուն պարարեալ»: Յիրաւի Ասորիք երբէք այնքան խաղաղութիւն
 չվայելեցին, կ'ըսէ Ապպիանոս ասորի պատմագիրը, որքան Տիգրանայ 25ամեայ
 տիրապետութեան տակ:

Ի՞նչ պատճառաւ սակայն Տիգրան Ա. ի համար հասկեցած է Խորենացի ինչ որ
 երգիչները Տիգրան Բ. ի համար կ'ըսէին: — Վասն զի, ըստ Խորենացւոյ պատ-
 մական դրութեան, Տիգրան Բ. արշակունի մ'է. ի՞նչպէս նա պիտի մեկնէր ուրեմն
 Տիգրան Բ. ի հայասիրութիւնը որ, ինչպէս տեսանք, Պարթեւաց ոխերիմ Թշնա-
 մին էր: Այս հանգամանքէն ստիպուած՝ նա հայկազն Տիգրան Ա. ի վրայ փոխա-
 դրած է երգչաց աւանդութիւնները:

Ի հարկէ, ինչպէս Քսենոփոն ալ կը վկայէ, Կիւրոսի ժամանակ կար Դշխան
 մը Հայոց՝ Տիգրան անուամբ: Բայց ոսկեզանգուր, աղբքեկ ծամերով, մեղոյշ նա-
 յուածքով Տիգրանը, — գեղեցկութեան, բարութեան, ոյժի այդ զաղափարակա-
 նացումը, — ուրիշ ոչ ոք է ապահովապէս բայց եթէ Տիգրան Բ. երեք աշխարհնե-
 րու յաղթականը, «Ասիոյ հզօրագոյն Թագաւորը» (ինչպէս վստահաբար կը կոչէր
 զայն Կիկերոն), մեծագոյն հայկազնը՝ որուն ծառայները մէկ մէկ Թագաւոր էին:

ՅՐ. ՀՐՏ*.

* Մանօթուրիմը Հրատարակչի ինչպէս նաեւ Յաւաջաբան մատենիս գրուած են ի

Ց Ա Ն Կ

	Էջ
Յառաջաբան	5
Ա. Հայրենիք մեր սկզբնավայր մարդկութեան. դրախտն Ադինայ	9
Բ. Ցայգ. Արտադրախտիկ Նահապետք ի Հայաստան	20
Գ. Որդիք Աստուծոյ և որդիք մարդկան	33
Դ. Զրհեղեղ. Տապանն. Նոյ	40
Ե. Նոյեան ընտանիք՝ մինչեւ ի բաժանումն սերնդոցն	53
Զ. Բաժանումն ազգաց և լեզուաց. Հայաստան՝ վիճակ Յաբեթեանց մինչեւ ի Թորգոմ	66
Է. Դազուռն հայ ազգի և լեզուի	79
Ը. Անուն մերոյ հայրենեաց	107
Թ. Թորգոմ — Տուն Թորգոմայ	114
Ժ. Հայկն	125
ԺԱ. Հայկազունք ցԱրամ. Արմենակ. Արամայիս. Ամասիա. Գեղամ. Հարմա.	155
ԺԲ. Արամ	172
ԺԳ. Արայն Գեղեցիկ. Շամիրամ. Արայեան Արայ (Կարդոս). Անուշաւան	185
ԺԴ. Հայկազունք կողմնակալք Ասորեստանեայց, մինչեւ ցԹագաւորութիւն Մարաց և Հայոց	199
ԺԵ. Քաջքայումն ինքնակալութեան ասորեստանեայց և Թագաւորութիւն Հայ- կազանց	220